

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӨТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М. УТЕМИСОВА

ХАБАРШЫ

Жылына 4 рет шығады

№ 2 (54) - 2014

ВЕСТНИК

Выходит 4 раза в год

Орал-Уральск

Выпуск 2 (54) шығарылым
сәуір – мамыр - маусым/апрель - май - июнь

ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ
 ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ

Бас редактор – Главный редактор:

А.С. ИМАНҒАЛИЕВ
 педагогика ғылымдарының докторы, профессор, академик/
 доктор педагогических наук, профессор, академик

Бас редакторының орынбасары – Заместитель главного редактора

Ә.Қ. МҰҚТАР

т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры
 д.и.н., профессор, проректор по ИР и МС ЗКГУ им. М.Утемисова

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

Т. Вюнш –	философия докторы (PhD), профессор, Пассау университеті (Германия, Пассау қ.)	доктор философии (PhD), профессор, Университет Пассау (Германия, г. Пассау)
П.М. Кольцов -	т.ғ.д., профессор, Қапмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.и.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
А.С. Тасмағамбетов -	т.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, бірінші проректор	д.и.н., доцент, первый проректор ЗКГУ им. М.Утемисова
Т.З. Рысбеков -	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Ұ.Т. Ахметова -	т.ғ.д., М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., ЗКГУ им. М.Утемисова
А.С. Турчин -	психол.ғ.д., доцент, Иванов мемлекеттік университеті (Ресей, Иванов қ.)	д.психол.н., доцент, Ивановский государственный университет (Россия, г. Иванов)
А.С. Қыдыршаев –	п.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Ж.И.Сардарова -	п.ғ.д., М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., ЗКГУ им. М.Утемисова
А.В. Скали –	п.ғ.к., доцент, Экономика университеті (Польша, Быдгощ қ.)	д.п.н., доцент, Университет экономики (Польша, г. Быдгощ)
К. Кайнер -	ф.ғ.д., профессор, Йоханнес Гутенберг атындағы университет (Германия, Майнц қ.)	д.ф.н., профессор, Университет им. Йоханнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц)
А.Р. Габидуллина -	ф.ғ.д., профессор, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті (Украина, Горловка қ.)	д.ф.н., профессор, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, г. Горловка)
М.К. Бисемалиева -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Г.К. Хасанов -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.Г. Абуханова -	ф.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.ф.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, №971 – Ж куәлігі берілген.

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің келісімімен мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін 10.12.2012 ж. есепке алу туралы №13214-Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, педагогика, тарих ғылымдары бойынша ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынатын ғылыми баспалар тізбесіне енді.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999 г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №13214-Ж от 10.12.2012 г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства культуры и информации РК.

Журнал включен в Перечень изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов научной деятельности по филологическим, педагогическим и историческим наукам.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2014.
 ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

ПЕДАГОГІКА ПЕДАГОГІКА PEDAGOGICS

UDC 37.01:002.5

Svetlana Kulmagambetova

Associated professor, candidate in pedagogical sciences,
M. Utemissov WKSU

E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

Dr Chinmay Pandya BSc, MBBS, PGDipl, MRCPsych (London)

Pro Vice Chancellor Director, School of Yoga and Health
Chairperson, International Festival for Yoga, Culture and Spirituality,
Dev Sanskriti University, India

E-mail: chinmay.pandya2011@gmail.com

GENEREAL PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATIONAL SYSTEM

Анотация. In this article are considered topical issues of pedagogical technologies and defined the concepts "technology", "pedagogical technology". Also there are considered pedagogical technologies of training to help students in higher educational system with subject understanding of problematical character of shown tasks; to teach to distinguish and analyze problem situations; to find ways, approaches, ways on permission of problem situations for students.

It is possible to find answers in article to such questions as: what to teach? for what to teach? how to teach productively?

Keywords: pedagogics, technology of training, pedagogical technology, education, productivity, higher educational system, creation, activity, group of students.

Depending on character of the environment (or conditions) training all known technological ways of training can be divided into three groups:

1. Technological ways which can be used within traditional hour system (the problem training, developing training, game and others);

2. Technological ways which demand organizational reconstruction of higher education institution work (the concentrated training, a collective way of training and others);

3. Technological ways which demand change of the content of education ("dialogue of cultures", probabilistic education and others).

Complexity, versatility of pedagogical activity is a factor that opens a scope for many pedagogical technologies. Nowadays dynamics of technologies constantly grows. The wide range, diversity of pedagogical technologies cause the need of their classification where pedagogical technologies are grouped in various system and significant signs [1].

G.K. Selevko [4], considering pedagogical technology and as the science investigating the most rational ways of training, and as system of ways, principles and regulatives, applied in training, and as real process of training, generalizing various classification approaches, gives the following classification of pedagogical technologies:

1. On application level:

- an all-pedagogical – it concern general principles of educational processes;

- subjective – they are intended for improvement of teaching of separate subjects;
 - local and modular – they provide partial changes of the pedagogical phenomena;
2. On personal orientation:
- informative: it is a formation of knowledge, abilities, skills;
 - operational: it is a formation of ways of intellectual actions;
 - emotionally-artistic and emotional-moral: that is a formation of the sphere of esthetic and moral relations;
 - technologies of self-development is a formation of self-administrative mechanisms of the personality;
 - heuristic: it is a development of creative abilities;
 - applied technologies: it means formation of effective and practical sphere.
3. On organization and management of cognitive activity:
- structural and logical technologies of training. It means stage-by-stage formulations of didactic tasks, a choice of way of their decision, diagnostics and an assessment of the received results;
 - integration technologies: they are didactic systems which are provides an integration of the multisubjective knowledge and abilities, different types of activity at the level of the integrated courses, educational subjects, educational problems and other forms of organization of training;
 - game technologies - game form of interaction of the teacher and students which promotes formation of abilities to solve problems on the basis of a competent choice of alternative options through realization of a certain subject. In educational process are used business, role, team, "teacher - student" and etc. kinds of game technologies;
4. On character of the contents and structure: training and bringing up, secular and religious, general education and professionally focused, humanitarian and technocratic, various branch, private subjective, and also monotecnologies, complex (polytechnologies) and getting technologies.
5. In organizational forms: group and alternative, academic and club, individual and collective ways of the training, the differentiated training.
6. On a prevailing (dominating) method: dogmatic, reproductive, explanatory and illustrative, the programmed training, the problem training, the developing training, self-developing training, dialogical, communicative, game, creative information (computer) and other technologies.
7. On category of the student: mass (traditional academic technology calculated on the average student, technologies of the advanced level (profound studying of the subjects, vocational education and others), technologies of compensating training (pedagogical correction, support, alignment, etc.), victimological technologies (surdo-, ortho-, tiflo-, and oligophrenic pedagogic).
8. In the direction of modernization of existing traditional system: on the basis of a humanization and democratization of pedagogical relations, on the basis of activization and an intensification of students activity, on the basis of efficiency of the organization and management of training process, on the basis of methodical improvement and didactic reconstruction of the training material, alternative, complete technologies of authors' pedagogic methods[6].

General technologies

On the basis of the analysis of literature it is necessary to specify that and widespread the next technological ways of training are the most known [7]:

1. Traditional training:

Traditional training, though isn't among modern ways, is widely used in practice of training. In it is possible to allocate a certain accurate procedure: updating of former

knowledge (poll), statement of a new material, fixing, homework. Such creation of educational process completely corresponds to logic of assimilation of knowledge and fields good results if the purpose of training is assimilation of the actual information and formation of practical abilities;

2. The differentiated training:

Differentiation of training can be carried out on the different signs, the most widespread, training differentiation on training standard level (level of knowledge) or on level of students educational opportunities (more difficult option). The technology of level differentiation assumes preliminary division of group of students on micro groups with different level of knowledge and exarticulation in a training material of several (usually three) types of programs: standard, enriched and advanced. Process of training is under construction in traditional sequence: presentation of a new material, fixing, repetition, control. However, during the fixing, repetition and control students from different groups carry out tasks of different level of complexity and therefore acquire a training material at the level;

3. Individual training;

4. Collective training;

5. Developing training;

6. Training on the basis of model of full assimilation of knowledge;

7. The concentrated training and etc.

Types of the general pedagogical technologies

According to the leading concept the content of education is considered now as a complex of elements of social experience [5]. Social experience is understood as set of activity, each of which assumes existence of the purpose, means, ways and result.

Making a start from the types of educational process offered by M.A. Galanova: dogmatic, explanatory, productive, we add according to levels of assimilation of the content of education suggestive, personal and explanatory, called reproductive, break into formal and intrinsic subtypes [3].

Dogmatic training became the first type which had a wide circulation: many people owning the diploma, able to consider, write were required, but not to think. Any deviation from dogmas was immediately stopped and guaranteed inability of person was the most cardinal means of fight against heresy is critical to belong to learned, to analyze and estimate facts. Units from ten thousand made the way through thickness of cramming to own opinion to truth.

In process of development of means of production, complication of labor process and tasks solved by the worker execution of sample actions and skillful activity, application of labor receptions in various situations was not required. It is easy to see result of reproductive type of educational process in this characteristic.

The reproductive training aimed at the fastest development by the individual of available experience, doesn't demand explanations, these are our traditions. Training programs, textbooks, habitual style of interaction with student, settled forms of education and first of all, class period organization of offices and all educational building – all these are most adapted today for requirements of this type of educational process [2].

The reproduction prepared the competent worker, but performer not capable to create a new. New social requirement was expressed in the sixties our century by the Russia philosopher said that nowadays modern students know much more than Socrat, but whether they think as he? Promotion of problem training, later – active methods of training became the answer to the social order. Need of productive type to prove isn't present need: all have on lips a creativity development, activization of informative

activity. It is necessary to recognize soberly only that the surroundings of higher education institution doesn't change since time of the founder of didactics. Occupation, the clumsiest from positions of creative activity, admits quality of "the main organizational form of education". This fact can't be considered as a lack of student teaching: it follows, according to one more regularity of education that arrow of social requirement yet doesn't indicate graduate creator and it can't be mass productive type.

And nevertheless, productive type is a requirement of time, a logical step of development of student teaching. Its characteristic features are independent, instead of the informative activity organized by teacher and creative thinking as a key element of result of student's education. It is clear why all modern recommendations about improvement of process of training agree on developing training and use of active methods of training. Nowadays educated person has to be able to create own experience.

Type of teaching and educational process, urged to respond to such social order – personal. The name says not that public shape (mask) of the person here is formed, it was in any type of education, and that formation of knowledge, ways of activity, thinking is used as means of education of personality, its "self-growing" in close contact, cooperating with others. Product of this type — people not with the imposed moral person, and the identity which has built in creative social interaction with others.

Result of formal and reproductive type – knowledge, respectively control tasks are tests, questions directed on reproduction, storing, control of actions.

The end of result of intrinsic and reproductive level are abilities, therefore, supervising procedure will be connected with the solution of tasks with deviations from standard algorithm, with independent designing of answers.

Productive type. Result – creative thinking. Control tasks contain tasks – educational problems.

Personal type. Result – personality. Participation in imitating (business) games allows to see manifestation of personal qualities of student, i.e. control assumes an out gaming of personal situations.

The choice of technology of training depends on the planned direction of a development of education. The modern paradigm of education is connected with introduction in school practice personal the focused training[8]. Therefore the focused technologies become the most significant personal. They assume:

1. Updating of the content of education (if we plan to use a certain technology in the course of training, we seek to create, select, transform already available contents education so that it logically and "technologically" laid down in planned process);

2. Formation at students of requirement for receiving the fundamental scientific and practical-focused knowledge;

3. Development of qualities of the identity of students (including intellectual) allowing them to live in existing welfare conditions.

On orientation to personal structures pedagogical technologies can be shared on:

- Informational;
- Operational;
- Self-development;
- Technologies of formation of the sphere of the esthetic and moral relations;
- Technologies of formation of self-operating mechanisms of the personality;
- Heuristic.

Type	Reached result	Informative activity of the student	Typical methods of training
Suggestive	Psychological readiness	Neutral activity	—
Dogmatic	Superficial orientation	Learning	Reporting
Formal and reproductive	Formal knowledge	The understanding, reproducing activity	Explanatory and illustrative
Intrinsic and reproductive	Abilities	the considering, interpreting activity	Reproductive, the solution of tasks
Productive	Creative thinking	Independent search, creative activity	Problem training
Personal	The personality	Collective search	Solution of the tasks making personal vital sense

Any personal focused technology is under construction on a basis and taking into account transfer being trained in a subject condition in the course of training and creation subject - subject relations in the academic group. These relations develop from:

- communication organizations;
- organizations of group activity of students;
- uses (receptions) special technician;
- organizations of an assessment and self-assessment of students;
- creations of successful situation;
- creations of confidential psychological climate on occupation.

The most difficult at introduction of focused technologies, besides actually technological moments, obviously relation change "Teacher - student" will be personal. These relations are key in considered technologies, expressing their main idea and strategic line. In case when teacher simply uses a set technician (receptions) and relations remain at former, authoritative level, it's difficult to speak about realization personal to focused technology. At the same time, researches showed that more than 40% of teachers in professional activity are focused on satisfaction of requirement for domination and suppression that is on authoritative style [9].

Expert teachers develop author's technologies which combine elements of the approved technologies in different options. As a rule, all of them are focused on implementation of contents and achievement of purpose of different level and diversified training.

There can be built different technologies on the basis of one theory of training. For example, in higher education establishments are used when training future highly qualified specialists set of technologies on training. But together with it, it is necessary to consider specifics of specialty always. We agree that the theory of problem training is the basis for technologies which develop thoughtful and creative abilities, informative activity, interest, independence of personality, but at the same time construction of one theory, concept of several technologies of training isn't testimony of their identity. They will always differ in quantitative and qualitative parameters. In this regard it is important to have complete system of means of description of pedagogical technologies, considering that each of them contains conceptual, substantial and procedural aspects.

List of references

1. Pedagogical technologies: Methodical recommendations / A.P.Chernyavskaya. Yaroslavl: Yaroslavl state university, K.D.Ushinski Publishing house, 2002.
2. Timchenko I.N. Introduction of pedagogical practicum: educational methodical aid for students of higher pedagogical educational establishments / I.N. Timchenko. – Novosibirsk: Novosibirsk institute of professional development and retraining of educators publishing, 2004. - 184 p.
3. Galanova M.A. Pedagogical technologies: educational methodical aid [text] – Ufa: Bashkirian state pedagogical university publishing, 2008. – 103 p.
4. Pedagogical technologies: educational aid for students of pedagogical specialities – general edition V.S. Kukushina. – M.: PCC “MarT”; Rostov on Don: “MarT” publ., 2006. – 336 p. – (“Pedagogical education” series)
3. Schurkova N.E. Practicum on pedagogical technologies / N.E. Schurkova. – M., 2006.
4. Selevko G.K. Traditional pedagogical technology and it’s humanity modernization / G.K. Selevko. – M.: Scientific research institute of school technologies, 2005. – 144 p.
5. Dautova O.B., Krylova O.N. Modern pedagogical technologies in profile training. Educational methodical aid for teachers/ edition A.P. Tryapitsyna. StPb.: CARO, 2006. 176 p.
6. New pedagogical and informative technologies ay system of education: Educational aid for students of pedagogical universities and system of professional development of pedagogical staff / Edition. E.S. Polat. Publ. Centre “Academy”, 2002. 272 p.
7. Pedagogical technologies: Methodical recommendations / Editor T.A. Babakova. Petrozavodsk: PetrSU publ. house, 2007. 95 p.
8. Modern technologies of training / editor G.V. Borissova. StPb.2002.
9. Uvarov A.Yu. Cooperation in training: group work: educational methodical aid. - M.: MIROS, 2001. - 224 p.

С.С. Құлмағамбетова, д-р Чинмэй Пандя

Жоғары білім беру жүйесіндегі жалпы педагогикалық технологиялар

Айтылмыш мақалада педагогикалық технологиялар қарастырылады. Сонымен қатар, беріліп отырған тапсырманың мәселелігін пәндік тұрғыда түсініп білуге көмектесу; туындаған мәселелерді сараптап, жеңіл шешімін таба білуге; туындаған мәселелерді реттеуде жоғары білім беру жүйесінің студенттеріне жеке мәнді болуының айдаларын қарастыра білуге үйрету мақсатындағы тапсырмалар жүйесі мен зерттеу амалдары нысанында оқу танымы ретіндегі оқыту технологиялары қарастырылады.

Мақалада келеі сұрақтардың жауабын табуға болады: неге оқытуға болады? не үшін оқыту керек? қалай нәтижелі оқытуға болады?

Түйін сөз: педагогика, оқыту технологиясы, педагогикалық технология, білім беру, нәтижелілік, жоғары білім беру жүйесі, туынды, әрекет, студенттер тобы.

Кулмағамбетова С.С., д-р Чинмэй Пандя

Общие педагогические технологии в системе высшего образования

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы педагогических технологий, определяются понятия «технология», «педагогическая технология». Также рассматриваются педагогические технологии обучения, чтобы помочь обучающимся высшей системы образования в предметном понимании проблемности предъявляемых задач; научить распознавать и анализировать проблемные ситуации; находить способы, подходы, пути по разрешению проблемных ситуаций для обучающихся.

В статье можно найти ответы на такие вопросы, как: чему учить? зачем учить? как учить результативно?

Ключевые слова: педагогика, технология обучения, педагогическая технология, образование, результативность, системы высшего образования, творение, деятельность, группа студентов.

УДК377.12/.8:004(574)

B.E.Khamzina, doctor of pedagogical sciences,
associate professor of Shokan Ualikhanov Kokshetau State University
E-mail: be_khamzina@mail.ru

ORGANIZATION OF PROFESSIONAL ACTIVITY IN THE PROCESS OF TRAINING TEACHERS IN USING ICT

Abstract. This article discusses the organization and basic forms of professional activities of teachers in their preparation for use of information and communication technologies (ICT). The process of regulatory disclosure of knowledge, in accordance with the structure of the regulation, in the preparation of teachers to use ICT in their professional activities goes through three stages in each of the basic forms of training activities. We consider in detail the process of the advancement of a future teacher to practice in all stages of each of the basic form of professional activity.

Keywords: professional activity, the training of teachers, information and communication technologies (ICT).

Introduction. Modern society is information. It makes a significant impact on the education system, initiating the process of its informatization. In this regard, the professional activity of teachers today requires active use of ICT which leads to an inevitable change of the nature of educational activities, the emergence of modern tools and technologies that enable teachers to organize activities of students at a new level, to design educational process, to build communication with the subjects of the process.

Research results and discussion. In our study, the transition from theoretical knowledge to practice in the training of teachers to use ICT detaches three basic forms of activity: symbolic, modeling and projective. Depending on the basic form of activity the specific regulatory mechanisms and skills are emerging and developing. The process of regulatory disclosure of knowledge, in accordance with the structure of the regulation in the preparation of teachers to use ICT in their professional activities goes through three stages in each of the basic forms of learning activities.

The advancement of a future teacher in the symbolic activity begins with the development of knowledge, i.e. the acquisition of concepts of information and communication technologies, as a sign system (Figure 1).

The main thing at this stage is to learn and to work out the substantial part of knowledge as a system of ideas reflecting this domain, as it is a value-semantic system having a certain meaning and value in the field, such as a word processor, a spreadsheet, a database, a graphic editor, telecommunications [1].

After the stage of acquisition of symbolic system of ICT, the knowledge that has become part of the inner experience of the student is worked and comprehended in the analysis of the studied material in the context of possibility of using them in pedagogical activity. At the study stage the emphasis is made on identifying, updating, and understanding of the relationship between the means of information and communication technologies and the types of pedagogical activities, i.e. there is actualization of regulatory actions in which these relationships are given. At this stage, the relationship becomes the subject of reflection. As a result, the knowledge on the use of information and communication technologies in teaching activities become meaningful, and it means that it draws up and builds for the future teacher as value-semantic system.

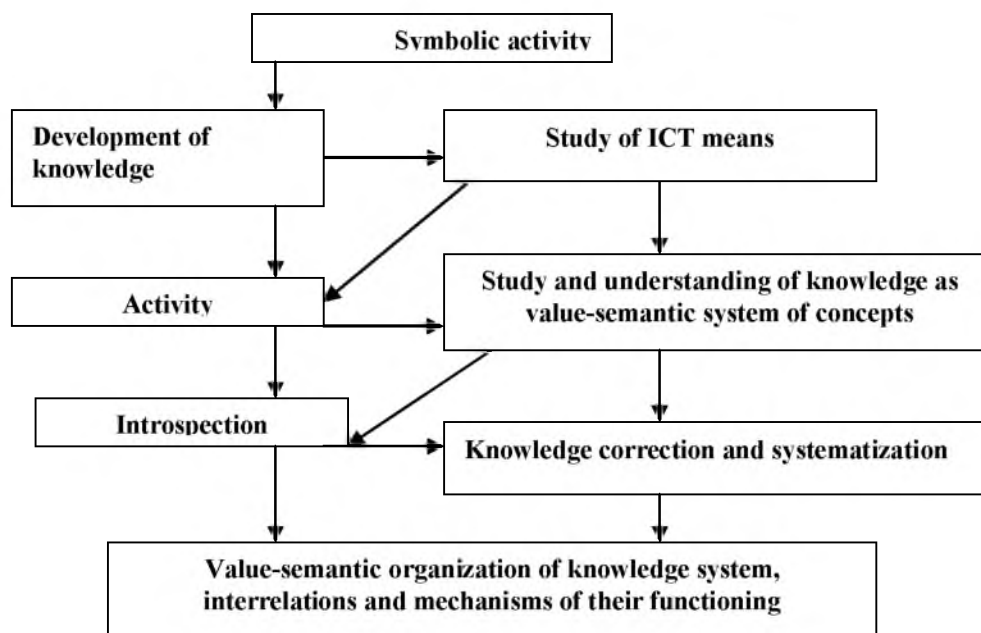

Figure 1 – Stages of symbolic activity

When the comprehension stage is passed, there begins the disclosure and design of the identified relationship between ICT means and pedagogical activity, updating and systematization of assimilated knowledge in general, i.e. their reflective design. This step is very important as it is not sufficient to acquire knowledge in value-semantic system, they need to function, to be effective. After the acquisition of the symbolic activity the teacher should already apply the ICT means in his activity, however, yet at the level of operating regulation of pedagogical activity. To do this he must learn the mechanisms of knowledge functioning. The teacher should explain how he will use ICT means in his professional activity. The result of the symbolic activity of the student is the value-semantic organization of knowledge, relationships and mechanisms of its functioning.

The future teacher can tell and reflect on the use of ICT means and techniques in professional activity on practical and seminar training.

Thus, at this stage the knowledge is organized into integral concepts of using information and communication technologies in teaching activities, i.e. it sets the possibility of implementation of professional activity by the teacher.

In order for the teacher to be ready to apply the acquired knowledge and skills of computer science and information technology and to be able to perform professional activities with the use of information means and technology, it is necessary to set it as the learning content. And that is modeling. Therefore, the symbolic activity is preceded in modeling activity. This is due to the fact that a model can reflect and reproduce objects and phenomena of the world, their natural order and structure. I.e. on the basis of models and theoretical knowledge structures the models of pedagogical activity with the use of ICT are created or acquired. The future teacher masters these models, exercising own activity.

At the first stage of modeling activity the student receives a ready model, then he must isolate it when analyzing a problem situation (Figure 2).

As ready-made models for solving pedagogical problems of organizational, constructive and communicative components of educational activities the techniques and algorithms of work with technical and audiovisual teaching aids are given.

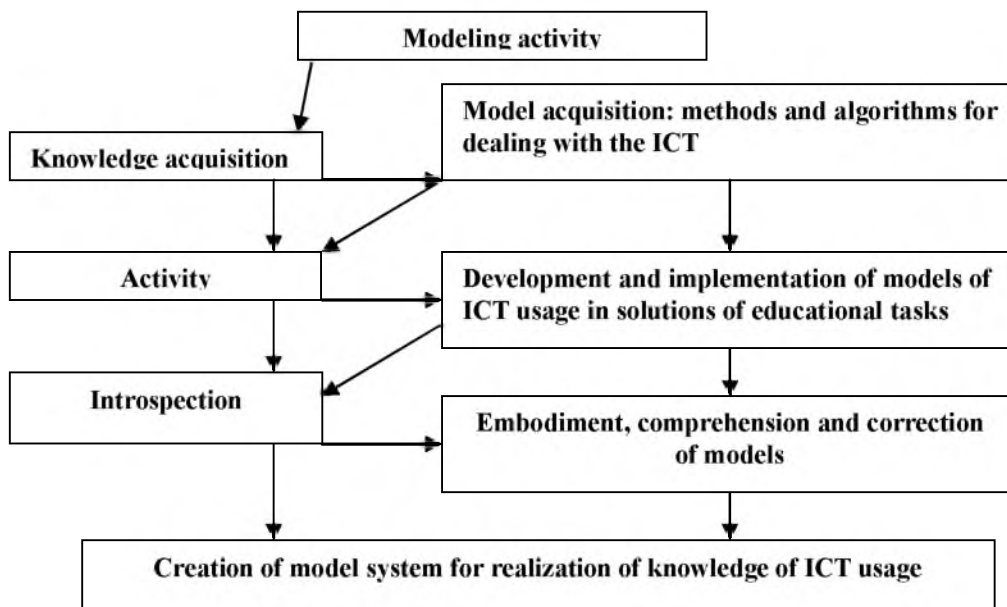

Figure 2 - Stages of modeling activity

First of all, we introduce the following concepts: didactic possibilities of a PC, a multimedia room, information subject environment. After that, the students are introduced to models of informational interaction of the subjects of educational process in such environment – that is, above all, the online access to modern telecommunication means in various modes of operation on the Internet.

For operating in a multimedia room and in a distributed informational environment, the teacher must possess the techniques and algorithms of creating audiovisual teaching aids.

The second stage of modeling activity of a future teacher is connected with the development and realization of models of use of ICT in professional activity in cognitive regulatory activity, i.e. in the solution of specific educational objectives of various level of generalization. In the course of the solving the student does not only rely on the revealed techniques and algorithms of ICT use, but also practices them and the regulation mechanisms in the logic of solution, realizes and comprehends their original value in practice. In the course of the drill of models not only separate regulations, but also the regulation of modeling activity as a whole are formed. At this stage is formed the experience of regulation of own activity, the generalized skills which make the basic competence of a teacher which is so necessary in pedagogical practice.

The third stage of modeling activity of future teachers is the stage of formation, systematization and generalization of the regulatory experience, the conscious and unconscious reflection. The received experience can be presented in the form of regulatory schemes or stages of the solution of generalized pedagogical tasks. Mechanisms of regulation of pedagogical activity with use of ICT are assembled and formed into tool principles and approaches to the solution of various classes of problems. There goes a complete setting of regulatory schemes, and the result of

integration of the received experience is the ideas, as projects of teacher's future activity. The task for the reflective result of the received experience is the creation of a hypertext electronic textbook.

Thus, modeling as a method of research, experimentation, design and construction is widely used in various sciences. Using a model as a means of knowledge and transformation of reality, the future teacher embodies, interprets and adjusts them which give him the opportunity to build up a system of models which can be realized through the knowledge of the use of information and communication technologies in the professional activity.

The process of training proceeds in the development of the third basic form of activity – the projective one. Currently, the method of projects is being promoted in the educational process, since it is an effective means of developing students' creativity and provides them with information and communicative competence.

At the first stage of the implementation of projective activity there is a creation of a project of informational material environment in which will the teacher's professional activity be performed (Figure 3). The projecting process includes isolation and realization of the problem, the solution for which the project is designed, the wording of the idea or design of solution, the logic of unfolding of the idea into a regulatory scheme with the stages of the project and writing of the project plan.

At the second stage of the projective activity there is project testing, i.e. its test on the "adequacy" in solving the problem of creating informational subject environment. At this stage it is important not only to implement the project in actual practice, but to check its effectiveness for the teacher's professional activity. This can be done in the so-called "reflective playing" of both separate phases and the project as a whole. At this stage the realizability of the project is estimated in terms of necessary steps for its implementation and effectiveness, i.e. efficiency in achieving the planned results. The second stage is issued in a conference where future teachers defend their projects - the models of informational subject environment, and where the expertise, optimization and testing of the projects takes place.

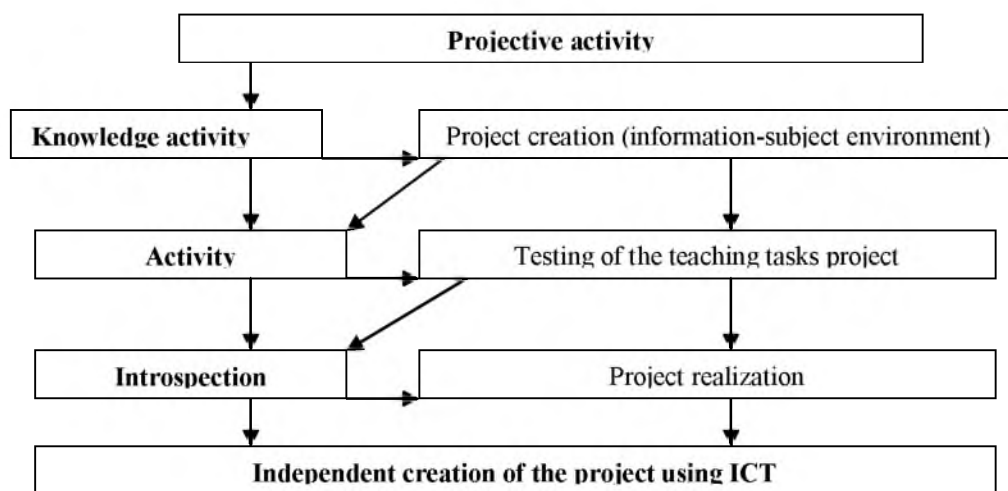

Figure 3 - Stages of the projective activity

The implementation of the project in particular conditions of teaching activities (during the technological, professional practice) takes place at the third stage of the

students' advancement in the projective activity. Here the following regulatory mechanisms are integrated into professional practice, organically included in it and implement these activities: those of understanding and explanation of what is being done with the use of ICT, of the implementation of various aspects of informational subject environment, of the introspection and reflective design as the experience gained while using ICT, and in the anticipation of the results of teaching activity with their use. In other words, the functional bodies on solution of pedagogical tasks and problems with the use of information and communication technologies are reflectively made out. It is also characteristic of this stage that the process of creation of the information subject environment is controlled to make necessary amendments to its draft, there is analysis of the results.

The independent creation of the information subject environment in the conditions of technological practice forms subject thinking of the future teacher, his creative orientation. The gained knowledge of use of information and communication technologies are specified, corrected, and introspection helps the student bring them into system. It does not only promotes the future teacher's self-realization, but also his personal growth.

Thus, analyzing the aforesaid, it can be asserted that the organization of professional activity in the course of preparation of teachers for use of ICT is focused on realization of the regulatory approach.

The process of preparing teachers for the use of information and communication technologies in their professional activities is organized taking into account the student's advancement in the subject and the self-regulation of it [2]. There is a preparation through the development of three base forms of activity: the symbolic, modeling and projective.

The student's advancement in the symbolic activity begins with the study of ICT. Then the knowledge is elaborated and comprehended in the analysis of ICT properties in a context of possibility of their use in pedagogical activity. At the stage of working-out the emphasis is made on identifying, updating, and comprehending the relationship between the means of information, IT and types of teaching activities. As a result, the knowledge on the use of ICT in teaching activities forms for the future teacher as a value-sense system. Further there is a correction of the developed knowledge in general, i.e. their reflective design. To do this, the problematic situations are created which allow to organize by future teachers new means of informatization and information technology in professional activity.

In order for the teacher to carry out his professional activity with the use of ICT, it is necessary to set it as the content of training. The modeling activity of students is organized for this. They master the techniques and algorithms with the use of informatization means and information technology in pedagogical activities, exercising their own activity.

At the first stage of the modeling activity the student receives ready-made techniques and algorithms of work with technical and audiovisual teaching aids. The second stage of the modeling activity of a future teacher is related to the elaboration and implementation of techniques and algorithms of informatization and ICT means in professional activity - in the cognitive regulatory activity, i.e. in the process of implementation of specific learning tasks of different generalization levels. At this stage, the case method is widely used which refers to the study of the discipline by examining a large number of situations and filling jobs in certain combinations. Such training develops understanding and the ability to think in terms of the major problems faced by teachers in their professional activity. The case method promotes the ability to analyze a situation, evaluate alternatives, and choose the best option plan for its

implementation. The third stage of modeling activity of the future teachers is the stage of design, systematization and generalization of the regulatory experience, conscious and unconscious introspection. The issued experience is represented in regulatory schemes or solution stages of generalized pedagogical problems with the use of informatization means and information technology. [3]

The advancement of the future teacher to practice proceeds in the third basic form of activity – the projective one. Here the student's regulatory skills in the application of gained knowledge in practice are being formed. At the first stage of projective activity there is elaboration of the project of informational subject environment in which the professional activity of the teacher will be carried out. At the second stage there is testing of the project - its validity for teacher's professional activity is being verified. It is executed at a conference where future teachers defend their projects of informational subject environment; there is their expert assessment. The implementation of the project in particular conditions of technological practice is at the third stage of the projective activity.

Here the following regulatory mechanisms are integrated into professional practice, organically included in it and implement these activities: those of understanding and explanation of what is being done with the use of ICT, of the implementation of various aspects of informational subject environment, of the introspection and reflective design as the experience gained while using ICT, and in the anticipation of the results of teaching activity with their use. The independent creation of the information subject environment in the conditions of technological practice forms subject thinking of the future teacher, his creative orientation. The gained knowledge of use of information and communication technologies are specified, corrected, and introspection helps the student bring them into system [3].

Conclusion. Thus, for the successful implementation of teaching activities the pedagogical skills are necessary. Our study showed that the development of teachers' skills to use ICT tools in teaching activity assumes certain logic of student's advancement in the subject and their self-regulation of it. The logic of the student's advancement in the subject presupposes the mastery of the three basic forms of activity.

References:

1. Talyzina N.F. Managing the process of learning. - M.: Moscow State University, 1984. - 345 p.
2. Konopkin O.A. Psychological mechanisms of regulation of activity. - Moscow: Nauka, 1980. - 256 p.
3. Sharov A.S. Limited man: importance, activity, reflection: Monograph. - Omsk: OmSPU publ., 2000. - 358 p.

Хамзина Б.Е.

Организация профессиональной деятельности в процессе подготовки педагогов к использованию средств ИКТ

В данной статье рассматривается организация и базовые формы профессиональной деятельности педагогов в процессе их подготовки к использованию средств информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Процесс регулятивного раскрытия знаний, в соответствии со структурой регуляции, при подготовке педагогов к использованию средств ИКТ в профессиональной деятельности проходит три этапа в каждой из базовых форм учебной деятельности. Подробно рассмотрен процесс движения будущего педагога к практической деятельности на всех этапах каждой базовой формы профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, подготовка педагогов, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ)

Хамзина Б.Е.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарын пайдаланудағы дайындықта оқытушылардың кәсіби іс-әрекетінің ұйымдастыруі

Осы баяндамада ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарын пайдаланудағы дайындықта оқытушылардың кәсіби қызметінің негізгі формалары және ұйымдастыру жұмыстары қарастырылған. Кәсіби қызметінде АКТ құралдарын пайдалануда, оқытушылардың дайындығы білімді үздіксіз жаңарту үдерісін реттеу құрылымына сәйкес оқу қызметінің негізгі формалары үш кезеңнен өтеді. Өр кезеңде болашақ мұғалімнің кәсіби қызметінің негізгі формаларының қозғалыс үдерісі нақты қарастырылған.

Түйін сөз: кәсіби іс-әрекет, оқытушылардың дайындығы, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар

УДК 378.22

Никитина А.П., д.х.н., доцент,
Просочкина Т.Р., к.х.н., доцент,
Давыдова О.В., ст.препод.,
Калимгулова А.М., магистрант,
Уфимский государственный нефтяной технический университет
E-mail: davydova-o-v@mail.ru

**ИНТЕНСИФИКАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ МАГИСТРАНТОВ
ПО НАПРАВЛЕНИЮ «ХИМИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ»
ПО ДИСЦИПЛИНЕ «ПРОИЗВОДСТВО ВЫСОКОМОЛЕКУЛЯРНЫХ
СОЕДИНЕНИЙ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ НЕФТЕХИМИИ» НА ПРИМЕРЕ
ЛАБОРАТОРНОГО ЗАНЯТИЯ**

Аннотация. Внедрение лабораторной работы по теме «Химический рециклинг ПЭТФ» позволяет интенсифицировать образовательный процесс при обучении магистрантов направления «Химическая технология» по дисциплине «Производство высокомолекулярных соединений на предприятиях нефтехимии» путем интегрирования теоретических знаний и практических умений и навыков студентов в едином учебно-исследовательском процессе. Показано влияние различных факторов, способствующих интенсификации процесса обучения магистров.

Ключевые слова: интенсификация обучения, совершенствование методов обучения, химическая технология, рециклинг отходов, полиэтилентерефталат, утилизации отходов, лабораторная работа, переработка полимерных материалов.

Интенсификация обучения, определяемая как передача большего объема учебной информации обучаемым при неизменной продолжительности обучения без снижения требований к качеству знаний [1], является перспективным направлением активизации учебной деятельности. Повышение темпов обучения для интенсификации процесса усвоения знаний может быть достигнуто путем совершенствования, как содержания учебного материала, так и методов обучения [2].

При совершенствовании *содержания учебного материала* осуществляется [3]:

- рациональный отбор учебного материала с четким выделением в нем основной и дополнительной частей, содержащих базовую и второстепенную информацию соответственно, а также основной и дополнительной литературы;
- перераспределение учебного материала с преимущественным изложением новой информации в начале занятия, когда восприятие обучающимся материала является более активным;

- проведение лекционных аудиторных занятий в начале освоения курса с целью наработки задела знаний, необходимого для эффективной работы обучающихся на последующих лабораторных и практических занятиях;

- изложение учебного материала для обеспечения процесса получения новых знаний по спиральному принципу с применением многоуровневой проработки новой информации;

- обеспечение логической преемственности новой и уже усвоенной информации, активное использование нового материала для повторения и более глубокого усвоения пройденного [4].

Совершенствование *методов обучения* обеспечивается путем:

- широкого использования коллективных форм познавательной деятельности (парная и групповая работа, ролевые и деловые игры и др.);

- выработки у преподавателя соответствующих навыков организации управления коллективной учебной деятельностью студентов;

- применения различных форм и элементов проблемного обучения;

- совершенствования навыков педагогического общения, мобилизующих творческое мышление обучаемых;

- стремления к результативности обучения и равномерному продвижению всех обучаемых в процессе познания независимо от исходного уровня их знаний и индивидуальных способностей;

- применения современных аудиовизуальных, технических и информационных средств обучения [5].

Одним из факторов интенсификации обучения являются групповые формы учебной деятельности, наиболее адаптированные к проведению лабораторных занятий. Теоретические исследования и практический опыт показывают, что знание предмета оказывается более прочным, когда в процессе обучения возникают отношения студентов между собой по поводу предмета, т.е. по схеме «субъект (студент) - объект (предмет) - субъект (студент)» [1]. В этом случае возникает важнейшее звено межличностного общения и межличностного взаимодействия студентов через обучение, которое отсутствует при работе по схеме «преподаватель – студент». Процессы интенсификации базируются на взаимодействии индивидуально-психологических и коллективно-психологических факторов в учебной деятельности [1].

При организации коллективной работы студентов возникает ряд трудностей организационного, педагогического и социального характера. Чтобы групповая работа по освоению новых знаний была более продуктивной, необходимо вовлечь студентов в процесс совместной деятельности, предполагающей распределение функций в группе по индивидуальным способностям каждого участника в соответствии с поставленной преподавателем задачей. Проблема, решаемая группой студентов на занятии, должна быть актуальной и социально значимой, что приведет к увеличению интереса обучающихся, и, в конечном итоге, к интенсификации процесса получения знаний.

Для студентов, обучающихся в магистратуре по направлению «Химическая технология» по дисциплине «Производство высокомолекулярных соединений на предприятиях нефтехимии» предусмотрено проведение лабораторных занятий в групповой форме. Выбор темы — «Химический рециклинг полиэтилентерефталата (ПЭТФ)» осуществлен с учетом социальной значимости проблемы рационального природопользования, относящейся к одному из приоритетных направлений развития науки, технологий и техники Российской Федерации. Перед студентом ставится актуальная задача решить проблему утилизации пластиковых ПЭТФ-бутылок, широко использующихся в

повседневной жизни и являющихся после применения бытовым мусором. Таким образом, прикладная сторона поставленной преподавателем задачи становится очевидной, что пробуждает интерес у обучаемых к выполнению лабораторной работы и раскрывает творческий потенциал личности, который помогает мобилизовать и интенсифицировать познавательный процесс.

Методика проведения лабораторного занятия по теме «Химический рециклинг ПЭТФ»

В настоящее время проблема переработки полимерных материалов является актуальной, поскольку их доля в бытовых и промышленных отходах с каждым годом возрастает. Рециклинг отходов, в том числе отработанных полимеров, с целью извлечения из них полезных материалов для последующего повторного использования, является эффективным решением этой проблемы. С 2000 г. в России началось формирование рынка по переработке использованных ПЭТФ-бутылок. Продукты деструкции ПЭТФ из отработанных полимерных материалов широко используют при синтезе ПЭТФ, получении пластификаторов, лаков, материалов для покрытий и др.

Студентам предлагается провести разложение ПЭТФ-материала использованной бутылки в несколько этапов: подготовка сырья, гидролиз ПЭТФ в среде этиленгликоля в присутствии гидроксида натрия при температуре 130-135°C в аппарате с мешалкой, нейтрализации полученной массы разложения раствором соляной кислоты, фильтрации, промывки и сушки полученной вторичной терефталевой кислоты (ТФК) [6]. Далее полученный мелкодисперсный порошок молочного цвета исследуется обучающимися методом ИК-спектроскопии.

Обсуждение результатов внедрения лабораторной работы в учебный процесс

При обучении магистрантов направления «Химическая технология» дисциплине «Производство высокомолекулярных соединений на предприятиях нефтехимии» тема «Рециклинг отходов» в результате сокращения часов лекционных занятий не может быть освещена в достаточном объеме. Это вынуждает преподавателя сокращать количество лекционного материала, включающего лишь общие технологические закономерности процесса. Таким образом, возникает необходимость самостоятельного изучения студентами особенностей процессов рециклинга. В этой связи выполнение лабораторной работы, связанной с данной темой, способствует самостоятельному изучению материала и углублению знаний, полученных студентами.

Разработанное учебно-методическое пособие к выполнению лабораторного занятия по теме «Химический рециклинг ПЭТФ» включает обзор литературы, упрощающий усвоение большого теоретического материала. Для этого составителями проведена систематизация теоретического материала путем упрощения изложения, рациональное сокращение объема, сопоставление и анализ существующих технологий. Кроме того, соблюдение логики «от общего к частному», начиная с определений, понятий и терминов, позволяет преподавателю «подвести» обучаемого к конкретной теме лабораторной работы. За счет доступно изложенного материала происходит сокращение времени, требующегося для самостоятельной работы студента, для того чтобы осуществить поиск, подбор литературы и систематизацию полученной информации.

Эксперимент в его современной форме играет все большую роль в подготовке специалистов в области технологии, которые должны иметь навыки исследовательской работы для осуществления по окончании обучения профессиональной деятельности. Поэтому применение в учебном процессе

физико-химических методов исследования, в том числе ИК-спектроскопии, при анализе продуктов, полученных при проведении химико-технологических процессов, позволяет сформировать у магистрантов необходимые в научно-исследовательской работе навыки.

Лабораторную работу выполняет команда, состоящая из трех студентов, что способствует их коллективной совместной деятельности, интенсифицируя процесс обучения. Поскольку совместная групповая деятельность является одной из самых эффективных форм обучения, совместное выполнение лабораторной работы способствует самостоятельной работе студентов, позволяя проявить лидерские качества, способствующие достижению цели, поставленной в начале лабораторного занятия.

Роль преподавателя при проведении занятия заключается в координации деятельности студентов, стимулировании и мотивировании их к активной работе на занятии. Стимулирование осуществляется в результате использования системы балльно-рейтинговой оценки знаний, включающей поощрительные и штрафные баллы. Активизация мыслительного процесса у обучающихся достигается путем совместных бесед, основанных на логических рассуждениях, позволяющих грамотно формулировать выводы по промежуточным и итоговым результатам проделанной работы.

Таким образом, внедрение лабораторной работы по теме «Химический рециклинг ПЭТФ» позволяет интенсифицировать образовательный процесс при обучении магистрантов направления «Химическая технология» по дисциплине «Производство высокомолекулярных соединений на предприятиях нефтехимии» путем интегрирования теоретических знаний и практических умений и навыков студентов в едином учебно-исследовательском процессе.

Литература

1. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. Ростов н/Д: Феникс, 2002
2. Долженко О. Альтернатива стереотипам // Вестник высшей школы. - 1988, - № 6. - С. 21.
3. Родионова А.Н., Русанов В.П. Интеграция педагогических и информационных технологий в учебный процесс как фактор успешности подготовки педагога по физической культуре и спорту // Вестник КАСУ №1 - 2007
4. Безбородова С.В., Технологии интенсификации учебного процесса в образовательном учреждении, автореферат диссертационной работы на соискание степени кандидата педагогических наук, 2008.
5. Лаврентьева Н.Б., Попов Ю.В. Интенсификация учебно-познавательной деятельности студентов в процессе использования педагогических технологий // Ползуновский вестник №1 – 2005
6. О.В. Давыдова, С.Н. Лакеев, И.О. Майданова, С.Г. Карчевский, А.М. Калимгулова, Р.Р. Ахтямова. Получение пластификатора диоктилтерефталата на основе вторичного полиэтилентерефталата. // Промышленное производство и использование эластомеров – 2013. - №.4

Давыдова О.В., Никитина А.П., Просочкина Т.Р., Калимгулова А.М.

Белсенді оқытуға магистранттарды бағыттау «Химиялық технология» пәні бойынша «Жұмыста химиялық қосындыларды» зертханалық сабақтарда пайдалану.

Зертханалық жұмыстардың тақырыбы «Химиялық рециклинг ПЭТФ» оқу үрдісін жетілдіруде, оқыту барысында магистранттарды «Химиялық технология» бағытына бағыттайды. Олар теориялық білімдерін практикалық жақтарымен ұштастырып, өз білімдерін жетілдіреді. Көрсетілген әртүрлі оқиғалар (факторлар) магистранттардың белсенділігін арттырады.

Түйін сөз: белсенді оқыту, әдістемелік дамыту әдісі, химиялық технология, қалдықтарды өңдеу, қалдық, полимерлік материалдарды өңдеу.

O.V. Davidova, A.P. Nikitina, T.R. Prosochkina, A.M. Kalimgulova
Intensification of training of “Chemical technology” postgraduate students on the
“Manufacture of high-molecular substances at petrochemistry factories” discipline on the
example of laboratory research

Introduction of laboratory work on the theme “Chemical recycling of polyethylene terephthalate” allows to intensify educational process of training of “Chemical technology” postgraduate students on the “Manufacture of high-molecular substances at petrochemistry factories” discipline by integration of students’ theoretical knowledge and practical skills in integrated educational and research process. The article reveals the influence of various factors on education that stimulate the intensification of training process of students seeking for Master’s Degree.

Key words: intensification of training, development of teaching methods, chemical technology, waste recycling, polyethylene terephthalate, laboratory work, processing of polymeric materials.

УДК 616.89

Джубатырова С.С. - доктор сельскохозяйственных наук,
профессор ЗКГУ им. М.Утемисова
Кенжегалиева Г.Б.- магистрант
E-mail: k.gulbarshin_81@mail.ru

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОВЕДЕНИЮ ТРЕНИНГА
«ПЛАНИРОВАНИЕ СТРУКТУРЫ КАПИТАЛА ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ
ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ»

Аннотация. В статье дается обоснование актуальности проблемы развития профессионального самосознания, представлен теоретический анализ основных подходов. Раскрываются принципы, направления и методы тренинговой работы, особенности и динамика профессионального самосознания.

Ключевые слова. Групповая сплоченность, совместная деятельность, профессиональное самосознание, тренинг, финансовая устойчивость.

На современном этапе развития образовательных программ существует огромное количество разнообразнейших видов обучения, и выбранный метод в значительной степени влияет на то, каким образом будут решаться задачи тренинга, и в течение какого периода времени эффекты тренинга будут сохраняться после его завершения. В соответствии с целью, задачами и принципами организации тренинга подбираются методы работы при разработке методических подходов к проведению тренинга на тему «Планирование структуры капитала для достижения финансовой устойчивости». К методам тренинга относятся: ролевые игры, индивидуальные беседы, групповые дискуссии, психогимнастические упражнения [1]. Выбор оптимальных методических и практических, социально-психологических приёмов в тренинге зависит от цели и содержания тренинга, особенности группы, ситуации, возможностей и специализации тренера.

Важно понимать, что в распоряжении тренера имеется множество способов подачи материала. Использование различных методов не только способствует сохранению внимания и работоспособности группы, но и отражает реальные жизненные ситуации, в которых может возникнуть необходимость одновременного использования нескольких моделей поведения.

Обучение «Планирование структуры капитала для достижения финансовой устойчивости» представляет собой чаще всего составную часть целостного образовательного процесса по базовой подготовке профессионального экономиста-менеджера, а также переподготовки и повышения квалификации специалистов по этой квалификационной группе. В этом случае использование методов тренажера направлено на приобретение обучающимися устойчивых навыков и умений в подготовке и принятии управленческих решений. Как составная часть целостного образовательного процесса по направлению «Планирование структуры капитала для достижения финансовой устойчивости» реализуется на фоне фундаментальных курсов по экономике, маркетинга, технологии производства нефти и газа, теории организации и других дисциплин. В краткосрочных образовательных программах по повышению квалификации экономистов «Планирование структуры капитала для достижения финансовой устойчивости» может применяться как самостоятельный курс, ориентированный на освоение передового опыта и прогрессивных методов управления предприятиями.

Методические подходы к проведению тренинга «Планирование структуры капитала для достижения финансовой устойчивости» эта основа области практической деятельности для специалистов экономистов и финансистов со специализацией работы в отраслях народного хозяйства Казахстана. Трансформация экономики и управленческой парадигмы в Казахстане требует от экономистов всех уровней и сфер деятельности высокой профессиональной эрудиции, базирующейся на глубоких знаниях в граничных областях техники и технологии производства, экологии и экономики, социологии и организации процессов. Формирование новой управленческой парадигмы в экономике Казахстана происходит под влиянием ряда существенных факторов:

- обострение внутренней конкуренции вследствие ограниченности ресурсов и снижения спроса на традиционные отечественные продукцию и услуги;
- формирование рыночного механизма и сочетание его с государственным регулированием;
- интернационализация конкуренции и связанная с этим принудительная адаптация к международным стандартам;
- усиление социальных и экологических требований к деятельности организаций и учреждений, ориентация специалистов экономистов на внешние факторы эффективности организации;
- возрастающая степень комплексности реализуемой продукции и услуг, диверсификация и кооперация организаций.

Трансформация экономических условий функционирования современных предприятий под воздействием перечисленных факторов обеспечивает достаточно интенсивное развитие и распространение в отечественной практике ситуационной концепции управления предприятием.

Ситуационный подход предполагает возможность глубокого анализа внешних и внутренних факторов развития предприятия, систематизации возможных вариантов экономических ситуации для предприятий и синтеза оптимальных для сложившейся ситуации управленческих и экономических решений [2]. Значительным вкладом этой концепции в теорию управленческих решений является то, что она ориентирует специалистов на ситуационное мышление с учетом объективных условий функционирования, содержит рекомендации по применению конкретных методов для принятия решений в определенных ситуациях при планировании структуры капитала для обеспечения финансовой устойчивости.

Для экономистов ситуационный подход открывает значительные возможности его использования в методических подходах к проведению тренинга. Также в творческом использовании разнообразного, разработанного наукой и применяемого на практике инструментария, накладывая при этом на него большую ответственность за выбор адекватных хозяйственной ситуации приемов управления. Ситуационный подход вырабатывает в управлении предприятиями нефтегазовой отрасли устойчивые навыки глубокого анализа, объективной оценки хозяйственных ситуаций и синтеза адекватных решений, обеспечивающих оптимальный результат. Ситуационный подход в практическом менеджменте - это определенный тип динамического мышления и гибкого организационного поведения специалиста, воспитанный в рамках специальных образовательных программ и активно поддерживаемый каждодневной практикой управленческой деятельности экономиста. В качестве основных форм и инструментов методики к проведению тренинга «Планирование структуры капитала для достижения финансовой устойчивости» используются:

- метод контрольных тестов;
- метод управленческих игр;
- метод «кейс-стадий» [3].

Перечисленные формы и инструменты могут использоваться как для обучения «Планирование структуры капитала для достижения финансовой устойчивости», так и для обеспечения его эффективного функционирования. Использование перечисленных методов в практике деятельности предприятий направлено на обеспечение их эффективного функционирования и поддержание высокого и конкурентоспособного состояния экономики.

Можно выделить три основных направления использования методики к проведению тренинга «Планирование структуры капитала для достижения финансовой устойчивости» в деятельности конкретных предприятий:

- принятие экономических решений в конкретных хозяйственных ситуациях с учетом разнообразных факторов;
- проектирование новых и реконструкция действующих производственных систем в рамках разрабатываемых организационных проектов;
- научное исследование проблем управления, анализ поведения производственных систем и разработка прогнозов развития отдельных направлений деятельности предприятия.

Метод контрольных тестов используется для оценки и аттестации профессионального уровня менеджмента на предприятии, а также уровня усвоения обучающих программ при подготовке, переподготовке и повышении квалификации специалистов. Система контрольных тестов в практическом менеджменте может использоваться, как в режиме самоконтроля, так и при периодической аттестации управленческих кадров, формировании кадров менеджмента и управлении их профессиональным продвижением.

Использование метода кейс-стадий как средства активного обучения способствует активизации и интенсификации процесса обучения, разрешению конфликтной ситуации и созданию эмоциональной напряженности. Умения специалиста формируются целенаправленно в процессе профессионального обучения, практической деятельности, постоянного самообучения и тренинга экономиста.

Самообучение и постоянный тренинг экономистов приобретает особое значение в современных условиях деятельности отечественных предприятий, когда необходимо резкое изменение форм и стиля управленческой деятельности.

В целях оценки соответствия профессионального уровня экономиста современным требованиям управления, определения уровня профессиональной подготовки обучающихся целесообразно в практической деятельности использовать разнообразные формы тестового контроля знаний.

Тест-контроль представляет собой динамичный инструмент проверки профессиональных знаний и навыков в практическом управлении предприятиями [4]. В практической деятельности тест-контроль используется как эффективная форма, направленная на периодическую оценку уровня его профессиональной подготовки и совершенствование в большей степени стили управления, техники собственной работы и руководства.

Наибольший эффект методики к проведению тренинга «Планирование структуры капитала для достижения финансовой устойчивости» обеспечивают комплексные программы тест -контроля с оценкой уровня профессиональной подготовки испытуемого и адресной ориентацией его в слабо освоенные разделы управления для формирования дополнительной программы обучения и совершенствования.

В методике к проведению тренинга «Планирование структуры капитала для достижения финансовой устойчивости» управленческие игры представляют собой способ имитационного моделирования поведения производственных систем или их отдельных элементов путем проигрывания возможных управленческих решений и оценки ожидаемых результатов их реализации. Это наиболее трудоемкий для подготовки и осуществления метод управленческих решений, используемый, как правило, для решения сложных комплексных управленческих задач и проблем предприятий. Участники деловой игры выступают в ней как квалифицированные эксперты, действующие по заданным или вырабатываемым ими самими правилам. Нередко для обеспечения глубины и всесторонней оценки подготавливаемых управленческих решений деловые игры предусматривают ролевое распределение участников по различным аспектам моделируемой ситуации. Деловые игры могут применяться в широком диапазоне задач для обучения управляющих, поиска оптимальных решений отдельных задач, проектирования предприятий или исследования их поведения в конкретных ситуациях [5]. Именно диапазон применения определил большое разнообразие типов управленческих игр.

Таким образом, целью методики к проведению тренинга «Планирование структуры капитала для достижения финансовой устойчивости» и обучения экономистов с использованием ситуаций является моделирование живой динамичной производственной или хозяйственной ситуации, которая закономерно может возникнуть в той или иной организации. Главное — привить слушателям умение анализировать имеющуюся информацию, вести переговоры, руководить людьми, самостоятельно принимать решения. Этим четырем видам организационно-управленческого опыта следует уделять особое внимание.

Литература

1. Маслов В.И., Стратегическое управление персоналом в условиях эффективной организационной культуры. – М., «Финпресс», 2008.
2. Борисова С. Е. Деловая игра как метод социально-психологического тренинга // Вопросы психологии. - 2012. - №4. - С. 52.
3. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники / И.В. Вачков. - М.: Ось-89, 1999.
4. Макшанов С. И., Хрящева Н. Ю. Психогимнастика в тренинге. СПб. 1993.
5. Торн К., Маккей Д. Тренинг. Настольная книга тренера. - СПб.: Питер, 2001.

Кенжегалиева Г.Б.

«Қаржылық тұрақтылыққа қол жеткізудегі капитал құрылымын жоспарлау» тренингін жүргізудің әдістемелік негіздері

Статьяда кәсіби өзін-өзі тануды дамыту мәселесінің өзектілігіне, негіздеме беріледі, негізгі бағыттарына теориялық талдау ұсынылған. Тренингтік жұмыстың қағидалары, бағыттары мен әдістері және кәсіби өзін өзі тану ерекшеліктері мен динамикасы ашылып көрсетілген.

Түйін сөз: Топтық бірігу, біріккен қызмет, кәсіби өзін өзі тану, тренинг, қаржылық тұрақтылық.

Kenzhigalieva G. B.

Methodical going near realization of training "Planning of capital structure for the achievement of financial stability"

The article provides a justification of the urgency of developing professional consciousness and the theoretical analysis of the basic approaches. The author reveals the principles, directions and methods of training, the features and dynamics of professional consciousness.

Key words: group unity, connecting action, professional consciousness, training, financial stability.

УДК 159.923:373.3

Адельбаева Н.А. - доктор исторических наук
Демидова И.В. - магистрант ЗКГУ им.М.Утемисова
E-mail: irishka199090@mail.ru

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ САМОРЕГУЛЯЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ УСВОЕНИЯ ЗНАНИЙ

Аннотация. В статье представлена система взглядов на саморегуляцию младшего школьника, дана оценка влияния саморегуляции на учебную деятельность, дисциплину и поведение учащихся младших классов.

Ключевые слова: младшие школьники, саморегуляция, личностная саморегуляция, волевая саморегуляция, произвольная саморегуляция.

Феномен контроля и регуляции поведения человека, а также его деятельности в современном обществе стала одной из приоритетных областей изучения психолого-педагогической науки. Так как в текущих условиях гуманизации образования стоит проблема реализации заложенного в ребёнке личностного потенциала, и это требует от педагогов создания специальных педагогических условий, реализующих все возможности развития личности младшего школьника. Это актуальная теоретическая и практическая задача, требующая от педагога высокого профессионализма в организации среды способствующей развитию у детей саморегуляцию.

Саморегуляция предполагает определенное развитие способности детей к волевым усилиям. Один из известных российских психологов В.И. Селиванов [7, С. 14-25] подчеркивает, что волевая регуляция, это не синоним произвольной регуляции, а только одна из ее форм, качественно отличная от других. Волевая регуляция связана, по его мнению, только с сознательно-волевой напряженностью, когда необходимы намеренные волевые усилия, чтобы преодолеть встретившиеся трудности. Одним из первых исследователей, обративших внимание на волю как на особую форму психической регуляции поведения был М.Я. Басов. Воля понималась им как психический механизм, посредством которого личность регулирует свои

психические функции, прилаживая их друг к другу и перестраивая в соответствии решаемой задачей. Воля лишена способности порождать действия и мысли, она только регулирует их.

Известно, что в процессе общения у человека может постепенно формироваться потребность в сознательной саморегуляции собственных действий и поступков. Такая потребность на наш взгляд, зависит от ряда внешних и внутренних факторов. Таким образом, саморегуляция может возникать у личности как результат взаимодействия внешних (факторы, возникающие в процессе общения) и внутренних (факторы, которые свойственны самому человеку как субъекту общения) детерминант.

Следует отметить, что саморегуляция в младшем школьном возрасте способствует освоению навыков самоконтроля поведения, успеху в учебной деятельности, сохранению психологического здоровья и т.д.

В современных условиях саморегуляция рассматривается как целостное образование, включенное в структуру личности. В психологической науке выделяются родственные к понятию «саморегуляция» образования – произвольность поведения, самоконтроль, волевая регуляция. В сущности содержание этих образований в виде мотивационно-побудительного, исполнительского и оценочно-результативного звена близка по своему строению к системе саморегуляции. Многие исследователи выделяют уровни развития саморегуляции: индивидуальный, личностный и на уровне человека. В рамках изучения системы саморегуляции человека затронута ещё одна важная для нас тема — индивидуальные различия в структуре саморегуляции.

Значительные перемены, вызванные ходом общего развития младшего школьника, изменения его образа жизни, некоторых целей, возникающих перед ним, приводят к тому, что становится иной его эмоциональная жизнь. Появляются новые переживания, возникают новые задачи и цели, рождается новое, эмоциональное отношение к ряду явлений и сторон действительности.

Произвольная саморегуляция является новообразованием младшего школьного возраста. Под произвольной саморегуляцией эмоционального состояния в психологии понимается процесс управления собственными эмоциональными переживаниями, который предполагает осознание и принятие своего эмоционального состояния, выражение его в социально приемлемой форме и определенную самопомощь в случае сильных негативных переживаний.

Формирование саморегуляции ребенка является «ядром» психического развития именно в младшем школьном возрасте. Это связано, во-первых, с физиологическими особенностями детей младшего школьного возраста (в этом возрасте завершается развитие лобных долей коры мозга, которые принимают участие в организации произвольной регуляции деятельности), во-вторых, с социальной ситуацией развития ребенка (с поступлением в школу меняется внутренняя позиция, меняются требования к ребенку со стороны взрослых и пр.). Способность к саморегуляции играет важную роль в организации сложных форм произвольной деятельности, к которым в первую очередь относится учение.

Основываясь на взглядах советских исследователей (В.В. Давыдов, А.К. Маркова, Д.Б. Эльконин), [1, С. 240] которые отмечают в качестве важнейшей линии психического развития ребенка младшего школьного возраста становление системы произвольной регуляции, мы считаем, что этот возраст является сензитивным в формировании данной личностной характеристики. Личностная саморегуляция формируется и развивается постепенно на протяжении всего младшего школьного возраста.

Формирование произвольности в младшем школьном возрасте выдвигается в центр психического развития: формируется произвольный характер памяти, внимания, мышления ребенка; возникает способность действовать организованно в соответствии со стоящими перед ним задачами; ребенок учится управлять своим поведением, протеканием психических процессов. Это можно объяснить тем, что в указанный период ребенок начинает учиться в школе, а положение ученика и его учебная деятельность предъявляет к произвольному поведению уже достаточно высокие требования.

Переход к школьному обучению коренным образом изменяет весь образ жизни ребенка. Ведь учение в школе - деятельность обязательная, ответственная и требующая систематического организованного труда.

В учебной деятельности ребенок должен научиться подчинять свое поведение целому ряду требований, поставленных перед ним, и которые далеко не всегда совпадают с его непосредственными желаниями. Эти новые требования идут не только от самой учебной деятельности как таковой, но и от его положения школьника. Став школьником, ребенок оказывается на первой ступени общественного положения. Он теперь уже не маленький ребенок - он уже школьник. Это новое положение ребенок, если даже не осознает, но, тем не менее, чувствует, и это чувство окрашено у него положительными переживаниями.

Исследования, проведенные под руководством Н.И. Непомнящей [5, С. 192] показали, что уже в 6-7 лет происходит становление личности. То есть, складываются психологические механизмы, которые становятся личностной основой психики в целом. В своей работе Н.И. Непомнящая выделила особенности этих психологических механизмов: 1) простые, но уже обобщенные, 2) специфические для данного человека, 3) устойчивые, сохраняющие основные особенности и в дальнейшем.

В 6-7 лет ребёнок выделяет и осознаёт себя в системе человеческих отношений через определённое, наиболее значимое для него содержание, то есть через осознание своего отношения к данной области действительности (Д.Б. Эльконин, Н.И. Непомнящая).

Группа исследователей под руководством Н.И. Непомнящей пришла к выводу, что возраст 6-7 лет, это сензитивный и решающий для становления ведущих, базовых оснований личности. Базовые основания психики складываются в процессе постепенного обобщения опыта, представляют собой особую психологическую форму фиксации трёх проекций этого опыта - деятельности, сознания и личностных отношений. Безусловно, понять функционирование базовых оснований психики поможет составленная на основе теоретических позиций Н.И. Непомнящей таблица 1.

Таблица 1
Структура базовых оснований личности в младшем школьном возрасте
(по материалам Н.И. Непомнящей)

Деятельность	Сознание (осознание и познание)	Личностные отношения
Психологическая форма фиксации обобщённого опыта		
обобщение в сфере деятельности	обобщение в сфере сознания	обобщение в сфере личностных отношений
развитие «общей структуры деятельности», какие компоненты структуры: мотив, цель, операция, продукт, играют побудительную и регулирующую роль при её осуществлении	становление особенностей организации «содержания сознания» по признакам: - «уровень идеальности сознания» - способ организации - рефлексия	становление ценности, которая характеризуется взаимосвязью, единством значимости для субъекта определённой стороны действительности и осознание себя в отношении к этой стороне.

Исследователями была сформулирована оптимальная модель базового уровня личности. Результаты исследований показали, что в условиях обучения в школе, достижение оптимальных для данного возраста уровней, развитие базовых оснований личности, требует специального формирования.

Представленная Н.И. Непомнящей [6, С.160] оптимальная модель базового уровня личности учитывает следующие аспекты развития личности:

1) Гармонический — то есть формирование ценности во всех трёх сферах бытия человека — деятельности (или активности по Л.И. Божович и др.), сознания (или рефлексии), личностных отношений (ценностно-смысловая сфера)

2) Отношенческий — принятие ведущим основанием личностной сферы наряду с ценностью («выделение и осознание своего «я» - А.Н. Леонтьев [3, с.303], субъективное отношение к другим людям — отношение «я» - другой

Оптимальная модель в этом аспекте включает в себя:

1. Восприятие субъектом другого человека:

- неэгоцентричное восприятие «другого», через самоценность «другого»;
- восприятие, понимание другого в разнообразии его качеств.

2. Образ сочетания субъектом своих интересов, ценностей с интересами других людей:

- гармоничное сочетание своей ситуации и ситуации другого, «способность быть собой и другим».

3. Творческий аспект — предполагает преодоление, выход за пределы привычно ограниченных способов.

Результаты исследований, проведённых под руководством Н.И. Непомнящей, показали, что базовые основания личности складываются в своих индивидуально-типических характеристиках в большинстве случаев в 6-7 лет и сохраняют свою специфику вплоть до взрослого возраста.

Высшие формы саморегуляции в психологии традиционно соотносятся с понятием произвольности — способностью сознательно управлять собой. Произвольность как важнейшее качество личности появляется у ребёнка в результате его психического развития в дошкольном возрасте. М. Наием [4, С. 8], изучая особенности саморегуляции деятельности детей дошкольного возраста, выделил как зону ближайшего развития саморегуляции деятельности в дошкольном возрасте волевую и произвольную саморегуляцию, основные компоненты которой - осмысленность и инициативность. Автор выделяет саморегуляцию деятельности в дошкольном возрасте как предпосылку волевого развития, психологический механизм перехода при этом — перевод поставленной задачи из сферы деятельности в сферу общения. В дошкольном возрасте можно отметить предпосылки развития саморегуляции, которые полнее проявятся в младшем школьном возрасте. М. Наием описал стадии развития саморегуляции в дошкольном возрасте. На 1-й стадии основную роль играют автономные смыслы ребёнка, которыми он подменяет внешнюю цель, поставленную взрослым. 2-я стадия представляет собой «пересечение» внешней и внутренней цели деятельности, при этом внешняя цель поглощается внутренним смыслом. На 3-й стадии саморегуляция деятельности детерминируется внутренней личностной позицией ребёнка. На 4-й стадии ребёнок сознательно ориентируется на инструкцию и требование взрослого.

В основе развития саморегуляции деятельности в дошкольном возрасте, по мнению М. Наием, — становление цели деятельности. Ребёнок учится соотносить автономные внутренние смыслы и требования, заданные взрослым. А в дальнейшем развивается произвольная волевая регуляция.

Положение школьника сопровождается изменением не только обстоятельств его жизни, но и всех взаимоотношений с окружающими людьми: расширяется его круг общения, возникают новые авторитеты, создается сеть сложных отношений с детьми в классе, изменяется и характер его взаимоотношений с родителями. Требования родителей к ребенку носят уже совсем иной характер: теперь он ценится, прежде всего, за то, как он справляется со своими учебными делами, как он ведет себя в школе, за то, какие отметки приносит из школы, короче говоря, оценка ребенка в семье начинает зависеть от его оценки в школе.

Таким образом, поступление в школу перестраивает весь образ жизни ребенка: беспечное времяпровождение дошкольника сменяется жизнью, полной забот и ответственности: он должен ходить в школу, заниматься тем, что определено школьной программой, делать на уроке то, что требует учитель; он должен неукоснительно следовать школьному режиму, подчиняться школьным правилам поведения, добиваться хороших результатов своей учебной деятельности.

Учебная деятельность детерминирует возникновение основных психологических новообразований младшего школьного возраста, определяет общее психическое развитие в данном возрасте, формирование их личности в целом. Поэтому, чтобы лучше понять, как происходит формирование этих новообразований и собственно саморегуляции учебной деятельности, целесообразно рассмотреть структуру учебной деятельности и ее особенности в младшем школьном возрасте.

От степени совершенствования процессов саморегуляции зависит успешность, надежность, продуктивность, конечный исход любого акта произвольной активности. Более того, все индивидуальные особенности поведения и деятельности определяются функциональной сформированностью, динамиче-

скими и содержательными характеристиками тех процессов саморегуляции, которые осуществляются субъектом активности.

Многие исследователи отмечают широкие возможности развития ребёнка в младшем школьном возрасте (В.В. Давыдов, Е.Е. Данилова, Н.С. Лейтес, Н.И. Непомнящая, Д.Б. Эльконин и др.). Е.Е. Данилова, обобщив результаты изучения психологических особенностей младших школьников, выявила сензитивные для развития в этот период сферы развития учащихся начальной школы: мотивационную, учебную, индивидуальных проявлений, волевою, личностную, социальную и сферу нравственного развития.

Таким образом, уровень сформированности саморегуляции является очень важным фактором успешного освоения знаний, умений и навыков в младшем школьном возрасте. Рассматривая представленные исследования, мы столкнулись с разными структурами, моделями, формами, типологией отдельных компонентов системы саморегуляции. Данный момент обозначил отсутствие единого подхода к такому образованию, как личностная саморегуляция, и поставил перед нами задачу рассмотрения структуры личностной саморегуляции, характерной для младшего школьного возраста. Кроме того, в психологической науке не изучены истоки возникновения личностной саморегуляции в младшем школьном возрасте - данное образование в этом возрасте не рассматривается, поэтому не изучены особенности её развития в этот возрастной период, специфика и условия формирования, проявления индивидуальных особенностей. Детально не изучена связь компонентов становления личности и саморегуляции в младшем школьном возрасте; не представлен комплексный взгляд на личностную саморегуляцию младших школьников во взаимодействии личностных качеств и когнитивной, регулятивной и аффективной стороны саморегуляции. Обозначенные неизученные проблемы открывают широкие возможности для исследователя.

Литература:

1. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. - М., 1986. — 240 с.
2. Лейтес Н.С. Возрастная одарённость и индивидуальные различия. - М., Воронеж, 1997. - 448 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М., 1977. — 303 с.
4. Наием Мохаммад Особенности саморегуляции деятельности у детей дошкольного возраста: Автореф. дисс. ...канд. психол. наук. -М., 1994. - 24 с.
5. Непомнящая Н.И. Психодиагностика личности: Теория и практика: Учеб. пособие для студентов высш. уч. заведений. — М., 2001. — 192 с.
6. Непомнящая Н.И. Становление личности ребёнка 6-7 лет / Научн. — исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. — М., 1992.-160 с.
7. Селиванов В.И. Волевая регуляция активности личности. // Психологический журнал. - 1982, Т.3. - №4. - С. 14-25.
8. Шаров А.С. Система ценностных ориентации как психологический механизм регуляции жизнедеятельности человека: Автореф. дисс. ...канд. докт. наук. - Новосибирск, 2000. - 41 с.

Адельбаева Н.А., Демидова И.В.

Білім игеру барасында кіші мектеп оқушыларының психологиялық өзіндік реттеу ролі.

Мақалада кіші мектеп оқушыларының өзін-өзі реттеу жүйесі, психологиялық ролі қарастырылған. Оқу әрекетінің өзін-өзі реттеуге тигізетін әсеріне баға берілген.

Түйін сөз: бастауыш мектеп оқушы, өзін-өзі реттеу, тұлғалық өзін-өзі реттеу, еріктік реттеу, мағыналы реттеу.

N.A. Adelbaeva, I.V. Demidova

Role of psychological self-regulation of junior schoolchildren in the process of mastering of knowledge

The article presents a system of views on self-regulation of the primary school pupils, assessed the impact of self-regulation on learning activities, discipline and behavior of the primary school pupil.

Key words: self-regulation, self-regulation of personality, self-control, volitional regulation, arbitrary self-regulation, of the primary school students.

УДК 377.35:37.01

Курманалина Ш.Х., доктор педагогических наук, профессор,
Искакова К.А., магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова,
кафедра педагогики и психологии
E-mail: kuralay2008@mail.ru

К ВОПРОСУ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ НА БАЗЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА В УСЛОВИЯХ ИНФОРМИТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Модернизация системы подготовки педагогических кадров в рамках педагогического колледжа требует создания информационно образовательной среды (ИОС). Приводится авторское определение информационно-образовательной среды. Анализируется процесс формирования лингво-информационной культуры (ЛИК) будущих учителей английского языка.

Ключевые слова: Модернизация системы образования, информационная культура, информационно образовательная среда, педагогические условия.

Современный этап развития общества характеризуется возросшей потребностью в совершенствовании подготовки педагогических кадров, возникшей в результате динамичных изменений, происходящих во всех сферах деятельности и в системе современного образования в том числе: информатизации и интеллектуализации; гуманизации и перехода от традиционного обучения к личностно ориентированному.

Нынешняя государственная политика Республики Казахстан направлена на создание инновационной экономики, инвестиционных проектов и наукоемких технологий, успешное вхождение в информационное общество. Соответственно, переход образования на новые профессиональные и образовательные стандарты предполагает совершенствование подготовки специалистов, компетентных в информационно-технологической сфере деятельности, формирование у учителей информационной культуры и нового мировоззрения, основанного на понимании потребности в новой системе ценностей в эпоху глобализации и информатизации мирового сообщества.

В настоящее время программа информатизации образования в Республике Казахстан приняла широкомасштабный характер и распространилась на все уровни образования: профшколы, колледжи, вузы, институты и курсы повышения квалификации профессиональных кадров. Анализируя научно-метадическую литературу по данному вопросу становится очевидным, что ученые ведут поиск наиболее эффективных педагогических условий информатизации образования, но многие актуальные проблемы информатизации сегодня практически не изучаются в системе образования и, в особенности, на

уровне среднего профессионального образования. А ведь именно там осуществляется профессиональная подготовка учителей начального звена, которым предстоит жить и работать в условиях информационного общества. Система педагогического образования в этом плане недостаточно отвечает современным требованиям. В результате обостряется противоречие между возросшей потребностью к подготовке педагогических кадров в условиях информатизации общества и отсутствием теоретического и практического опыта такой подготовки. Это обстоятельство требует пристального внимания к данной проблеме не только работников сферы образования, но и ученых, политиков, высших государственных деятелей нашей страны.

Основу информатизации образовательного пространства в Республике Казахстан составляют: государственные целевые программы развития образования на предстоящие годы, такие как «Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы», программы «E-learning», «Виртуальный шелковый путь», «Информатизация системы образования», приоритетный национальный проект «Интернет-школам», региональная программа развития образования, развитие дистанционного обучения в ВУЗах Казахстана.

Реализация Государственной Программы развития образования до 2020 года, Программной статьи Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева «СОЦИАЛЬНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ КАЗАХСТАНА: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда», требует кардинальной модернизации системы подготовки педагогических кадров как в системе вуза, так и в системе среднего профессионального образования. Модернизация системы образования в Казахстане целесообразна по трем главным направлениям: оптимизация образовательных учреждений; модернизация учебно-воспитательного процесса; повышение эффективности и доступности образовательных услуг.

В связи с этим в числе проблем, требующих решения педагогической наукой, оказываются и вопросы совершенствования профессиональной подготовки специалистов иностранных языков, в частности английского языка, как языка международного общения. От того насколько учащиеся педагогического колледжа знакомы с различными аспектами использования информационных технологий и на каком уровне они владеют этими технологиями, во многом зависит успешное осуществление ими будущей профессиональной деятельности. Это обстоятельство ставит перед педагогическими колледжами задачу подготовки высококвалифицированных учителей иностранных языков, владеющих системой знаний, умений и навыков на уровне современных требований.

Давая общую оценку состоянию проблемы формирования лингво-информационной культуры будущего учителя иностранного языка, способного к использованию информационных технологий в профессиональной деятельности, необходимо отметить, что проблема остается недостаточно решенной. Процесс формирования лингво-информационной культуры (ЛИК) будущих учителей станет более эффективным, если:

- выделить понятие ЛИК в системе педагогических категорий и определить ее структурные компоненты, отражающие способности будущего учителя участвовать в устной и письменной межкультурной иноязычной коммуникации в процессе профессиональной деятельности;
- разработать модель формирования ЛИК, с учетом видов и задач будущей профессиональной деятельности;

- спроектировать педагогическую технологию формирования ЛИК у будущих учителей, определить учебные дисциплины и виды учебной деятельности, в процессе реализации которых происходит формирование ЛИК;
- создать электронную методическую систему (ЭМС) лингводидактических средств, которая обеспечит реализацию технологии формирования ЛИК;
- разработать критерии и уровни сформированности ЛИК будущих учителей английского языка, комплект диагностических заданий и тестового контроля.
- разработать педагогические условия, способствующие повышению эффективности формирования ЛИК.

На настоящий момент профессиональную культуру выпускника педагогического колледжа, учителя английского языка в средней школе, определяет не только объем полученных теоретических и практических специальных знаний, но и способность совершенствовать знания постоянно, на протяжении всей не только профессиональной деятельности, но и жизни в целом. Современный специалист английского языка должен не просто уметь передать знания, но и быть способным к межкультурному общению, роль и вес которого многократно возросли в ситуации глобальной информатизации всех сфер деятельности человека, и образования в частности. Язык, являясь элементом культуры, одновременно является и средством получения и передачи информации. Поэтому проблема обучения иностранному языку как языку профессионального общения в рамках профессиональной школы очень актуальна, а проблема формирования профессиональной культуры учащихся в целом, и лингво-информационной культуры в частности, является объективной потребностью современного общества в подготовке специалистов, способных взаимодействовать в условиях единого информационного пространства. В связи с этим, повышение уровня информационной культуры как учащихся, так и учителей, да и специалистов всех областей деятельности, является необходимым условием развития всего общества в целом [5].

«Информационная культура в широком смысле – это совокупность принципов и механизмов, обеспечивающих взаимодействие этнических и национальных культур, их соединение в общий опыт человечества; в узком смысле слова – оптимальные способы обращения с информацией и представление ее потребителю для решения теоретических и практических задач; механизмы совершенствования технических сред производства, хранения и передачи информации; развитие системы обучения, подготовки человека к эффективному использованию информационных средств и информации» [6].

Для системы образования является важным привитие информационной культуры как на уровне формирования межэтнического и межнационального взаимодействия, так и на уровне эффективного обращения с информацией. Если первая часть создается в рамках воспитательного процесса в системе образования, то вторая в большей степени должна формироваться в рамках создания определенной информационной образовательной среды.

Из опыта работы, модернизация системы подготовки педагогических кадров требует: создания информационной образовательной среды (ИОС), изменения стратегии качества образования, работы с информационными ресурсами, создания модели колледжа, ВУЗа, создания модели будущего учителя, изменения содержания образования, внедрения современных IT-технологий, функций педагогического менеджмента, обеспечения организационных условий.

Образовательная среда—это педагогически организованное пространство, которое выбрал преподаватель для урока: аудитория, компьютерный класс и др. предметное окружение, где важное место отводится тем средствам обучения, т.е. дидактическое оснащение, которые выбрал учитель (УМК, компьютеры и электронные образовательные ресурсы) [3, С. 61-70].

Создание ИОС ориентирует учебное заведение вывести будущего учителя к самостоятельному информационному взаимодействию, внедрить единую систему электронного обучения, создать систему обеспечения качества образовательных услуг, усовершенствовать структуру, содержание, технологии образования, тем самым повысить качество педагогических кадров и престиж профессии учителя, сформировать учителя новой формации, обладающего определенным уровнем лингво - информационной культуры, которая выступает как элемент профессиональной культуры в ситуациях иноязычного профессионального информационного обмена.

Из опыта работы, мы придерживаемся точки зрения, что информационно-образовательная среда формируется, с одной стороны, учителем, так как он определяет содержание обучения, выбор учебной литературы, методы и средства обучения, стиль общения, с другой стороны учениками, педагогическим коллективом учебного заведения, так как он определяет общие требования к учащимся, форму взаимоотношений педагогического и ученического коллективов.) [1].

На наш взгляд, подготовка учителя к работе в условиях новой ИОС ориентирована на повышение уровня самостоятельности, формирование умений педагогов анализировать использование в своей профессиональной деятельности средств современной образовательной технологии разного типа. Информационно - образовательную среду мы строим как интегрированную многокомпонентную систему, элементы которой соответствуют учебной, внеклассной, научно-исследовательской деятельности, измерению, контролю и оценке результатов обучения, деятельности по управлению учебным заведением. Важнейшим качеством ИОС является ее целостность и взаимосвязь всех компонентов, которая и обеспечивает системную интеграцию ИКТ(информационной коммуникационной технологии) в образовательный процесс [4].

Формирование информационно-образовательной среды осуществляется в следующих направлениях: определить содержание, IT-технологии обучения; обеспечить образовательный процесс современной компьютерной техникой; создать условия для эффективного использования ИКТ, развития системы повышения квалификации педагогических кадров, которая сможет удовлетворить профессиональные потребности педагогов в условиях e-learning [2].

В ходе формирования педагогом новой информационной образовательной среды перед ним возникает целый ряд проблем: отсутствие теории обучения, слабый уровень сформированности понятийно-категориального аппарата, отсутствие учебно-методических комплексов для эффективного обучения в современной информационно-образовательной среде, отсутствие знаний и умений у педагогов, отсутствие материально-технической базы у большинства образовательных учреждений.

Как видно из приведенного перечня проблем, современному педагогу приходится нелегко, с одной стороны, требования времени указывают педагогу на необходимость действовать по-новому в рамках своей профессиональной деятельности, с другой — отсутствие достаточных возможностей (материальных, методических, свободного времени и др.) для формирования лингво-информационной культуры будущих учителей английского языка младших классов.

Создание ИОС в школе, колледже, ВУЗе — это системный целенаправленный процесс, стимулирующий стремление учителей, преподавателей и студентов к овладению современными ИТ-технологиями. Учитывая вышеуказанные проблемы, мы на базе колледжа проводим курсы и семинары по формированию базовой, профессиональной и специальной компетенций учителей школ, преподавателей колледжей, организуем конкурсы открытых мультимедийных уроков, в перечень вопросов для прохождения аттестации педагогических кадров включен вопрос об использовании ИКТ на уроке. Преподаватели вместе со студентами создают слайды к урокам, электронные методические системы, электронные учебники, проводятся уроки с использованием ресурсов сети Интернет, организуются теле-, видеоконференции. В дальнейшем мы думаем разработать теоретическую модель формирования ЛИК студентов колледжа в процессе профессионально ориентированной языковой подготовки, протестировать технологию формирования ЛИК, разработать и внедрить в учебный процесс ЭМС лингводидактических средств, обеспечивающий реализацию технологии формирования ЛИК будущих учителей английского языка начального звена, и провести опытно-экспериментальную проверку его эффективности.

Литература:

1. Зенкина С.В. Информационно-коммуникационная среда, ориентированная на новые образовательные результаты. - Москва, 2007.
2. Курманалина Ш.Х. «Методология и технология создания электронной методической системы в условиях информатизации образования». Монография. - Алматы, Издательство «Алем», 2002. – 316 с.
3. Курманалина Ш.Х. «Обновление методического обеспечения учебного процесса в условиях информатизации образования» (в соавторстве с П. Б. Чекалева). Монография. - Омск, ОмГПУ, 2002. - 82 с.
4. Фурсина Г.А. Учебно-методический комплекс для формирования лингвоинформационной культуры студентов технического вуза в процессе профессионально ориентированной языковой подготовки // Казанский педагогический журнал. – Казань, 2008. - № 11. – С. 40-44. – 0,3 п.л.
5. Фурсина Г.А. Исследование сформированности лингвоинформационной культуры студентов технического вуза в процессе реализации профессионально ориентированной языковой подготовки // Известия Самарского научного центра РАН: «Педагогика и психология». «Филология и искусствоведение», №1. Июль-сентябрь. - Самара, 2008. – С. 89-93. – 0,3 п.л.
6. Кравец В. А., Кухаренко В. Н. «Вопросы формирования информационной культуры», http://www.e-joe.ru/sod/00/4_00/ku.html

Ш.Қ. Курманалина, К.А. Исакова

Педагогикалық колледждің ақпараттық білім деңгейіндегі педагогикалық кадрларды дайындау туралы

Педагогикалық колледждің шегіндегі педагогикалық кадрдың дайындық жүйесінің модернизациялау ақпараттық білім ортасын қуруды қалайды. Ағылшын тілінің келешек мұғалімдерінің лингво-ақпараттық мәдениетін қурудағы үдерісі талдануда.

Түйін сөз: Білім жүйесін модернизациялау, ақпараттық мәдениет, ақпараттық білім ортасы, педагогикалық шарттар.

Sh.K.Kurmanalina, K.A.Iskakova

About the training of pedagogical personnel within the pedagogical college in the conditions of informatization of education.

Modernization of the training system of pedagogical personnel within the pedagogical college requires creation of informative educational environment. Authorial determination of the informative educational environment is brought. The process of forming of informative culture of future teachers of English is analysed.

Keywords: Modernization of the system of education, informative culture, informative educational environment, pedagogical terms.

УДК 378:37.091.33

Г.К.Жусупкалиева – к.п.н., доцент,

ЗКГУ им.М.Утемисова

И.М.Бапиев – магистр, ст.преподаватель

ЗКАТУ им.Жангир хана

К.К. Нургалиева – магистрант,

ЗКГУ им.М.Утемисова

E-mail: ncamila83@mail.ru

**ВИРТУАЛЬНАЯ ЛАБОРАТОРНАЯ РАБОТА ПО ФИЗИКЕ КАК
СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ**

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы применения виртуальных лабораторных работ как средства формирования информационной компетентности студентов.

Ключевые слова: виртуальная лаборатория, физический эксперимент, учебная компьютерная программа.

Среди комплекса задач, указанных в нынешнем Послании Президента к народу Казахстана, говорится о том чтобы стать развитым конкурентоспособным государством, мы должны стать высокообразованной нацией и что знания и профессиональные навыки являются ключевыми ориентирами современной системы образования [1].

Любому человеку необходимо быть конкурентоспособным работником. Ему должна быть присущи потребность к познанию нового, умение находить и отбирать нужную информации.

Все эти качества можно успешно формировать, используя компетентностный подход в обучении любому предмету, в том числе и физике.

Государственным общеобразовательным стандартом образования РК определены результаты высшего образования, ориентированного на овладение выпускниками теоретических основ и содержания науки, умение применять информационные технологии в профессиональной деятельности, овладение сформированными набором компетентностей [2].

Ключевые компетенции - это требование государства к качеству личности выпускника в виде результатов образования, заявленные в ГОСО и учебных программах.

Выделяются следующие ключевые компетенции:

- Управленческие (способность к разрешению проблем).
- Информационные (способность к самостоятельной познавательной деятельности)

– Коммуникативные (способность к устной, письменной, продуктивной коммуникации на казахском, русском и иностранном языках)

Важное место в формировании практических умений и навыков у обучающихся на занятиях физики отводится демонстрационному эксперименту и фронтальной лабораторной работе.

Физический эксперимент на занятиях физики формирует у обучающихся накопленные ранее представления о физических явлениях и процессах, пополняет и расширяет кругозор обучающихся. В ходе эксперимента, проводимого студентами самостоятельно во время лабораторных работ, они познают закономерности физических явлений, знакомятся с методами их исследования, учатся работать с физическими приборами и установками, то есть учатся самостоятельно добывать знания на практике.

Но для проведения полноценного физического эксперимента, как демонстрационного, так и фронтального необходимо в достаточном количестве соответствующее оборудование. При полной укомплектованности лаборатории физики требуемыми приборами реальный эксперимент требует очень много времени на подготовку и его проведение [3].

При этом из-за значительных погрешностей измерений, временных ограничений занятий реальный эксперимент часто не может служить источником знаний о физических законах, так как выявленные закономерности имеют лишь приближенный характер, зачастую правильно рассчитанная погрешность превышает сами измеряемые величины. Таким образом, провести полноценный лабораторный эксперимент по физике при имеющихся ресурсах затруднительно. Обучающиеся не могут представить некоторые явления макромира и микромира, так как отдельные явления, изучаемые в курсе физики невозможно наблюдать в реальной жизни и, тем более, воспроизвести экспериментальным путем в физической лаборатории, например, явления атомной и ядерной физики и т.д.

Выполнение отдельных экспериментальных заданий в аудитории на имеющемся оборудовании происходит при заданных определенных параметрах, изменить которые невозможно. В связи с этим невозможно проследить все закономерности изучаемых явлений, что также сказывается на уровне знаний студентов.

И, наконец, невозможно научить студентов самостоятельно добывать физические знания, то есть сформировать у них информационную компетентность, применяя только традиционные технологии обучения.

Если проводить физический эксперимент и фронтальные лабораторные работы, используя виртуальные модели посредством компьютера, то можно компенсировать недостаток оборудования в физической лаборатории и, таким образом, научить студентов самостоятельно добывать физические знания в ходе физического эксперимента на виртуальных моделях, то есть появляется реальная возможность формирования необходимой информационной компетентности обучающихся[4].

В настоящее время наши лаборатории достаточно хорошо оснащены компьютерной техникой. На факультетах имеются по два, три и более компьютерных и мультимедийных классов. Оснащенность компьютерной техникой позволяет компенсировать недостаток оборудования в кабинетах физики применяя информационные технологии.

На кафедре «Физики и математики» ЗКАТУ им. Жангир хана имеются компьютерные программы, которые позволяют решать многие экспериментальные задачи и проводить фронтальные лабораторные работы. Например, программа по общему курсу физики «Виртуальная физическая

лаборатория». Компьютерный тренажер создан в учебной лаборатории компьютерного моделирования Томского государственного университета и был дополнен нашими работами по механике и электродинамике.

Мы для проведения некоторых лабораторных работ до сих пор используем оборудование, изготовленное в советское время, начиная с 60-х годов прошлого столетия (напр. амперметры и вольтметры) параметры измеряемых величин у которых можно изменить лишь в ограниченном наборе. Данное оборудование, вполне пригодно для учебных целей, но в настоящее время не выпускается и на практике не применяется. То, есть мы заранее обучаем тому, с чем в дальнейшем человек на практике пользоваться не будет.

Применение программы «Виртуальная физическая лаборатория» позволяет решить эти и другие проблемы.

1) Данную лабораторную работу можно выполнять индивидуально каждому студенту (проводить одновременно в двух аудиториях).

2) Имеется в достаточном количестве необходимое оборудование с любыми параметрами.

3) Для измерения применяем современный измерительный прибор мультиметр, который позволяет измерять необходимые электрические величины (силу тока, напряжение, сопротивление) в любых необходимых пределах.

4) Данная программа позволяет студенту наглядно собирать любые электрические схемы при любых заданных параметрах не выводя приборы из строя.

5) Студенты учатся правильно подключать приборы и устанавливать на нем необходимые параметры.

6) Если студент не успел выполнить лабораторную работу, то он может сохранить свои схемы с установленными параметрами и затем на следующем уроке продолжить работу.

7) Применение данной программы позволяет значительно сократить время на проведение данной лабораторной работы.

8) Программа «Виртуальная физическая лаборатория» позволяет реализовывать процесс обучения в рамках дистанционного образования.

Применение компьютерных технологий на занятиях физики позволяет формирование практических навыков так, как виртуальная среда компьютера позволяет оперативно видоизменить постановку опыта, что обеспечивает значительную вариативность его результатов, а это существенно обогащает практику выполнения студентами логических операций анализа и формулировки выводов результатов эксперимента. Кроме того можно многократно проводить испытание с изменяемыми параметрами, сохранять результаты и возвращаться к своим исследованиям в удобное время. К тому же, в компьютерном варианте можно провести значительно большее количество экспериментов. Работа с этими моделями открывает перед обучающимися огромные познавательные возможности, делая их не только наблюдателями, но и активными участниками проводимых экспериментов [5].

Ещё один позитивный момент в том, что компьютер предоставляет уникальную, не реализуемую в реальном физическом эксперименте, возможность визуализации не реального явления природы, а его упрощенной теоретической модели, что позволяет быстро и эффективно находить главные физические закономерности наблюдаемого явления. Кроме того, студент может одновременно с ходом эксперимента наблюдать построение соответствующих графических закономерностей. Графический способ отображения результатов моделирования облегчает студенту усвоение больших объемов полученной

информации. Подобные модели представляют особую ценность, так как студент, как правило, испытывают значительные трудности при построении и чтении графиков. Также необходимо учитывать, что далеко не все процессы, явления, исторические опыты по физике студент способен представить себе без помощи виртуальных моделей (например, диффузию в газах, цикл Карно, явление фотоэффекта, энергию связи ядер и т.д.). Интерактивные модели позволяют студенту увидеть процессы в упрощенном виде, представить себе схемы установок, поставить эксперименты вообще невозможные в реальной жизни.

Для проведения компьютерного эксперимента на занятиях физики есть необходимая материальная база, которая позволяет широко использовать возможности по внедрению современных информационных технологий в образовательный процесс [6].

Применение компьютерных технологий позволяет преподавателю не только применять современные формы и методы обучения, но и помогает повысить скорость и точность сбора и обработки информации об успешности обучения студента, благодаря компьютерному тестированию и контролю знаний, позволяет вести экстренную коррекцию [7].

Применение компьютерных технологий повышает и стимулирует интерес студента к получению новых знаний, активизирует мыслительную деятельность, благодаря интерактивности, позволяет эффективно усваивать учебный материал. Студенту предоставляется возможность моделировать и визуализировать процессы, сложные для демонстрации в реальности, проводить самостоятельно исследовательский поиск материалов, опубликованных в Internet, для подготовки докладов и рефератов, тем самым развивать самостоятельность у обучающихся, навыки самооценки. Обучение студента с помощью компьютерных технологий можно организовать индивидуально, разделять учебный материал по темпу его изучения, по логике и типу его восприятия обучающимися. В отличие от таких привычных пассивных форм как лекция, просмотр видео и кинофильмов студентам, пользователям компьютера, предлагается постоянное участие в происходящем, происходит приобщение и приучение их поисковой творческой деятельности, развивается воображение и модельное видение. Любая учебная компьютерная программа фактически является моделью, отображающей реальность в виртуальном мире.

Применение виртуальных лабораторных работ способствует формированию информационной компетентности у студентов. Они учатся интерпретировать, систематизировать, критически оценивать и анализировать полученную информацию с позиции решаемой им задачи, делать аргументированные выводы, использовать полученную информацию при планировании и реализации своей деятельности в той или иной ситуации, структурировать имеющуюся информацию, представлять её в различных формах и на различных носителях, адекватных их запросам.

Виртуальный лабораторный эксперимент интересен и выполнение его посылно для любого "слабого" студента. Оформление результатов эксперимента осуществляется в обычной тетради для лабораторных работ и оценивается преподавателем после окончания работы. Для того, чтобы эксперимент прошел успешно, необходимо вначале научить студента работать с компьютерной программой, этому посвящаются несколько первых занятий в компьютерном классе. Из практики применения данной технологии на занятиях физики в течение 3-х лет, наблюдая за процессом познания, мы сделали вывод, что формирование информационных компетентностей осуществляется практически у

всех студентов значительно быстрее и легче, чем другие учебные навыки, благодаря повышенному интересу студентов к компьютерной технике и возможности работать самостоятельно с электронными программами.

Для качественного выполнения физического виртуального эксперимента студентам необходима инструкция по выполнению данного эксперимента, включающая в себя навигацию по нахождению необходимой модели, пошаговый план выполнения эксперимента по данной модели, дается задание по изучению теоретических вопросов по теме эксперимента и решению задачи к данной модели, предлагается студенту сделать вывод по итогам проделанной работы и своим наблюдениям.

Виртуальный физический эксперимент открывает широкие перспективы по созданию удаленного доступа к реальным установкам и к дистанционному выполнению реальных лабораторных работ. При создании виртуальных лабораторных работ требуются пакеты, которые позволили бы обеспечить максимальную наглядность, точность соответствия модели реальной установке с учетом систематических и случайных погрешностей, а также процессов той же или другой физической природы, не подлежащих исследованию в лабораторной работе. Все это способствует формированию информационной компетентности обучающихся.

Литература

1. Послание Президента РК Н.А.Назарбаева народу Казахстан «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее», - Астана 2014 г.
2. ГОСО РК 6.08.066-2010 Утвержден и введен в действие приказом министерства образования и науки Республики Казахстан от 3 ноября 2010 г. №514
3. Антология педагогической мысли Казахстана. Часть 2. / сост.: К. Жарыкбаев, С. Калиев. – Алматы: Рауан, 2008. – 416 С.
4. Борибеков, К.К. Профессиональное образование Казахстана: опыт и перспективы / К.К. Борибеков, А.К. Кусаинов, Н.А. Шамельханова. – Астана: Издательство ROND&A, 2011.
5. Шамельханова, Н.А. Модернизация содержания профессионального образования. / Н.А. Шамельханова. – Астана: Издательство ROND&A, 2011.
6. Беркимбаева, Ш.К. Педагогика. / Ш.К. Беркимбаева, А.К. Кусаинов. – Астана: Издательство ROND&A, 2007.
7. Шиков, А.Н. Применение компьютерных лабораторных практикумов в системе подготовки студентов очной формы обучения / Дистанционное и виртуальное обучение. 2013. - №4 – С. 79-87

Г.К. Жусупкалиева, И.М. Бапиев, К.К.Нурғалиева

Физика пәні бойынша студенттердің ақпараттық құзіреттілігін виртуалды зертханалық жұмыстар арқылы қалыптастыру

Мақалада физика пәні бойынша студенттердің ақпараттық құзіреттілігін виртуалды зертханалық жұмыстар арқылы қалыптастыру туралы сұрақтар қарастырылған.

Түйін сөз: виртуалды зертхана, физикалық тәжірибе, компьютерлік оқу бағдарлама.

G.K. Zhusupkalieva, I.M. Bapiev, K.K.Nurgalieva

Virtual Lab in physics as a means of forming information competence of students

This article discusses questions of virtual labs as a means of formation of information competence of students

Keywords: virtual laboratory, physical experiment, educational computer software.

УДК 53-057.87

А.Е.Кузьмичева – кан. физ-мат. наук, профессор
А.К.Сулейманова – магистрант, ЗКГУ им.М.Утемисова
E-mail: suleimanova1810@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБОБЩАЮЩЕГО ПОВТОРЕНИЯ ФИЗИКИ

Аннотация. В статье рассматривается возможность формирования научного мировоззрения при решении задач на завершающем этапе изучения физики.

Ключевые слова: мировоззрение, формирование, физика, методы познания, физическая картина мира, соответствие, теория, эксперимент.

«Целью учебного предмета «Физика» является формирование научного мировоззрения и развитие познавательных и творческих способностей школьников, формирование понимания ими роли физики в жизни современного общества и развитии человеческой культуры в целом, формировании научных взглядов на природу, социально значимых ориентаций, обуславливающих отношение человека к миру, систему ценностей личности, навыков практического применения знаний в решении различных проблем» [1]. Основа государственной образовательной политики определена Концепцией развития образования Республики Казахстан до 2015 года. Одной из задач, поставленных Концепцией перед системой образования, является обеспечение учащихся качественным образованием. «Для реализации поставленных задач необходимо изменить содержание образования от знаниецентристского к компетентностному, ориентированному на результат» [2]. Согласно ГОСО «Общее среднее образование обеспечивает освоение обучающимися целостной, относительно завершённой системы знаний о природе, обществе и человеке...» [3]. Одной из составляющих качественного образования, его целостности является научное мировоззрение учащихся, формирование которого является важнейшей задачей изучения физики в школе. Формирование научного мировоззрения неразрывно связано с пониманием физики как науки развивающейся.

Рассматривая проблему формирования научного мировоззрения, целесообразно обратить внимание на определение этого понятия, его сущность. Оно дается во многих источниках и опирается или в значительной степени совпадает с определением научного мировоззрения, как «обобщенной системы взглядов, убеждений и идеалов, в которых человек выражает свое отношение к окружающей его природной и социальной среде». Такое определение приведено в [4] со ссылкой на В.А.Менчинскую. Автор [4] включает в состав научного мировоззрения четыре компонента: мировоззренческие понятия и идеи, лежащие в основе физической картины мира, система знаний о природе; теоретико-познавательные принципы, методы и средства, процесс научного познания; элементы научного мышления, обеспечивающие действенность взглядов; убеждения, личностное отношение к миру и месту человека в нем, внутреннее принятие мировоззренческих идей как своих. На формирование научного мировоззрения учащихся направлено содержание физики, включающее фундаментальные физические теории, как результат научного познания на определенном этапе науки и методы научного познания. Физика имеет объективную возможность формирования научного мировоззрения, так как она является наукой о формах материи, которые входят в состав любых материальных систем.

«Физика и астрономия» является обязательным предметом в системе образования. Но значимость этого предмета не одинакова для выпускников в зависимости от выбора ими дальнейшего пути. Для кого-то физика будет необходима в профессиональной области. Кто-то изберет направление своего жизненного пути, далекого от физики. Тогда встает вопрос, зачем все учащиеся в течение нескольких лет изучали этот предмет. Для ответа на этот вопрос важно понимание того, что независимо от дальнейшего жизненного пути школьника главной целью изучения физики является формирование научного мировоззрения, которое является составной частью культуры современного человека. Научное мировоззрение необходимо в любой сфере деятельности, так как от него зависит отношение человека к ее значимости и результатам. С научным мировоззрением связана нравственность человека и его жизненные позиции.

Развитие физической науки, связанное с ней формирование представлений о научной картине мира, методах познания осуществляется на всех этапах изучения физики. Научная теория и метод познания представляют собой единство. При исследовании природы важны не только фактические научные данные, но и методы их обработки. Научному методу принадлежит значительная роль в логическом развитии познания. Научный метод определяют различным образом. Учащимся предлагается три точки зрения на это понятие. «В соответствии с первой, научный метод есть применение логических законов и системы категориальных понятий для познания и изучения действительности. С другой точки зрения, научный метод по своему содержанию состоит из идей и принципов. С третьей – научный метод состоит из ряда как умственных, так и физических операций. Указанные определения раскрывают различные стороны научного метода и дополняют друг друга. Таким образом, метод является составной частью системы средств познавательной деятельности» [5]. Метод зависит от характера исследуемого явления и от этапов познания. На этапе постановки проблемы, выбора исходных данных, сборе информации метод определяет принцип или руководящую идею. На следующем этапе роль метода выполняют познавательные процедуры, методика исследования. На заключительном этапе – операции подтверждения и проверки знания. Исследователь должен владеть предшествующим опытом познания, системой понятий, приемов исследования. Получение стройной системы знаний возможно только при четкой постановке задачи и цели научного исследования, выяснении границ данной области знания и использовании научного метода познания. Поэтому ответ учащихся на вопрос, относящийся к процессу познания, должен быть логически последовательным от его возникновения до решения. Например, ответы на вопросы о постулатах специальной теории относительности Эйнштейна предполагают анализ условий, которые привели к возникновению этой теории.

В современной методике не умоляется значимость внимания к методам познания и физической картине мира при изучении всех разделов физики, но обращается внимание на то, что целесообразно эти вопросы выделять в отдельный раздел на завершающем этапе изучения физики [6]. Авторы, рассматривая структуру и содержание контроля, выделяют следующие элементы содержания этого раздела:

1. Эксперимент и теория в процессе познания природы;
2. Моделирование явлений и объектов природы;
3. Научные гипотезы;

4. Физические законы и границы их применимости;
5. Принцип соответствия;
6. Измерение физических величин;
7. Погрешности измерения;
8. Построение графика по результатам эксперимента;
9. Использование результатов экспериментов для предсказаний значений величин, характеризующих изучаемое явление;
10. Физическая картина мира.

Данные элементы содержания предлагаются в [6] как контрольные измерительные материалы (КИМ).

На этапе обобщающего повторения и подготовки к итоговому контролю можно предложить следующие тестовые задания, обратив внимание на их мировоззренческий аспект. Рассмотрим первые пять элементов, определяющих методы научного познания и физической картины мира. В решении физических задач эти методы используются во взаимной связи и играют важную роль в формировании научного мировоззрения.

Задание 1. *Какой из двух экспериментов доказывает гипотезу, что звук распространяется только в материальной среде?*

I. Через получасовые интервалы стреляли из пушки, расположенной на расстоянии 30 км, и наблюдатели отмечали промежутки времени между появлением вспышки и моментом, когда был услышан звук.

II. Колокол помещали в сосуд, из которого можно было откачивать воздух. Туда же помещали механизм, который позволяет колоколу звонить автоматически. Слух отчетливо улавливал ослабление звука по мере уменьшения давления воздуха в сосуде.

- A) I B) II C) и I, и II D) ни I, ни II

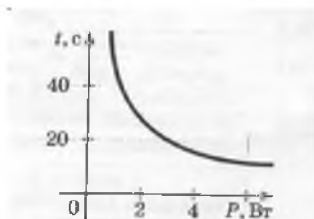
Правильный ответ B на этот вопрос означает понимание обучающимися того факта, что для распространения звука необходима материальная среда.

На этапе обобщающего повторения после этого вопроса можно поставить другой: необходима ли материальная среда для распространения света и какой из вышеуказанных опытов можно использовать для доказательства ответа на этот вопрос? Ответ можно получить из опыта с колоколом, но сосуд должен быть прозрачным, чтобы колокол был виден. При откачивании воздуха звук постепенно исчезает, а видимость колокола не изменяется. Но колокол виден потому, что отраженный от колокола свет попадает в глаз наблюдателя. Откачивание воздуха не влияет на видимость колокола. Следовательно, воздух как материальная среда, не влияет на распространение света.

Примечание: Строго говоря, из этого опыта можно сделать вывод только о роли воздуха. В истории физики известна гипотеза, утверждающая, что свет как механическая волна распространяется в особой среде, называемой эфиром. Этот вопрос требует особого рассмотрения.

Задание 2. *Экспериментально исследовать зависимость времени закипания воды от мощности кипятильника. По результатам измерений построен график, приведенный на рисунке. Какой вывод можно сделать по результатам эксперимента (какую гипотезу можно выдвинуть)?*

- A) Время нагревания прямо пропорционально мощности нагревателя
B) С ростом мощности нагревателя вода нагревается быстрее
C) Мощность нагревателя с течением времени уменьшается
D) С ростом мощности нагревателя вода нагревается медленнее

Гипотеза А опровергается результатом эксперимента, так как в случае предполагаемой прямой пропорциональности между указанными физическими величинами на графике должна быть прямая, проходящая через начало координат. В математике это прямая $y = kx$. Гипотеза В и D противоречат друг другу. Графику соответствует гипотеза В. Гипотеза С некорректна, не соответствует условию эксперимента, в котором исследуется зависимость времени закипания воды от мощности кипятильника, а не зависимости мощности от времени.

Примечание: При анализе этой задачи нередко обучаемые называют приведенную на графике кривую гиперболой. В этом случае целесообразно обратить внимание на корректность использования языка математики в физике, в частности, на то, что называют «гиперболой» в математике. Гиперболическая функция связывает две переменных величины, произведение которых остается

постоянным. $y = \frac{k}{x} \Rightarrow k = yx$, k - величина постоянная. Выбрав на приведенном графике любые две точки можно проверить, что кривая не является гиперболой. Подобный анализ математической связи физических величин играет большую роль в понимании физических процессов и явлений, так как именно использование математического аппарата способствовало разработки фундаментальных физических теорий, которые определяют физическую картину мира, являющуюся основой научного мировоззрения.

Задание 3. Резиновый шарик, надутый воздухом, летом опускают в озеро на глубину 1 м. Наблюдая за шариком под водой, обнаруживают, что диаметр шара уменьшился на 30%, хотя выделения пузырьков воздуха не обнаруживается. Какие из гипотез для объяснения этого явления можно проверить экспериментально?

- I. Температура воды ниже температуры воздуха
 - II. Давление на стенки шара возросло
 - III. Оболочка шара стала менее растяжимой
- A) I B) II C) III D) I и II

Правильный ответ D. Отсутствие пузырьков воздуха означает, что воздух из шарика не выходил, то есть его масса и количество молекул одинаково. Температуру над водой и на некоторой глубине озера легко измерить термометром, она, как правило, с глубиной понижается. Но с понижением температуры уменьшается средняя скорость и кинетическая энергия молекул, что приводит к понижению давления внутри шарика. Поэтому даже при постоянном внешнем давлении диаметр шарика должен уменьшаться, шарик сжимается. Вода также создает давление. С помощью прибора, измеряющего давление, также можно проверить, что с увеличением глубины давление возрастает. Увеличение внешнего давления на шарик также приведет к его сжатию. Таким образом, обе гипотезы могут объяснить наблюдаемое явление.

Что касается оболочки шарика, если она стала менее растяжимой, то уменьшается отклик шарика на внешние условия. В модели нерастяжимой оболочки изменения объема быть не должно. Количественная характеристика в 30% требует дополнительного сложного исследования, особенно в связи со свойствами оболочки.

Задание 4. Какой из приведенных ответов является верным ответом на вопрос: в каких случаях НЕЛЬЗЯ использовать модель идеального газа?

1. При температурах, близких к абсолютному нулю.

2. При высоких концентрациях частиц.

A) в 1 B) во 2 C) и в 1, и во 2 D) Ни в 1, ни во 2

Учащиеся, как правило, знают границы применимости модели идеального газа и правильно отвечают на поставленный вопрос. Однако для выявления понимания учащимися ее роли в физической картине мира требуется объяснение причин существующих границ данной модели.

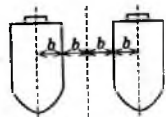
Если исходить из известного утверждения, что в модели идеального газа пренебрегается взаимодействием молекул, а оно зависит от расстояния, то расстояние между ними должны быть большими. Тогда для ответа на поставленный вопрос подходит пункт 2, так как при высоких концентрациях расстояние между частицами мало, следовательно, взаимодействием пренебрегать нельзя. В этом случае модель идеального газа не применима. Ответ на вопрос о применимости модели идеального газа при низких температурах требует более глубокого понимания модели идеального газа, понимание того, что означает условие «пренебречь взаимодействием»? Пренебрегать можно только по сравнению с чем-то. Пренебрегать взаимодействием молекул означает выполнение условия (средняя потенциальная энергия взаимодействия молекул много меньше средней кинетической энергии их движения). Изменение температуры сопровождается изменением средней кинетической энергии движения молекул. Если при этом концентрация газа не изменяется, то не изменяется расстояние между молекулами и их взаимодействие. При достаточно высоких температурах условие идеальности выполняться не будет. Кинетическая энергия молекул может стать сравнима или выше потенциальной.

Примечание: При анализе приведенной задачи можно обратить внимание на то, как проявляется в реальных условиях отклонение от модели идеального газа. Следует обратить внимание обучаемых на то, что свойство тел (газ, жидкость, твердость) в конечном счете, определяется движением частиц и их взаимодействием. При высоких температурах и малой концентрации наиболее значимым является движение, оно, в основном, определяет свойства физических систем. При низких температурах и высоких концентрациях более значимым становится взаимодействие. Оно может отражаться в более или менее значимых поправках к уравнениям (поправки Ван дер Ваальса к уравнению Клапейрона-Менделеева). Могут быть более значимые изменения, особенно при низких температурах, когда становятся заметными зависимость от температуры теплоемкости, коэффициента объемного расширения, термического коэффициента давления и других, которые при обычных температурах считаются постоянными величинами.

Таким образом, анализ данной задачи позволяет на примере простейшей модели идеального газа обратить внимание учащихся на сложность законов окружающего мира. Это способствует развитию представления о том, что научная картина мира формируется и развивается на основе достижений науки в условиях конкретного эксперимента. Поиск ответа на вопрос задания требует установления причинно-следственных связей между условиями и результатами, способствует формированию научного логического мышления, что особенно важно для понимания окружающего мира.

Задание 5. По какой из приведенных формул можно рассчитать силу гравитационного притяжения между двумя кораблями одинаковой массы m ?

A) $F = \frac{Gm^2}{b^2}$

C) $F = \frac{Gm^2}{16b^2}$

B) $F = \frac{Gm^2}{4b^2}$

D) Ни по одной из указанных формул

Правильный ответ на требование этой задачи, также как и в предыдущей требует понимания границ применимости теории и известных законов и формул. Гравитационное притяжение является универсальным, то есть универсально всемирное тяготение. Но математическая формулировка закона в содержании школьного учебника относится к точечным неподвижным телам. Понятие материальной точки в физике означает, что размеры тел должны быть значительно меньше по сравнению с расстоянием, на котором рассматривается условие задачи. Если бы приведенные на рисунке тела можно было бы считать материальными точками, то правильным ответом был бы пункт С. Но условие задачи, представленное на рисунке не позволяют использовать модель материальных точек. Поэтому правильным будет ответ Е.

Внимание обучаемых при анализе рассмотренной задачи следует обратить на то, что неприменимость известной им формулы не означает невыполнимость закона всемирного тяготения в данной ситуации. Сила гравитационного притяжения может быть вычислена, если разбить тела на бесконечно малые участки, которые можно считать за материальные точки. И применить для вычисления силы принцип суперпозиции (просуммировать все силы). Для закрепления понимания границ применимости математической формулировки закона при его всеобщности можно предложить следующее задание.

Задание 6. «Какова сила гравитационного притяжения между девушкой массой 50 кг и юношей массой 60 кг, если расстояние между ними равно 10 м?» [5].

Ответ к задаче не приводится. В содержании темы «Сила всемирного тяготения» в [5] известная всем математическая формулировка закона всемирного тяготения дается для «любых тел». Только ниже рассматривается справедливость приведенной формулы при условии, что размерами тел можно пренебречь по сравнению с расстоянием между ними. Анализ данной задачи позволяет еще раз обратить внимание на границы применимости фундаментальных теорий.

Задание 7. Какой постулат специальной теории относительности противоречит классической механике и в чем состоит это противоречие?

Данное задание можно не сопровождать выбором ответа, а дать возможность обучаемым восстановить историю вопроса. Это формально небольшое задание требует от обучаемых глубокого понимания его содержания, в котором содержатся два ключевых понятия: классическая механика и специальная теория относительности (СТО). С актуализации этих понятий следует начинать поиск ответа на поставленный вопрос. Можно провести анализ в такой последовательности.

Основой СТО является два постулата.

✓ *Скорость света в вакууме величина постоянная, то есть во всех ИСО одинаковая, не зависит ни от скорости движения наблюдателя, ни от скорости движения.*

✓ *Принцип относительности, утверждающий, что все физические явления во всех ИСО при одинаковых условиях протекают одинаково.*

В основе классической механики лежат принцип относительности Галилея, преобразования Галилея, закон сложения скоростей, законы Ньютона. Постулат постоянства скорости света в СТО явно противоречит известному в классической механике закону сложения скоростей, который требует, чтобы скорость света складывалась со скоростью движения источника или наблюдателя.

Второй постулат, то есть принцип относительности Эйнштейна не противоречит классической механике. Он не опровергает принцип относительности Галилея, утверждающий, что механические явления во всех ИСО протекают одинаково. Принцип относительности Эйнштейна распространяется на все явления, включая механические. Целесообразно обратить внимание и на то, что во времена Галилея, зарождающаяся физическая наука была механикой. Поэтому Галилей, вероятно, также свой принцип распространял на все известные в то время физические явления.

Задание 8. *Между какими парами теорий существует соотношение, определяемое принципом соответствия:*

1. *Классическая механика – специальная теория относительности*

2. *Классическая механика – квантовая механика*

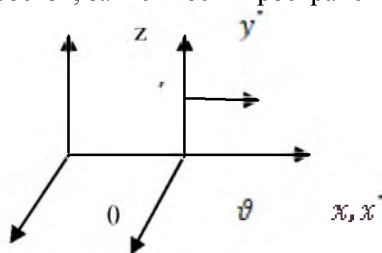
A) 1

B) 2

C) и 1, и 2

D) ни 1, ни 2

В процессе обучения учащиеся приобретают знания о том, что физическая наука непрерывно развивается. Сформированные на определенном этапе физические теории находят широкое подтверждение и широкое применение, но имеют границы применимости. Принцип соответствия утверждает, что правильная более общая теория содержит в себе как предельный случай менее общую, то есть более ограниченную теорию. В содержание школьного курса физики входят основы специальной теории относительности (СТО) и квантовой механики. В СТО учащиеся изучают преобразование Лоренца, закон сложения скоростей, зависимость пространственных и временных интервалов от скорости.

$$l = l_0 \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}, \quad \Delta t = \frac{\Delta t_0}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}}$$

$$u = \frac{u' + v}{1 + \frac{v}{c^2} \frac{u'}{c}}$$

$$\begin{aligned} x &= x' + vt' \\ y &= y', z = z' \\ t &= \frac{t' + \frac{v}{c^2} x'}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}} \end{aligned}$$

Из приведенных формул легко видеть, что если скорость $v \ll c$. При этом условии записанные формулы переходят в формулы классической механики, что подтверждает соответствие теорий.

В классической механике изучаемые объекты делятся на два вида: частицы, волны. Каждый из таких объектов подчиняется своим законам. Частицы подчиняются законам Ньютона, волны – особым волновым законам. Квантовая механика начинается с гипотезы де Бройля, которая утверждает наличие волновых свойств у частиц. Частицы, обладающие волновыми свойствами, не могут подчиняться законам классической механики Галилея-Ньютона. Их основной характеристикой является длина волны де Бройля. Механика, которая учитывает наличие волновых свойств у частиц, называется квантовой механикой. При определенных условиях длиной волны де Бройля можно пренебречь. Тогда частица будет классической.

Следовательно, можно сделать вывод, что принцип соответствия существует между обеими указанными парами.

Примечание. При анализе рассмотренной задачи целесообразно обратить внимание учащихся на то, что в условиях электрона в атоме длиной волны де Бройля пренебрегать нельзя. Следовательно, к атому классическая механика не применима. Однако скорость электрона в атоме хотя и высока, но значительно отличается от скорости света. Поэтому в некоторых задачах, связанных с электроном в атоме релятивистскими эффектами можно пренебрегать.

Рассмотрим несколько задач, предлагаемых Национальным центром тестирования РК [7], анализ которых также способствует не только закреплению знаний физики, но и развитию физического мышления, формированию научного мировоззрения.

Задание 9. Радиус некоторой планеты в 9 раз больше радиуса Земли, а ускорения свободного падения на них одинаковы. Отношение первой космической скорости на этой планете к первой космической скорости на Земле равно

- A) 1 B) 2 C) 3 D) 4 E) 9

Задание 10. Радиус Солнца примерно в 110 раз больше радиуса Земли. Если средняя плотность Солнца относится к средней плотности Земли как 1:4, то ускорение свободного падения у поверхности Солнца равно

- A) ≈ 270 м/с² B) ≈ 120 м/с² C) ≈ 1200 м/с² D) ≈ 2700 м/с² E) ≈ 37 м/с²

При решении этих двух заданий важно обратить внимание на универсальный характер законов и формул, используемых при решении задач, на возможность их применения к небесным телам.

Выделим цикл заданий, относящихся к опытам Резерфорда по рассеянию α – частиц, результатом которых стала известная планетарная модель атома.

Задание 11. Ядерную модель строения атома предложил

- A) Э.Резерфорд B) А.Беккерель C) Н.Бор D) Д.Томсон E) В.Гейзенберг

Задание 12. Какие опыты послужили Резерфорду основанием для создания ядерной модели атома?

- A) Ядерные реакции
B) Опыты по рассеянию альфа-частиц металлическими фольгами

C) Наблюдения за спектрами излучения атомов

D) Опыты по исследованию вольтамперных характеристик разряда через пары ртути с использованием метода задерживающего потенциала

E) Химические реакции

Задание 13. После опытов Резерфорда поняли, что

А) атом не может быть разделен на отрицательный электрон и положительный ион

В) в центре атома находятся электрон, а положительный заряд – на расстоянии 10^{-8} м от центра электрона

С) легкая положительная частица находится в центре атома, но его окружает нейтральное массивное вещество с вкрапленными электронами

Д) в центре атома находится маленькое массивное положительное ядро, а на огромном расстоянии от него находятся маленькие легкие электроны

Е) в атоме электроны погружены в массивный положительно заряженный «кисель»

Опыты Резерфорда внесли принципиальный вклад в понимание структуры материи. Учащиеся, как правило, запоминают, что опыты Резерфорда привели к модели атома, согласно которой положительная часть атома и почти вся его масса сосредоточены в маленьком ядре, вокруг которого двигаются электроны. Но в опытах Резерфорда особого внимания заслуживает метод познания, анализ того, как по характеру распределения рассеянных α – **частиц** можно сделать вывод о соответствующей модели атома. Понимание логики вывода из эксперимента требует обращения к законам взаимодействия заряженных частиц. В опытах Резерфорда небольшая доля α – **частиц** отклонялась почти на 180° . Такое отклонение в соответствие с законом Кулона требует сближения зарядов на очень малое расстояние. А это возможно, если размеры зарядов малы. В условиях Резерфорда они должны быть значительно меньше размеров атома.

В теоретическом анализе опытов Резерфорда используется закон Кулона в модели точечных зарядов. Соответствие теоретических расчетов с результатами эксперимента позволяет сделать вывод, что этот закон применим, по крайней мере, до масштабов 10^{-15} м (размер ядра).

Результаты опытов Резерфорда поставили вопрос о границах применимости классической механики Ньютона и классической электродинамики Максвелла, что явилось одним из оснований зарождения современной физики, определяющее современное научное мировоззрение. К проблеме границ применимости физических теорий относятся следующие задачи.

Задание 14. Какое положение не объясняется классической моделью атома Резерфорда?

А) Устойчивость атома

В) Нейтральность атома

С) Малые размеры положительно заряженного ядра

Д) Сосредоточение почти всей массы атома в ядре

Е) Среди предложенных ответов нет правильного

Задание 15. Какие из приведенных ниже утверждений были бы справедливы, если бы движение электронов в атоме подчинялось законам классической электродинамики: 1) при движении вокруг ядра электрон должен непрерывно излучать электромагнитные волны; 2) через некоторое время после начала обращения электрон должен упасть на атомное ядро; 3) частота электромагнитных волн, испускаемых атомом, должна быть равна частоте обращения электрона вокруг ядра?

А) 1, 2 и 3

В) 1

С) 2

Д) 3

Е) 1 и 3

Предложенная Резерфордом модель атома оказалась в противоречии с законами классической электродинамики, которая к тому времени была общепринятой и нашла широкое практическое применение. Проблема состояла в том, что в соответствии с этой теорией заряженный электрон, движущийся внутри атома по криволинейной траектории (с нормальным ускорением) должен излучать с частотой равной частоте вращения. Излучение сопровождается потерей энергии, электрон приближается к ядру, и атом прекратит свое существование. А это противоречит устойчивости атома. В связи с этим выдвигались возражения против предлагаемой модели атома. Выход из затруднения оказался связанным с необходимостью учета границ применимости электродинамики Максвелла, к ее неприменимости в масштабах атома.

Первым «спасением» планетарной модели атома Резерфорда были известные школьникам постулаты Бора.

Задание 16. *К постулатам Бора можно отнести утверждение*

А) при движении электрона вокруг ядра происходит непрерывное излучение электромагнитных волн.

В) с увеличением радиуса орбиты энергия электронов в атоме возрастает.

С) спектр излучения атомов является линейчатым.

Д) излучающий атом создает непрерывный спектр.

Е) излучение и поглощение атомами энергии в виде электромагнитных волн происходит при переходах электронов с одной стационарной орбиты на другую.

Дальнейшее развитие модель атома получила в современной квантовой механике Шредингера.

«Физика и астрономия» как интегрированный предмет изучается в школе в течение пяти лет. За этот период учащиеся, изучая различные разделы физики, приобретают достаточно большой объем знаний о развитии физической науки, фундаментальных физических теориях, их практическом применении. В целях формирования научного мировоззрения на завершающем этапе изучения этого предмета и при подготовке к Государственному контролю целесообразно обратить внимание не только на знание отдельных понятий, законов, формул, теорий, но и глубокое понимание их роли и единства в физической картине мира. В статье рассмотрены некоторые элементы содержания проблемы. Отдельного внимания заслуживает анализ роли эксперимента, его постановки и обработки полученных результатов.

Литература:

1. Физика и астрономия: Учебная программа для 7-9 классов общеобразовательной школы/ Казахбаева Д.М., Токбергенова У.К., Башарулы Р., Кронгарт Б.А./ утверждено Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 09.07.10 г. №367. - Астана, 2010 г.

2. Концепция развития образования РК до 2015 года/ одобрена Правительством Республики Казахстан 24 февраля 2004 года. - Астана, 2004 г.

3. ГОСО СОШ РК/ утверждено Постановлением правительства РК от 23.08.2012 №1080.

4. Мощанский В.Н. Формирование мировоззрения учащихся при изучении физики. - Москва, «Просвещение», 1989 г.

5. Физика: Учебник для 10 классов общественно-гуманитарного направления общеобразовательных школ/ Р.Башарулы, Г.Байжасарова, У.Токбергенова. – Алматы: «Мектеп», 2006 г.

6. ЕГЭ 2011, 2014. Физика: сборник заданий/Н.К.Ханнанов, Г.Г.Никифоров, В.А.Орлов. – М.: Эксмо, 2010 г.

7. Физика: Учебно-методическое пособие/Национальный центр тестирования. – 2012, 2013 г.г.

Кузьмичева А.Е., Сулейманова А.К.

Физиканы жалпылама қайталау процесінде оқушылардың дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастыру

Мақалада физиканы оқытудың қорытынды кезеңінде есептерді пығаруда дүниеге ғылыми көзқарасты қалыптастыру мүмкіндігі қарастырылады.

Түйін сөз: дүниеге көзқарас, қалыптастыру, физика, таным әдістері, әлемнің физикалық көрінісі, сәйкестілік, теория, эксперимент.

A. Kuzmicheva, A. Suleimanova

**Formation of the scientific outlook of students in the process
Of generalizing repetition of physics**

The article considers the possibility of the formation of the scientific outlook solution of tasks at the final stage of studying of physics.

Keywords: outlook, the formation, physics, methods of cognition, a physical picture of the world, compliance, theory, experiment

УДК 781.6:780.16

Бабенко О.А., к.п. н., доцент ЗКГУ им. М.Утемисова

Ребенок М.Н., магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: pianistochka777@mail.ru

**КОМПЛЕКС СПОСОБНОСТЕЙ, УМЕНИЙ И НАВЫКОВ,
НЕОБХОДИМЫХ ДЛЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
КОНЦЕРТМЕЙСТЕРА**

Аннотация. В данной статье рассматривается ряд вопросов, а именно: творческие и педагогические аспекты деятельности концертмейстера, а так же специфические особенности работы пианиста-концертмейстера. Исходя из анализа научных исследований различных авторов, собственного опыта, делается вывод, что полноценная профессиональная деятельность концертмейстера зависит от комплекса способностей, умений и навыков.

Ключевые слова: пианист, концертмейстер, ансамбль, техника исполнения, исполнительское мастерство.

Концертмейстер – «пианист, помогающий вокалистам, инструменталистам, артистам балета разучивать партии и аккомпанирующий им на репетициях и в концертах» [1, С. 270]. Деятельность аккомпаниатора-пианиста подразумевает обычно лишь концертную работу, тогда как понятие концертмейстер включает в себя нечто большее: разучивание с солистами их партий, умение контролировать качество их исполнения, знание их исполнительской специфики и причин возникновения трудностей в исполнении, умение подсказать правильный путь к исправлению тех или иных недостатков. Таким образом, в деятельности концертмейстера объединяются творческие, педагогические и психологические функции и их трудно отделить друг от друга в учебных, концертных и конкурсных ситуациях.

Многие десятилетия понятие «концертмейстер» обозначало музыканта, руководившего оркестром, затем группой инструментов в оркестре.

Концертмейстерство как отдельный вид исполнительства появился во второй половине XIX века, когда большое количество романтической камерной инструментальной и песенно-романсовой лирики потребовало особого умения аккомпанировать солисту. Этому также способствовало расширение количества концертных залов, оперных театров, музыкальных учебных заведений. В то время концертмейстеры, как правило, были «широкого профиля» и умели делать многое: играли с листа хоровые и симфонические партитуры, читали в различных ключах, транспонировали фортепианные партии на любые интервалы и т. д.

Со временем эта универсальность была утрачена. Это было связано с все большей дифференциацией всех музыкальных специальностей, усложнением и увеличением количества произведений, написанных в каждой из них. Концертмейстеры также стали специализироваться для работы с определенными исполнителями. В настоящее время термин «концертмейстер» чаще используется в контексте фортепианной методической литературы [2, С. 48]. Так В. Чачава в предисловии к книге о Дж. Муре пишет: «Обычно аккомпаниатор является и концертмейстером в строгом смысле этого слова – он не только исполняет произведение с певцом, но и работает с солистом на предварительных репетициях» [3, С. 3].

Искусству аккомпанемента и вопросам концертмейстерской деятельности специально посвящены исследования Н. Крючкова «Искусство аккомпанемента как предмет обучения» [4], А. Люблинского «Теория и практика аккомпанемента» [5] и Е. Шендеровича «В концертмейстерском классе» [6]. Эти авторы, в частности, подробно освещают важные для аккомпаниатора методические аспекты работы над чтением с листа и транспонированием. Немало ценного материала, в том числе практических советов концертмейстерам, содержится в книге Дж. Мура «Певец и аккомпаниатор» [3].

Многие музыканты относятся к концертмейстерству свысока: игра «под солистом» и по нотам, якобы, не требует большого мастерства. Это глубоко ошибочно. Солист и пианист (аккомпаниатор) в художественном смысле являются членами единого, целостного музыкального организма. Более того, концертмейстерское искусство доступно далеко не всем пианистам. Оно требует высокого музыкального мастерства, художественной культуры и особого призвания.

Какими же качествами и навыками должен обладать пианист, чтобы быть хорошим концертмейстером? Прежде всего, он должен хорошо владеть роялем – как в техническом, так и в музыкальном плане, усвоить законы ансамблевых соотношений, развить в себе чуткость к партнеру, ощутить неразрывность и взаимодействие между партией солиста и партией аккомпанемента, а так же обладать общей музыкальной одаренностью, хорошим музыкальным слухом, воображением, умением охватить образную сущность и форму произведения, артистизмом, способностью образно, вдохновенно воплотить замысел автора в концертном исполнении. Концертмейстер должен научиться быстро осваивать музыкальный текст, охватывая комплексно трехстрочную и многострочную партитуру и сразу отличая существенное от менее важного [7, С. 90].

Специфика работы концертмейстера состоит в том, ему приходится сотрудничать с представителями разных специальностей, и в этом смысле он должен быть «универсальным» музыкантом, аналогично тому, как это было в позапрошлом веке. Знания и навыки, необходимые концертмейстеру для профессиональной деятельности:

- читать с листа фортепианную партию любой сложности, понимать смысл воплощаемых в нотах звуков, их роли в построении целого, играя аккомпанемент, видеть и ясно представлять партию солиста, заранее улавливая индивидуальное своеобразие его трактовки и всеми исполнительскими средствами содействовать наиболее яркому его выражению;

- владеть навыками игры в ансамбле;

- уметь транспонировать в пределах кварты текст средней трудности, что необходимо при игре с духовыми инструментами, а также для работы с вокалистами;

- знать правила оркестровки; особенности игры на инструментах симфонического и народного оркестра, знать ключи «До» - для того, чтобы правильно соотносить звучание фортепиано с различными штрихами и тембрами этих инструментов; уметь играть клавиры (концертов, опер, кантат) различных композиторов в соответствии с требованиями инструментровки каждой эпохи и каждого стиля; уметь перекладывать неудобные эпизоды в фортепианной фактуре в клавирах, не нарушая замысла композитора;

- знать основные дирижерские жесты и приемы;

- знать основы вокала: постановки голоса, дыхания, артикуляции, нюансировки; быть особенно чутким, чтобы уметь быстро подсказать солисту слова, компенсировать, где это необходимо, темп, настроение, характер, а в случае надобности – незаметно подыграть мелодию;

- знать основы хореографии и сценического движения, чтобы верно организовать музыкальное сопровождение танцорам; быть осведомленным об основных движениях классического балета, бальных и русских народных танцев; знать основы поведения актеров на сцене; уметь одновременно играть и видеть танцующих; уметь вести за собой целый ансамбль танцоров; уметь импровизировать (подбирать) вступления, отыгрыши, заключения, необходимые в учебном процессе на занятиях хореографии;

- уметь «на ходу» подобрать мелодию и аккомпанемент; импровизировать, то есть уметь играть простейшие стилизации на темы известных композиторов, без подготовки фактурно разрабатывать заданную тему, подбирать по слуху гармонии к заданной теме в простой фактуре.

- знать историю музыкальной культуры, изобразительного искусства и литературы, чтобы верно отразить стиль и образный строй произведений.

Специфика игры концертмейстера состоит из того, что он должен найти смысл и удовольствие в том, чтобы быть не солистом, а одним из участников музыкального действия, причем, участником второго плана. Пианисту-солисту предоставлена полная свобода выявления творческой индивидуальности. Концертмейстеру же приходится приспособлять свое видение музыки к исполнительской манере солиста. Еще труднее, но необходимо при этом сохранить свой индивидуальный облик.

При всей многогранности деятельности концертмейстера на первом плане находятся творческие аспекты. Творчество – это созидание, открытие нового, источник материальных и духовных ценностей. Творчество – активный поиск еще не известного, углубляющий наше познание, дающий человеку возможность по новому воспринимать окружающий мир и самого себя. Необходимым условием творческого процесса концертмейстера является наличие замысла и его воплощение. Реализация замысла органично связана с активным поиском, который выражается в раскрытии, корректировке и уточнении художественного образа произведения, заложенного в нотном тексте и внутреннем представлении.

Для постановки интересных задач в музыкально-творческой деятельности концертмейстеру обычно бывает недостаточно знаний только по своему предмету. Необходимы глубокие познания в дисциплинах музыкально-теоретического цикла (гармонии, анализа форм, полифонии). Разносторонность и гибкость мышления, способность изучать предмет в различных связях, широкая осведомленность в смежных областях знаний - все это помогает концертмейстеру творчески переработать имеющийся материал [8, С. 43].

Концертмейстер должен обладать рядом положительных психологических качеств. Например, внимание концертмейстера – это внимание совершенно особого рода. Оно многоплоскостное: его надо распределять не только между двумя собственными руками, но и относить к солисту – главному действующему лицу. В каждый момент важно, что и как делают пальцы, как используется педаль, слуховое внимание занято звуковым балансом (которое представляет основу основ ансамблевого музицирования), звуковедением у солиста; ансамблевое внимание следит за воплощением единства художественного замысла. Такое напряжение внимания требует огромной затраты физических и душевных сил.

Важным моментом в воспитании концертмейстера является формирование профессиональной мобильности. Пианист-солист выносит на сцену прочно выученные произведения. Концертмейстер же, в силу специфики своей деятельности, иногда не имеет достаточно времени на детальную работу, порой выходит на концертную эстраду, читая с листа незнакомое произведение. Он обязан в случае, если солист на концерте или экзамене перепутал музыкальный текст (что часто бывает в детском исполнении), не переставая играть, вовремя подхватить солиста и благополучно довести произведение до конца. Опытный аккомпаниатор всегда может снять неконтролируемое волнение и нервное напряжение солиста перед эстрадным выступлением. Лучшее средство для этого – сама музыка: особо выразительная игра аккомпанемента, повышенный тонус исполнения. Творческое вдохновение передается партнеру и помогает ему обрести уверенность, психологическую, а за ней и мышечную свободу. Воля и самообладание – качества необходимые концертмейстеру. При возникновении каких-либо музыкальных неполадок, происшедших на эстраде, он должен твердо помнить, что ни останавливаться, ни поправлять свои ошибки недопустимо, как и выражать свою досаду на ошибку мимикой или жестом.

Функции концертмейстера, работающего в учебном заведении с солистами (с детским контингентом в особенности), носят в значительной мере педагогический характер, поскольку они заключаются, главным образом, в разучивании с солистами нового учебного репертуара. Эта педагогическая сторона концертмейстерской работы требует от пианиста, помимо аккомпаниаторского опыта, ряда специфических навыков и знаний из области смежных исполнительских искусств, а также педагогического чутья и такта.

Концертмейстер должен питать особую, бескорыстную любовь к своей специальности, которая (за редким исключением) не приносит внешнего успеха – аплодисментов, цветов, почестей и званий. Он всегда остается «в тени», его работа растворяется в общем труде всего коллектива. Концертмейстер – это призвание педагога, и труд его по своему предназначению сродни труду преподавателя.

Литература:

1. Музыкальный энциклопедический словарь / Ред. Г.В. Келдыш. – Изд. 2-е. - М.: «Большая Российская Энциклопедия», 1998. –270 с.
2. Кубанцева Е.И. Концертмейстерство – музыкально-творческая деятельность // Музыка в школе. – 2001. - № 2. – С. 38-40.
3. Мур. Дж. Певец и аккомпаниатор: Воспоминания. Размышления о музыке. / Перевод с англ. Предисловие В.И. Чачавы. – М.: «Радуга», 1987. - 432 с.
4. Крючков Н. Искусство аккомпанемента как предмет обучения. - М.: Музыка, 1961.
5. Люблинский А.П. Теория и практика аккомпанемента: Методологические основы. - Л.: Музыка, 1972. – 81 с.
6. Шендерович Е.М. В концертмейстерском классе: Размышления педагога. – М.: Музыка, 1996. – 207 с.
7. Подольская В.В. Развитие навыков аккомпанемента с листа // О работе концертмейстера / Ред.-сост. М. Смирнов. – М.: Музыка, 1974. – С. 88-110.
8. Шатковский Г.И. Развитие музыкального слуха и навыков творческого музицирования: Методическая разработка для преподавателей ДМШ и ДШИ. – М.: Изд-во НМК по учеб.заведениям культуры и искусств, 1986. – 92 с.

Бабенко.О.А., Ребенок М.Н.

Концертмейстердің кәсіби іс-әрекетіне қажетті қабілеттілік, білгірлік пен тәжірибе кешені.

Бұл мақалада бірқатар сұрақтар қаралады, айтар болсақ: концертмейстердің іс-әрекетінің психологиялық және педагогикалық аспектілері, сондай-ақ пианист-концертмейстердің жұмысының өзіне тән ерекшеліктері. Кейбір авторлардың ғылыми зерттеулерінің сараптамасынан, өз тәжірибелінен алғанда концертмейстердің толық кәсіби іс-әрекеті қабілеттілік, білгірлік пер тәжірибеліліктің кешеніне байланысты деген қорытынды шығады.

Түйін сөз: пианист, концертмейстер, ансамбль, орындау техникасы, орындау шеберлігі.

Babenko O.A., Rebenok M.N.

Complex of abilities, skills and habits needed for professional activities of the accompanist.

This article discusses a number of issues, namely creative and pedagogical aspects of the activity of an accompanist and specific features of work pianist-accompanist. On the basis of analysis of scientific researches of different authors, own experience, it is concluded that a full-fledged professional activities concertmaster depends on the complex of abilities and skills.

Key words: pianist, accompanist, ensemble, the technique of performance mastery.

ӘОЖ 81373.15-053.5

А.Г. Муханбетчина - п.ғ.к., М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті;

А.К. Нурманова - М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистрант

E-mail: nurmanova-asel@mail.ru.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОЙЫН ІС-ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясын шет тілі сабағында ойын іс-әрекеті арқылы қалыптастыру мәселелері, ойын әрекетінің функциялары, бірлескен іс-әрекетте ойын формаларын қолдану мүмкіндіктері назарға алынған.

Түйін сөз: Бастауыш саты, ойын, оқу мотивациясы, іс-әрекет, шет тілі сабағы, бірлескен әрекет.

Қазіргі Қазақстандық қоғам көпұлттық, көптілділік және көпмәдениеттілік жағдайда. Сондықтан осы қоғамға бейімделген көп тілді меңгерген мәдениетті тұлға қалыптастыру – өзекті мәселелердің бірі. Еліміздің Президенті Н. Ә. Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінде: «Біз алдағы уақытта осы алған бағытымыздан таймай әлемдік биіктерді бағындыра беретін боламыз. Сондай биік белестердің бірі – Қазақстанның дүние жүзіндегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіруі. Ол мақсатқа жету үшін, ең алдымен, әрбір қазақстандық бәсекеге қабілетті болу керек» деген болатын. Осы мақсатқа жету жолдарымен де нақты таныстырып өтті. Тіл мәселесін сөзге тиек ете отырып, Елбасы Н.Ә.Назарбаев қазақстандықтардың жаңа ұрпағы ең кем дегенде үш тілді біліп, қазақ, орыс және ағылшын тілдерін еркін білу тиіс екендігін айтты. Сонымен қатар ағылшын тілін кеңінен білмейінше, ұлттың бәсекеге шынайы қабілеттілігі туралы айту қиын болатындығын ескерте отырып, барлық ата- аналарды балаларын үш тілде оқытуға шақырды [1].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында оқыту формасын, әдістерін, технологияларын таңдауда көп нұсқалық қағидасы бекітілген. Бұл білім мекемелерінің мұғалімдеріне, педагогтарына өзіне оңтайлы нұсқаны қолдануға мүмкіндік береді [2].

Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпы міндетті білім беру стандартында бастауыш мектептегі оқыту және тәрбиелеудің мазмұнында баланың жеке басын үйлесімді дамытуға, оның мүдделерін қанағаттандыру мен қабілеттерін дамытуға, баланың қоғамдық-әлеуметтік, табиғи ортада өмір сүруі мен жемісті іс-әрекеттенуіне мүмкіндік беретін жеке тұлғаның әлеуметтік-рухани қасиеттерін қалыптастыруға, коммуникативтік, танымдық, ойындық және басқа да белсенділіктерді ынталандыру, білім алуадағы қажеттілікті қалыптастыруға, бастамашылдықты, білуге құштарлықты, өзін-өзі шығармашылық тұрғысынан көрсетуге деген қабілеттіліктерін дамытуға, әрбір баланың сезімталдық саулығын қамтамасыз етуге, оның өзін-өзі жақсы сезінуін дамытуға бағытталған [3].

Бастауыш саты – оқушыда, оның интеллектісі дамуының іргетасы – оқу әрекеті қалыптасуының қуатты жүретін кезеңі. Оқу әрекетінің мазмұны оқу тапсырмалары түрінде құрылады. Осы тапсырма түрлерін меңгеру оқушы ойындық тәртіппен белгілі бір бағытта жүйелі арнамен жүруін қамтамасыз етеді, жеке тұлғаның негізгі психикалық үрдістері қалыптасып, ырықты зейін, рефлексия, өзін-өзі бақылау, әрекет-амалдың ішкі жоспары сияқты жана түзілімдер пайда болады. Оқушы әртүрлі оқу тапсырмаларын өздігінен шешіп орындаудың ортақ тәсілдерін, өз әрекетін бақылап – бағалауды, нәтижесін эталонмен салыстыруды меңгереді.

Бастауыш мектепте оқыту процесінде дидактикалық ойындар әрі оқу, әрі ойын қызметін қатар атқарумен ерекше орын алады. Ойын – балалар әрекетінің негізгі бір түрі болып табылады.

Бастауыш мектеп оқушыларының оқу процесінің нәтижелілігі мұғалімнің оқушының оқу қызметі мотивациясын арттыруға, оның қызығушылығын жоғарылату үшін таңдаған стимулдарына байланысты болып келеді. Мұндай стимул – бірлескен ойын іс-әрекеті болып табылады.

Бала психологиясының дамуында ойынның алатын орны ерекше – ойын кезінде ең қарапайым психикалық процестерден ең күрделіге дейінгі психикалық процестер қарқынды дамиды және қайта құрылады.

Сондай-ақ ойын ұжымды қалыптастыруға және оның нығаюына мүмкіндік береді. Ойын – бұл мінез-құлық пен өзін-өзі басқаруды қалыптастырып, жетілдіретін қоғамдық тәжірибені қайта құруға және игеруге бағытталған қызметтің бір түрі. Жалпы адамзат тәжірибесінде ойын әрекеті келесідей функцияларды орындайды:

-қызығушылықты ояту; ойын-сауық, ойын-драмалық;

-коммуникативтік: қарым-қатынас диалектикасын игеру; адамзат тәжірибесін игеру секілді ойындағы өзін-өзі қалыптастыруды;

-терапевтік ойын: өмірдің басқа салаларында туындайтын әр алуан қиындықтарды жеңу;

-диагностикалық: нормативті мінез-құлықтан ауытқуды айқындау, ойын процесінде өзін-өзі тану;

-түзету функциясын: тұлғалық көрсеткіштер құрылымына позитивті өзгерістер енгізу;

-ұлтаралық коммуникациялық: барлық адамдарға ортақ бір әлеуметтік-мәдени құндылықтарды игеру;

-әлеуметтік: жүйеге қоғамдық қатынастарды қосу, адамзат қарым-қатынасының нормаларын игеру.

Қазіргі таңда тұлғалық - тұлғааралық байланыстар: «мұғалім және топ», «мұғалім және оқушы», «оқушы және оқушы» арасындағы ұжымдық қызметтің қарым-қатынасы ретінде қалыптасады. Әсіресе бұл шет тілін оқытудың қажеттілігінде айырықша айқындала түсуде.

Отандық және шетелдік психолог ғалымдар (Л.С. Выготский, А.А. Леонтьев, Д.Б. Эльконин, Е.И. Нефневицкая, З.Я. Футерман, Я.Л. Коломинский және т.б.) ғылыми еңбектерінде ойын мәселесін, оның маңыздылығын өзіндік құндылығын танытады[4].

Мәселен көрнекті психолог Л.С.Выготский «Ойын- іс-әрекеттің жетекші және басым түрі. Ойынның дамуға қатынасы – бұл оқудың дамуға қатынасы. Ойын әсерінен қажеттіліктердің және жалпы сананың өзгерісі жүзеге асады. Ойын-дамып жетілудің қайнар көзі және ол жақын даму зонасын қалыптастырады», -деп атап көрсеткен[5].

Кез-келген іс-әрекеттің нәтижелі болуы, оған деген мотивацияның жоғары болуы нақты мақсат қоюмен тікелей байланысты екендігі белгілі. Сол сияқты оқу іс-әрекетінде де мақсат қоюдың орны ерекше. Бұл жөнінде Т.А. Ильина былай деп жазады: «Мотивтендіру мақсаттың пайда болуына байланысты. Адамды әрекетке итермелеуге тек мақсат қою арқылы талаптандыруға болады» [6].

А.М. Шахнарович, И.Л.Шолпо, Е.А.Степанова және т.б.пайымдауы бойынша, әсіресе бастауыш мектеп оқушыларымен оқу әрекетін ұйымдастыруда ойын формаларын тиімді қолдану, оқытуда сәтті жағдайлар тудыру, бірлескен шығармашылық әрекетке ұмтылдыру осының барлығы оқушылардың оқуға деген жағымды қатынасын тудырады.

Сонымен қатар сабақты жақсы оқуға, мағыналы есте сақтауға барлық бала бірдей қабілетті болып келмейді. Мәселен М.К.Кабардова өз зерттеулерінде оқушыларды екі типке бөліп қарастырады: олар коммуникативтік және коммуникативтік емес. Бірінші типке жататын балалар мағыналы есте сақтауда да, мағыналы емес есте сақтауда да бірдей жақсы есте сақтаса, ал екінші типке жататындар балалар тек мағыналы есте сақтауды бағдарлау барысында және сөздік материалды көрнекілікпен бекіткенде ғана жақсы нәтиже көрсете алады екен. Сонда оқушылардың оқу, білімді игеруде тек еліктеушілік қасиет емес, сонымен қатар білімді саналы игеру, оларды ынталандыру дұрыс жолға қойылғанда ғана өз нәтижесін береді. Бірлескен іс-әрекетте ойын формаларын қолдану келесідей мүмкіндіктерді береді:

1. Оқушының барлық коммуникативтік проблемаларын туған тілінде шеше алатын кезінде, балаға мұғаліммен немесе құрдастарымен топта ағылшынша қарым-қатынас жасауды талап етудің негізсіз екенін айқындау;

2. Қарапайым моделдермен құрылған фразаларды бала үшін коммуникативтік маңызды ету;

3. Бірмәндес тілдік моделдер мен стандартты диалогтардың қайталануын психологиялық жағынан нақтылап оларды эмоциянальды түрде тартымды ету;

4. Сабақты ойын формасында өткізу бастауыш мектеп оқушыларының шет тілін үйренуге деген қызығушылығын тудырып, оқу мотивациясын ынталандырады[7].

Осылайша, оқыту ойыны -іс-әрекет, балаға арналған әрекет мотивінің қызықты педагогикалық мақсатпен алмастырылуы. Ойынның маңыздылығы сол баланың психологиялық дамуына әсер етеді. Ойында бала қарапайымнан бастап күрделіге жетеді, психикалық процесстері белсенді қалыптасады және қайта құрылады. Оқу ойынын – шет тілі пәнінің нақты материалын барынша терең, әрі талдап үйретуге мүмкіндік беретін, ұйымдасқан жаттығу ретінде қарастыруға болады. Көптеген жағдайларда оқу ойындары оқыту үдерісіне оқушылардың болашақтағы шығармашылық қызметін болжайтын қойылым арқылы енгізіледі, яғни оқу ойыны шет тілі құралдары арқылы оқушылардың зияткерлік қабілеттерінің қалыптасуы мен дамуына себепші болады.

Қазіргі таңда тілді үйретуге арналған ойындар жинағы көптеп кездеседі, алайда Е.И. Негневицкойдың ескертуі бойынша, олардың көпшілігінің екі кемшілігі бар екенін айтуға болады. Біріншіден, ұсынылған ойындардың барлығы жоғарыда тұжырымдалған талаптарға жауап бере алмайды: олардың көпшілігі немесе өздерінің дидактикалық құндылығы балалардың қызығушылығын оятпайды немесе балаларға қызықты болғанмен оларға тілді меңгеруде ештеңе бере алмайды. Екіншіден, әдебиеттерде көрсетілген ойындар әдістемелік жүйемен қалыптаспағандығы байқалады [8].

Ережеліойындарды меңгеруге бағытталған іс-әрекет өзінің мазмұны бойынша толыққанды оқу қызметіне жақын және іштей мотивацияланған болып келеді. Мұндай оқу мотивациясы бастауыш мектеп оқушыларының жеке сұраныстарына жауап беретін тәуелсіз іс-әрекет ретінде қабылданады. Бала үшін жаңа нәрсені қабылдау «өзінен өзі қызықты» бола түседі. Осы кезде пайда болатын психикалық үрдістер келесідей тізбекте түрінде көрінуі мүмкін: ойын – мотив – жағымды эмоциялар – мақсат қою – белсенді ой қызметі – оқу материалын түсіну (жадында сақтау) – оқу (білім) нәтижелері .

Бастауыш мектеп жасындағы балалар сауатты жазу мен оқи білудімеңгеру үшін, олар қарым-қатынас маңыздылығын түсінуге, адамдардың айтылған сөздерін қабылдауға және оны игеруге үйрену керек. Әсіресе, бұл жағдайда бірлескен ойын формалары маңыздылық танытады, себебі ойын жай ғана қолданылып қана қоймай, балаларының сөйлеу тілінің және сөздік қорларының кеңейуіне жол ашады.

Сонымен қатар, бастауыш мектеп оқушыларының ойындары олардың қозғалыс қабілеттері мен әлеуметтік қарым-қатынастарын дамытады. Шет тілі сабағындағы бастауыш мектеп оқушыларының бірлескен іс-әрекетін ойын арқылы ұйымдастыру балалардың ойынға деген қызығушылық мотивтерін арттыра түседі. Ойында өзара бірлескен іс-әрекеттер балалардың білімін толықтыру мен қатар қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырады. Мәселен шет тілін оқытудың ажырамас бір бөлшегі рөлдік ойындар болып табылады. Шығармашылық рөлдік ойынға бастауыш мектеп оқушылары таңдап қызығатын болады, яғни қатаң ережесі мен нәтижелік сипаты бар ойындарға оқушылар қызыға кіріседі.

Шет тілі сабағында рөлдік ойындарды қолдану оқу үдерісін белсенді жүргізуге зор мүмкіндіктер береді:

- рөлдік ойын қатысушылардың шынайы практикалық іс-әрекетті шартты көрсетуінен тұрады, ол шынайы қарым-қатынас жағдайын тудырады. Бұл жерде оқытудың нәтижелілігі бірінші кезекте мотивацияның түзілуіне, пәнге деген қызығушылықтың өсуіне байланысты;

- ойын балалардың басқа адамдармен және мұғаліммен байланыс жасауға талпынуын жандандырады, тілдік қарым-қатынастағы тепе-теңдікті тудырып, мұғалім мен оқушы арасындағы дәстүрлі кедергінің бұзылуына себепші болады;

- ойын жасқаншақ, өз-өзіне сенімсіз оқушылардың өз ойын айтуға, сонымен қатар сенімсіздік кедергісін жеңуге мүмкіндік береді;

- ойын кезінде кіші жастағы оқушылар әңгіме бастай білу, әңгімені қолдай білу, әңгімелесушінің әңгімесін ұзу, керек уақытта оның пікірмен келісу немесе келіспеу секілді тұлғааралық қарым-қатынас элементтерін меңгереді;

- рөлдік ойын кезінде үнемі сөздік тәжірибеге көңіл бөлінеді, тек қана сөйлейтін ғана емес, сонымен қатар тыңдаушылар да серіктесінің қаратпа сөздерін түсініп, есіне сақтауы, оны жағдайға сәйкестендіріп, оған дұрыс жауап береді;

- рөлдік ойын оқыту үдерісін мотивациялайды яғни мотив (неге?) және мақсаттың (не үшін?) сұрақтарына жауап береді, яғни бір сөз болса да айту қажет болады. Бұл тұста әңгіме мазмұны негізгі назар аудартатын орталыққа айналады;

- ойындар оқушылардың танымдық қызығушылықтарының қалыптасуына жағымды әсер етеді, шет тілін саналы түрде үйренуге итермелейді;

- өз бетіндік, бастамашылдық қасиеттерінің дамуына әсер етіп, ұжымшылдық сезіміне тәрбиелейді. Оқушылар зейінділікпен белсенді түрде жұмыс жасайды, бір-біріне көмектесіп, жолдастарын мұқият тыңдайды, мұғалім болса тек оқу іс-әрекетін басқарып отырады;

- рөлдік ойын оқушылардың жас ерекшеліктері мен олардың қызығушылықтарын ескеруге мүмкіндік беріп, шет тілдік диалогтық қарым-қатынас тудыратын нәтижелі құрал қызметін атқарып, пәнге қызығушылығы мен сұранысы артқан оқушы басты назарда болған кезде шет тілін оқытудағы қызметтік ықпалды жүзеге асырады.

Оқушылардың пәнге деген тұрақты қызығушылығы пайда болғанға дейін мұғалім де оны қалыптастыруға тырысады, ойын әрекеттері мұғалімге бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыруға көмектеседі.

Сонымен, шет тілі сабағында бірлескен ойын формаларын қолдану ойын жағдаятын тудыру кезіндегі міндет, мақсаттарды біріктіруге, оқушыларды грамматикалық құрылымдарды меңгеруге және оларды ауызша сөйлеуде қолдануға, пәнге деген ішкі қызығушылықты арттыруға, шет тілі сабағына қатысуға ниеттенуге жол ашады.

Әдебиеттер

1. Тілдерді дамыту мен қолданудың 2010-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2009.

2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан №520-522 (26914), 29.10. 2011ж.

3. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты. - Астана, 2002.

4. Духавнева А.В., Столяренко Л.Д. История зарубежной педагогики и философия образования. - Ростов на дону: «Феникс», 2000. – С. 161-171.
5. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. - СПб., 1997.- 220 с.
6. Ильина Т.А. Педагогика. Курс лекций. Учеб. пособие для студентов пед.ин-тов. - М.: Просвещение, 1984. – 496 с.
7. Кабардов М.К. Роль индивидуальных различий в успешности овладения иностранным языком: Дис.Канд.Филол.Наук. - М.,1983. - С. 67.
8. Негневицкая Е.И., Шахнарович А.М. Язык и дети. - М.: Наука,1981. - С. 65; С. 87

Муханбетчина А.Г., Нурманова А.К.

Значение совместной игровой деятельности с детьми младшего школьного возраста на уроках иностранного языка.

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы применения совместной игровой деятельности с детьми младшего школьного возраста на уроках иностранного языка. Выявлены их дидактические возможности для учащихся начальных классов.

Ключевые слова: Младший школьный возраст, учебная мотивация, урок иностранного языка, совместная деятельность.

Mukhanbetchina A.G., Nurmanova A.K.

Significance of joint gaming activities with children of primary school age in foreign language lessons.

This article reviews actual problems of application significance of joint gaming activities with children of primary school age in foreign language lessons.

Key words: elementary school, academic motive, foreign language lessons, joint gaming activities.

ӘОЖ № 372.851

Жұмағалиева А.Е., ф.-м.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ,
Ашекенова А.А., М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: aliusha-3314609@mail.ru

**КӨП ТІЛДІ ТОПТАРДА МАТЕМАТИКАДАН КӘСІБИ
ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аннотация. Мақалада жоғары мектепте математиканы көптілді оқытудың маңызды мәселелерінің бірі – математикалық кәсіби терминологияны қалыптастыру қарастырылған. Әр түрлі курстың студенттеріне арналған терминологиялық глоссарийдің құрастырылуының үлгілері мен оған қойылатын талаптар, жазылу барысы келтірілген.

Түйін сөз: көп тілді оқыту, академиялық ұтқырлық, өзіндік жұмыс, кәсіби шет тілі, глоссарий, терминологиялық глоссарий.

«Қазақстан әлемде жоғары білімді,
халқы үш тілді де: қазақ тілін –
мемлекеттік тіл ретінде, орыс тілін –
ұлттаралық қатынас тілі ретінде
және ағылшын тілін - жаһандық
экономикаға нәтижелі өтудің көмекші
тілі ретінде еркін менгерген ел болып
танылуы керек».

*Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан»
атты Қазақстан халқына Жолдауынан*

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев көптілді білімді дамытуға жіті назар аударып: «Еліміздің маңызды құндылықтарының бірі және басты артықшылығы – көпұлттылық пен көптілділік», - деп атап көрсеткені белгілі [1]. Президент жүктеген тапсырмаларға сәйкес, Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2012 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы мен «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени бағдарламасында, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында, 2020 жылға қарай «... барша қазақстандықтар қазақ тілін, орыс тілін - 95% және 25% – ағылшын тілін меңгеруі тиіс» делінген [2].

Көптілді оқыту білім берудің қоршаған әлемде болып жатқан үдемелі өзгерістерге бейімделгіштігін күшейтетін лингвистикалық біліктілігі жоғары дамыған, бәсекеге қабілетті жастардың қалыптасуына септігін тигізетін тұжырымдамалық тұрғыдан жаңа үлгісін құруды көздейді. Осы орайда үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) бірдей оқытуды білдіретін көптілді оқыту бағдарламасының бірегейлігін атап өту керек.

Көптілді білім берудің қажеттілігін түйсіну Еуроодақтың тіл саясатының қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырып, болашақ кәсіби салада тиісті лингвистикалық біліктілікті қамтамасыз ету үшін жоғары оқу орындарында, ішінара шет тілінде оқуды қолдайтын қағидаларынан да көрініс тапты. Еурокомиссия Еуроодаққа мүше елдердің білім беру жүйелеріне «ана тілімен қоса екі шет тілі» қағидасының енгізілгенін жариялағаны белгілі. Осы орайда қазіргі таңда еліміздегі бірқатар ЖОО-да көп тілде білім беру мәселесі бойынша дөңгелек үстелдер, бейнеконференциялар өткізіліп, нәтижесінде көп тілде білім беру бағдарламалары жасақтала бастады. Көптілді білім берудің нормативтік-құқықтық базасын қалыптастыру үшін университеттерде көптілді білім беруді дамытудың тұжырымдамасы жасалып, нақты іс-шаралар жоспары бекітілді. Сонымен қатар көптілді білім беруді үйлестіретін орталық құрылып, оның ережесі дайындалды.

Қазақстанның Болон үрдісіне қосылып, білім беру жүйесінде көп тілде оқытуға бағыт бұруы Қазақстан жоғарғы оқу орындарының студенттеріне төмендегідей жаңа межедегі мүмкіндіктер береді:

- 1) оқытушылар мен студенттердің академиялық ұтқырлығын қамтамасыз етуге;
- 2) Қазақстан ЖОО-лары студенттеріне шетел университеттерінде кредиттерді қайта тапсыруға және керісінше;
- 3) бірлескен білім беру бағдарламаларын таратуға;
- 4) жоғары білім жөніндегі қазақстандық дипломдардың еуропалық аймақтарда жарамдылығын қамтамасыз етуге жағдай жасауға және кез-келген елде түлектердің жұмысқа орналасуына;
- 5) үш деңгейлі білім беру бағдарламасының ғылыми компоненті ғылыми-зерттеу (эксперименталды-зерттеу) жұмыстарының халықаралық стандартқа сай жүргізілуіне, ғылыми жарияланымдарды, магистерлік, докторлық диссертацияларды жазуына.

ЖОО-да білім алатындардың академиялық ұтқырлығы тұжырымдамасында аталып көрсетілгендей, бакалавр мамандардың, магистранттар мен докторанттардың көпшілігі шетел тілін қажетті деңгейде меңгермеген, бұл мәселе олар үшін алдыңғы қатарлы ғылыми негіздерге қол жеткізуге кедергі жасайды, олардың халықаралық деңгейдегі тиімділігін төмендетеді [3, 2-б.]. Сол себепті қазіргі таңда шет тілін, соның ішінде ауызекі тілді емес, кәсіби шет тілін меңгеру және оны ЖОО-да меңгерту мәселесі өзекті.

Көп тілде білім беру білім беруді ұйымдастырушы-оқытушы мен білім алушы-студенттерден жаңашылдық, ізденімпаздық, шығармашылықты және де білім беру үрдісінде олардың өзіндік жұмыстарын күшейтуді талап етеді. Кредиттік оқыту жүйесінің Қазақстанға ендірудегі алғашқы тәжірибелер оқу үрдісінде студенттің өзіндік жұмысын белсендірудің қажет екендігін көрсетті. Аудиториялық сағаттардың қысқарып, енді білімді игертуде негізгі салмақтың өзіндік жұмысқа түсуі студенттерде өз бетімен білім алу, өзін-өзі дамыту қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орындарында білім берудің кредиттік жүйеге көшуімен байланысты студенттердің шығармашылық әрекетін, білімді өздігінен ізденіс арқылы табудың жолын, жалпы педагогикалық қағидаларды басшылыққа алу біліктіліктерін көтеру мәселесі қойылып отырғандықтан, оқытушы мен студенттер арасындағы қарым-қатынас дәрежесі мүлдем басқаша жаңа деңгейге көтерілді. Осының негізінде оқыту әдістері мен оқу әрекеттері түрленіп, өзіндік жұмыстың құрылымы да, мазмұны да, оны ұйымдастырудың педагогикалық-психологиялық мақсаты да кешенді түрде өзгеріске ұшырады.

Студенттің өзіндік жұмысы – болашақ мамандарды даярлаудың және білім сапасын арттырудың ең басты резервтерінің бірі [4, 10-б.]. Студенттің математикадан өзіндік жұмысы – бұл студенттің берілген тапсырмаларды өзінше орындауға, күрделі есептерді, соның ішінде стандартты емес есептерді шешуге, теоремаларды дәлелдеудегі дербестігін танытуға, математиканың практикалық жағынан іскерліктері мен машықтарының қалыптасуына және қолданбалы математикадан білім жинақтауына бағытталған студенттің оқу әрекетінің ерекше түрі. Студенттің математикадан өзіндік жұмысы логикалық ойлауды дамытуды, шығармашылық белсенділікті, оқу материалы негізінде зерттеушілік ықпалды қамтамасыз ететін практикалық есептерді, тапсырмаларды жүзеге асырумен байланысты.

Өзіндік жұмысты орындау барысында жаңа технологияларды қолдана білуінде де көп мән бар. Әсіресе, студенттер жұмысты орындау барысында олардың өзінің мамандығы бойынша көзқарастары, дүниетанымы, жұмыс атқарудағы дербестігі (мақсатын өзі анықтау, атқаратын әрекетті таңдау, уақытты дұрыс пайдалана білу, өзін-өзі тексеру т.б.) оларды шығармашылықпен жұмыс істеуге жетелейді. Бұл тұста студенттің белсенділігі басым орын алуға тиісті.

Оқытудың тиімділігін арттыратын технологиялар, әдіс-тәсілдер сан алуан болғанымен, солардың ішінен математика сияқты нақты ғылымға кірістірілетін, оның мақсаты мен міндеттерінің орындалуына септесетін формасын табу оңай емес. Математика сабақтарында оқытушы білім алушыға есептерді шығару іскерлігін дамытып қана қоймай, алынған білімнің терең меңгерілуіне жағдай жасауы тиіс. Сонда болашақ маман практикалық жағынан білімі жеткілікті болғанымен, мысалы, есептерді жоғары дәрежеде немесе әр түрлі тәсілдермен шығара білгенімен, оның алған білімін алдағы уақытта өзінің оқушыларына жеткізе білу шеберлігін жетілдіруі керек. Көп тілді білім беру кезінде студенттің педагогикалық шеберлігі шыңдалуы тиіс. Жоғары мектепте көптеген пәндерден курстың немесе дәрістер кешенінің негізгі терминдері бойынша глоссарий дайындалады, бұл, әсіресе, жаратылыстану ғылымдарына тән. Дәстүрлі тұрғыдан алғанда математикадан бұл сирек кездеседі. Ал қазіргі таңда көп тілді білім беру үрдісі барысында математикадан терминологиялық глоссарий жазу студент үшін міндетті компонентке айналары сөзсіз. Білім алушы студент сабақтың қай формасына (дәріс, семинар, практикалық сабақ, СӨЖ, СОӨЖ) дайындалса да,

алдын-ала оқытушымен берілген тақырып бойынша глоссарий дайындауы тиіс. Бұл жұмыс оқытушымен берілетін материалдың ұғынылуына, терең меңгерілуіне септеседі. Студент шет тілін қаншалықты жетік меңгерсе де, кәсіби шет тілін, математикалық терминологияны, кәсіби қолданылуын, формулалар мен өрнектердің оқылуын толық білмеуі мүмкін, сол сияқты жоғары оқу орнындағы топтарда әр түрлі гимназия, лицей, қала және ауыл мектептерінің түлектері білім алуына орай шет тілін меңгеру деңгейінде айырмашылық болады. Осы олқылықтарды жоюға жиі кездесетін терминдер бойынша глоссарийді жазу, құрастыру үлкен көмегін береді. Егер көптілді білім беру бағдарламасы 1 курстардан бастап енгізілсе, онда алдымен қарапайым терминология, яғни қарапайым математикалық өрнектердің, терминдердің, қысқартулардың жазылуы мен оқылуы, мектеп курсында жиі кездесетін формулалардың аталуы мен шет тіліндегі баламалары берілуі тиіс. Алғашқы сабақтарда оқытушы алдымен аударма сөздікті қамтитын глоссарийдің үлгісін бергені жөн. Мысалы, 1 курс студенттеріне глоссарий жазуды дағдыландыруды қалыптастыруды мынадай түрде беруге болады [5, 5-17-б.б.]:

Тақырып	Белгіленуі	Қазақ тіліндегі оқылуы	Орыс тіліндегі оқылуы	Шет тіліне аудармасы
1	2	3	4	5
Кез келген формулада кездесетін қарапайым өрнектер	+	1. плюс 2. қосу	1. плюс 2. прибавить	1. plus 2. add
	-	1. минус 2. азайту	1. минус 2. отнять	1. minus 2. subtract
	±	плюс минус	плюс минус	plus or minus
	×	көбейту	умножить	multiply (2-ге көбейту — multiply by two)
	÷	бөлу	разделить	divide (делить на 2 — divide by two)
	=	тең	равно	is equal to
	≠	тең емес	не равно	(is) not equal to
	≈	шамамен тең	приблизительно равно	approximately equal
	≈	ұқсас	подобный	similar to
	> <	артық кем	больше меньше	is greater than is smaller than
	IV IA	артық немесе тең кем немесе тең	больше или равно меньше или равно	equal or greater than equal or less than
	∞	шексіздік	бесконечность	infinity
[]	тік жақша	квадратные скобки	brackets, square brackets	

	()	жай жақша	круглые скобки	parentheses, round brackets
	{ }	фигуралы жақша	фигурные скобки	braces
	\sum	қосынды	сумма	sum/sumation
		параллель	параллельно	parallel to
Бөлшек сандар	4,62	төрт бүтін жүзден алпыс екі	четыре целых шестьдесят две сотых	four point sixty two жазбада бүтін және бөлшек бөліктері нүктемен бөлінеді, нүкте шет тіліне аударғанда point
		бестен екі	две пятых	two fifth
Квадрат түбір	$\sqrt{\quad}$	түбір	корень	square root nemece root
	$\sqrt{25}$	түбір астында 25	корень из 25	square root of 25
	$\sqrt[n]{x}$	x-тің n-ші дәрежелі түбірі	корень n-ой степени из x	n-th root of x
Дәреже ұғымы		екінің дәрежесі x	два в степени x	two to the power x
		екінің кубы	два в кубе	two cube
		екінің квадраты	два в квадрате	two squared
Логарифм және интеграл	log	логарифм	логарифм	logarithm (log)
	lg	ондық логарифм	десятичный логарифм	common logarithm
	ln	натурал логарифм	натуральный логарифм	logarithm natural
	\int	интеграл	интеграл	integral
	$\int f(x)dx$	f(x) функциясының dx бойынша интегралы	интеграл от функции f(x) по dx	integral of a function of x over dx
	\int_n^m	«n»-нан «m»-га дейінгі интеграл	интеграл в пределах от «n» до «m»	integral between limits «n» and «m»

Мысалдар				
Логарифм және интеграл тақырыбына мысалдар	$\log b$	b -дан логарифм	логарифм от b	logarithm of b
	$f(x)$	x -тан функциясы f	функция от x	function of x
	\int^{\square}	интегралдың жоғарғы шегі	верхний предел	upper limit
	\int_{\square}	интегралдың төменгі шегі	нижний предел	lower limit
Тригонометриялық функциялар	$\sin, \sin x$	синус x	синус x	sine, sine of x
	$\cos, \cos x$	косинус x	косинус x	cosine, cosine of x
	tg	тангенс	тангенс	tangent
	ctg	котангенс	котангенс	cotangent
	\arcsin	арксинус	арксинус	arc/inverse sine

Сол сияқты курс жоғарылаған сайын глоссарийдің жазылу формасын, кестесін жетілдіру керек. Себебі, 2-3 курстардан бастап студенттерде зерттеушілік бағытындағы талабы күшейе түседі. Олар тек белгілі бір тақырып аясындағы оқытушы ұсынған әдебиеттермен ғана емес, әр түрлі басылымдардағы өз кәсібі саласындағы мақалалармен, интернет желісі ұсынатын ақпараттармен ізденушілік бағытында жұмыстанады. Оларға шолу, талдау жасайды. Сонымен бірге бұл курс студенттері академиялық ұтқырлық бойынша шетелдік серіктес университеттерде білім алуға ат салысуына болады. Басты шарт, әрине, шет тілін еркін меңгеруі, кәсіби тілде өз ойын айта білуі, пікіралмасуға қатыса алуы, т.б., яғни білім алу барысында тілдік кедергілер болмауы тиіс. 2-3 курс студенттерімен дәрістің немесе берілетін материалдың тірек сөздері бойынша дайындалатын терминологиялық глоссарий мазмұнды болуы керек. Осындай глоссарийдің бір үлгісі:

«Математикалық анализ» пәні бойынша
ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ГЛОССАРИЙ

тақырыбы	термин	шет тіліне аудармасы	өрнектелуі (егер келтіруге мүмкін болса)	авторы, әдебиет көзі
1	2	3	4	5
Функциялар	Функция	function	$y = f(x)$	[8, 225-б.] [6, 148-б.]
	Тәуелсіз айнымалы (аргумент)	independent variable (argument)	x	[8, 225-б.] [6, 3-б.]
	Тәуелді айнымалы	dependent variable	y	[8, 225-б.] [6, 23-б.]
	Функцияны	domain of	$D(f)$	[8, 225-б.]

ң анықталу облысы	definition of the function		[6, 69-б.]
Функцияның мәндерінің жиыны	range of values of the function	$E(f)$	[8, 225-б.] [6, 69-б.]
График функция	graph of the function		[8, 225-б.] [7, 32-б.]
Жұп функция	even function		[8, 226-б.] [6, 152-б.]
Тақ функция	odd function		[8, 226-б.] [6, 152-б.]
Функция периоды	period features	T	[8, 226-б.] [7, 32-б.]
Жай функция	simple function	$y = f(x)$	[8, 227-б.] [7, 33-б.]
Күрделі функция	composite function	$z = g(f(x)),$ $x \in D(f)$	[8, 227-б.] [7, 33-б.]
Дәрежелік функция	power function	$y = x^n, n \in R$	[8, 227-б.] [7, 34-б.]
Көрсеткіштік функция	exponential function	$y = a^x, a > 0$	[8, 227-б.] [6, 91-б.]
Логарифмдік функция	logarithmic function	$y = \log_a x,$ $a > 0, a \neq 1$	[8, 227-б.] [7, 34-б.]
Тригонометриялық функция	trigonometric function	$y = \sin x,$ $y = \cos x, \dots$	[8, 227-б.] [7, 34-б.]
Кері тригонометриялық функция	inverse trigonometric functions	$y = \arcsin x,$ $y = \arccos x$	[8, 227-б.] [7, 34-б.]
Монотонды функция	monotone function		[8, 228-б.] [6, 53-б.]
Өспелі функция	increasing function		[8, 228-б.] [6, 8-б.]
Кемімелі функция	decreasing function		[8, 228-б.] [7, 40-б.]
Айқындалмаган функция	implicit function		[8, 230-б.] [6, 67-б.]
Параметрлік түрдегі функция	parametric function		[8, 230-б.] [7, 41-б.]

Тізбектер және функцияның шегі	Тізбек	sequence, succession	$\{x_n\}$	[8, 245-б.] [6, 95-б.]
	Жалпы мүше	general term	x_n	[8, 245-б.] [7, 48-б.]
	Рекурентті формула	recursion (recurrence) relation		[8, 245-б.] [6, 114-б.]
	Монотонды тізбек	monotonic sequence		[8, 246-б.] [7, 48-б.]
	Шектеулі тізбек	bounded sequence		[8, 246-б.] [7, 48-б.]
	Тізбектің шегі	limit of the sequence	$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n$	[8, 251-б.] [7, 49-б.]
	Жинақты тізбек	convergent sequence		[8, 252-б.] [6, 133-б.]
	Жинақсыз тізбек	divergent sequence		[8, 252-б.] [7, 49-б.]
	Функция шегі	limit of a function	$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x)$	[8, 261-б.] [7, 50-б.]
	Біржақты шектер	one-sided limits	$\lim_{x \rightarrow x_0 + 0} f(x)$	[8, 263-б.] [6, 74-б.]
	Бірінші тамаша шек	first remarkable limit	$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{x} = 1$	[8, 263-б.] [7, 60-б.]
	Екінші тамаша шек	second remarkable limit	$\lim_{x \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x = e$	[8, 263-б.] [7, 60-б.]
	Функцияның үзіліссіздігі	continuity of the function		[8, 274-б.] [7, 66-б.]
	Функцияның үзіліс нүктелері	points of discontinuity		[8, 275-б.] [7, 66-б.]

Мұндағы 5 бағандағы термин алынған әдебиет көзі мен авторы туралы мәліметтері толық болуы қажет. Бұл студенттердің алдағы уақытта қандай да болсын ғылыми, курстық жұмыстарын, дипломдық жобаларын жазуда әдебиеттерге дұрыс формада сілтеме жасай білуіне септеседі. Терминдердің аудармалары арнайы математикалық сөздіктерден алынуы тиіс, себебі бір сөздің ауызекі тілдегі және математикалық тілдегі аудармалары мағынасы жағынан түрлі болатын жағдайлар кездеседі. Кестедегі терминдер әр студенттің жұмысында әр түрлі болуы мүмкін, себебі олар тек өздері аудармасын білмейтін терминдерді ғана жазып көрсетулері керек.

Жоғарыда келтірілген терминологиялық глоссарий әр сабақ сайын жазылады және үнемі толықтырылып, жетілдіріліп отырады. Тірек сөздер бойынша құралған глоссарийдің жазылу үрдісін мына сұлба арқылы көрсетуге болады:

Жұмыстың орындалу кезеңдері	Оқытушы іс-әрекеті	Студенттің іс-әрекеті
Сабаққа дейін	<ol style="list-style-type: none">1. Сабақ тақырыбын береді.2. Тақырып бойынша әдебиеттердің тізімін береді.3. Студенттерге глоссарий дайындауы үшін негізгі және қосымша мәліметтерді анықтайды.4. Глоссарийдің жазылуының талаптарымен таныстырады.	<ol style="list-style-type: none">1. Сабақ тақырыбын жазып алады.2. Берілген тақырып бойынша жекелей түрде терминологиялық глоссарий құрастырады.
Сабақ барысында	<ol style="list-style-type: none">1. Студенттердің дайындаған жұмыстары бойынша пікірталас ұйымдастырады.2. Жұмыстың сапалы, әрі талапқа сай орындалғандығын бақылайды.	<ol style="list-style-type: none">1. Өз жұмысын оқытушыға, аудиторияға ұсынады.2. Материалдың тірек сөздері бойынша жасақталған терминдердің шет тіліндегі баламаларының дұрыстығын тексереді.3. Сұрақтарын қояды.
Сабақтан кейін	Студенттің жұмысын бағалайды.	Топтағы өзге студенттермен өз жұмысын салыстыра отырып, глоссарийді толықтырады.

Жоғары мектептің соңғы курсына келгенде студенттер енді тек ақпарат алушы болып қана қоймай, өздерінің ізденіс нәтижелерін баяндама жасау, мақала түрінде баспаға жариялау, ғылыми жобалар мен бағдарламаларға қатысу арқылы көпшілікке ұсына алуы тиіс. Мұндай жұмыстардың барлығы студент қауымының болашақ маман ретінде қалыптасуына алғышарт болады. Қазақстанда орын алған үзіліссіз білім беру үрдісінде жоғары білімнен кейінгі білім беру деңгейіне үлкен қиындықсыз көшуіне жағдай жасайды.

Осылайша, біздің мақаламызда математикадан көп тілді білім берудің бірінші сатысы, яғни кәсіби терминологияны үйрету мәселесі қарастырылған. Барлық курс бойы сапалы жазылып, жетілдірілген глоссарий математик маманға магистратура, одан әрі докторантурада білім алуы барысында анықтамалық ретінде зор көмегін тигізеді сөзсіз. Бұл, алдағы он жылда, яғни 2020 жылға дейін еңбек нарығының қажеттілігін қанағаттандыратын, елдің индустриалды-инновациялық дамуын нығайтатын, білім саласындағы күшті әлемдік тәжірибелерге сәйкес келетін жоғары білім сапасының жоғары деңгейде болуына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә., «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы, Астана, 2007.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2010.
3. ЖОО-да білім алатындардың академиялық ұтқырлығы тұжырымдамасы, Астана, 2011.-2 б.
4. Исмаилова Р.Б., Өзіндік жұмыс арқылы студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру: автореферат, докт. дис., Түркістан, 2010.-10 б.
5. Савинова Е.С. Как читать по-английский математические, химические и другие символы, формулы и сокращения.-М., Наука, 1966. С. 5-17.
6. Gavdzinski V.N., Korobova L.N., Russian-English dictionary of mathematical terms. - Odessa, 2012. p.p 3-157.
7. Piskunov N. Differential and integral calculus. - Moscow., Mir, 1969. p.p. 32-66.
8. Лунгу К.Н., Сборник задач по высшей математике. - М., АЙРИС ПРЕСС, 2005. С. 225-275.

Жумагалиева А.Е., Ашекенова А.А.

Формирование профессиональной терминологии по математике в полиязычных группах

В данной статье рассматривается одна из важнейших проблем полиязычного обучения математике в высшей школе, а именно формирование математической профессиональной терминологии. Даны образцы составления терминологического глоссария для студентов разных курсов.

Ключевые слова: полиязычное обучение, академическая мобильность, самостоятельная работа, профессиональный иностранный язык, глоссарий, терминологический глоссарий.

Zhumagalieva A.E., Ashekenova A.A.

Formation of professional terminology in mathematics multilingual groups

This article deals with the problem of multilingual teaching mathematics in high school, namely the formation of professional mathematical terminology. The patterns for forming of a terminology glossary for students of various courses are given in the article.

Key words: multilingual education, academic mobility, independent work, professional foreign language, glossary, terminology glossary.

УДК: 517:3:372.3

А.А. Кульжумиева, к.ф.-м.н.,

доцент кафедры физики и математики ЗКГУ им. М.Утемисова

А.И. Гайсакова, магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: aiman-80@mail.ru

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ИНТЕГРАЛЬНЫМ ИСЧИСЛЕНИЯМ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. В статье строится методика обучения интегральным исчислениям на основе использования мультимедийных технологий, обеспечивающая: повышение уровня знаний, умений и навыков интегрального исчисления; повышения учебной самостоятельности.

Ключевые слова: информационные технологии, мультимедиа, методика обучения, интегральное исчисление

В Казахстане применение информационно-коммуникационных технологий в системе образования, в том числе в вузах осуществляется в рамках государственной политики информатизации общества и образования. Вместе с тем, в государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы приоритетным направлением является внедрение электронного обучения. Что предполагает внедрение и разработку цифровых интерактивных мультимедийных образовательных ресурсов для профессиональной подготовки студентов. Педагогические вузы в первую очередь должны включаться в процессы обновления, готовя учителей, владеющих современными компьютерными технологиями, получивших хорошую теоретическую подготовку, способных работать в условиях вариативного обучения, а также умеющих учить и учиться, используя современные достижения.

В вузах Казахстана наработан достаточно большой опыт разработки цифровых образовательных ресурсов по кейсовым, сетевым и ТВ технологиям. В целом 10% содержания вузовского образования переведено на цифровой формат, что создало определенные предпосылки для развития электронного обучения [1].

Современная конкурентно-способная, оснащённая новыми технологиями, экономика существенно расширила спрос на математическое образование. Нынешнее математическое образование помимо фундаментальной подготовки (владение математикой как инструментом познания, способом решения конкретных задач), предполагает знание компьютера и средств коммуникации. Заметим попутно, что многие из этих знаний и умений необходимы и для естественных и для гуманитарных наук. Поэтому математическое образование можно выделить как одну из ведущих степеней свободы, в определённом смысле влияющую на все остальные, в рассматриваемой системе – образование.

Процесс внедрения информационных технологий в математическое образование в вузах стремительно набирает темпы, использование информационных технологий в процессе обучения позволяет решить ряд проблем: методических, организационных, психологических. Приведем ниже подробное обоснование необходимости использования информационных технологий в процессе обучения математическому анализу в педагогическом вузе.

Во-первых, для лучшего усвоения большого количества изученных формул и правил дифференцирования, интегрирования, свойств пределов и т.п. необходимо систематизировать и структурировать получаемые студентами знания. Обычно, хранилищем информации у студента является книга, записи лекций и семинаров, память. Обработка этой информации в лучшем случае сводится к работе с конспектами и учебниками. В этом смысле у компьютера неограниченные возможности. Простейшими формами такого использования компьютера является создание электронных справочных материалов (например, систематизация основных формул интегрирования, правил вычисления определенного интеграла, приложений определенного интеграла, геометрических приложений кратных и криволинейных интегралов). Системный подход обеспечивается не только соотношением теоретического и практического материала, но и комплексным подходом к отбору средств обучения, предполагающим использование как традиционных, так и современных информационных технологий. Они направлены на развитие информационной культуры личности, учебно-профессиональной деятельности студентов и на развитие их организационных и управленческих умений. Многие исследователи (Е.И. Гужвенко, Г.Е. Иванов, С.С. Кравцов и др.) настаивают на том, что

локальное применение средств информационных технологий (в виде отдельных прикладных программных средств или эпизодического применения специализированных пакетов) не обеспечивает математическое образование базовой подготовкой в области реализации возможностей информационных технологий. Они доказывают необходимость систематического использования информационных технологий в процессе обучения.

Систематическое использование информационных технологий в обучении математическому анализу и, в частности, интегральному исчислению необходимо проводить в разумном сочетании с традиционными образовательными технологиями. В настоящее время не представляется целесообразным перейти в обучении на использование только информационных технологий, дидактика и методика сейчас находятся в процессе поиска такой стратегии внедрения информационных технологий в образование, чтобы, с одной стороны, привнести в образование все преимущества использования компьютеров и тем самым обогатиться, а с другой стороны, избежать возможных потерь, которые могут отрицательно сказаться на всех компонентах учебно-воспитательного процесса, поэтому комплексность использования информационных технологий с традиционными образовательными технологиями должна проходить некой «красной линией» через весь процесс обучения студентов - будущих учителей математики математическому анализу.

Во-вторых, остановимся на целесообразности использования информационных технологий и различных компьютерных средств, предназначенных для организации и облегчения процесса познания, для повышения качества усвоения учебного материала. При помощи компьютерных технологий учебный процесс можно сделать более управляемым. Следует отметить, что получить требуемое качество подготовки учащихся возможно только на основе четкой и взаимосвязанной реализации всех этапов управленческого цикла, который схематично можно представить следующим образом:

1. диагностика знаний студентов на начальном этапе. На ее основе принимается решение об основных направлениях работы с различными группами студентов;

2. планирование работы по ликвидации пробелов знаний у отстающих студентов. Распределяются индивидуальные домашние задания, сообразно их математической подготовке;

3. организация учебной деятельности студента. Функционирование и развитие учебного процесса требует мониторинга его качества, поэтому на данном этапе на первый план выступает текущий контроль, анализ информации, получаемой на его основе, и принятие частных решений относительно регулирования учебного процесса;

4. завершением управленческого цикла является итоговый контроль и анализ общекультурной и профессиональной подготовки студентов.

Все этапы описанного управленческого цикла требуют от преподавателя больших временных затрат, однако, использование компьютера в организации учебного процесса расширяет возможности преподавателя в учете индивидуальных качеств каждого студента, обеспечивает своевременную обратную связь и снижает временные затраты преподавателя, высвобождая время для творческой работы. Как следствие, управление учебным процессом делается более гибким, а результат - более точным.

В-третьих, как отмечалось выше, целесообразно использовать информационные технологии в качестве инструмента познания (в смысле J. Jonassena). Использование только обучающих программ не оправдало возлагавшихся на них надежд, особенно в условиях вузовского обучения. При использовании информационных технологий в вузовском курсе математического анализа недостаточно демонстрировать лишь готовые компьютерные модели областей интегрирования или ограничиваться задачами, в которых требуется посчитать определенный интеграл с помощью той или иной обучающей системы. Большинство студентов - будущих учителей математики - должно быть ориентировано на самостоятельную разработку компьютерных программ, как с помощью языков высокого уровня, так и внутренних языков соответствующих пакетов. С помощью инструментов познания учащиеся активно вовлекаются в процесс формирования знаний, что способствует качественному усвоению учебного материала.

В связи с уменьшением времени на аудиторные занятия в учебных планах, все большее значение приобретает самостоятельная работа студентов. «Информационные технологии играют большую роль в организации самостоятельной работы студентов, так как в этом случае удачно используются возможности реализации таких принципов обучения, как активность и доступность. Кроме того, развиваются такие мыслительные операции и общие умения, как анализ, синтез, аналогия и моделирование, причем в таких формах, которые не дублируют формы традиционного обучения. На этой основе формируется поисковая активность личности при отборе и структурировании информации» [2, С. 132].

В-четвертых, с применением компьютера расширяются возможности визуализации абстракции. Процесс обучения интегральному исчислению важно иллюстрировать. Для того, чтобы противодействовать процессу формализации математического анализа достаточно изменить характер использования компьютера: не ограничиваться его вычислительными возможностями, а стараться связывать вычисление различных интегралов с процессом визуализации интегрируемых функций или областей интегрирования на экране монитора. Однако государственным стандартом специальности не предусмотрено дополнительное время на повторение фактов из геометрии и стереометрии в рамках изучения интегрального исчисления, а студент не всегда может связать самостоятельно, например, аналитическое выражение с той криволинейной трапецией, площадь которой подсчитывается с помощью определенного интеграла, особенно, если выражение задано в полярных координатах или параметрически, что необходимо для нахождения пределов интегрирования.

Еще труднее для студентов построить пространственное изображение трехмерного объекта, объем которого требуется вычислить, чтобы определить область и пределы интегрирования. Это связано с наметившейся тенденцией на сокращение количества часов, выделяемых на изучение геометрического материала. Компьютер же в этом случае предоставляет практические неограниченные возможности в плане визуализации геометрических образов на экране. Это способствует развитию пространственного воображения и установлению более четкой связи между аналитическими конструкциями и их наглядно-образным выражением, интеграции математического анализа и геометрии, умений в вычислении площадей криволинейных трапеций, объемов тел и т.п.

Интересен опыт зарубежных исследователей. Начало 90-х годов в математическом образовании многих англоязычных стран (в частности, США) ознаменовалось движением по реформированию обучения математическому анализу, а точнее некоторым темам дифференциального и интегрального исчисления. Фундаментальной работой в этом направлении явилась книга "Визуализация в обучении математике", изданная в 1990 г. Математической ассоциацией Америки (МАА). В этом сборнике статей видных педагогов-математиков убедительно доказан тот факт, что многие проблемы в обучении математике, и в частности началам анализа, связаны с недостаточной визуальной поддержкой абстрактных научных понятий. Так, лишь только 5,4% учащихся (из выборки - 937 испытуемых), прошедших курс начал анализа, смогли правильно вычислить следующий интеграл:

$$-3 * \int 3 * (x + 2) dx$$

Одной из причин такого низкого результата при вычислении элементарного интеграла, как показали результаты эксперимента, проводимого под эгидой математической ассоциации Америки, является оторванность аналитических процедур от визуальных (геометрических) процедур.

В-пятых, будущие учителя математики должны владеть приемами разработки собственных цифровых интерактивных образовательных ресурсов.

Опираясь на вышеизложенные принципы использования информационных технологий, построим методику обучения интегральным исчислениям на основе использования мультимедийных технологий, обеспечивающую: повышение уровня знаний, умений и навыков интегрального исчисления; повышения учебной самостоятельности.

Под *методикой* нами понимается педагогическая структура, компонентами которой являются цели, содержание, методы, формы и средства обучения.

Важнейшей задачей совершенствования деятельности высшей школы является научно-обоснованное определение содержания образования. Современный специалист высокой квалификации работает в сложных, быстро изменяющихся условиях. Это вызывает потребность в систематической корректировке и обновлении содержания обучения.

Конкретизируем теоретические положения о содержании обучения интегральному исчислению с использованием информационных технологий, показав, какие именно информационные технологии предлагается встроить в обучение интегральному исчислению, где именно и каким образом. Для этого разобьем раздел интегральное исчисление на модули.

1. Неопределенный интеграл.
2. Определенный интеграл.
3. Приложения определенного интеграла.
4. Несобственный интеграл.
5. Двойной и тройной интегралы.
6. Приложения двойных и тройных интегралов.

Выбор средств обучения осуществлялся на основе вышеизложенных принципов использования информационных технологий, в соответствии с поставленными целями, содержания, в соответствии методам и выбранным формам обучения. При обучении интегральному исчислению целесообразно использовать разнообразные компьютерные средства обучения, такие как:

- системы символьных вычислений (Mathematica, Maple и MathCAD и др.);
- интерактивные геометрические системы (Geogebra);
- цифровые образовательные ресурсы (Математика и др.)

1 модуль. Неопределенный интеграл. Здесь студенты только начинают знакомиться с понятиями: первообразная, неопределенный интеграл, вычисления интегралов различными методами. Предлагается использовать информационные технологии в рамках самостоятельной работы, часть которой проводится студентами в компьютерных классах, где студенты используют тренажеры для отработки основных алгоритмов вычисления неопределенных интегралов. Знания по данному модулю зачастую являются определяющими для постижения учебного материала из остальных модулей, поэтому необходимо использовать тренажеры, которые позволят отработать основные приемы нахождения первообразной: подведение под знак дифференциала, замена переменной, интегрирование по частям; интегрирование рациональных, иррациональных, тригонометрических и других функций. Представляется целесообразным использовать тренажеры из [3], где информационные технологии используются в качестве инструментов познания, что также позволяет реализовать принцип индивидуализации обучения.

2 модуль. Определенный интеграл. В рамках изучения учебного материала из этого модуля студенты встречаются с рядом трудностей в усвоении основных понятий и теорем. Например, при решении задач, приводящих к понятию определенного интеграла, далеко не всем студентам понятен и очевиден переход к пределу сумм известного вида. В этом случае полезно показать в программном математическом пакете Maple этот переход, взяв различное число дробления. Очевидно, что времени на обычной лекции недостаточно для того, чтобы изображать на доске одну и ту же криволинейную трапецию несколько раз, меняя число дробления отрезка. Используя же математический пакет Maple, лектор может продемонстрировать дробление отрезка на 5, 25, 150 и 2500 частичных отрезков за считанные минуты, показывая студентам, что с увеличением дробления, площадь ступенчатой фигуры приближается к площади криволинейной трапеции (рис.1, 2). Полезно продемонстрировать это хотя бы для двух функций.

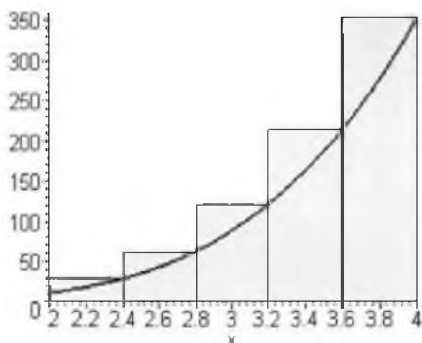

Рис.1.

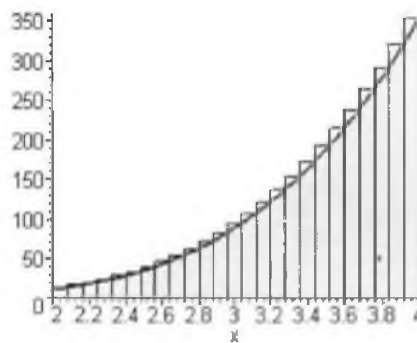

Рис.2.

Таким образом, происходит экономия времени и на лекции удастся показать изучаемый материал более объемно и убедительно, происходит знакомство студентов с цифровыми образовательными ресурсами в «рабочей» обстановке. Далее на лекциях предлагается иллюстрировать свойства сумм Дарбу и определенных интегралов, пользуясь математическими пакетами (Maple, Mathcad), что облегчает восприятие студентами этих достаточно абстрактных

фактов теории интегрального исчисления. В традиционной методике преподаватель обычно сталкивается с нехваткой времени именно для иллюстраций доказываемых теорем, что приводит к неполноценному их усвоению.

Самостоятельная работа частично протекает в компьютерном классе в процессе работы над домашними заданиями, что позволяет каждому студенту индивидуально выстраивать свою траекторию обучения в рамках изучения второго модуля.

3 модуль. Приложения определенного интеграла. Успешное освоение этого модуля позволит студентам понять важность стройной математической теории для практических целей и потребностей общества. При традиционном изложении материала нам не удастся сформировать у студентов четкие связи между изображениями рассматриваемых кривых, особенно когда они заданы параметрически или в полярных координатах, и их аналитическим выражением. Придя в школу, многие учителя математики слышат вопрос от учеников: «Зачем мне математика, интегралы и производные в жизни, если я собираюсь продолжить образование в гуманитарной области?», ответ на который содержится в учебном материале рассматриваемого модуля.

4 модуль. Несобственный интеграл. Обычно в рамках изучения данного модуля студенты могут столкнуться с проблемой вычисления пределов. Дополнительного времени на повторение теории пределов нет, но используя информационные технологии студентов легко вовлечь в процесс повторения этой теории на самостоятельной работе, используя тренажеры из [4]. Таким образом, легче достигнуть цели успешного освоения студентами учебного материала из данного модуля.

5 модуль. Двойной и тройной интегралы. 6 модуль. Приложения двойных и тройных интегралов. Здесь необходима частая апелляция к зрительным представлениям студентов об изучаемых понятиях и теоремах. Чтобы сделать абстрактный теоретический материал понятнее, на лекциях используется большое количество иллюстраций. Для их демонстрации целесообразно использовать информационные технологии.

С целью проверки эффективности предлагаемой методики обучения интегральному исчислению в педагогическом вузе на основе использования мультимедийных технологий в период с 10.02.14 по 22.02.2014 г. было проведено апробирование. В апробировании участвовала группа студентов 2 курса специальности 5В010900 - «Математика». На практических занятиях студентам были предложены задачи для самостоятельной работы по теме «Двойной интеграл и его геометрические приложения». Для наглядного представления геометрических тел целесообразней использовать интерактивную геометрическую систему Geogebra. Интерактивными геометрическими системами (ИГС) называются программные среды, которые позволяют делать геометрические построения на компьютере таким образом, что при движении исходных объектов фигура сохраняет свою целостность [5, С. 39]. В настоящее время всего насчитывается около двух десятков ИГС, одной из самых распространенных в мире и притом бесплатно распространяемой является Geogebra. Она написана на языке программирования Java, переведена на 38 языков, включая русский, и доступна для платформ Windows, Linux и Mac OS. Geogebra версии 4.9 3D позволяет строить фигуры в трехмерном пространстве. На первоначальных занятиях студенты познакомились с программной средой, выполняя простейшие геометрические построения. На последующих практических занятиях студентам были предложены задачи для самостоятельного выполнения, дифференцированные по уровням сложности и

рассчитанные для группы, где среднеарифметическое значение итоговой оценки по дисциплине «Математический анализ» за III семестр составляет не меньше 80 баллов. Ниже в таб. 1 приведены примеры заданий. Задания I уровня сложности обязательны для выполнения всеми студентами группы, в ходе выполнения которых отрабатываются базовые навыки исчисления двойных интегралов. В задачах II уровня сложности отражены геометрические приложения двойных интегралов. Задачи III уровня сложности с практическим содержанием являются творческими и нацелены на формирование навыков исследовательской деятельности, а также на развитие основных мыслительных операций, приемам поиска, анализа, синтеза и доказательства.

Таблица 1.

Задачи по уровням сложности	Содержание заданий	Традиционная оценка	Оценка в баллах
I уровень	1. Вычислите двойной интеграл $\iint_D x dx dy$, где область D ограничена функциями: $y=x$, $y=\sqrt{x}$. 2. Вычислите двойной интеграл $\iint_D (x+y) dx dy$ по области D, ограниченной линиями $y=x$ и $y=x^2$.	3	60-74
II уровень	3. Вычислить объем прямого бруса, ограниченного сверху параболоидом $z = 4 - x^2 - y^2$ и имеющего основанием квадрат, ограниченный в плоскости xOy прямыми $x = \pm 1$, $y = \pm 1$. Построить данный цилиндриод. 4. Вычислить объем тела, ограниченного поверхностями $x^2 + y^2 = 4x$, $z = x$, $z = 2x$. Построить данное тело. 5. Вычислить площадь части поверхности параболоида вырезанной цилиндриодом $(x^2 + y^2)^2 = x^2 - y^2$. Построить данную поверхность.	4	75-89
III уровень (творческое)	6. Трамвайное депо имеет вид половины тела вращения, полученного при вращении	5	90-100

	прямоугольной трапеции, параллельные стороны которой 4,25 м и 6,5 м, а высота – 9 м, вокруг прямой, перпендикулярной меньшей боковой стороне и отстоящей от большего основания на 10 м. Определите емкость депо.		
--	--	--	--

Вместе с тем студентам в качестве помощи при выполнении заданий предоставляется алгоритм решения задач.

Алгоритм решения задач:

1. Выполните чертеж в интерактивной геометрической среде Geogebra.
2. Расставьте пределы интегрирования, выбрав рациональный способ обхода области интегрирования, перейдите к повторным интегралам.
3. Вычислите внутренний интеграл.
4. Вычислите внешний интеграл и получите ответ.

Итак, проведенный опыт показал эффективность применения интерактивных программных средств в обучении, так как у студентов в ходе выполнения заданий проявлялась творческая заинтересованность, учебная мотивация, развивалась информационная и математическая компетентности при решении задач, формировалась функциональная грамотность студентов. Предложенная система разноуровневых заданий обеспечивает дифференциацию и индивидуализацию учебного процесса современного вуза. Вместе с тем, студенты приобретали практические навыки решения прикладных задач, овладевали современными информационными технологиями и применением их в будущей профессиональной деятельности. Предложенная методика может быть рекомендована к использованию в учебном процессе педвуза и школы. Следует отметить, что эпизодическое применение компьютера на редких лабораторных занятиях не может способствовать осмыслению роли информационных технологий в развитии основных профессиональных компетентностей. Однако систематическое использование информационных технологий в обучении способствует пониманию места информационных технологий в будущей профессиональной деятельности.

Литература

1. «Применение ИКТ в высшем образовании республики Казахстан: текущее состояние, проблемы, перспективы развития», Нургалиева Г.К.
2. Майер В.Р. Методическая система геометрической подготовки учителя математики на основе новых информационных технологий: Монография. - Красноярск: РИО КГПУ, 2001. - 368 с.
3. Белова Т.И., Грешилов А.А., Дубоград И.В. Вычисление неопределенных интегралов. Обыкновенные дифференциальные уравнения. Электронный ресурс. – М.: Логос, 2004
4. Грешилов А.А., Дубоград И.В. Вычисление пределов функций. Техника дифференцирования. Исследование функций и построение графиков. Электронный ресурс. – М.: Логос, 2004
5. Дубровский В.Н. Типология динамических чертежей. XV Международная конференция-выставка «Информационные технологии в образовании» («ИТО-2005»). - М., 2005.
6. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы.

А.А. Кульжумиева, А.И. Гайсакова

Интегралдық есептеуде мультимедиялық технологияларды қолдануға негізделген оқыту әдісі

Мақалада интегралдық есептеуде мультимедиялық технологияларды қолдануға негізделген оқыту әдісі құрастылады және сол әдіс арқылы интегралды есептеу дағдылары қалыптастырылып, білім деңгейін көтеруге, өз бетімен жұмыстануға арналған тапсырмалар топтамасы келтіріледі.

Түйін сөз: мультимедиялық технологиялар, мультимедиа, оқыту әдісі, интегралдық есептеу

A.A. Kulzhumieva, A.I. Gaisakova

Methods of teaching integral calculus based on use of multimedia technologies

The article is devoted on methods of teaching integral calculus based on use of multimedia technologies, provides: increased knowledge and skills integral calculus; improving educational autonomy.

Keywords: information technology, multimedia, methods of teaching, integral calculus

УДК 371.3:510.223

В.С. Мулдағалиев – к.ф.-м. наук, доцент ЗКГУ им. М.Утемисова

А.Р. Савельева – старший преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова.

E-mail: SAR_58@inbox.ru

Г.Б. Сергазиева – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова.

E-mail: daneka_89_89@mail.ru

ХАРАКТЕРИЗАЦИЯ ТОЧЕЧНЫХ ТОПОСОВ

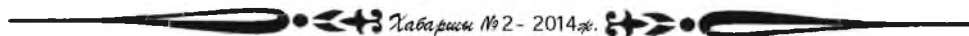
Аннотация: В статье «Характеризация точечных топосов» рассматриваются некоторые общие факты, подтверждающие естественность определения топоса. А также попытка решения вопроса получения доступной научной литературы по этой проблеме и разработка методических рекомендаций для решения задач.

Ключевые слова: топос, категория, обучение, стрелки, множество, морфизм, диаграмма, декартовский квадрат, объект, подьобъект.

На стыке алгебраической геометрии, топологии и математической логики возникла новая математическая дисциплина, получившая название теория топосов. Магистрантам по специальности М010900 «Математика», в своей научно-исследовательской работе прививаются навыки исследовательской работы и самостоятельного поиска новых закономерностей. Недостаточность доступной научной литературы по этой проблеме приводит к необходимости разработки методических рекомендаций по теме. Для подготовки методики и решения задач, мы предлагаем теоретический материал, разработанный в ходе многолетней работы с магистрантами.

Рассмотрим некоторые общие факты, подтверждающие естественность определения топоса. Прежде всего отметим, что в каждом топосе изоморфизм объектов – это одновременно мономорфизм и эпиморфизм. Каждый морфизм в топосе допускает каноническое разложение на эпиморфизм и мономорфизм.

Напомним, далее, два известных принципа теории множеств. Первый из них – это принцип свертывания. В произвольных топосах в роли этого принципа свертывания выступает Ω – аксиома.

Второй принцип – принцип экстенциональности – утверждает, что два множества совпадают, если они содержат одни и те же элементы. Для функций это дает следующее: если две функции

$$f: A \rightarrow B \text{ и } g: A \rightarrow B$$

одинаковы на элементах из A , то они совпадают. Запишем это на языке стрелок.

Принцип экстенциональности для стрелок. Если стрелки

$$f: A \rightarrow B \text{ и } g: A \rightarrow B$$

различны, то существует элемент $a: 1 \rightarrow A$ такой, что $af \neq gf$.

Этот принцип выполняется не в каждом топосе. Невырожденный топос, удовлетворяющий принципу экстенциональности, называется **точечным**. Цель нашей заметки – исследовать свойства таких топосов.

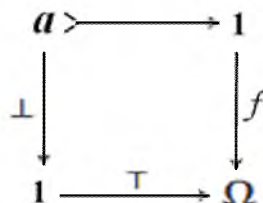
Теорема 1. Если \mathcal{E} – точечный топос, то каждый ненулевой \mathcal{E} – объект непуст.

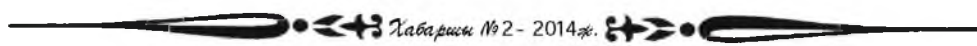
Доказательство. Если a – ненулевой объект, то стрелки

$\chi_{1a}: 1 \rightarrow a$ и $\chi_{0a}: a \rightarrow \Omega$ имеют неизоморфные начала и поэтому различны как подобъекты в a . Отсюда следует, что характеристические стрелки $\chi_{0a}: a \rightarrow \Omega$ и $\chi_{1a}: a \rightarrow \Omega$ различны. По принципу экстенциональности существует некоторый $\chi: 1 \rightarrow a$, для которого $\chi_{0a} \circ \chi \neq \chi_{1a} \circ \chi$. В частности, a имеет элемент, т.е. непуст. \square

Теорема 2. Всякий точечный топос двузначен.

Доказательство. Пусть $f: 1 \rightarrow \Omega$ – произвольный элемент из Ω . Построим декартов квадрат

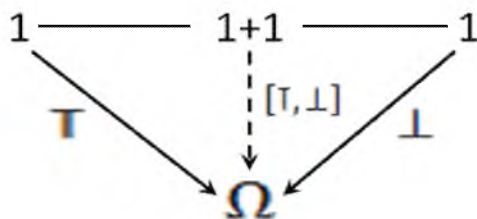
Случай 1. Пусть $a \cong 0$. Тогда a является начальным объектом и $f = X_g = X_{0_1} = \mathbf{false}$.

Случай 2. Пусть $a \not\cong 0$. Так как \mathcal{E} – точечный топос, то по теореме 1 a имеет элемент $x : 1 \rightarrow a$. Воспользуемся этим чтобы показать, что g – эпистрелка. Действительно, если $h, k : k : 1 \rightrightarrows h$ и $h \circ g = k \circ g$, то

$h \circ g \circ x = k \circ g \circ x$. Так как $g \circ x : 1 \rightarrow 1$ равна 1 (конечный объект), то $h = k$. Таким образом, g эпиморфия и мономорфия (как обратный образ монострелки). Поэтому $g : a \cong f$ и $f = X_g = X_{1_1} = \mathbf{true}$.

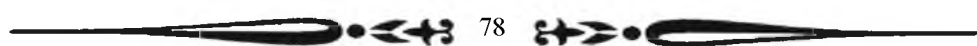
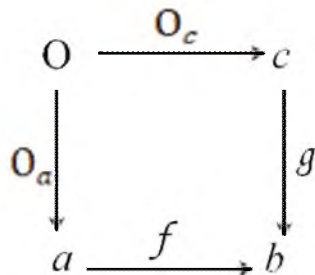
Мы показали, что произвольный элемент из Ω должен совпадать либо с \mathbf{true} , либо с \mathbf{false} .

В топосе Set копроизведению $1+1$ содержит только два элемента и поэтому изоморфизм $\Omega = 2$. Изоморфизм осуществляется стрелкой $[\mathbf{true}, \mathbf{false}] : 1 + 1 \rightarrow \Omega$,

Но произвольный топос \mathcal{E} имеет копроизведения. Поэтому в нем также определена стрелка $[\mathbf{true}, \mathbf{false}]$. Если стрелка $[\mathbf{true}, \mathbf{false}]$ изострелкой, то топос \mathcal{E} называется **классическим**. Известно, что существуют неклассические топосы. Однако справедлива следующая

Теорема 3. В произвольном топосе стрелка $[\mathbf{true}, \mathbf{false}]$ мономорфна. Для доказательства этой теоремы нам понадобятся некоторые результаты о копроизведении стрелок. Стрелки $f : a \rightarrow b$ и $g : c \rightarrow b$ называются **дизъюнктивными**, если 0 является их обратным образом, т.е. если квадрат

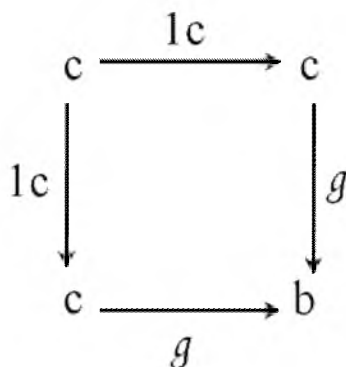

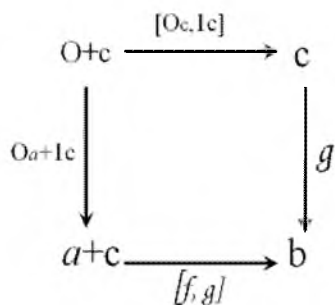
декартов. (В Set это означает, что $Imf \cap Img = \emptyset$).

Лемма. Если $f : a \rightarrow b$ и $g : c \rightarrow b$ – дизъюнктные монострелки в \mathcal{E} , то стрелка $[f, g] : a + c \rightarrow b$ мономорфна.

Доказательство. Мономорфизм стрелки g означает, что квадрат

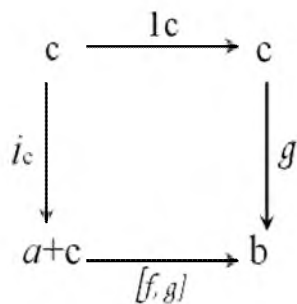
декартов. Отсюда и из предыдущей диаграммы получаем, что квадрат

[0c, 1c] —

декартов. Ввиду изоморфизма преобразовать в декартов квадрат вида:

этот квадрат можно

где i_c – инъекция, ассоциированная с $a+c$. Аналогичным образом получаем декартов квадрат:

$$\begin{array}{ccc}
 a & \xrightarrow{1_a} & a \\
 i_c \downarrow & & \downarrow f \\
 a+c & \xrightarrow{[f, g]} & b
 \end{array}$$

Из последних двух диаграмм получаем после соответствующих поворотов и отражений такой декартов квадрат:

$$\begin{array}{ccc}
 a+c & \xrightarrow{[i_a, i_c]} & a+c \\
 1_a + 1_c \downarrow & & \downarrow [f, g] \\
 a+c & \xrightarrow{[f, g]} & b
 \end{array}$$

Но $[i_a, i_c] = 1_{a+c} = 1_a + 1_c$. Отсюда следует, что $[f, g]$ – монострелка.

Теперь для доказательства теоремы 3 достаточно заметить, что квадрат

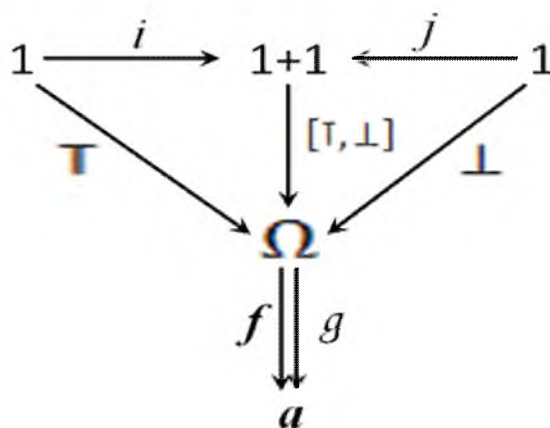
$$\begin{array}{ccc}
 0 & \xrightarrow{0_1} & 1 \\
 0_1 \downarrow & & \downarrow \perp \\
 1 & \xrightarrow{\tau} & \Omega
 \end{array}$$

декартов (он служит определением стрелки \perp). Таким образом, стрелки Γ и \perp дизъюнкты и по доказанной лемме стрелка $[\Gamma, \perp] : 1 + 1 \rightarrow \Omega$ мономорфия.

Теорема 4. Если \mathcal{E} – точечный топос, то $[\Gamma, \perp] : 1 + 1 \cong \Omega$, т.е. \mathcal{E} – классический топос.

Доказательство. Ввиду теоремы 3 нам достаточно только установить, что стрелка $[\Gamma, \perp]$ эпиморфна. Предположим, что $f \circ [\Gamma, \perp] = g \circ [\Gamma, \perp]$

Тогда $f \circ \Gamma = f \circ [\Gamma, \perp] \circ i = g \circ [\Gamma, \perp] = g \circ \Gamma$ и аналогично (используя j) $f \circ \perp = g \circ \perp$. Так как Γ, \perp – единственные элементы из Ω (теорема 2) и не один из них не различает f и g , то по принципу экстенциональности $f = g$. Таким образом, на $[\Gamma, \perp]$ сокращать справа. \square

Сформулируем теперь центральную теорему нашей заметки, устанавливающую связь между введенными в ней понятиями.

Теорема 5. Топос \mathcal{E} является точным тогда и только тогда, когда он классический и каждый его ненулевой объект непуст.

Доказательство. Часть «и только тогда» этой теоремы 5.14 из [1] он является булевым. Пусть $f, g : a \rightrightarrows b$ – игра различных \mathcal{E} – стрелок. Найдем элементы $x : 1 \rightarrow a$, который различает их, т.е. такой, что. Обозначим через $h : c \rightarrow a$ уравнитель пары стрелок f и g , а через $-h : -c \rightarrow a$ – дополнение h в $Sub(a)$ (так как \mathcal{E} булев, то дополнение существует). Тогда $-c$ – ненулевой объект. (в категории Set - $c \neq \emptyset$, так как f и g различны в

$$h \cong 0_a$$

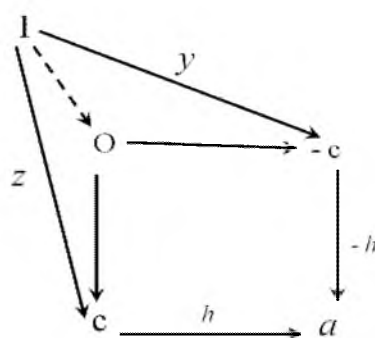
некоторой точке из a). Действительно, если -, то . Поэтому

$h \cong h \circ 0_a \cong h \circ -h \cong 1_a$, т.е. h - изострелка, а так как $f \circ h = g \circ h$, то $f = g$.

Поскольку в \mathcal{E} каждый ненулевой объект непуст, то должна существовать стрелка $y: 1 \rightarrow -c$. Положим x -равным композиции

$-h \circ y: 1 \rightarrow a$. Тогда если бы $f \circ x = g \circ x$, то в силу свойства универсальности уравнителя h существовала бы стрелка $z: 1 \rightarrow c$, такая, что $h \circ z = x$. Но последнее равенство означает коммутативность границы в диаграмме

позволяя утверждать существование стрелки. Поэтому топос должен быть вырожденным, в противоречие с тем фактом, что. Таким образом $f \circ x \neq g \circ x$.

Литература

1. Джонстон П.Т. Теория топосов. – М.: Наука, 1986. – 440с.
2. Boilean A. Types VS.topos.- Universite de Montreal, 1975. preprint.
3. Coste M. Logiquedu premier orde dans les topes elementaires. – Seminaire Benabon, Universite Paris – Nord, 1974.
4. Фурман М. Логика топосов. – В кн.: Справочная книга по математической логике / Под ред. Д.Ж. Барвайса, ч.IV. М.: Наука, 1983, с.241-277.

В.С. Мулдагалиев, А.Р. Савельева, Г.Б. Сергазиева

Нүктелік топостардың сипатталуы

«Нүктелік топостардың сипатталуы» мақаласында топостар анықтамасының пайда болуын дәлелдейтін кейбір жалпы фактілер қарастырылады. Осы тақырып бойынша алынған ғылыми әдебиеттерді пайдаланып мәселені шешу және тапсырмаларды орындау үшін әдістемелік нұсқау дайындау.

Түйін сөз: топос, жиын, морфизм, диаграмма, оқыту үрдісі, стрелка, декартты шаршы.

V.S. Muldagalyev, A.R. Savelyeva, G.B. Sergazyieva

Characterization of point topos

In the article "Characterization of point topos" discusses some general facts confirming the natural definition of a topos. And also attempt to address the issue receiving the available scientific literature on this issue.

Key words: topos, multiplicity, morphism, cartesian square, object, sub-entity, category, chart, arrow, methods.

УДК 616-097

Рустенова Р.М., к.с.-х.н, доцент, ЗКГУ им. М. Утемисова
Скотникова Н., студентка, ЗКГУ им. М. Утемисова
E-mail: rustenova47@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ ПО ВИЧ/СПИД

Аннотация. В статье дается анализ распространения ВИЧ/СПИД на уровнях: мировом, РК и ЗКО, рассматривается профилактика.

Ключевые слова: ВИЧ/СПИД, инфицирование, наркомания, гетеросексуализм, гемотрансфузионный, гомо-бисексуальный.

«Здоровье, образование и благополучие граждан» - приоритет, определенный Президентом Республики Казахстан, поэтому данная тема является актуальной.

Эпидемия СПИДа – это бедствие мирового масштаба, касающееся людей в каждой стране без исключения.

Согласно оценкам ЮНЭЙДС и ВОЗ [7] в настоящее время, на земле живут около 40 миллионов человек с ВИЧ – инфекцией, из них 90 % в развивающихся странах; около 25 миллионов умерло от СПИДа. Распространенность ВИЧ в африканских странах, к югу от Сахары, в течение 20 лет может вырасти от 1 % до 20-30 %. Кроме того, именно в этом регионе проживает 92% ВИЧ - положительных детей (от общего количества больных в мире).

Больше всего случаев заболевания зафиксировано в Эфиопии, Нигерии, Замбии, ЮАР и Зимбабве. Вторым «тревожным регионом» статисты называют страны Карибского бассейна – Доминиканскую Республику, Ямайку и Гаити. На третьем месте страны Азии. Здесь особенно тревожной выглядит ситуация в Индии (это, кстати, страна с наибольшим количеством зафиксированных случаев заболевания) и Китае. Ежегодно в Китае от СПИДа умирает более семи тысяч человек – и это ведущая причина смерти от инфекционных заболеваний в Поднебесной! Разместившиеся на четвертом месте страны «Восточной Европы» (собственно, их две – Россия и Украина) отмечаются, как страны с наибольшим числом «незарегистрированных» случаев заражения.

В начале 2011 года в докладе [9] по проблемам ВИЧ и СПИДа число ВИЧ-инфицированных зафиксировано на отметке в 34 миллиона человек. За десять лет (2001-2011г.г.) это число увеличилось на 17%. Статистика же по количеству людей зараженных синдромом иммунодефицита выглядит куда более оптимистичной: зарегистрировано 1,8 миллионов человек больных СПИДом, тогда как в середине 2000-ных годов это число равнялось 2,2 миллионам [5].

По оценкам ВОЗ и ЮНЭЙДС (who.int), в конце 2012 года в мире насчитывалось 35,3 миллиона людей с ВИЧ. В этом же году около 2,3 миллиона человек приобрели инфекцию, а 1,6 миллиона человек умерли от причин, связанных со СПИДом.

Цели.

-повысить уровень информированности о распространении эпидемии ВИЧ/СПИДа в Казахстане и городе Уральске;

-способствовать выработке у подростков и молодежи мотивации овладения профилактическими знаниями и навыками по вопросам ВИЧ/СПИДа.

Задачи.

- дать студентам информацию о распространении ВИЧ/СПИДа в мире;
- показать темпы распространения ВИЧ/СПИДа в Казахстане;
- акцентировать внимание учащихся и студентов на том, что более половины случаев ВИЧ инфекции в Казахстане приходится на подростка и молодежь;
- показать, что основными причинами ВИЧ – инфицирования подростков и молодежи республики является опасная поведенческая практика, включающая употребление наркотиков и опасный секс;
- способствовать выработке мотивации изменения общественного и индивидуального сознания относительно выбора образа жизни.

Какова же ситуация по этой проблеме в РК и ЗКО?

Материал для написания статьи представлен Государственным учреждением « Областной центр по профилактике и борьбе со СПИД». Управления здравоохранения Западно-Казахстанской области за период с 1996 г. По 2012 г. включительно.

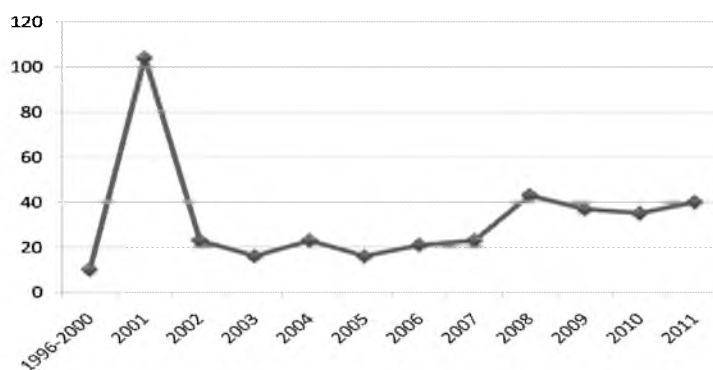
Данные работы обработаны статистическим методом по Стьюденту.

В диаграмме № 1 приведены данные о динамике и структуре заболеваемости ВИЧ-инфекцией по области с 1996 по 2011 год. Согласно данным этой диаграммы наибольшее количество ВИЧ инфицированного населения отмечается в 2001 году (104 человека), в сравнении с1996- 2000- ми годами. Динамика распространения ВИЧ- инфекции по области неравномерна. Наименьшее количество инфицированных граждан, в областном масштабе, было в период с 1996 по 2000г.г. Резкий рост инфицированного населения произошел в 2001 году (104 человека), в сравнении с 1996-2000 годами.

Начиная с 2002г. по 2007 количество ВИЧ- инфицированных граждан ВИЧ – инфицированных граждан уменьшилось в 4,5 раза, что составило 21,15%.

Диаграмма №1

Динамика и структура заболеваемости ВИЧ-инфекцией по области с 1996 по 2011 год.

Начиная с 2002г. по 2007 количество ВИЧ- инфицированных варьировало незначительно (от 16 до 23 человек). В 2008 году процент инфицирования граждан увеличился по сравнению с 2002 годом на 87% или на 20 человек.

Таким образом, следует отметить, что максимальное количество ВИЧ-инфицированных по области было зарегистрировано в 2001 и в 2008 годах, а минимальное за период с 1996 по 2000г.г. и в 2003 и в 2005 годах.

Неравномерность распространения ВИЧ – инфекции, возможно, объясняется тем, что число людей «меняющих» статус с ВИЧ на СПИД заметно снижается. Это свидетельство, прежде всего, улучшением качества медицинских услуг, предоставляемых ВИЧ – положительным пациентам и значительными успехами в сфере поиска новых лекарств. ВИЧ-инфекция, больше чем любая другая инфекция, поражает самых молодых, активных, трудоспособных. Многие молодые люди считают, что ВИЧ-инфекция не представляет для них угрозы. Некоторые подростки начинают вести половую жизнь в раннем возрасте, не имея при этом необходимой информации, навыков, помогающих им защититься от ВИЧ-инфекции, венерических болезней. В таблице №1 и диаграмме №2 представлены данные по РК и ЗКО о распределении ВИЧ-инфицированных граждан по возрастным группам.

Таблица №1

Распределение ВИЧ-инфицированных граждан по возрастным группам

№	Возрастные группы	Сентябрь				С нарастающим итогом на (с 1996г.) 01.10.12г.			
		РК		ЗКО		РК		ЗКО	
		Всего	Уд.вес %	Всего	Уд.вес %	Всего	Уд.вес %	Всего	Уд.вес %
1	От 0 до 1года	2	1,4	0	0,0	210	1,1	2	0,5
2	От 2 до 5лет	1	0,7	0	0,0	131	0,7	1	0,2
3	От 6 до 10лет	0	0,0	0	0,0	28	0,1	0	0,0
4	От 11 до 14лет	1	0,7	0	0,0	27	0,1	0	0,0
5	От 15 до 19лет	4	2,7	0	0,0	852	4,4	31	7,3
6	От 20 до 29лет	48	32,4	1	25,0	8221	42,5	215	51
7	От 30 до 39лет	61	41,2	2	50,0	6669	34,5	119	28,2
8	От 40 до 49лет	21	14,2	1	25,0	2499	12,9	43	10,2
9	От 50 до 59лет	9	6,1	0	0,0	516	2,7	6	1,4
10	60 и старше	1	0,7	0	0,0	98	0,5	1	0,2
11	Выявленные анонимно	0	0,0	0	0,0	79	0,4	4	0,94

Всего	148	100	4	100	1933 0	100	422	100
-------	-----	-----	---	-----	-----------	-----	-----	-----

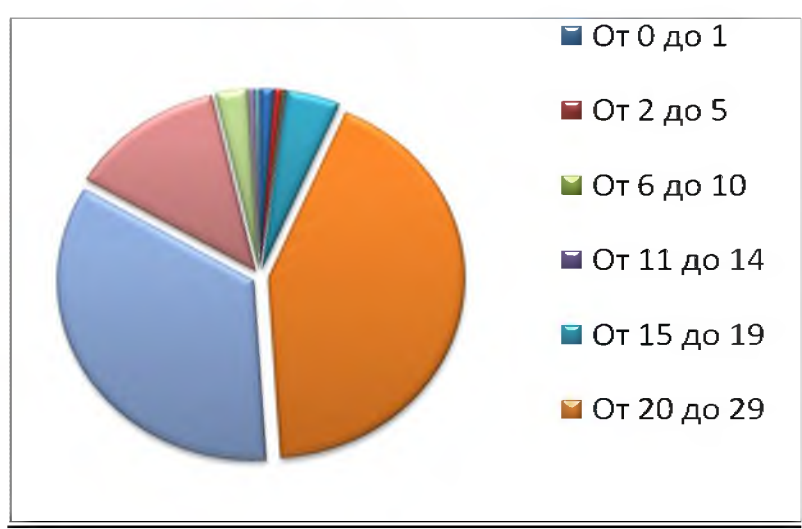
Отрадно отметить, что подростки в возрасте от 15 до 19 лет за сентябрь месяц 2012 г. по ЗКО не были выявленными, как ВИЧ-инфицированные.

Анализируя данные таблицы за сентябрь, месяц 2012г, о распределении ВИЧ-инфицированных по возрастным группам, следует отметить, что в целом по РК ВИЧ-инфицированные граждане в возрасте от 30 до 39 лет составляют 41,2 % и занимают первое место. Молодежь в возрасте от 20 до 29 лет занимает второе место - 32,4%, в зону риска попали и подростки в возрасте от 15 до 19 лет-2,7%.

Аналогичная картина выявлена и в ЗКО. За сентябрь месяц на первом месте по ВИЧ-инфицированию также граждане в возрасте от 30 до 39 лет. Процент инфицирования немного выше, чем по республике -50% от всех групп, на втором месте – граждане в возрасте от 20 до39 лет -25%.

Начиная с 1996 и до 01.10.12 г. преобладающим возрастом зараженных ВИЧ-инфекцией являются граждане в возрасте от 20 до 29 лет. В процентном соотношении это выглядит следующим образом: по Республике Казахстан граждане зараженные ВИЧ-инфекцией составляют 42,5%, Западно-Казахстанской области - 51%.

Диаграмма №2
Распределение ВИЧ- инфицированных по возрастным группам.

На диаграмме №2 наглядно представлены данные таблицы №1 о распределении ВИЧ-инфицированного населения по возрастным группам. Среди ВИЧ-инфицированного контингента большой процент составляют люди в возрасте от 20-29 лет, поэтому активная пропаганда информации о ВИЧ/СПИД нацелена именно на молодежь.

Значительную роль в распространении эпидемии ВИЧ/СПИДа играет инъекционное употребление наркотиков. В таблице №2 представлены данные о распределении случаев ВИЧ инфицирования по путям и факторам передачи.

С нарастающим итогом начиная с 1996 года по 01.10.12г. в Западно-Казахстанской области и по Республике в целом, преобладающим путем заражения ВИЧ-инфекцией являются наркотики- 60,45% и 61,6% и гетеросексуальный путь 31,8% и 30,8% соответственно. За сентябрь месяц 2012г. гетеросексуальный способ распространения ВИЧ – инфекции возрос и его удельный вес составил в РК- 61.5%, а в Западно- Казахстанской области-100%.

Таблица №2

Распределение случаев ВИЧ инфицирования по путям и факторам передачи

№	Пути передачи	Сентябрь		С нарастающим итогом на (с 1996г.) 01.10.12г.					
		РК	ЗКО	РК	ЗКО	Уд.вес %	Уд.вес %		
		Всего	Уд.вес %	Всего	Уд.вес %	Всего	Уд.вес %		
1	Гетеросексуальный	91	61,5	4	100,0	5953	30,8	134	31,8
2	В/в наркотики	44	29,7	0	0	11900	61,6	255	60,4
3	В/больничный	0	0,0	0	0	136	0,7	0	0,0
4	Гемотрансфузионный	0	0,0	0	0	8	0,04	0	0,0
5	Внутриутробный	3	2,0	0	0	203	1,1	3	0,7
6	Не установленный	8	5,4	0	0	1000	5,2	30	7,1
7	Гомо-бисексуальный	2	1,4	0	0	130	0,7	0	0,0
Всего		148	100	4	100	19330	100	422	100

В Республике Казахстан, с нарастающим итогом с 1996г. на 01.10.12г., зарегистрировано 5953 ВИЧ-инфицированных граждан, зараженных гетеросексуальным путем, а в Западно-Казахстанской области-134 человека. ВИЧ-инфицированных в Казахстане заразившихся путем принятия внутривенно наркотиков составило 11900, в Западно-Казахстанской области этим путем подверглось инфекции- 255 человек.

Распределение случаев ВИЧ по путям и факторам передачи наглядно представлено в диаграмме №2. Проанализировав данную диаграмму можно сделать вывод, что использование внутривенных наркотиков является преобладающим путем передачи ВИЧ-инфекции среди населения Западно-

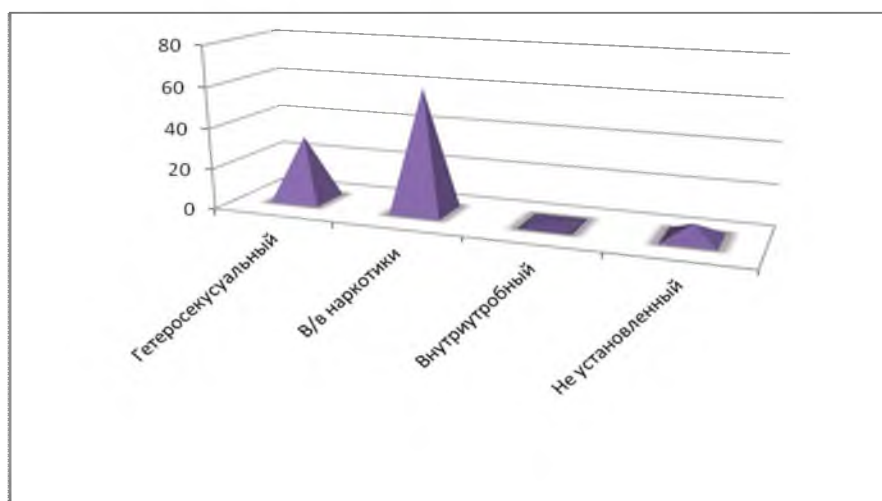
Казахстанской области и Республики Казахстан. Не менее значимым путем является – гетеросексуальный путь, занимающий по миру первое место.

По микробиологическим стандартам ВИЧ довольно примитивен, однако он оказался способным уничтожить именно те клетки иммунной системы, которые призваны защищать организм человека от вирусов [2].

Заражение вирусом СПИДа нарушает работу иммунных механизмов. В результате патогенные возбудители выходят из-под контроля и могут вызвать опасные инфекционные заболевания. Раковые клетки, которые ранее уничтожались иммунной системой, теперь получают возможность беспрепятственно распространяться по всему организму. Кроме того, вирус способен поражать клетки головного мозга, вызывая серьезные неврологические расстройства.

Диаграмма №2

Распределение случаев ВИЧ по путям и факторам передачи

Вирус является результатом эволюции [6] и, что интересно, он продолжает эволюционировать. Уже сейчас известно двенадцать его филогенетических разновидностей и более 14 так называемых рекомбинантных форм, которые различаются между собой не только по степени заразности, но и по устойчивости к вакцинам и лекарственным препаратам. Поэтому трудно предсказать, как процесс его эволюции будет развиваться.

Оказать влияние на не распространение ВИЧ-инфекции среди подростков и молодежи можно путем предоставления доступной информации по проблеме ВИЧ/СПИД.

Первого декабря, Международный день борьбы с ВИЧ/СПИД, об этом знают многие. В этот день в нашем городе студенты с кураторами и волонтерами выходят на главную улицу города и информируют проходившую молодежь об акции и каждому вручают информационный материал.

Таким образом, в ЗКО эта тема не потеряла актуальность. Кроме этого освещение проблемы ВИЧ/СПИД в общеобразовательных школах проводится в каждом классе, начиная с 5-го в тесной связи с морально-этическими, биологическими, медицинскими и правовыми аспектами. В высших учебных заведениях этой проблеме уделяется внимание при проведении занятий по

следующим предметам: «Основы безопасной жизнедеятельности», «Возрастная и школьная гигиена», «Генетика», «Микробиология», «Анатомия человека», «Экология человека» и т.д. Педагоги издают методические пособия [1; 4; 10]. На биологических кружках среди студентов проводятся тренинги по методике Грэм Конрой [3] выпускаются стенгазеты, в которых указывают, как избежать ВИЧ-инфекции.

Старшекурсники, на педагогической практике по « Школьной гигиене», проводят классные часы, выпускают «Санлистки» и общешкольные «Бюллетени» на темы: «Ваше здоровье в ваших руках!»; «Не умирайте от невежества», «Живи сам и дай жить другим», «Никогда не говори «никогда», «ВИЧ/СПИД в Казахстане: миф или реальность», «Молодёжь за здоровый образ», «Проблема ВИЧ/СПИДа касается каждого», «Наркотикам – нет!» и многие другие темы.

Занятия, акции, викторины, тренинги, направлены на повышение знаний о ВИЧ-инфекции, о вреде употребления наркотиков, о половом воспитании, формирование у молодежи сознательного и ответственного отношения к сохранению своего здоровья; предотвращение распространения ВИЧ-инфекции среди сверстников, также направлены на повышение информированности учащихся по проблеме ВИЧ/СПИД.

На сегодня учеными [8] разработано около 20 антиретровирусных препаратов, но вирус быстро мутирует и приобретает устойчивость к препаратам, да еще нужно учесть и индивидуальную эффективность к этим лекарствам. Высокоактивная антиретровирусная терапия (как можно быстрее подавить репликацию вируса -до того как он начнет мутировать) способна продлить жизнь больных, но ВИЧ/СПИД пока неизлечим.

Службы здравоохранения прилагают много усилий для предотвращения распространения венерических болезней, борьбы с ними, однако самая главная роль в этом деле принадлежит каждому отдельному человеку. Каждый из нас обязан принимать все возможные меры профилактики этих инфекций, знать их симптомы, безотлагательно обращаться за медицинской помощью при развитии этих симптомов и предупреждать недавних половых партнеров о возможности инфицирования.

Литература:

1. Айкешев Б.М., Булатова К.Б. «СПИД – особо опасная инфекция.» – Уральск, 2001г., с. 121-123.
2. Амиреева С.А. «Инфекция ВИЧ: Частная эпидемиология.»- Алматы, 2002г, с 29 – 44.
3. Грэм Конрой «ВИЧ и СПИД: «Руководство по проведению тренингов» – Астана, 2003г., с.56.
4. Душманов С.Х., Душманова М.С. « Проблема ВИЧ/СПИДа и его профилактика – Уральск, 2005г., с.89.
5. Денисов Б.П. (редактор-составитель) «Демография ВИЧ» - МГУ. – М: МАКС Пресс, 2005г., с.90-92.
6. Жданов В.М. «Эволюция вирусов: Вирусы иммунодефицита человека» - М., 2004г., с .22-28.
7. Интернет сайт: http://www.aids.ru_site@aims.ru.
8. Покровский В.В., Ермак Т.Н., Беляева В.В., Юрин О.П. «ВИЧ-инфекция и СПИД: клиника, диагностика, лечение» - М., 2000г., с.99-103.
9. Развитие эпидемии СПИДа, декабрь 2009 г. ЮНЭЙДС/ВОЗ, 2009.
10. Рысбекова Ж.Т., Даришева Т.М., Какимова А.А. «Профилактика ВИЧ/СПИД среди молодежи» - Уральск, 2009г., с. 67-84.

Рустенова Р.М., Скотникова Н

АҚТҚ/ЖҚТБ бойынша эпидемиологиялық жағдайлардың педагогикалық аспектісі

Мақалада АҚТҚ/ЖҚТБ бойынша эпидемиологиялық жағдайлар сарапталған және оның алдын алу шаралары ұсынылған.

Түйін сөз: АҚТҚ/ЖҚТБ, індет жұқтыру, нашақорлық, гетеросексуализм, гемотрансфузиондық, гомо-бисексуалдық.

Rustenova RM, Skotnikova N.,

Pedagogical aspects of the epidemiology situation of HIV/AIDS

Epidemiological situation in AID is analysed and profilactic work is presented.

Keywords: HIV / AIDS, infecting, drug addiction, heterosexuality, transfusion, homo-bisexual.

УДК 378.2:002.5

Мухамбетова Ф.Г., аға оқытушы,
М. Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Gainsesh_65@mail.ru

ҚҰЗІРЕТТІ МАМАННЫҢ ЗАМАНАУИ КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАР КӨМЕГІМЕН ИНТЕРАКТИВТІЛІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйіндеме. Мақалада заманауи компьютерлік технологиялар, соның ішінде мультимедиялық Macromedia Flash технологиясы көмегімен интерактивтілікті қамтамасыз ету мүмкіндіктері қарастырылған. Құзіретті маманның өз қызметінде пайдалануына қажетті бірнеше интерактивті тапсырмалар құрастырудың алгоритмі толық беріліп, Macromedia Flash-тің қондырылған ActionScript тілінде жазылған бағдарлама коды келтірілген.

Тірек сөздер: Macromedia Flash технологиясы, «drag-and-drop» технологиясы, Action Script сценарийлер тілі, интерактивті тапсырмалар

Бүгінгі таңда Қазақстанның дүниежүзілік білім кеңістігіне ену қажеттілігі көтеріліп отырған кезеңде білім беру мәселесін, әдіс - тәсілдерді инновациялық үрдістермен алмастыру арқылы жалпы білім сапасын арттыру көзделген. Осы орайда, әрбір құзіретті педагог- маман өз қызметінде заманауи компьютерлік технологияларды қолданады. Қазіргі кезде көптеген мультимедиялық технологиялар игеріліп, соның ішінде Macromedia Flash технологиясы қарқынды даму үстінде. Мультимедиялық Macromedia Flash технологиясы – информатика саласының ең перспективті және ең танымал жаңа бағыттарының бірі. Macromedia Flash программасының қондырылған ActionScript сценарийлер тілі көмегімен интерактивті жаттығуларды программалауға болады.

Заманауи көрнекі безендірілген электронды оқулықтар мен виртуалды зертханалардың практикалық бөлімі заман талабына сай интерактивті жаттығулар мен тапсырмалардан тұрады.

Интерактивті жаттығулар қолданушы мен компьютер арасындағы өзара әрекетті, яғни өзара байланысты жүзеге асырады. Олардың келесі түрлері бар:

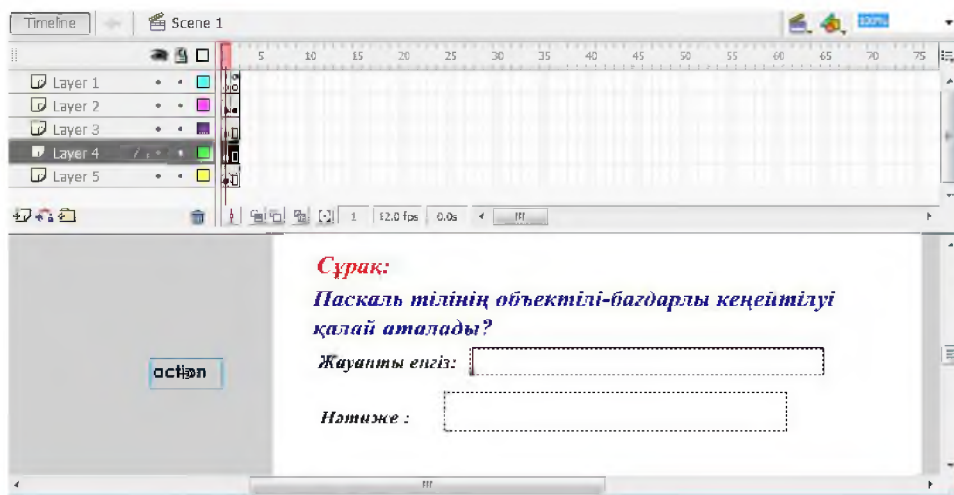
- қойылған сұраққа жауап енгізіп, соған байланысты жауаптың дұрыс не дұрыс еместігін компьютер экранына шығару;
- берілген бірнеше нысанды (объектіні) тышқан арқылы қажет жеріне тасымалдау, соған байланысты тапсырма орындалуының нәтижесін беру;
- бірнеше тестілік тапсырмалар беріп, нәтижеде дұрыс жауаптың санын анықтап, сәйкесінше бағалау.

Төменде Macromedia Flash технологиясы көмегімен интерактивтілікті қамтамасыз ету мүмкіндіктері жүзеге асырылған бірнеше тапсырмалар қарастырылды.

1-тапсырма. Мәтіндік өріске қойылған сұраққа жауап енгізіп, оның дұрыстығын тексеретін, дұрыс болса, екінші мәтіндік өріске хабарлама шығарып және Macromedia Flash-тің келесі сценына өтетін, қате болса сәйкесінше хабарлама шығаратын интерактивті жаттығу жасаңдар.

Flash – тің монтаждау столының экрандық көрінісі 1- суреттегідей болады.

1- сурет. 1-интерактивті тапсырманың экрандық көрінісі

Келесі әрекеттер рет-ретімен тізбектей орындалады:

- 1) 1-қабаттың 1-кадрының сценарийіне *stop()*; командасын жазу.
- 2) 2-қабаттың 1-кадрына “Сұрақ”, “Паскаль тілінің объектілі бағдарлы кеңейтілуі”, “Жауапты енгіз”, “Нәтиже” мәтіндерін мәтін түрі статикалық (*StaticText*) 4 мәтін (*Text*) құралының көмегімен жасау керек.
- 3) 3-қабаттың 1-кадрына *Text* құралы арқылы қойылған сұрақтың жауабын енгізетін мәтін орнын дайындау. Типі *InputText*, аты *d1*.
- 4) 4-қабаттың 1-кадрына *Text* құралы арқылы нәтиже, яғни жауаптың дұрыс не дұрыс еместігі шығатын мәтін орнын дайындау. Типі *InputText*, аты *d2*.
- 5) 5- қабаттың 1-кадрына *d1* мәтінінің сыртына *Rectangle* құралы арқылы ішінің бояуы жоқ, рамка жасау.
- 6) Дұрыс жауапты енгізіп, Енгізу (*Enter*) пернесін басқанда оқиға өңдеушісі жүзеге асу үшін алдын- ала клип жасап алу керек. Ол үшін менюден *Insert\New Symbol\Movie Clip* командасын орындап, клип атын *sprite1* деп атау қажет.

Нәтижеде экранға клиптің уақыт диаграммасы шығады. Онда *Text* құралы арқылы *action* мәтінін жазып, типін *InputText* ету керек. Мәтін атын енгізу қажет емес. Сцена атауында тышқан батырмасын шертіп, клипті жасау режимінен шығу керек.

7) 6- қабаттың 1-кадрында тышқан батырмасын шертіп, монтаждау столынан тыс жерге *sprite1* клипін әкеліп қою қажет. (1- сурет)

Клип үстінде тышқан батырмасын бір рет шертіп, сценарий терезесіне келесі кодты теру керек.

```
onClipEvent (enterFrame)
{
  if (Key.isDown(13))
  {
    if (_parent.d1.text.toUpperCase() == "Delphi".toUpperCase())
```



```
{ _parent.d2.text="Дұрыс"; _parent.nextFrame(); }  
else { _parent.d2.text="Қате"; } }
```

Нәтижеде “Delphi” жауабы енгізіліп, *Enter* пернесі басылғанда экранға “Дұрыс” сөзі шығып келесі кадрға өту жүзеге асады, әйтпесе “Қате” сөзі шығады. *if (Key.isDown(13))* командасындағы 13 саны *Enter* пернесінің ASCII коды. Жауапты кіші не бас әріппен берудің еш айырмашылығы жоқ. Себебі, кодтағы *toUpperCase()* командасы әріп регистрін түрлендіруді жүзеге асырады [2].

Соңында, 1-қабаттың 2-кадрының сценарийіне *stop()*; командасы жазылып, 2- қабаттың 2-кадрына келесі сұрақ т.б. қойылады. Қалған кадрлар сәйкесінше жасалады.

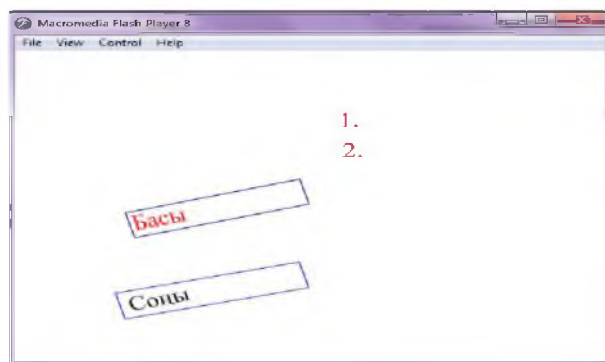
«Drag-and-Drop» технологиясы маус көмегімен экранда нысанды тасымалдауға мүмкіндік береді. Action Script-те көрсетілген нысанды тышқан көрсеткіші артынан жылжыту үшін *StartDrag()* операторы қолданылады. *StopDrag()* операторы кері процесті жүзеге асырады, яғни нысанды «босата» отырып, бұл режимді айырады [1]. Жылжытатын батырма символға келесі код жазылады:

```
on(press) {StartDrag(this, false);}  
on(release) {StopDrag();}
```

Бұл технологияның маңызды мәселесінің бірі болып мақсатты нысанды анықтау, яғни нысанның қайда тасымалданғанын анықтау саналады. Нысанды қажетті жерге тышқан арқылы тасымалдап, соған байланысты егер тасымалданған орны дұрыс болса, онда нысанның сол орынға орнығуы, керісінше жағдайда бұрынғы орнына қайта келу әрекеті көптеген интерактивті тапсырмаларда кездеседі [2].

Осы әрекетті Macromedia Flash программасында жүзеге асыруды төмендегі мысал арқылы қарастырайық.

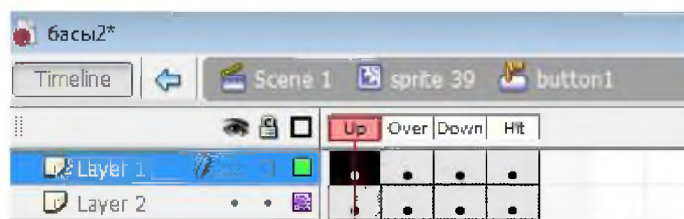
2- тапсырма: Тақырыптары “Басы”, “Соңы” болатын екі батырма нысанның сәйкесінше бірінші және екінші орынға жылжытуды қарастырайық (2-сурет).

2-сурет. 2-интерактивті тапсырманың экрандық көрінісі

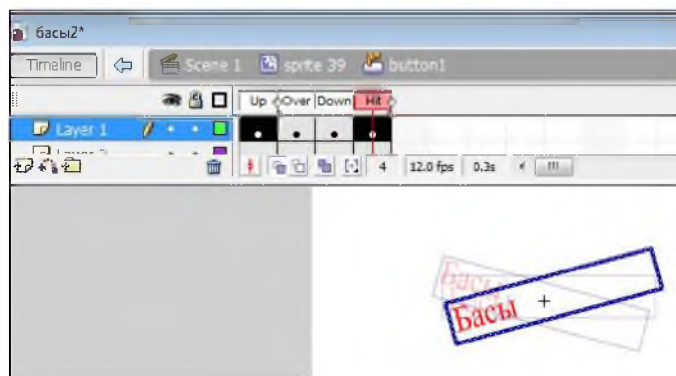
Ол үшін келесі әрекеттер рет- ретімен тізбектей орындалады.

1) Тақырыбы “Басы” мәтіні болатын батырмасын жасау. Ол үшін Macromedia Flash программасының меню қатарынан *Insert>New Symbol* командасы орындалады. Шыққан *Create New Symbol* атты терезесінің *Name* өрісіне *Button1* батырма атауы теріліп, *Button* нұсқасы таңдалады. Нәтижеде жаңа символ, яғни батырма жасау терезесі ашылады. Оның уақыт диаграммасының түрі 3- суретте көрсетілген.

3-сурет. Батырманың уақыт диаграммасының түрі

Бұл сцена екі қабаттан тұрады. 1- қабат батырма шекарасы тіктөртбұрыштан, 2- қабат батырма ішіндегі мәтіннен (“Басы”) тұрады. Батырманың төрт кадрында батырманың аздап бұрылып, қайта орнына келу эффектісі жүзеге асырылады. Бұл кадрлар бірнеше кадрды калька режимі арқылы қарау жүзеге асырылған 4- суретте көрсетілген.

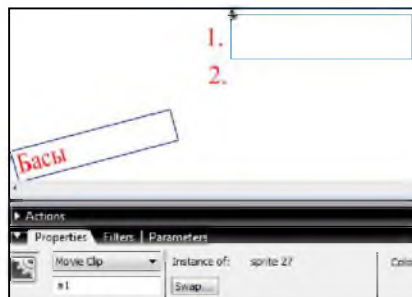
4- сурет. Калька режимі

2) Батырма символын жасау режимінен шығып, негізгі сценаның 1- қабатында тышқан батырмасын шертіп, Text құралы арқылы “1.” мәтінін жазу (2-сурет) және меню қатарынан *Modify\Convert to Symbol\Graphic* командасын орындату арқылы графиктік символға айналдыру және атауына *text1* деп теру қажет.

3) 2- қабатқа 1 цифрының жанындағы 1- батырма тасымалданатынын орын үшін *MovieClip* символы жасалады. Ол үшін менюден *Insert\New Symbol\MovieClip* командасы орындалады. Клип атауын *Sprite1* делік.

Клиптің жұмыс столына жиегінің бояуы жоқ, ішінің бояуы ақ түсті тіктөртбұрыш салу керек. Оны *Shape1* атты графиктік символға айналдыру қажет.

4) Негізгі сценаға өтіп, фильм кітапханасынан *Sprite1*-ді цифр жанына әкеліп қойып, Қасиеттер (*Properties*) терезесіндегі *MovieClip* атауына *a1* теру қажет. Кейінірек, батырманың орнының дұрыстығы осы атау арқылы анықталады (5- сурет).

5- сурет. Клип атауын енгізу терезесі

5) Жылжыту орындалатын негізгі клип жасалады. Ол үшін менюден *Insert\New Symbol\ MovieClip* командасы орындалады. Клип атауы-*Sprite2*. Бұл клиптің 1-кабатының 1-кадрында тышқан батырмасын шертіп, монтаждау столына фильм кітапханасынан бұрын жасалған *Button1* батырма символын әкеліп қойып, оның *Actions-Button()* оқиға өңдеушісіне төмендегі ActionScript тіліндегі кодты жазу қажет.

```
on (press)
{ startDrag (this, false); }
on (release)
{ stopDrag ();
if ( droptarget == "/a1" && this.hitTest("/a1"))
{ this._x = 200; this._y = 250; //координатаны орнату
nextFrame (); } else { this._x = mov_x; this._y = mov_y; } }
```

Сонан соң, *Button1* батырманың *Down* кадрын ерекшелеп, *Edit/Copy* командасын арқылы кадрды көшіріп, оны *Edit/Paste in Place* командасын орындау арқылы *Sprite2* клипінің 1-кабатының 2-кадрына әкеліп қою және оны *Shape2* атты графигтік символға айналдыру қажет.

2-кабаттың 1-кадрына келесі код жазылады:

```
stop(); mov_x=this._x; mov_y=this._y;
```

Ал 2-кадрына *stop()*; командасы теріледі.

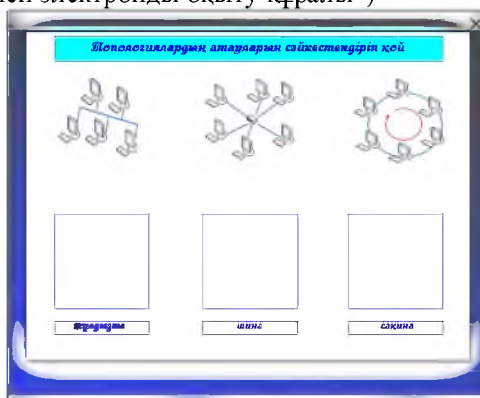
6) Негізгі фильмнің 3-кабатының 1-кадрына *Sprite2* клипі қойылады.

Нәтижеде осы әрекеттерді орындай отырып, нысанды (*Sprite2*) жылжытып, *a1* (*Sprite1*) үстіне әкеліп қойғанда, нысан *a1* үстіне орналасады, егер *a1*-ден өзге жерге орналастырылса, қайтадан өз орнына оралу жүзеге асады [1].

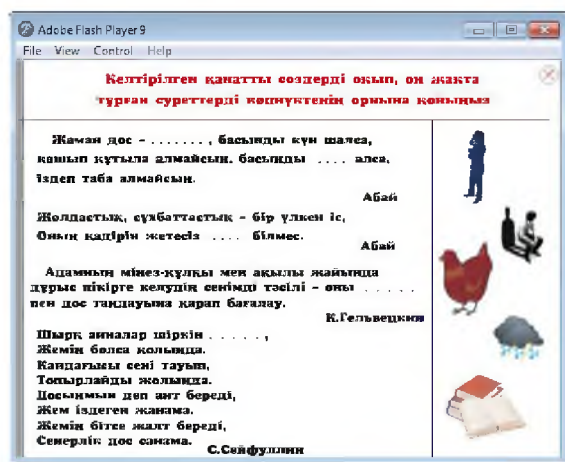
“Соңы” батырмасын жасау үшін жоғарыдағы алты кадамнан тұратын әрекет сәйкесінше қайталап орындалады.

Сонымен, жоғарыда айтылған интерактивті жаттығуларды “Информатика” мамандығы бойынша білім алатын студенттер пән бойынша шығармашылық және курстық жұмыстары, ғылыми және дипломдық жобаларында құрастырып, олардың ActionScript тілінде сценарийлерін жазады. Төменде айтылған мамандық түлектерінің Macromedia Flash программасы көмегімен жасаған дипломдық жобаларындағы интерактивті жаттығуларының интерфейстерінен көріністер келтірілген.

(6- сурет. Авторы: 4407 – топ студенті Ж.Мағазов дипломдық жоба тақырыбы: “Компьютерлік желі бойынша виртуалды зертхана құрастыру”, 7-сурет. Авторы: 4405 – топ студенті Б. Капышева дипломдық жоба тақырыбы: “Өзін- өзі тану пәнінен электронды оқыту құралы”)

6- сурет. Желі топологиясының түрін атауына сәйкестендіру

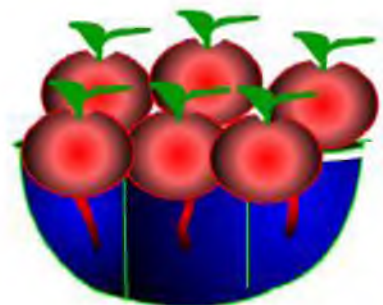
7- сурет. Суреттерді көп нүкте орнына тасымалдау

Төменде аталмыш мамандық студенттерінің “Macromedia Flash технологиясы” пәні бойынша практикалық сабақта *drag- and drop* технологиясын колданып, алма объектісін себетке жылжыту ролигін жасау мысалы келтірілген.

Ол үшін келесі әрекеттер рет-ретімен тізбектей орындалады:

- 1) Клип жасау терезесіне өтіп, іші радиалды түспен боялған нысанның (алма түріндегі) MovieClip символын жасау.
- 2) Монтаждау столының жоғарғы жағына оның бірнешеуін әкеліп қою.
- 3) Әр клипке келесі кодты жазу:

```
on (press){startDrag(this, false);}
on(release) {stopDrag();}
```
- 4) Роликті орындатып, әр нысанды тышқан батырмасы көмегімен кез-келген жерге тасымалдауға болатынына көз жеткізу.
- 5) Себетке нысандарды жылжыту эффектісін қарастырайық. Ол үшін бірінші қабаттың астынан жаңа қабат алып, клип жасау режиміне өтіп, себет суреті салынады. Ол символды екінші қабатқа әкеліп қойып, **k1** деп атау беру.
- 6) Төмендегі суретті құрастырып, роликтің орындалатынын тексеру.

8- сурет. Себеттегі алма объектілері

7) Нысанды қоржынға жылжытқанда, жақындағанда жоқ болып кету эффектісін жасау үшін, нысан коды төмендегіше өзгертіледі [2].

```
on (press)
{startDrag(this,false);}
on(release)
```



```
{stopDrag();
```

```
if (eval(_droptarget)==_root.k1) {_visible=false;}}
```

8) Жоғарыдағы кодты теріп, роликті орындату, әр нысанды маус көмегімен себетке жылжытқанда жоқ болып кететініне көз жеткізу.

9) Нысанның себет ішіне жылжыту эффектісі әрі қарай жақсартылады. Жылжытқан кезде нысан бірнеше рет айналып, кішірейіп барып, жоғалып кететіндей эффект жасау үшін келесі әрекеттер орындалады:

a) алма нысанын ерекшелеп, топтау

b) алма нысанының (Symbol1) уақыт диаграммасын ашып, 2 – ші және

15-кадрды кілттік кадр жасау

c) 2-кадрде нысанның қозғалыс анимациясын жасау

d) 2-кадрде нысанның сағат стрелкасы бағытымен 2 айналым жасауға қою

e) 15-кадрде нысан түссіздігін 0 ету керек

f) 15-кадрде түссіз нысан өлшемін 4 есе азайту

g) 16-кадрды кілттік кадр етіп, түссіз батырманы төменге қарай жылжыту.

h) 1 және 16-кадрға *stop()*; командасын қою.

10) Нысан сценарийі терезесіне өтіп, әр нысанның кодындағы *_visible=false* орнына *gotoAndPlay(2)*; командасын жазу.

11) Роликті орындату нәтижеде нысанды қоржынға жылжытқанда, ол тек көрінбей қалмайды, айналып барып, өлшемі кішірейіп, жаймен жоғалып кетеді.

Қорыта айтқанда, Macromedia Flash технологиясының мүмкіндігі интерактивті тапсырмалар жасау үшін өте мол болып табылады. Көрсетілген тапсырмалардың бәрінде объектіні мауспен тасымалдаудың *drag- and- drop* технологиясы қолданылған. Мұндай интерактивті тапсырмалар мен жаттығулар қазіргі заман талабына сай электронды оқулықтар мен виртуалды зертханалардың басты бөлімдерінің бірі болып табылады.

Заманауи компьютерлік технологияны қолданып, интерактивті тапсырмалар құрастыра білу *бағдарламалаушы және информатик* кәсібі біліктілігі берілетін кез-келген құзіретті маманның басты міндеті болып саналады.

Әдебиеттер:

1. Розенкноп Д.Л. “Создание анимационных эффектов в Macromedia Flash MX 2004”, -М:NT Press, 2005

2. Гурский Д. А., Горбич И.В. “Flash MX и Action Script ”, -Питер- СПб: 2004

Г.Г. Мухамбетова

Возможности обеспечения интерактивности компетентного специалиста с помощью современных компьютерных технологий

В данной статье анализируются современные компьютерные технологии, в том числе возможности обеспечения интерактивности с помощью мультимедийной технологии Macromedia Flash. Подробно приведены алгоритмы составления нескольких интерактивных заданий, требуемых для работы компетентного специалиста и программный код, написанный на встроенном языке Action Script программы Macromedia Flash.

Ключевые слова: технология Macromedia Flash, технология «drag-and-drop», язык сценариев Action Script, интерактивные задания

Mukhambetova G.G.

Possibilities of interactivity support of the competent expert (specialist) by means of the modern computer technologies

Modern computer technologies, including possibilities of ensuring interactivity by means of the multimedia Macromedia Flash technology are analyzed in given article. Algorithms of making up several interactive tasks required for work of the competent specialist and a program code, written in the built-in Action Script language of the Macromedia Flash program are given in detail.

Keywords: Macromedia Flash technology, «drag-and-drop» technology, language of the scenarios Action Script, interactive tasks

УДК 37.01

С.В. Марискина - учитель истории и обществознания
Муниципального общеобразовательного учреждения
«Средняя общеобразовательная школа №60»
Ленинского района г.Саратова
E-mail: svetlanamariskina@rambler.ru

А.П. Наумова - учитель информатики Муниципального
общеобразовательного учреждения
«Средняя общеобразовательная школа №60»
Ленинского района г.Саратова
E-mail: naumovaap@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЙ УРОК: КАКИМ ЕМУ БЫТЬ?

Аннотация. Образование в России находится в состоянии постоянного реформирования уже довольно длительный период. За последние 100 лет неоднократно менялись представления об уроке как дидактической единице. В связи с переходом на Федеральный государственный образовательный стандарт второго поколения (ФГОС), в основе которого новая идеология, перед образовательными учреждениями поставлена задача, которая предполагает воспитание гражданина современного общества, человека, который будет учиться всю жизнь. Целью современного образования становится развитие ученика как субъекта познавательной деятельности.

Ключевые слова: образование, урок, ФГОС, стандарты, структура урока, этапы урока, универсальные учебные действия, дидактические принципы, тип урока.

Образование в России находится в состоянии постоянного реформирования уже довольно длительный период. С завидным постоянством учителя, адаптированные к одним стандартам, получают рекомендации по работе с новым поколением стандартов. Нет сомнений в том, что необходимы поиски более совершенных методов и способов образования. Вот только получая усовершенствованные (по мнению авторов преобразований) стандарты, контингент обучающихся, как и всё впрочем, тоже изменился, и отнюдь не в лучшую сторону (с точки зрения тех, кто работает непосредственно с детьми). В свете постоянных перемен неизменным остается, пожалуй, лишь классно-урочная система, в которой ключевую роль играет урок. Так каким ему сегодня быть?

За последние 100 лет неоднократно менялись представления об уроке как дидактической единице.

Впервые в советской педагогике требования к уроку были специально обобщены в книге А.П. Красильникова «Что такое хороший урок» (1928 г.).

В статье И.Н. Казанцева «Требования к уроку в советской школе» (1936) было сформулировано восемь требований к уроку.

В книге И.Н. Казанцева «Урок в советской школе» (1956 г.) требования к уроку были развёрнуты и определены.

В 1970 - 80 годы по проблеме требований к уроку опубликовали монографии и методические рекомендации Ю.К. Бабанский, М.И.Махмутов, М.Н. Скаткин, В.А. Онищук, И.Я. Лернер.

Как строится модель современного урока? Несомненно, она базируется на достижениях педагогики и психологии, учитывая и то, что сказано об уроке К. Д. Ушинским, и то, что добавлено В. С. Ивановым, И.Н.Казанцевым, М. А. Даниловым.

Структура современного урока строится, во-первых, с учётом закономерности учения, логики и этапов усвоения знаний; во-вторых, на

постоянных, а не на случайных элементах урока. Если дидактическая структура как алгоритм, как предисловие постоянна, то методическая может иметь много вариантов даже для одного урока разных учителей. Это и даёт возможность для методического творчества на основе рекомендаций науки с опорой на закономерности организации учебной деятельности учащихся. Все этапы урока выполняют свою воспитательную роль. Однако они взаимосвязаны и должны сводиться к триединой дидактической цели. Каждый из этапов выполняет свою функцию. Отсюда продуктивная обучающая и воспитательная работа на каждом этапе – основной путь повышения его эффективности.

В современной дидактике поиски наиболее обоснованной структуры урока ведутся в разных направлениях. Одни авторы выступают против шаблонной, раз и навсегда установленной структуры, предлагают свободную структуру, выбираемую учителем в зависимости от возникающих учебных ситуаций. Другие ученые защищают постоянную, неизменную структуру урока, правильно опасаясь, что случайная структура не станет для учителя руководством к действию, внесёт стихийность в деятельность молодых начинающих учителей.

Скаткин М. Н., выступая против стихийности, совершенно верно указывает, что структура урока не может быть аморфной, безликой, случайной. Однако он не согласен и с традиционными толкованиями структуры, утверждая, что частями урока надо считать не опрос, изучение нового, закрепление и т. д., обуславливающие усвоение содержания. Конкретно Скаткин М. Н. элементами структуры урока предлагает считать рассказ учителя, постановку им вопросов, выполнение упражнений, решение задач, объяснение учителя и т. д. в разном сочетании на разных уроках.

Такой подход представляется правильным, поскольку названные приёмы и способы преподавания почти всегда применяются в обучении. Однако, это просто элементы урока. Чтобы назвать их структурными, необходимо найти во множестве уроков закономерность их повторяемости, определить их место среди других элементов урока и закономерность внутренней взаимосвязи.

Противоположная точка зрения представлена в работах Онищука В. А. Он ввёл понятие микро- и макро- структуры. Макро- элементы структуры определяются задачами урока определённого типа, решение которых приводит к достижению дидактических целей. Поскольку логика усвоения знаний по любому предмету одна и та же, макроструктура уроков данного типа всегда одинакова [1].

В качестве основных элементов этой макроструктуры Онищук В.А. взял этапы процесса усвоения нового знания: восприятие и осознание, осмысление, обобщение и систематизацию. Микроэлементами структуры автор считает способы и средства дидактических задач на каждом этапе урока. Автор поддерживает один из рациональных подходов к построению урока основного типа. Представляется правильным выбор принципа построения внутренних элементов обучения в качестве основного принципа. Однако элементы урока должны иметь и внешние признаки. Восприятие и осознание, осмысление и обобщение – явления психологические, речь же идёт о педагогической практике. Следовательно, недостаток этого подхода в отрыве внешнего от внутреннего.

В ходе поисков наиболее обоснованного объяснения структуры урока исследователи переносят акцент с деятельности учителя на деятельность ученика, ищут дидактические элементы урока, связанные с его психической деятельностью.

Учитывая недостатки ранее освещенных структур, опираясь на опыт отечественных и американских педагогов, перспективные школьные технологии, Ксензова Г. Ю. предлагает дидактическую структуру, состоящую из элементов следующего ряда:

- проверка итогов предыдущей работы,
- презентация нового материала,
- практика под руководством учителя,
- независимая самостоятельная практика обучающихся,
- самоконтроль и самооценка результатов работы,
- подведение итогов занятия,
- определение домашнего задания,
- специальное повторение,
- контроль за занятиями учащихся [2].

Главная задача на первом этапе - установить связь между обучением учителя и учением учеников, обеспечить готовность школьников к очередному этапу работы, включить их в продуктивную обучающую деятельность.

На втором этапе необходим учительский монолог для введения новой темы, содержание которой не может быть освоено учащимися без помощи учителя, для ознакомления их с дополнительной информацией по изучаемому вопросу, а также мотивации учащихся к предстоящей самостоятельной познавательной деятельности. В старших классах материал может преподноситься в форме лекции учителя.

На третьем этапе – практика под руководством учителя проводится с целью установления «обратной связи» и своевременного исправления ошибок в понимании нового материала, если таковые обнаруживаются.

Четвёртый этап – независимая практика - это групповая дискуссия по изучаемой проблеме, причем не детей с учителем, а между детьми по поводу изученного материала. Учителю отводится здесь роль «спикера», организатора обмена мнениями.

Пятый этап, на котором при переходе к адаптивным технологиям обучения первоочередной задачей является исключение откровенного принуждения обучающихся. Эта проблема главным образом решается за счет изменения оценочной деятельности учителя и учащихся. В оценочной деятельности учителя главным становится ориентация на применение индивидуальных эталонов в оценке труда школьников, а оценочная деятельность школьников связывается с обеспеченной учителем самооценкой полученных результатов и дальнейшей процедурой её согласования с педагогом.

Этап самоконтроля завершает не только решение каждой учебной задачи, которых на уроке может быть несколько, но и прохождение всей темы.

Подведение итогов работы должно быть тесно связано с теми целями, которые были поставлены на определённых этапах обучения.

Сравнение целей, поставленных учителем до начала работы, с полученными результатами позволяет объективно подвести итог проделанной работы.

На седьмом этапе активная позиция школьника приводит к тому, что центр познавательных усилий ученика переносится на время школьного обучения. Объём домашнего задания в этом случае значительно сокращается, работа дома часто носит вариативный характер, включая задание на выбор.

Главная задача этапа специального повторения – обобщение и систематизация знаний, формирование целостной системы ведущих понятий по теме, курсу, выделение основных идей.

На восьмом этапе контрольные функции в ходе учебного занятия выполняют различного вида тесты, которые используются и для отдельных учащихся, и для всего класса, как по усмотрению учителя, так и по предложению администрации. Они выявляют уровень успешности продвижения детей в ходе изучения нового материала, а также высвечивают проблемы и затруднения, которые возникали в процессе работы школьников.

С помощью тестов проводятся и необходимые контрольные проверки по окончании учебной четверти, полугодия, года.

Поскольку любое занятие есть система, искусственно создаваемая учителем ради достижения конкретной цели, то из этого набора этапов можно создать самые разнообразные комбинации. Причём следует иметь в виду, что в живом процессе обучения несколько этапов могут быть объединены в один, а время, отводимое на каждый этап работы, может варьироваться в соответствии с учебной ситуацией. Но как бы ни была гибка педагогическая ситуация, следует помнить, что исключение или перешагивание любого из этапов учебного занятия в работе учителя способно привести к снижению результата учебного процесса.

В связи с переходом на Федеральный государственный образовательный стандарт второго поколения (ФГОС), в основе которого новая идеология, перед образовательными учреждениями поставлена задача, которая предполагает воспитание гражданина современного общества, человека, который будет учиться всю жизнь. Целью современного образования становится развитие ученика как субъекта познавательной деятельности [3].

А поскольку новые стандарты теперь носят иной характер, и ученик перестает быть объектом обучения, а на выходе обладает не знаниями, а прежде всего умениями получать при необходимости знания. Исходя из этого, оставаясь в традиционных рамках классно-урочной системы, урок при нерушимости дидактических принципов должен претерпеть ряд изменений. Прежде всего, это должно касаться внедрения новых технологий обучения, кардинальных изменений в подходе к самому уроку [4].

Знания, умения и навыки заменяются надпредметными действиями или универсальными учебными действиями.

Универсальные учебные действия (УУД) являются одной из важнейших частей Федерального государственного образовательного стандарта. Представлены четыре вида УУД:

- личностные;
- познавательные;
- регулятивные;
- коммуникативные.

В связи с этим меняется сама структура урока, поскольку учитель на уроке лишь направляет, а не является единственным источником знаний. Для реализации системно - деятельностного подхода, заложенного в новых стандартах, необходимо увеличить время самостоятельной работы учащихся на уроке и сократить время, в течение которого говорит учитель, при этом необходимо оценить работу каждого на уроке и осуществить контроль за тем, кто ушел с урока с полным пониманием темы (в новых стандартах это названо рефлексией).

Исходя из вышесказанного, деятельность учащихся на уроках должна носить преобразующий характер (они должны сравнивать, группировать, классифицировать, делать выводы), главной методической целью является создание условий для проявления познавательной активности обучающихся.

У учителя есть возможность использования разнообразных форм и методов организации учебной деятельности, позволяющих раскрыть субъективный опыт обучающихся.

Уроки деятельностной направленности по целеполаганию можно разделить на 4 группы:

1. Уроки открытия нового знания.
2. Уроки отработки умений и рефлексии.
3. Уроки общеметодологической направленности.
4. Уроки развивающего контроля.

С изменением подхода к уроку как дидактической единице меняются и цели самого урока. Цель урока должна быть, с одной стороны, - деятельностной, с другой - содержательной.

В зависимости от типа нового урока изменяется и его цель. Если целью урока открытия нового знания является формирование у учащихся умений реализации новых способов действия; расширение понятийной базы за счет включения в нее новых элементов, то целью, например, урока общеметодологической направленности должно стать формирование у учащихся деятельностных способностей и способностей к структурированию и систематизации изучаемого предметного содержания, формирование способности учащихся к новому способу действия, связанному с построением структуры изучаемых понятий и алгоритмов.

Каким же быть уроку сегодня? Прежде всего, в современный урок вложены следующие дидактические принципы:

– принцип деятельности (ученик получает знания не в готовом виде, а добывает их сам);

– принцип непрерывности (необходимо сохранять преемственность между всеми ступенями и этапами обучения на уровне технологии, содержания и методик);

– принцип целостности (формирование у обучающихся целостного представления о мире);

– принцип минимакса (школа предлагает возможности ученику освоения содержания образования на максимальном для него уровне при этом обеспечивает усвоение на уровне социального безопасного минимума (государственного образовательного стандарта);

– принцип психологической комфортности (создание на уроках атмосферы педагогического сотрудничества, развитие диалоговых форм общения);

– принцип вариативности (формирование способности к адекватному принятию решения в ситуациях выбора);

– принцип творчества (максимальная ориентация на творческое начало в образовательном процессе).

Любой урок – имеет огромный потенциал для решения задач, поставленных обществом. Как для учеников, так и для учителя, урок интересен тогда, когда он современен в самом широком понимании этого слова. А современный, – это и совершенно новый, и не теряющий связи с прошлым, одним словом – актуальный урок.

Литература

1. Логинова О.Б.: /Планируемые результаты начального общего образования //Методическое пособие – М.: Просвещение, 2010.

2. Конаржевский, Ю.А. Анализ урока / Ю.А. Конаржевский. – М.: Педагогический поиск, 2000. – 126 с.

3. Федеральный государственный образовательный стандарт: официальный сайт/URL:<http://standart.edu.ru/catalog.aspx?CatalogId=2661>.

4. Завуч: //Научно-практический журнал № 7, М – Центр “Педагогический поиск”, 1999.

Марискина С.В., Наумова А.П.

Қазіргі заман талабына сай сабақ қандай болу керек?

Көп жылдар бойы Ресей білім беру жүйесі әрдайым өзгеріс үстінде. Соңғы 100 жыл бойы сабақ дидактикалық бірлік ретінде көп өзгерді. Федералды мемлекеттік білім беру стандартының екінші буынына көшуінің негізінде жаңа идеология жатыр, ол білім беру мекемелерінің алдына қойған мақсаты бойынша өмір бойы үйреніп білімін толықтыратын, қазіргі заман қоғамының азаматын тәрбиелеу. Қазіргі заман білім беру жүйесінің мақсаты: оқушының дамуын танымдық әрекетінің субъектісі ретінде қарастырылуы.

Түйін сөз: білім беру, сабақ, ФМБС, стандарттар, сабақ құрылымы, сабақ кезеңдері, универсалды оқу әрекеттері, дидактикалық негіздері, сабақ түрі.

Mariskina S. W., Naumova A. P.

Modern lesson: how must it be?

The education in Russia is in a condition of continuous reforming already long. During the last 100 years a notion of a lesson as a didactic unit repeatedly changed. In connection with the transition to Federal state educational standard of the second generation (FSES), based on a new ideology, before the educational institutions is set a task which is going to educate the citizen of the modern society, the person who will study all life. Development of the pupil as subject of cognitive activity becomes the purpose of modern education.

Keywords: education, lesson, FSES, standards, lesson structure, lesson stages, universal educational actions, didactic principles, lesson type.

УДК 374.7

М.И.Исатаев - М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистр оқытушысы
E-mail: meiram.isataev@mail.ru

**ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МӘДЕНИ –
ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ**

Аннотация: Мақалада қазіргі заманға сай білім алушы жастардың бойына ұлттық құндылықтарды мәдени-тынығу жұмысын ұйымдастыру арқылы жүзеге асыру баса назарға алынған.

Түйін сөз: Білім, тәрбие, үрдіс, этнопедагогика, модель, құндылық, мәдени-тынығу жұмысы.

Еліміз тәуелсіз мемлекет атанып, өз алдына дербес ұлт болғалы бері өшкеніміз жанып, жоғалғанымыз табылып, ұмыт бола жаздаған ұлттық құндылықтарымыз қайта жаңғыруда. Еркін елдің ерікті ұлты ретінде өзімізді-өзіміз бағалай білуге жасалған бұл батыл қадам – ұлттық, рухани-адамгершілік байлығымызды игеріп, ұлттық санамыз бен имандылығымызды дамытуға бастау болары анық.

Бұны Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған Жолдауындағы келесі сөздерден де көруге болады: «Қазақстанның бірегей халықтарының ұлтаралық және мәдениетаралық ынтымағы мен жетілуін қамтамасыз ете отырып, қазақ халқының көп ғасырлық дәстүрлерін, тілі мен мәдениетін сақтаймыз және дамыта түсеміз» [1.3].

Сонымен қатар, бұл ойды «Азаматтық пен патриотизмге, өз Отаны - Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға жат кез-келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу» деген, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының міндеттері де дәлелдейді [2.19].

Қазіргі таңда республикада жаңа білім беру жүйесі қалыптасуда. Білім беру парагдигмалары алмастырылуда. Оқытудың мазмұны жаңа біліммен, оқу-жаттығулармен, дағдылармен, тәрбиелік іс-шаралармен және білім алушылардың жаңа ақпараттарды өз бетінше қорыту қабілеттерін дамытумен байытылып келеді. Бұл тенденция - жаңа заманның жаһандық білім деңгейімен пара – пар болудың бірден-бір негізі оқыту мен тәрбие беру технологияларына да өз ықпалын тигізуде.

Осы заманның білім беру жүйесі Кеңес дәуірінен бері көп жылдар бойы қалыптасқан өзінің үстемдік етуші, барлығын қамтитын, стандартталған, біріздендірілген қалпынан халық өмірінің негізі болып табылатын тарихи, рухани, әлеуметтік-мәдени бастауға, дәстүрлерге және халық педагогикасы мен мәдениетіндегі құндылықтарға баса назар аударатын, таңдау мүмкіндігі арқылы білім беруге бағытталған жүйеге біртіндеп ауысуда.

Бұл үрдісті қазіргі таңда саяси бағыттан да көруге болады. Атап айтқанда, 2013 жылдың 18 қазанында «Нұр Отан» партиясының XV съезінде бекітілген «Нұр Отан. Нұрлы болашақ жолында!» атты саяси Доктринасында

«Біздің негізгі құндылықтарымыз: Адам, Бостандық, Бірлік, Әділеттілік, Заңның үстемдігі, Отбасы және дәстүр, Болашаққа ұмтылыс» деп, анық жазылған [3.3].

Қазақстан Республикасының егеменді ел болып ана тілінің мемлекеттік тіл болуымен қатар өткен тарихымызды қайта қарап, ондағы рухани құндылықтарды елеп-екшеп және рухани құндылықтардың қорына өлшеусіз үлес қосатын мұраларын зерделеп, зерттеу бүгінгі ұрпақ тәрбиесінің керегіне жарату, өзекті мәселелердің бірі болуда.

Аталған мәселені ғылыми мақыламның тақырыбына негіздеп отырғанымыздың негізгі себебі – қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын жас ұрпақтың бойына қалыптастыру жұмысының мемлекеттік деңгейде де сипат алғанымен, тиісті деңгейде жүзеге асырылмағанында болып отыр. 2011-2012 оқу жылында Қазақстанның жоғары оқу орындарында аталмыш бағыттағы тәрбие жұмыстарын жандандыру мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметінің басшысы К.Қ.Мәсімов Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі Б.Т.Жұмағұловтың атына арнайы хат жолдаған болатын.

Хатта былай деп жазылған: *«Жоғары оқу орындарының 2011-2012 оқу жылындағы тәрбие жұмысы жоспарына қазақ халқының салт-дәстүрлерін насихаттайтын, жас азаматтар мен арулардың бойына ұлттық құндылықтарды сіңіруге және құрметтеуге бағытталған шараларға қаржы қарастыра отырып, енгізуді сұраймын»* [4.1].

Алайда, бұл үрдіс тиісті мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылмай хат күйінде қалғанын атап кеткен жөн. Олай деуге негіз бар. 2011-2012 оқу жылында облыстық, республиклық, халықаралық деңгейлердегі іс-шараларға сараптама жасасақ, жастардың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастыру және оны жетілдіру бағытындағы іс-шаралардың дені өте аз, немесе, жоқ деуге де болады.

Сондықтан да, сан ғасырлар бойы сұрыпталған ұлттық құндылықтарымызды жинақтап, оқу-тәрбие процесіне енгізу арқылы ұлттың тұнып тұрған асыл мұралық рухани байлығынан болашақта ел билейтін

ұрпақтарды сусындатып, отбасында да, білім, мәдениет ошақтарында да ұлтжандылық пен отаншылдыққа баулып, өз халқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай қорғайтын тұлғаларды тәрбиелеп шығару – жалпы ұлттың алдында тұрған ұлы міндет болып табылады.

Қазіргі таңда ел халқының бойында ұлттық сана-сезімнің өсу үрдісі байқалады. Бірақ та, еліміздің көптеген аймақтарында, қалалар мен ауылдарда әлі күнге дейін бытыраңқылықтың, жіктелудің, бөлектенудің көріністері де орын алып жатқаны жасырын емес. Бір ғана мысал келтірсем: жастарымыздың діни сауатсыздығынан олардың түрлі радикалдық және экстремистік ұйымдарға мүше болуы. Ұлтымыздың дәстүрлі діні саналған Ислам дінінің құндылықтарын емес, керісінше құбыжықтылығын насихаттауға тырысып, баққан ұйымдардың жетегінен аман қалудың бір ғана жолы – ұрпақ бойына ұлттық құндылықтарды сіңіру. Өйткені, ұлт жоқ жерде – дін де жоқ. Бұл менің жеке пікірім. Құран Кәрімнің Хужурат сүресінде: «Бір – бірінді танып, ажырата білулерің үшін сендерді әртүрлі ұлтқа, тайпа – тайпаға бөлдік», - деп жазылған [5.1]. Ұлтаралық келісімділікті қалыптастыру мен қоғамдағы кейбір теріс көзқарастарды жеңіп шығудың бірден-бір табиғи механизмі - жас ұрпаққа ұлттық бағыттағы тәрбие беру жүйесі мен ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың жаңаша әдістері деп есептеймін.

Ұлттық құндылық деп отырғанымыздың өзі – белгілі бір ұлттың сан ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік тілі, діні мен дәстүрлері болып табылады.

Бұл механизмді қазақ халқының педагогикалық ұлттық дәстүрлерінің негізінде мемлекет құрушы ұлт, яғни қазақ ұлтының өзі барша халыққа бірдей қолжетімділікпен жүзеге асырылуы тиіс. Осындай ойды «Егемен Қазақстан» республикалық газетіне сұқбат беру кезінде Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев та былай деп жеткізген болатын: «Қазақтар Қазақстандағы тұратын барлық адамдар үшін жауап беретін мемлекет құрушы ұлт. Біздің еліміз ортақ, алайда қазақтар этностық көпшілік болып табылатындықтан, олар үлкен жауапкершілікті мойнына алады» [6.8-9].

Әлбетте, оқыту мен тәрбие беру үрдісі – жаңа заманғы білім ордаларындағы ажырамас түсінік. Бірақ тәрбиені бірінші кезекке қоюымыздың негізгі себебі, оның талбесіктен басталатындығында болып отыр. Осы ойымыздың дәлдігін өз заманында-ақ айтып кеткен халқымыздың ұлы ғұламасы Әбу Насыр әл-Фарабидің «Адамға ең бірінші білім емес, рухани тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» деген даналық сөзінен көруге болады [7.115].

Тәрбие берудің тиімді құралы – ұрпақтар сабақтастығын жалғастыру. Кейбір өңірлерде ұлттық мәдениетті сақтап, таратушылардың болмауынан және этнопедагогикалық, этномәдени дәстүрлерді табыстаудың нақты тетіктерінің сақталмауынан жас ұрпақтың бойына ұлттық құндылықтарды жан-жақты сіңіру мүмкін болмай отыр.

Қазіргі кезде қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар саласында зерттеу жүргізуші ғалымдар халқымыздың сан ғасырлардағы рухани мұрасын, әсіресе, оқу, тәлім-тәрбие мәселесін философия, психология, педагогика ғылымдарының зор жетістіктерін пайдаланып, асыл қазыналарын жоғары теориялық биіктен талдап, ғылыми көзін ашуда.

Жоғары оқу орындарында оқу-тәрбие процесін жетілдіру, болашақ мамандарға тәлім-тәрбие беру мәселелерін зерттеуде шетелдік ғалымдарды айтпағанда елеулі үлес қосқан қазақстандық ғалымдардың еңбектерін ерекше атап өтуге болады.

Қазақ этнопедагогикасының теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындау, мамандардың этнопедагогика және этномәдениет негізінде кәсіби даярлығын жетілдіру мәселелері қазақстандық көрнекті ғалымдар М.Х.Балтабаев, Қ.Бөлесев, М.Е.Ержанов, Ж.Молдабеков, Б.Иманбекова, Ш.Ахметов, Н.Елікбаев, А.Тайжанов, Қ.Б.Жарықбаев, С.Қалиев, К.Ж.Қожахметова, Ж.Ж.Наурызбай, С.А.Ұзақбаева, т.б. Еңбектерінің арқауы болды.

Жастарға ұлттық, интернационалдық және патриоттық тәрбие беру мәселесін зерттеумен республикамыздың бірқатар ғалымдары айналысып, зерттеулер жүргізуде. Атап айтқанда, ұлттық дәстүрлер мен патриоттық тәрбие, әскери-патриоттық, интернационалдық, адамгершілік, ерлік тәрбиесі - С.Ешімханов, Р.С.Елубаева, Е.Жұматаева, С.Т.Иманбаева, С.Нұрмұқашева, Н.Р.Рамашов т.б зерттеулері; халық педагогикасы арқылы жастарға патриоттық тәрбие беру туралы – А.А.Бейсембаева, Ж.Н.Қалиев, М.Ж.Құрманбаева, т.б. Зерттеулері; Қазақстанда жоғары оқу орындарында болашақ мамандарға патриоттық тәрбие беру туралы – А.К.Қалимолдаева, Е.С.Салтанов, Ү.К.Санабаев зерттеулері. Сол сияқты Г.Р.Бахтиярова қазақ халқының дәстүрлі педагогикалық мәдениетін жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде пайдаланудың тұжырымдамасын жасады. Д.С.Ешмұратова бастауыш сынып оқушыларына ұлттық тәрбие берудің педагогикалық шарттарын дайындап ұсынған.

Дегенмен, жоғарыда айтылған ғалымдардың ғылыми еңбектеріне жасалынған талдау - зерттеп отырған мәселенің әлі де болса толық шешімін таппағанын байқатты. Осыдан келіп, қазіргі жаңа қоғамда білім алушыларға аудиториядан тыс мәдени-тынығу жұмысын ұйымдастыру арқылы ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың этнопедагогикалық негіздері арнайы жеке зерттеу пәні ретінде қарастырылмағанын көруге болады. Оқу орындарында ұлттық тәрбие беру саласы ғылыми тұрғыда негізделген мәдени бағыттағы нұсқауларға мұқтаж. Оқу орындарының оқу-тәрбие тәжірибесін талдау барысында білім алушыларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеудің тарихи-педагогикалық және этнопедагогикалық тұрғыдан толық зерделенбеуі, ұлттық тәрбие берудің шынайы мүмкіндіктері мен олардың жоғары және арнаулы оқу орындарының әлеуметтік педагогикалық процесінде жүйелі пайдаланылмауы қатты ойландыратын сұрақ.

Сондықтан да, білім алушылардың оқу-тәрбие процесінде қазақ этнопедагогикасының негізінде мәдени-тынығу жұмысын ұйымдастыру арқылы ұлттық құндылықтарды игеруге тәрбиелеу – аталған тақырыптың қазіргі таңдағы өзектілігін айқындаса керек.

Бұл сұрақтың шешімін табу үшін жоғары және арнаулы оқу орындарындағы білім алушыларға аудиториядан тыс мәдени-тынығу жұмысын ұйымдастыру арқылы олардың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың әдістемелік бағдарламасын жасау қажет деп есептеймін. Егер жоғары және арнаулы оқу орындарындағы студенттерге қазақ этнопедагогикасының негізінде ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың ерекшеліктерін анықтап, бойында ұлттық құндылықтар қалыптасқан тұлға тәрбиелеудің моделін жасап, тәрбиелік іс-шараларды ұйымдастыру процесіне ендірсе, студенттерге ұлттық тәрбие берудің тиімділігі артары сөзсіз. Ол үшін зерттеу проблемасы бойынша тарихи-педагогикалық әдебиеттерге, жоғары және арнаулы оқу орындарындағы студенттерге тәрбие жұмысын жүргізу процесіне талдау жасап, студенттермен әңгіме, сауалнама жүргізу қажет. Әдістемелік жүйе қалыптастырып, оның мақсатқа сәйкестілігін, тиімділігін тәжірибелік тұрғыдан зерттеу арқылы тексеру және одан алынған нәтижелерге сұрыптау жұмыстары жүргізілуі тиіс.

Сондықтан да алдағы уақытта мәселені ғылыми тұрғыда зерделеп, оның педагогикалық әдістемесін жасаған жағдайда ғана жас ұрпақтың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың негізгі тетіктерін анықтауға болады деп ойлаймын.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Астана, Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында Жолдауы. 2006. - 3 б.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. «Егемен Қазақстан» «Егемен қазақстан», 2007. – 19 б.
3. «Нұр Отан» партиясының «Нұр Отан. Нұрлы болашақ жолында!» атты саяси Доктринасы. Астана, 2013. 3 б.
4. Қазақстан Республикасы Үкіметінің басшысы К.Қ.Мәсімовтың Білім және ғылым министріне жазған хаты. 2011. - №20-47/2127. 1 б.
5. Құран Кәрім «Хұжрат сүресі» 517 б.
6. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың сұқбаты. «Егемен қазақстан», 2010. – 8-9 б.
7. Құрманалина Ш.Х., Мұқанова Б.Ж., Ғалымова Ә.У., Ильясова Р.К., Педагогика: оқулық. – Астана, «Фолиант», 2007. – 115 б.

Исатаев М.И.

Роль культурно-досуговой деятельности в формировании национальных ценностей

В данной статье рассматриваются методы формирования национальных ценностей у обучающейся молодежи через реализацию культурно-досуговой работы.

Ключевые слова: образование, воспитание, процесс, этнопедагогика, модель, ценности, культурно-досуговая работа

Isataev M.I.

The role of cultural and leisure activities in the formation of national values

This article discusses the methods of forming young people's national values implementing culture and leisure work.

Keywords: education, training, process, pedagogy, model, values, cultural and leisure activities

УДК 37.034

Криков Л.Д. – магистр, преподаватель
ЗКГУ им. М. Утемисова
E-mail: skripka-adk@mail.ru

ТЕОРИЯ ПРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. Данная статья затрагивает параллель между литературой и музыкой. В ней рассказывается о том, что неразрывными узлами музыка связана с традициями русской и мировой культуры, с традициями Баха и Бетховена, Моцарта и Шопена, Чайковского, Скрябина и других великих музыкантов прошлого. Обращение к произведениям искусства расширяет границы сознания учащегося, дает возможность научиться «переводить» язык живописи и музыки, выразить эстетическое восприятие мира на вербальном уровне.

Ключевые слова: музыка, литература, ноты, методика, теория, практика, мотивация, проза, искусство.

*Чтобы стать настоящим воспитателем
детей, надо отдать им свое сердце.*

В.А.Сухомлинский

Учитель – это великая сила. Можно выучиться и стать хорошим архитектором, можно выучиться и стать хорошим врачом, но нельзя выучиться и стать хорошим учителем. Учитель – это не профессия, это образ жизни и состояние души. Всякое общение с ребенком без любви – пустое общение. Оно пагубно для детей. Именно в дефиците любви мне видится корень всех наших зол. Ребенок стал неуправляемым, прогуливает школу, убегает из дома. А ведь на самом деле он просто одинок и несчастен, и зачастую лишь безнадежно пытается привлечь наше внимание. При этом в центре внимания не духовная сторона воспитания, а механическая. Значительно сложнее переменить взгляд на воспитание, поверить в то, что только наполненное добротой и заботой детство соединяет ребенка со взрослым, ведет к сотрудничеству поколений, рождает желание любить и действовать, заботиться о людях и стране.

И для этого мы сами должны быть источником добра и подлинно духовными людьми. Ученик, не увидевший красоту и доброту в нас, никогда не поймет наших слов о красоте и добре. А ведь еще К.Д.Ушинский предупреждал, что учитель в первую очередь должен быть воспитателем: «В преподавателе знание предмета далеко не составляет главного достоинства, главное достоинство в том, чтобы он умел воспитывать своим предметом» [1, С. 95].

Психолог Давыдов справедливо утверждал, что ребенку совершенно безразлично, чему его будут учить. Для него гораздо важнее, как, кто, каким образом его учит, достаточно ли интересно проходит процесс обучения.

И уроки литературы, внеклассные мероприятия являются благодатной почвой для педагога, в них все: идеи и чувства, идеалы и верования, этика и эстетика, социология и психология – все «образ мира, в слове явленный». Но мало прочесть, проанализировать и даже восхититься произведением. Нужно так научить проникнуться словом, духом писателя, чтобы его мысли стали той истиной, о которой читатель не забудет уже никогда, чтобы под воздействием прочитанного дети становились лучше, добрее, счастливее.

Несомненно, произведение, при котором содержание музыки увязывается с широким спектром ассоциаций, будет более прочно усвоено. Любому из нас знакомо чувство тональности и ритма, монотонность повседневной жизни и саргиссио праздников, мягкие тона природы и контрастные тембры города, многоголосый хор человеческих эмоций, чувство стихии, хаоса и представление о гармонии – ко всему перечисленному музыка и её формы оказываются наиболее точной и сильной метафорой.

Внутренне очевидной и потому самой сложной является параллель между музыкой и стихом. Взаимосвязь литературы и музыки мы наблюдаем во многих литературных произведениях, в основе которых лежит музыкальная тематика: «Квартет» И. А. Крылова, «Моцарт и Сальери» А. С. Пушкина, «Певцы» И. С. Тургенева, «Музыкант» Т. Г. Шевченко, «Слепой музыкант» В. Короленко, «Крейцера соната» Л. Н. Толстого и др. Также следует отметить писателей, которые не выносили в название своих произведений музыкальной терминологии, но отличались удивительной музыкальностью языка. К примеру, проникнуты музыкой страницы произведений Н.В.Гоголя, А.А.Блока, С.А. Есенина. Художественное слово более всего становится музыкальным и лирическим произведением, передающим движение чувств. Проза тоже может звучать музыкально. У нее есть ритм, внутренняя мелодия, сохраняется

тембровая полифония, как и в стихах. По силе и выразительности музыка в прозе отличается от музыки в стихах, так как в прозе отсутствует метр. Поэтому услышать музыку в прозе не так легко, тем более там, где она проходит подспудно, где музыкальные впечатления вызываются исключительно средствами слова и без музыкальной терминологии. В прозаических произведениях, в которых образы или картины наполнены звуковыми ассоциациями, словами, относящимися непосредственно к музыке как самостоятельному виду искусства, музыка прослушивается лучше. Естественно, в литературном произведении речь идет лишь о «музыке», которую ощущаем внутренним слухом, представляем ее звучание посредством словесных образов. Тонкую, но вполне очевидную параллель являет собой использование элементов музыкальной формы в композиции литературного произведения. Примером участия музыкального произведения в оформлении литературного сюжета может послужить «Гранатовый браслет» А. И. Куприна. Эпиграф повести звучит: «L. vanBeethoven. 2 Son. Largo Appassionato». Она узнала с первых аккордов это исключительное, единственное по глубине произведение... В уме её слагались слова. Они так совпадали в её мысли с музыкой, что были как будто бы куплеты, которые кончались словами: «Да святится имя Твое». Конечно, на уроке обязательно звучит эта сильная, завораживающая музыка, которая вместе с текстом оставляет след в душах ребят. На внеклассных мероприятиях, на следующих уроках литературы по просьбе ребят часто звучит эта музыка. Умение каждый раз по-новому смотреть на старое, выделять в нем то, что еще не было выделено, находить то, что еще не было найдено, — такая работа сродни глазу и слуху влюбленного человека, который все это находит в интересующем его объекте без особого труда. Сюда относится характеристика эмоционального переживания музыки. Определяя таким образом близость музыки и поэтического слова, П.И. Чайковский писал о поэзии А.А. Фета: «Фет в лучшие свои минуты выходит из пределов, указанных поэзии, и смело делает шаг в нашу область (т.е. музыку)». Перед тем как приступить к анализу литературного произведения, предлагается учащимся при чтении текста обращать внимание на музыкальные картины, образы. Постепенно можно выработать у них понимание роли «музыки» в развитии сюжета, конфликта, в характеристике героя. Ученики должны правильно понять слова писателя Стендаля: «Музыка — единственное искусство, проникающее в сердце человеческое так глубоко» [2, С. 112]. Такие сведения пробуждают у учащихся симпатии и внимание к самому художнику слова и героям его произведений, общественной культуре изучаемой эпохи. Расширяется кругозор учащихся, запоминаются имена композиторов, литературных произведений, переложенных на музыку, кроме этого, определяется роль писателя в развитии культуры. Ненавязчиво формируется эстетический вкус подростков, происходит нравственно-духовное воспитание.

Каждое художественное произведение, вышедшее из-под пера писателя, отражает определенный исторический период. Каждая историческая и культурная эпоха формулирует свое особое видение музыки. Так, акцентом в литературе и культуре «серебряного века» было ощущение музыки как космической стихии. Иначе воспринималась музыка в романтической поэзии XIX века. А. М. Горький, формируя новый художественный метод, уделял огромное внимание народной песне. Писатель всегда заботился об изучении музыкального фольклора, призывал деятелей искусства создавать новые песни. Учитель обязан помочь понять, что песня позволяет писателю глубже показать внутренний мир человека, его переживания, чувства. Полезно напомнить слова известной актрисы В. Ф. Комиссаржевской, прекрасно исполнявшей роль Ларисы в «Бесприданнице» А. Н. Островского; она признавалась, что романс,

который поет героиня, был для нее «чуть ли не ключом всей роли» (Обязательно дать детям прослушать романс). После разъяснения учителя рассказ о рождении песни воспринимается учащимися с большим интересом, но требуются дополнительные комментарии, для того чтобы ученики глубже вникли в сущность народного творчества, народной музыки.

В отношении к повседневности музыка оказывается хаосом, сметающим стереотипы. А вот советская музыкальная культура- особый этап в развитии культуры. Неразрывными узлами она связана с традициями русской и мировой культуры, с традициями Баха и Бетховена, Моцарта и Шопена, Чайковского, Скрябина и других великих музыкантов прошлого. В годы Великой Отечественной войны песня сыграла исключительно важную роль [3, С. 112]. Суровая героическая «Священная война» А. Александрова (слова Лебедева-Кумача), сочиненная в первые дни войны, призывала к подвигу во имя страны. Одной из самых любимых была и до сих пор остаётся «Катюша» М. Блантера (на стихи М. Исаковского). Лирические песни военных лет говорили о верности и любви («Землянка» К. Листова, «Соловьи» В.Соловьёва-Седого). На каждом мероприятии, посвященном Дню Победы, и по сей день продолжают звучать любимые песни. Великая Отечественная война внесла новые героические сюжеты и в советскую оперу. Именно её событиям и посвящены «Джалиль» Н. Жиганова (либретто А. Файзи), «Семья Тараса» Д.Кабалевского (по роману Б.Горбатова «Непокоренные») и «Повесть о настоящем человеке» С. Прокофьева.

Великого советского композитора Сергея Сергеевича Прокофьева по праву называют классиком XX века. В прокофьевских сочинениях оживает перед нами история (в патриотической опере «Война и мир», в музыке к фильму «Иван Грозный»), шекспировская трагедия (балет «Ромео и Джульетта») и сказка (балет «Золушка»). Ребята с удивлением узнают, что в 1917 году в Петрограде Прокофьев познакомился с Маяковским. Выступление поэта произвело сильное впечатление на композитора. В свою очередь Маяковский был восхищен музыкой Прокофьева, особенно его стремительными маршами. А в 1929 году Маяковский встретился с композитором Дмитрием Дмитриевичем Шостаковичем в связи с постановкой комедии «Клоп». Маяковский сказал, что любит музыку пожарных оркестров и что следует написать к «Клопу» такую музыку, которую играет оркестр пожарных. Позже выяснилось, что Маяковский любит не только музыку пожарных, но также с большим удовольствием слушает Шопена, Листа, Скрябина. На уроке литературы в 10 классе я рассказываю ребятам, что в 1930-1932 годах Шостакович создает оперу «Катерина Измайлова» по повести Н. Лескова «Леди Макбет Мценского уезда». [4, С. 85]. В том, с какой силой композитор обличает «мрачную эпоху», уродующую человека, с какой глубиной показывает в музыку трагедию совести Катерины Измайловой, раскрывается страстный гуманизм Шостаковича.

В песнях и операх, симфониях и концертах воплощено богатство чувств и мыслей, богатство и разнообразие нашей жизни. Некоторые писатели сам процесс создания литературного произведения уподобляли процессу музицирования. Так, А.К.Толстой писал: «Не только идеи, понятия, но и картины самые сложнейшие, самых тончайших оттенков я могу передать словами. Получается так, как будто бы в человеческом мозгу есть какие-то тысячи, может быть, миллионы клавиш, и человек, говорящий словами, он как будто невидимыми пальцами играет на этой клавиатуре мозга, и в голове воспринимающего возникает та же самая симфония». Тема о рождении и жизни песни будет намного содержательней и интересней, если привести известные

слова И. В. Гоголя: «По Волге, от верховья до моря, на всей веренице влекущихся барок заливаются бурлацкие песни. Под песни рубятся из сосновых бревен избы по всей Руси. Под песни мечутся из рук в руки кирпичи, и как грибы вырастают города». Интересно сообщить учащимся и о таком явлении в истории культуры. Неграмотная бабушка Федосова сохранила в своей памяти 30 тысяч стихотворных произведений, среди которых немало народных песен. Известный фольклорист П. Демуцкий в двух селах записал около 700 народных мелодий. «Песня - такой же высокий жанр, как и симфония. Песне доступны самые высокие идеи и самые высокие, сильные и чистые чувства». Она неисчерпаемый источник для создания крупных инструментальных и вокальных произведений. «Песня-своего рода театр: в ней есть драматургия, есть пьеса, есть актер и даже своеобразные декорации» [5, С. 132]., - говорил композитор В. П. Соловьев-Седой. Обращение к произведениям искусства расширяет границы уроков, внеклассных мероприятий, дает возможность научить школьников «переводить» язык живописи и музыки, выражать эстетическое восприятие мира на вербальном уровне. Музыкальный материал на уроках, внеклассных мероприятиях следует использовать систематически, происходит нравственно-духовное воспитание подрастающего поколения. Известный русский писатель и критик В.Г.Белинский хорошо сказал о значении музыки в жизни ребенка: «Влияние музыки на детей благодатно, и чем раньше начнут они испытывать его на себе, тем лучше, она наполнит гармонией мира их юные души, разовьет в них ощущение таинства жизни» [6, С. 125]. Прививать ребенку любовь к музыке нужно ненавязчиво, пусть она просто присутствует в жизни ребенка, сопровождает его. Как известно, любой урок, любое внеклассное мероприятие является формой реализации педагогических воздействий, где происходит непосредственное и систематическое общение учителя и учеников, направленное на актуализацию познавательных возможностей школьников, формируется эстетический вкус подростков, происходит нравственно-духовное воспитание.

Литература

1. «Уроки литературы». Приложение к журналу «Литература в школе» - №5 2001 г.
2. Современный урок русского языка. – Л.: Просвещение, 1990.
3. Петрушин В.И. Музыкальная психология. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997, - 193 с.
4. Шендерович Е.М. В концертмейстерском классе: Размышления педагога. - М.: Музыка, 1996.
5. Технические средства обучения в курсе фортепиано: Методические рекомендации./Сост. Клин В.Л. Киев: Гос. инст. культуры им. А.Е. Корнейчука, Кафедра ф-но, 1982.
6. Боренбойм А. Музыкальная педагогика и исполнительство. - Л.: Просвещение, 1989.

Крик Л.Д.

Formation of bases of moral culture of the personality

This article touches the parallel that links literature and music. In this article you'll find out that the indissoluble ties join music and the traditions of not only Russian and worldwide cultures but also the Bach's, Beethoven's and Chopin's traditions Tchaikovsky's and Scriabin's traditions and other great musicians of the past. The appeal to the masterpieces gives the students an opportunity to widen his horizon and teaches not only to «translate or interpret» the language of art and music but to express the aesthetic perception of the world on verbal level.

Key words: music, literature, notes, methods, theory, practice, motivation, prose, art.

Криков Л. Д.

Тұлғаның адамдық мәдениетінің негізін құралымы

Осы мақала музыка мен әдебиеттің арасындағы жарыспаны қозғайды. Онда берік байланыспен музыка орыс және әлем мәдениеті дәстүрлерімен, Бах пен Бетховен, Моцарт пен Шопен, Чайковский, Скрябин және басқа өткен ұлы сырнайшылармен байланысты екені туралы айтылады. Өнердің туындыларына үндеу оқушылардың жаратылыс пегін ұлғайтады, музыка мен көркем суретті «аударуға» үйретеді, ауызша деңгейде әлемнің эстетикалық байымын білдіреді.

Түйін сөз: музыка, әдебиет, нота, әдістеме, қағида, тәжірибе, қозғамдама, проза, өнер.

УДК 780.8

Лягавина В. Н. – преподаватель
ЗКГУ им. М. Утемисова
E-mail: vera.7.ru@mail.ru

**ВОСПИТАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ ПИАНИСТА
В ПРОЦЕССЕ ЧТЕНИЯ МУЗЫКИ С ЛИСТА**

Аннотация. Статья имеет методико-теоретическое и практическое назначение. В ней даются необходимые сведения по данному вопросу, без знаний которых невозможны серьезные занятия в классе фортепиано. Статья способствует пропаганде электронных технологий в современном музыкальном вузе. Работа предназначена преподавателям специального фортепиано, а также для студентов музыкальных вузов.

Ключевые слова: музыка, фортепиано, ноты, методика, теория, практика, мотивация, инновация, технологии, синтезатор.

О пользе чтения с листа для развития учащегося музыкальная педагогика была осведомлена с давних пор. Высказывания на эту тему можно встретить ещё в практике Баха, Шуберта и других видных педагогов-музыкантов XVII-XVIII вв. Необходимость упражняться в чтении нот с первого на них взгляда - а prima vista – специально подчеркивалось в “Правилах” А. Гензельта. Во II-й половине XIX столетия требования по чтению музыки с листа содержатся в программной документации практически всех авторитетных музыкальных заведений, как в России, так и за рубежом. Так в Московской консерватории требования в этой области были весьма серьезные. Сам Николай Рубинштейн заставлял своих учеников аккомпанировать с листа концерты. Есть свидетельства, что на сходной основе строились занятия в классе Зверева, Сафонова, в более поздние годы – Блюменфельда, Николаевой, Нейгауза и многих других видных педагогов-музыкантов. Они считали, что чтение с листа должно составлять определенную часть каждодневного “рациона” занятий учащегося музыканта.

В чём же конкретно состоит польза чтения с листа? В силу, каких причин оно оказывается способным стимулировать общемузыкальное развитие учащегося?

Чтение с листа представляет собой форму деятельности, открывающую самые благоприятные возможности для всестороннего и широкого ознакомления с музыкальной литературой. Перед музыкантом, регулярно практикующимся в чтении музыки с листа, нескончаемой и пестрой вереницей проходят произведения различных авторов, художественных стилей, исторических эпох.

«Сколько читаем – столько знаем» - это давняя, многократно проверенная истина сохраняет свое значение и в музыкальном образовании. Благоприятные

условия для активизации музыкально-интеллектуальных сил учащегося, создаваемых чтением с листа, обуславливаются тем, что ознакомление с нотной литературой – процесс, всегда имеющий особо яркую, привлекательную эмоциональную окраску. Это обстоятельство неоднократно подчеркивалось многими музыкантами. Можно привести, например, слова К.Игумнова, указывающего, что первое прикосновение с ранее неизвестным произведением «прежде всего, даёт волю непосредственному чувству: остальное приходит потом» [1, С. 347].

В процессе чтения нот с листа со всей полнотой и отчетливостью выявляют себя следующие основные дидактические принципы развивающего обучения:

- 1) увеличение объёма используемого в учении музыкального материала и
- 2) ускорение темпов его прохождения.

Несмотря на то, что важность этой работы признаётся всегда и всеми, к сожалению, складывается такое мнение, что в массовом учебном обиходе ей, тем не менее, не всегда уделяется достаточно внимания. Располагая издавна сложившейся, богатой традициями, всесторонней методикой обучения музыкальному исполнительству, зная как, каким путём формировать у учащегося комплекс различных технических приёмов и навыков, музыкально-исполнительская педагогика и по сей день не располагает обстоятельно аргументированной методикой обучения чтению музыки с листа.

Среди части педагогов-практиков распространена точка зрения, согласно которой вопрос о чтении музыки решается крайне просто: основное – найти время для соответствующих упражнений, что же касается умения, то со временем оно придёт само собой. «Лучший способ научиться быстро читать – это как можно больше читать» - писал И. Гофман [2, С. 33].

Нельзя, конечно, не согласиться, что количественный фактор имеет в данном случае немаловажное значение. Несомненно, также, что и стихийное, нерегулируемые занятия чтением с листа могут дать известный положительный эффект. В тоже время, необходимо знакомство с основными теоретическими и методическими постулатами в области чтения музыки за инструментом, сознательное, но не «спонтанное» овладение специальными приёмами и способами, призванными облегчить прочтение – всё это ведёт в данном случае к значительному повышению «коэффициента полезного действия».

Поэтому, следует рассмотреть некоторые узловые вопросы теории и методики чтения музыки за фортепиано, определенные исходные, принципиально важные положения, включая и инновационный подход к обучению игре нот с листа на основе использования современных технических средств, способных подвести необходимую опору под теорию и методологию прочтения нотного текста.

Одно из главных традиционных условий, обеспечивающих правильное протекание процесса чтения музыки с листа, заключенное в мысленном (нередко говорят - зрительном) опережении интонации того, что непосредственно играет им в данный момент.

Имеется в виду явление, как «разведка глазами». Поэтому на первом этапе обучения лучше использовать произведения с несложной гармонической и ритмической фактурой, желательно с наличием пауз, длинных длительностей и среднего умеренного темпа. В общих чертах схема процесса здесь такова: читающий окидывает взглядом некий отрезок музыкального текста, видя ноты, он одновременно трансформирует их с помощью внутреннего слуха в

адекватную звуковую картину; затем, пользуясь более или менее отрегулированной у каждого музыканта системой слухо-клавиатурных связей, воплощает элементы этой картины в цепи соответствующих движений. Проще говоря, берёт те или иные клавиши инструмента. Действует формула: «вижу – слышу – играю». Чем квалифицированнее и опытнее читающий с листа, чем более развит его внутренний слух, тем дальше он «засматривает» вперёд при игре. Чтение с листа даёт иной раз примеры необыкновенной зрительно-слуховой «дальновидности».

Современники Ф. Листа свидетельствовали, что великий пианист, исполняя незнакомые произведения, пробегал глазами нотный текст на 8 тактов вперед. Нечто подобное имело место у Рахманинова, Блюменфельда, Гольденвейзера.

Иное можно видеть при неумелых действиях плохо читающих музыкантов. Дистанция между видимым в нотах и играемым на инструменте сокращается у них едва ли не до нуля. Хуже всего, что при этом, как правило, выпадает среднее, важное звено раннее упоминавшейся трехчленной формулы «вижу – слышу – играю». Происходит чисто механическое «взятие» соответствующей клавиши инструмента. Игра становится формальной, аэмоциональной, превращается в удручающее монотонное «переступание» с одних клавиш на другие.

Второе существенное положение теории и практики чтения музыки с листа выражается в требовании неотрывности взгляда играющего от нотного текста. Неотрывность от текста взгляда, читающего музыку, тесно связано с умением играть, не глядя на руки «вслепую».

Отрываясь глазами от нотных строчек, читающий, естественно, легко теряет тот фрагмент текста, который исполнялся им в данный момент, теряет, частично или полностью, зрительно-слуховой контроль над музыкальным материалом. Отсюда – задержки, запинки, разного рода игровой «брак». Такого рода учащиеся следует отучать от непрерывных кивков головой (сверху вниз и обратно).

Третье условие, способствующее улучшению процесса прочтения музыки, может быть, как нам кажется, сформулировано следующим образом: ориентироваться при игре по графическим абрисам нотной записи, по контурным очертаниям нотных структур. Схватывая с единого взгляда общую конфигурацию мелодических рисунков, направленность их движения в звуковом пространстве, узнавая в тексте различные аккордовые стереотипы (трезвучия, обращения, доминантсептааккорд и т.д.), квалифицированный «чтец» не испытывает необходимости в абсолютной расшифровке каждого звука на нотномосце. Так, уточнив нижний звук, какой – либо сложной аккордовой вертикали, он без особого труда разгадает остальные.

Практика работы в классе выявляет важную закономерность: если учащийся возьмёт за правило фиксировать и отмечать для себя в новом нотном материале уже известные ему из прошлого опыта типовые формулы фортепианной фактуры, как-то: гаммы, арпеджио разных видов, тремоло и т.д., это значительно упростит его задачу. Это разгружает внимание играющего; пианист в этом случае читает как бы «сквозь ноты», к тому же легко выходит их аппликатурных затруднений, используя в привычных фактурных ситуациях ранее освоенные, прочно автоматизированные последования пальцев. На этом этапе можно использовать более сложные произведения с разной фортепианной фактурой.

При современных технологиях не следует также исключать инновационного подхода для чтения музыки с листа. Появление электронных звукозаписывающих устройств и музыкальных инструментов открыло новую страницу в музыкальной жизни человечества. Начиная со второй половины XX в., многие из них широко применялись не только в профессиональной музыке, но

стали вполне доступными и для любительской аудитории. Использование этих достижений прогресса открыло большие перспективы, как в исполнительской, так и в учебной деятельности музыкантов, создало условия для модернизации этой образовательной сферы.

В обучении одному из сложнейших видов исполнительской деятельности музыканта – чтению нот с листа – применение синтезатора и специфических магнитофонных записей дает огромный эффект, недостижимый с помощью уже известных традиционных методов.

Существует несколько факторов, обосновывающих их включение в процесс обучения игре с листа. С их помощью у студента активизируется целостный процесс восприятия и озвучивания нотного текста; формируется положительное отношение к занятиям и самому процессу игры с листа и существенно повышается эффективность самостоятельной работы.

Поясню сказанное.

1. Одна из основных причин отставания этого исполнительского умения от общетехнического уровня развития музыкантов заключена в интерференции навыков (от англ. *habit interference*), представляющей собой «негативный эффект переноса навыков, при котором выполнение (освоение) одного навыка затрудняет выполнение (освоение) другого» [3, С. 207]. В данном случае качественной реализации процесса игры с листа препятствуют навыки разбора нотного текста, фиксированные и стандартизированные ежедневными многочасовыми занятиями по разучиванию учебного программного репертуара. Нагляднее всего интерференция навыков проявляется в многочисленных остановках игрового процесса и попутных исправлениях ошибок. Эти погрешности затрагивают технологическую сторону исполнительского процесса и особенно характерны для музыкантов, владеющих навыками игры на фортепиано, но не умеющими читать с листа.

«В ансамбле» с синтезатором или цифровым пианино (имеющим аналогичные функции) можно оптимальным способом добиться *безостановочности* процесса озвучивания нотного текста. Введенные в процесс игры в качестве фонового сопровождения, они являются мощным средством отработки *целостного* умения читать с листа. В частности – активизируют произвольное внимание и работу оперативной памяти, ускоряют когнитивные процессы, что в комплексе ведет к повышению порога восприятия нотного текста, мобильности и скоординированности всех сенсорных систем (в частности, зрительно-двигательной реакции), развивают темповый потенциал играющего.

Рассмотрим подробнее влияние вспомогательных технических средств на метроритмическую и темповую стороны исполнения.

Как показывает практика, в процессе игры с листа нередко наблюдаются определенные проблемы с организацией метроритмической структуры произведения. Для их преодоления необходимо выполнение двух условий: ощущение *равномерности и непрерывности* метрической пульсации; четкое осознание *величины длительности*, которой равен промежуток времени от одного пульса до другого. Именно ощущение равномерной и непрерывной пульсации дает сопровождение синтезатора (или цифрового пианино).

Заметим, что традиционно в этих целях музыканты используют метроном, позволяющий «выработать у учащихся стереотип равномерной пульсации» [4, С. 92]. Однако мы считаем, что опора на ритмо-стилевое фоновое сопровождение синтезатора позволит решить поставленную задачу намного действеннее. Психологи, занимающиеся вопросами восприятия времени, отмечают одну

особенность – «хотя физическое время и может быть измерено, оно не является стимулом в обычном смысле: нет объекта, энергия которого воздействовала бы на некоторый рецептор времени» [5, С. 382]. Вводя в процесс игры с листа синтезатор, мы находим именно этот, воздействующий на рецептор времени, стимул – стабильную метрическую пульсацию, *заполненную ритмическим содержанием*. Собственно этот фактор не позволит «потеряться» во временных промежутках между соседними пульсациями, что особенно актуально для чтения с листа произведений в медленных темпах.

Чрезвычайно актуально для методики обучения игре с листа воздействие на *темповые* характеристики. Исполнение в темпе, максимально приближенном к указанному в произведении, является важнейшим качественным показателем успешности процесса чтения и с технологической, и с художественной стороны. Игра в сопровождении синтезатора аналогична ансамблевому чтению, при котором «темп чтения партнеров заставляет медленно читающего ученика подтянуться до нормальной беглости» [6, С. 12].

Оригинальность методического приема состоит в трехкратном проигрывании нотного текста *с постепенным ускорением темпа от исполнения к исполнению*. При этом темп совершенно четко фиксируется и регулируется с помощью тех же функций ритмо-стилевого сопровождения. Применяя этот способ из урока в урок, происходит систематическое воспитание порога восприятия нотного текста, а активизация всего комплекса навыков ведет к развитию скоростного темпового барьера игры с листа. «Увеличение беглости самого процесса чтения, скорости восприятия нотного текста – серьезный фактор профессионального и художественного прогресса учащегося-музыканта», - верно, отмечает К. Цатуриян [7, С. 45].

2. Использование на уроке современных музыкальных инструментов делает обучение с точки зрения молодежи более привлекательным, формирует у них *позитивную мотивацию* и к занятиям игрой с листа, и к самому процессу чтения.

Мотивация – чрезвычайно важный фактор, определяющий восприятие нотного текста. Внутренняя мотивация обычно происходит из чувства удовлетворения и завершенности, она оказывает влияние и на произвольное, и на послепроизвольное внимание [8, С. 90]. Вспомним, что удивительные результаты игры с листа многих знаменитых пианистов (Ф. Лист, М. Балакирев, М. Мусоргский, С. Рахманинов, С. Прокофьев, С. Рихтер и др.) основаны именно на ярко выраженной внутренней потребности к занятиям этим видом деятельности. Например, о Блюменфельде рассказывали, что «когда Феликсу было еще лет девять-десять, он уже был «пожиратель нот»: он часами не отрывался от рояля, читая с листа все, что ему попадалось под руки, вечно музицируя и увлекая этим других» [9, С. 283].

Однако у современных студентов музыкальных вузов подобная мотивация выражена чрезвычайно слабо в силу ряда причин, основная из которых – возможность знакомиться с музыкальной литературой лишь посредством пассивного прослушивания записей. Действительно, в XX столетии в результате интенсивного развития научно-технической мысли появились доступные для массового пользования звукозаписывающие и звуковоспроизводящие устройства: магнитофоны, проигрыватели грампластинок и компакт-дисков, аудио- и видеоплееры, наконец, компьютерные технологии и Интернет. С их распространением вытесняется необходимость непосредственного проигрывания нотных текстов на инструменте.

Но при отсутствии внутренней мотивации существует потенциальная возможность воздействовать на *внешнюю* ее сторону. Внедрение в процесс игры с листа современных музыкальных инструментов поможет активизировать внешнюю мотивацию, которая происходит от факторов, внешних по отношению к индивиду [10, С. 140].

3. Наконец, применение электронных музыкальных инструментов в процессе обучения чтению с листа отражается в *интенсификации учебного процесса*, повышении производительности труда преподавателей и обучаемых.

Особое значение в домашней работе студентов придается магнитофонным записям одной из партий фортепианного ансамбля или солирующего инструмента (голоса). Заметим, что о пользе чтения с листа под записанный на магнитофон голос писал Е. Шендерович, рассматривающий вопросы чтения с листа камерно-вокальных произведений: «...У пианиста возникает навык очень быстрой ориентации и безостановочного следования вперед по мере развертывания музыкального материала» [11, С. 50]. Отличие применяемого нами приема заключается в том, что при записи какой-либо партии ансамблевых или камерно-ансамблевых сочинений на магнитофон непременно использовались ритмо-стилевые функции синтезатора. Играя нотный текст с листа, музыкант должен одновременно слышать и с наибольшей точностью совпадать в темпоритме и с фоновым сопровождением синтезатора, и с записанной на магнитофон партией ансамбля.

Введение в повседневную самостоятельную работу по чтению нот с листа синтезатора и магнитофонных записей позволяет студенту четко организовать занятия, без присутствия преподавателя, но с гарантированным результатом. Такая работа приобретает созидательный характер, что, в конечном счете, «не только развивает творческий потенциал воспитываемой личности, но и обеспечивает более глубокое усвоение знаний и навыков, т.к. они постоянно участвуют в индивидуальной деятельности учащегося, проходя систематическую внутреннюю переработку в процессе нового» [12, С. 25].

Следует специально подчеркнуть, что синтезатор или цифровое пианино используются как *вспомогательные* инструменты. Сроки их применения ограничены решением конкретных технологических задач на начальном этапе обучения этому сложному умению.

Таким образом, использование современных технических средств поможет наиболее эффективным образом решить проблемы преодоления интерференции навыков, наладить метроритмическую и темповую сторону исполнения музыкального произведения с листа. Этот подход позволит оптимальным способом активизировать непрерывность процесса восприятия и озвучивания нотного текста, развить не только отдельные компоненты этой сложной способности, но и наладить их взаимодействие.

Таковые некоторые основные положения, способные рационализировать чтение музыки с листа, воспитать мыслительные качества студента и заложить фундамент теории и практики этого процесса, поможет формированию профессионализма будущих специалистов, что является необходимым условием повышения качества образования.

Литература

1. Нейгауз Г. Об искусстве фортепианной игры. - М., 1967.
2. Боренбойм А. Музыкальная педагогика и исполнительство. - Л., 1974.

3. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. - СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004.
4. Чертовский А.Н. Инновационные подходы к начальному обучению игре на фортепиано (на материале учебной работы с учащимися подросткового и раннего юношеского возраста): Дисс. ... канд. пед. наук. - М., 2000.
5. Креч Д. Восприятие движения и времени // Хрестоматия по ощущению и восприятию. - М.: МГУ, 1975.
6. Верхолаз Р.А. Вопросы методики чтения нот с листа. - М.: АПН РСФСР, 1960.
7. Цатурян К.А. Педагогические основы освоения учащимися нового музыкального материала: Дисс. канд. пед. наук. М., 1983.
8. Солсо Р. Когнитивная психология. - М.: Тривола. - М.: Либерия, 2002.
9. Нейгауз Г.Г. Размышления, воспоминания, дневники. - М.: Музыка, 1983.
10. Большой толковый психологический словарь. В 2-х томах. Т. 1 / Сост. А. Ребер. - М.: Вече, 2001.
11. Шендерович Е.М. В концертмейстерском классе: Размышления педагога. - М.: Музыка, 1996.
12. Горбунова И. Б. Музыкальный компьютер в детской музыкальной школе: Учебное пособие. СПб.: РГПУ им. А. И. Герцена, 2003.

Лягавина В. Н.

Пианисттин кәсіби ойын музыканы парактан оқу процесінде тәрбиелеу.

Мақаланың әдістемелік – теориялық және практикалық мағынасы бар. Мақалада осы мәселе бойынша қажетті мәліметтер беріледі. Ол мәліметтерсіз фортепиано класында сабақтарды түйінді, сауатты өткізуі мүмкін емес.

Мақала қазіргі замандағы музыкалық жоғары оқу орнында электрондық технологияларды насихаттау мүмкіндігін туғызады. Жоғарыда айтылып кеткен жұмыс Арнайы фортепиано пәнінің оқытушылары мен музыкалық жоо - ның студенттері үшін жазылған.

Түйін сөз: музыка, фортепиано, ноталар, әдістеме, қозғамдама, инновация, синтезатор, технологии.

Лягавина В. Н.

Education professional pianist in the mind reading sheet music from.

Article has the big theoretical and practical appointment. In it the necessary information in the given subject without which knowledge serious employment in a piano class are impossible is supplied.

Article assists propaganda of electronically technology in modern musical institution of higher learning.

Article is intended teachers of a special piano, and also for students of musical high schools.

Key words: music, piano, sheet music, technique, theory, practice, motivation, innovation, technology, synthesizer.

УДК 37.011. 31:78

Нурпеисова Н.Е.- преподаватель
ЗКГУ им. М. Утемисова
E-mail ms_nurpeisoff@mail.ru

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ИМИДЖ ПЕДАГОГА-МУЗЫКАНТА

Аннотация. В данной статье рассматривается способность учителя, педагога, музыканта выстраивать свою творческую профессиональную деятельность по законам добра, гармонии, которые формируются на основе творческих и специальных способностей личности. Реализация педагогом-музыкантом духовных, культурологических, нравственно-эстетических

и художественных ценностей музыкального искусства является главным показателем высокопрофессиональной культуры личности, свидетельством возрастания ее духовности и культурного богатства.

Ключевые слова: искусство, культура, музыка, учитель, психология, творчество, способности, профессия, личность, эмоции, эстетика.

Проблема профессиональной культуры педагога-музыканта предполагает комплексный подход к раскрытию сущности и слагаемых данного феномена. Определение содержания категории “профессиональной культуры учителя музыки” возможно путем раскрытия содержания основных понятий и их производных, образующих вкпе с основной категорией своего рода “категориальное дерево”.

Стабилизирующим фактором культуры выступает культурная традиция. Благодаря ей происходит накопление и трансляция человеческого опыта в истории, и каждое новое поколение может актуализировать этот опыт, опираясь в своей репродуктивной и творческой деятельности на созданное предшествующими поколениями. Таким образом, задача человека заключается в творении культуры, возвращении, возделывании, охране природы, космоса от разрушения, не только увеличении разнообразия и сложности мира, но и упорядочении его.

На уровне личностного социально-ролевого проявления одной из слагаемых культуры выступает профессиональная культура, включающая в себя, по утверждению А.М.Трудкова, многоуровневый комплекс, слагаемыми которого выступают:

Система ценностей, определяющая общественную и индивидуальную значимость средств, результатов и последствий профессиональной деятельности. Информационно-операционные ресурсы профессиональной культуры, наработанные предыдущей практикой.

Объекты профессиональной деятельности, состояние которых требует определенных нормативных изменений.

Термин “профессиональная культура учителя” зачастую используется в качестве синонима таких понятий, как “педагогическая культура учителя”, “педагогическая компетентность учителя”. Профессиональная культура учителя включает такие составляющие, как общая культура, педагогическая культура, этическая культура, эстетическая культура, философская культура. [1, С. 223].

Профессиональная культура учителя соединяет в себе элементы формального (следование определенным нормам, инструкциям, наработанным приемам) и неформального (творчество, индивидуальность, импровизацию) плана. Чаще всего данные элементы характеризуются взаимосвязанностью и органичным переходом друг в друга. Однако, как утверждал П.К. Энгельмейер, “хороший воспитатель тем и отличается от ремесленника, что, тогда как последний руководствуется только стереотипными приемами, первый вживается в индивидуальные особенности воспитанника и к ним прилаживает свой идеал доброго гражданина”.

Способность верно разбираться в личности и поведении своих учеников, адекватно откликаться на их поступки, выбирать адекватную систему методов обучения и воспитания, наилучшим образом отвечающих индивидуальным особенностям детей, – показатель высокой профессиональной культуры учителя, его педагогического искусства. В свою очередь, последнее выступает, как считает Б.Т.Лихачев, в качестве совершенного владения учителем всей совокупностью знаний, умений и навыков, соединенного с профессиональной увлеченностью, развитым педагогическим мышлением и интуицией, нравственно-эстетическим отношением к жизни, глубокой убежденностью и твердой волей. Категорией меньшей общности по отношению к понятию

“профессиональная культура учителя” выступает категория “профессиональная культура учителя музыки”.

Учитель музыки как носитель высокой художественной культуры становится создателем музыкального искусства, которое призвано играть значительную роль в формировании духовной культуры детей. Хороший педагог-музыкант, по мнению Д.Б.Кабалевского, всегда сделает искусство своим помощником в раскрытии необъятных духовных сил учащихся. Все музыкально-воспитательные программы, все новаторские идеи реализуются через творческую деятельность учителя музыки. Именно поэтому его профессиональная культура как “представителя самого изящного вида искусств” во многом определяет содержание духовной жизни учащихся [3, С. 274].

Таким образом, профессиональная культура учителя музыки, окрашенная общекультурными, общепедагогическими и искусствоведческими аспектами, складывается из следующих доминирующих компонентов: богатый духовный мир личности учителя, способного вбирать в себя эстетическое, познавательное и воспитательное воздействие музыкального искусства: любовь и профессиональный интерес к явлениям музыкального искусства на основе личностно-ценностных убеждений; концептуально-целостное видение сущности, природы и закономерностей музыкального искусства; творческая увлеченность музыкально-педагогической профессией; активная самообразовательная познавательно-художественная деятельность в области музыкально-педагогической науки.

Сущностные характеристики профессиональной культуры учителя музыки следует рассмотреть через призму ее основных структурных подсистем. В их качестве, согласно А.М.Трудкова могут выступать социально-мировоззренческая, методологическая, психологическая, коммуникативная и музыкально-эстетическая подсистемы профессиональной культуры учителя музыки.

1. Социально-мировоззренческая подсистема профессиональной культуры учителя музыки.

Социальный аспект требований к учителю музыки отражается в его готовности осуществлять активную деятельность с учетом социально-объективной ситуации и в соответствии с личной моральной позицией и осознанной ответственностью. Школе необходим учитель, не только высокопрофессионально подготовленный, но воплощающий идеал в своей личности, которая, по словам К.Д.Ушинского, является ничем незаменимым животворным источником света для молодой души [4].

Сложность профессии учителя определяется как высокими требованиями общества, так и огромными затратами умственной, психической, душевной энергии, на реализацию которой указывал Я.А.Коменский: “Учителями должны быть люди... честные, деятельные и трудолюбивые; не только для вида, но и на самом деле они должны быть живыми образцами добродетелей, которые они должны привить другим”.

Социально-ценностная позиция учителя музыки основывается на мировоззрении и нравственной ответственности. Мировоззрение составляет ведущее звено профессиональной культуры, отражая все стороны специалиста как человека и профессионала. Оно является упорядоченной системой взглядов на окружающую действительность, совокупностью принципов и убеждений, определяющих направления деятельности и отношений. Образую систему морально-нравственных ценностей личности учителя, мировоззрение является ключевой характеристикой специалиста и служит высшим регулятором его деятельности и поведения. Духовный стержень мировоззрения, считает Г.Сараф, отчетливо отражает готовность личности к самоотдаче, к такому поступку, в котором отчетливо прослеживается стремление к добру, истине, справедливости и красоте [6].

2. Методологическая подсистема профессиональной культуры учителя музыки.

Понятие “учитель-исследователь” в педагогике употребляется как характеристика высшего уровня профессиональной культуры личности человека, занятого педагогической практикой. Мотивация к поиску, детерминирующая интерес к профессиональной деятельности, присуща творческой личности педагога. В этой связи В.В.Краевский утверждает, что, главным образом, целостная методологическая культура будет способствовать педагогу отличать настоящую науку от имитации, новаторство от прожектерства. Е.В.Бережнова выделяет в качестве главных признаков методологической культуры учителя: навыки проектирования педагогического процесса; умение осознавать, формулировать и творчески решать задачи; способность к осуществлению методической рефлексии; потребность в научных педагогических знаниях.

Методологическая культура учителя музыки предстает, в виде многокомпонентной и многоуровневой структуры. Целостность структуры методологической культуры охватывает духовно-нравственную, мотивационную, интеллектуальную и деятельностную сферы личности учителя музыки и определяет инновационный характер его мышления и активность музыкально-педагогической деятельности [2, С. 105].

3. Психологическая подсистема профессиональной культуры учителя музыки.

Высокий уровень профессиональной культуры учителя музыки немислим без адекватного уровня развития ее психологического компонента. Это обусловлено значением психологии как теоретического и практического фундамента общей и музыкальной педагогики и частных методик преподавания. Еще выдающийся педагог К.Д.Ушинский по этому поводу писал: “Мы не говорим педагогам – поступайте так или иначе; но говорим им: изучайте законы тех психических явлений, которыми вы хотите управлять, и поступайте, соображаясь с этими законами и теми обстоятельствами, в которых вы хотите их приложить”.

Высокое музыкальное искусство, являясь искусством эмоционально-образным, по мнению Г.С.Тарасова, - самый желанный руководитель психического развития детей. Нравственно-эстетическое содержание музыкальной классики – важнейший психолого-педагогический ориентир в деятельности учителя. Совершенная психологическая культура учителя музыки является важнейшим созидательным фактором воздействия на духовный мир подрастающего поколения. Педагог, стремящийся по праву называться психологически культурным, помимо правил внешнего поведения и профессионального этикета, обязан досконально изучить, в том числе, и правила психогигиены и психопрофилактики. Без этих знаний не будет иметь возможности широко раскрыть свои общие и музыкально-педагогические способности и ощутить полноту и богатство жизнедеятельности.

4. Коммуникативная подсистема профессиональной культуры учителя музыки.

Профессионально-педагогическое взаимодействие должно обладать взаимообогащающим и взаиморазвивающим характером и являться, по мнению В.С.Библера, развивающим диалогом. Отсюда проистекает необходимость наличия у учителя музыки высокой коммуникативной культуры, которая, согласно И.И.Рыдановой, является профессионально-личностным свойством личности, обеспечивающим продуктивность педагогического взаимодействия. В качестве существенных признаков коммуникативной культуры учителя музыки И.И.Рыданова выделяет: потребность в диалогическом общении с учащимися, музыкальным искусством и с самим собой; положительное эмоциональное самочувствие до, во время и после общения; коммуникативные умения и навыки. конструктивное разрешение межличностных противоречий; гуманизм и демократизм общения; эстетика общения [7, С. 95].

Личность учителя музыки, обладающего искусством художественно-диалогического общения, глубоко и полно раскрывается на музыкальных занятиях в процессе исполнения произведений, рассказа о нем, передаче своего отношения к композитору, музыке, усилению ее эмоционального воздействия. При этом проявление педагогом чуткости, внимания к переживаниям учащихся, порождает ответное чувство уважения и доверия.

5. Музыкально-эстетическая подсистема профессиональной культуры учителя музыки.

Основной целью музыкального воспитания выступает музыкально-эстетическая культура личности, которая рассматривается Б.Т.Лихачевым [5, С. 185], как совокупность способностей личности воспринимать, переживать и преобразовывать природу, общественную жизнь, самого человека по законам красоты, открывающим путь наиболее полного гармонического раскрытия всех сущностных сил человека. От уровня ее развитости во многом зависит качественный уровень профессиональной деятельности учителя музыки.

Способность учителя музыки выстраивать свою творческую профессиональную деятельность по законам добра, гармонии и гуманистической лично ориентированной педагогики является важнейшей способностью, формирующейся на основе слияния творческих и специальных способностей личности. Реализация педагогом-музыкантом духовных, культурологических, нравственно-эстетических и художественных ценностей музыкального искусства является главным показателем высокопрофессиональной культуры личности, свидетельством возрастания ее духовности и культурного богатства.

Литература

1. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. – М., 1996.
2. Бережнова Е.В. Формирование методологической культуры учителя // Педагогика. – 1996. - № 4.
3. Кабалевский Д.Б. Дорогие мои друзья. – М., 1977.
4. Каган М.С. Философия культуры. – СПб, 1996.
5. Лихачев Б.Т. Теория эстетического воспитания школьников. – М., 1985.
6. Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики. – М., 1995.
7. Рыданова И.И. Основы педагогики общения. – Минск, 1998.

Нурпеисова Н. Е.

Педагог-музыканттың кәсіби имиджі

Бұл мақалада мұғалімнің, ұстаздың, музыканттың өз шығармашылық, кәсіби қызметін ұйымдастыру қабілеті қарастырылады. ұстаздардың кәсіби қызметін ұйымдастыру қабілеті тұлғаның шығармашылық және арнайы қабілетінің негізінде жақсылық, үйлесімділік заңдар бойынша өнделеді. Ұстаз-музыкант музыкалық өнердің мәдени, өнегелі-эстетикалық және көркем құндылықтардың жүзеге асыруы – тұлғаның жоғары кәсіби мәдениеттің негізгі көрсеткіші, оның рухани және мәдени байлық өсудің куәлігі.

Түйін сөз: өнер, мәдениет, музыка, мұғалім, психология, шығармашылық, зейіндер, кәсіп, тұлға, эмоциялар, эстетика.

Nurpeissova N.E.

Professional image of teacher-musician

This article examines the ability of teachers, teacher, musician build its creative professional activity by the laws of goodness, harmony, which are formed on the basis of creative and special abilities of the individual. Implementation of teacher-musician spiritual, cultural, moral and aesthetic and artistic values of musical art is the main indicator of a highly professional culture of the individual, increasing evidence of its spiritual and cultural wealth.

Ключевые слова: Art, culture, music, teacher, psychology, creation, ability, profession, personality, emotions, esthetics.

ӘОЖ 81,243

Ғ.Қ.Хасанов - ф.ғ.д., М. Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры
Г.А.Туленова - М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: adelya_karabasova@mail.ru

ТҮР-ТҮСКЕ ҚАТЫСТЫ КҮРДЕЛІ АТАУЛАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ КӨРІНІСІ

Аннотация. Мақалада қазақ тілінің түр-түске қатысты күрделі атаулары тілдік сана мен ұлттық дүниетаным қатысында қарастырылады.

Түйін сөз: түр-түс әлемі, тілдік таңба, ұлттық мәдениет, тілдік дүние бейнесі.

Кез келген ұлт мәдениетіндегі түр-түс әлемі өзіндік ерекшелікке, өзіндік белгілік таңбалық мәнге ие. Яғни, «мәдениеттегі түр-түс» арқылы халық өзіндік эстетикалық көзқарасын, эмоциялық қалпын, адамгершілік түсініктерін білдірген. Қоршаған орта, аспан әлемін тіпті кез-келген материалдық мәдениетке байланысты заттар, киім-кешек, құрал-жабдық, болмаса рухани мәдениетке қатысты салт-дәстүрді түр-түссіз қабылдау мүмкін емес. Онсыз оның болмыс-бітімі толыққанды болмайды. Сондықтан түр-түс – ұлт мәдениетін танытатын бірден-бір жол. Ол өз тамырын терең жайып, ата-бабамыздың мифтік түсінігімен де астасып жатады. Адам баласы өзін қоршаған табиғатты, өзін-өзі, қоғамдағы заттар мен құбылыстарды жан-жақты да терең танып білудің көптеген тілдік қайнар көздері мен тәсілдеріне түр-түс әлемі де жатады [1, 448 б.].

Адам баласы әртүрлі түр-түсті бір-бірімен салыстыра отырып ажыратады. Олардың бір тобы адамға жылы көрінсе, енді біреулері суық болып көрінеді. Осыған байланысты түстерді **жылы және суық түстер** деп бөлу қалыптасқан. Бұған себеп: ыстық оттың жалыны *қызылт*, *қызыл* екені, суық мұздың түсі *көкшіл*, *жасыл*, *қаракөк* екені түсінікті. Бірақ табиғаттағы түр-түстердің барлығы әр уақытта да бір заттың, құбылыстың түр-түсін, өң-реңкін, сыртқы сипатын ғана анықтаумен шектелмейді. Сонымен қатар түр-түс атауларының мүлдем түр-түске қатысы жоқ немесе одан мағынасы тым алыс ұғым-түсініктерді білдіре алатыны белгілі. Басқа халықтардағыдай *қазақ халқы үшін де әлем екі түске – ақ пен қараға бөлінген*. Оның бірі *ақ түс* – күллі игі жақсы қасиеттер иесі болса, *қара түс* – жамандық біткеннің белгісіне ие. Бұл түсінік халық санасына терең ұялап, оның тілі мен ойлау жүйесінен орын алған. Сондықтан *ақ түс* күні бүгінге дейін жақсы бастама атаулының бәрінен де табылады. Өйткені ол сұлулық әлемінің, адамгершілік қасиеттерінің біртұтас жиынтығын құрайды. Қазақ халқының ежелгі дүниетанымында дүниені төрт бұрышты деп түсініп, әр түске өзіндік таңбалық түс бергені белгілі. Сонда *қара түс* солтүстікті белгілейді. Зерттеулерге сүйенсек, «Авестада» солтүстік жақтағы қасиетті тауды «Хукариа» деп атайтындығы айтылады. «Хукариа» атауының иран тіліндегі бастапқы айтылу нұсқасының «Хух Хара» болғандығын ескерсек, мұндағы «хара» о баста дей-түркінің (арғықазақ) «қара» формасынан шыққандығын айтуға болады. Яғни «Хух Хара» сөзі бүгінгі түркі тіліне «Харатау» - «Қаратау» деп аударылады. Бұл жердегі «қара» сөзі түсті емес, «түпкі, бастапқы» деген мағынаға ие болып тұр. Түркі тілдерінің бірі өзбек тілінде «қара» сөзі «темір» деген мағынада қолданылады [4]. Мұндай ұғым буряттардың дүниетанымдық

негіздегі фольклорында да болғандығы байқалады. «Қара» сөзі жер асты, төменгі әлем ұғымын білдірсе, «ақ» сөзі оған қарама-қарсы жоғарғы әлем, құдайлар мекені, аспанның символы болған. Ақ түсінің о дүниелік символы қазақ халқының мифтік түсінігінде төрт түлік, соның ішінде жылқы малының ақ түстісімен байланысты болған. Ақ түс ежелгі түркі-монғол халықтарының архаикалық мифтік түсінігінде күн сәулесіне, күнге теңелген. Күн сәулесінің жылдам таралуына сол кезде желдей жүйрік жылқы ғана теңесе алған. Астарында қазақ халқының гарыштық дүниетанымының ұлттық белгілері жатқан табиғат құбылыстары мен жан-жануарлардың түр-түстік символикасына қазақтар үлкен мән берген, халықтың ұғымында ақ, қара түс атауларымен бірге, ала түсінің де қасиеті ерекше. Ала – орта дүниенің, жер бетінің таңбасы ретінде көптеген ұлттық әдет-ғұрыптарда маңызды орын алады: «Өлікті жөнелткенде абыз ала жіптің бір шетін мәйіттің денесіне денесіне байлап, бір ұшын өзі ұстап: «Ала жіп, ала жіп, бұл кісінің бар күнәсын ала біт!», – деп айтады». Қазақ танымында алалық, түстілік, алапестікке байланысты әңгімелер тектен-текке айтылмаған, бұлар таза мифтік түсініктің қарабайырлануы (профанация) нәтижесінде ежелгі мән мен идеяның ұмытылып кетіп, есте сақталып қалған сөз тіркесі мен әңгіме фрагменттері кейінгі жағдайда басқаша түсіндіріліп жүр. Тілші-ғалым Б.Ақбердиева осы сөздің негізгі символдық белгісі ретінде күнәге тәуелді етеді. Яғни, алалық – күн белгісі, атрибуты. Қазақ дүниетанымында мұндай күнтекті белгі ретінде қал, қалша, нес, шұбар сияқты сөздер қолданылады. Алалық пен алапестікті кейін тек ауру-сырқат болар деп түсінген. Шындығында нес сөзі де дақ, қал дегенді білдіреді. Оны белгілі сырқатқа телу – кейінгі қазақ тілінің дәстүрі, ертедегі қазақтар ежелде күн бетіндегі дақты қалға, меңге ұқсатқан. Ала сөзіне қатысты көптеген атауларда уақыт мағынасы сезіліп тұрады. Ала түсінің уақытқа қатыстылығы жөнінде мифолог С.Қондыбай ала сөзін ертегі-аңыздардағы ат-жылқылардың түсіне қатыстыра отырып, ала аттың күн мен уақыттың символы екендігін айтады. Ол қазақ жылқыны түстеуге келгенде алдына жан салмайтындығын ескерте отырып, ала түс ұғымына шұбар, тарғыл, сарыала, бұрыл, қызылкүрең сияқты бірнеше түс араласқан қосындыны ала түс деп орташалап алып, мифтік тұрғыдан қарастырады. Қазақтың эпостық жырлары мен өткен ғасырлардағы ақын-жыраулардың мұраларында ала сөзі ат, оның ішінде азбан ұғымында жиі кездеседі. Ала, алаша ат – мықты, күшті, жүйрік аттың символы, алалық түске байланысты емес, медиаторлық қасиетке берілген атау. Сонда ала, алаша атты мифтік триадалық символдың тіліміздегі лексикология-фразеология жүйесіндегі көрінісінің бірі деп тануға болады. Сондай-ақ, тілімізде осы сөзбен кездесетін сөздер мен сөз тіркестерінде алаш, аласапыран, алай-түлей, алапат т.б. жер жүзі, жер беті, тіршілік, өмір сүру, күресу, мифтік таныммен айтқанда орта дүниеліктің белгісі бар екендігін айта кету керек. Себебі жер бетінің белгісі ала түспен белгіленеді.

Кесте – дүниенің түр-түстік сипаты

Түр-түс	Ғаламның мифтік моделі	Сипаттамасы
Ақ түс	Жоғары дүние	Тәңірілердің мекені, мәңгілік өмір не тазалық пен пәктіктің белгісі
Ала түс	Ортаңғы әлем, жер беті	Жоғары, төмен дүние арасындағы медиатор бойында ақ пен қараның, жоғары мен төменнің сипаты мен қасиеті бар; тұрақты сипаты жоқ, ақ та емес, қара да емес.
Қара түс	Төменгі әлем, су, жер асты, қараңғылық.	Төменгі дүние, зұлымдық ордасы; өлім, о дүние

Қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінде, аңыздық мифтерінде, бақсы сарыны мәтіндерінде **сары** түс атауының төңірегінде жасалған символдық мағыналы сөздер де көптеп кездеседі. Көбінесе бұл *сары* сөзі адам, пері, шайтан аттарына, яғни белгілі бір субъектіге қатысты қолданылған (*Мыстан, Сарықыз, Күнікей, Бекторы* және т.б.). *Сары* түсінің жағымсыз кейіпкердің символы екендігін, басқа да халықтардың мифтік аңыз-әңгімелерінен аңғаруға болады.

Қазақ мифіндегі *көк түс* аспанға қатысты, оның тәңірлік сипаты болған. Бұл танымның тереңде жатқандығын Күлтегін ескерткішіндегі «Биікте *Көк Тәңірі*, Төменде қара Жер жаралғанда, Екеуінің арасында адам баласы жаралған» жолдары дәлелдей түседі. Ата-бабамыз дүниені төрт бұрыш деп түсініп, әр бұрышқа өзіндік символикалық реңк-түс берген. Атап айтқанда, шығыс – **көк**, оңтүстік – **қызыл**, солтүстік – **қара**, батыс – **ақ** түс деген күн айналымына негізделген таным. Осындағы шығыстың символы ретінде *көк түсін* киелі санаумен байланысты қазақ халқы шығысты да қасиетті санап, шығысқа қарап тілек тілеген, киіз үйдің есігін шығысқа қаратып ашқан. Бұның бәрі ұлы «*көк*» – аспан тәңіріне табынудан келіп шыққан. Демек, *көк түс* -адалдықтың, мәңгіліктің, тұрақтылықтың символы ретінде «мәңгілік көк аспанмен», «тәңірімен» ұқсастырылады. Осы түсінік *жеті қат көк, тоғыз қат көк* тіркестерімен бейнеленген. Еліміздің туының түсі ашық аспан түстес болуын да *көк* түсінің ерекше ықыласқа бөленуімен түсіндіруге болады.

Сонымен түстердің дүниетанымдық қызметін көрсетуде Ж.А.Манкееваның сөзімен қорытындыласақ, олар «өмір сүруді қамтамасыз ететін мәдениетке жататын дүниелердің мәдениетке қатысы адамдардың тек өмір сүруі үшін қажет мұқтаждықтарын ғана қанағаттандырып қоймай, сонымен бірге олардан жоғары тұратын социогендік, символдық және эстетикалық қажеттіліктерін де өтейді» [7, 53 б].

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
2. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966.
4. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. М.: 1978
5. Оралбаева Н. Күрделі сөздер // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. №2, 1999. – 27-41 б.
6. Қасым Б.Қ. Сөзжасам: Семантика. Уәждеме. – Алматы, 2007.
7. Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдени лексикасы: Фил. ғыл. докт. дисс. автореф. – Алматы, 1997. – 53 б.

Г.К.Хасанов, Г.А.Түленова

Отображение национальной картины мира в сложных цветовых номинациях

В данной статье рассматриваются цветовые обозначения в сложных номинациях, их функции в осуществлении взаимосвязи народного языкового сознания и духовно-национальной культуры.

Ключевые слова: мир цветообозначений, языковые знаки, национальная культура, языковая картина мира.

G.K.Khassanov, G.T.Tulenova

Reflection of the national world picture in compound colour denominations

The article considers colour designations in difficult nominations, their functions in realisation of interrelation of national language consciousness and spiritually - national culture.

Key words: the world of colours, language symbols, national culture, the linguistic picture of the world.

УДК 82 (574)

Мұсаев А.М. - ф.ғ.д., профессор
Хасанова М.Ж. - М. Өтемісұлы атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: meiramgul-x@mail.ru

ҚУАНЫШ ЖИЕНБАЙДЫҢ «ДАҢҚ ТҮРМЕСІНІҢ ТҮТҚЫНЫ» РОМАНЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрнекті жазушы Қуаныш Жиенбайдың «Даңқ түрмесінің тұтқыны» романының идеялық-композициялық желісі талданып, жазушылық шеберлігі ашып көрсетілген.

Түйін сөздер: Экология, космодром, корық, конвенция, мелиорация, Арал, Байқоңыр, Барсакелмес, Кіші Теңіз, Сырдария

Жазушы Қуаныш Жиенбайдың «Даңқ түрмесінің тұтқыны» романының идеялық-композициялық желісінде ХХ ғасырдың соңғы онжылдығы ХХІ ғасырдың басындағы қазақ тұрмысының реалистік сипаты қамтылған. Он төрт тараудан тұратын романның композициясында бірнеше идеялық желілер саралана алынған: біріншісі - экологиялық апатты жағдайға ұшыраған Арал теңізінің, ондағы Барсакелмес аралындағы материалдық және рухани азып-тоза бастаған адамдардың ауыр хал-ахуалы; екіншісі - отарлық ықпалдың, экологиялық апаттың зардаптары тисе де, тектілігі жоғалмаған қазақтың ұлттық ділінің мықтылығын, қанының тазалығын, рухының биіктігін дәлелдеу.

Романның басты кейіпкерлері - ХХ ғасырдың 80-90-жылдары мен ХХІ ғасырдың басындағы қоғамдық-әлеуметтік құрылыс ықпалындағы адамдар. Басты кейіпкерлердің бірі - Баймырза, республика су шаруашылығы министрінің бірінші орынбасары. Кеңес Одағы құрамындағы мықты республиканың жауапты қызметкері Баймырзаның мансап тұғырындағы кезең, оған деген маңайындағылардың қарым-қатынас сипаты кейіпкердің еске алу-ойланыстарымен суреттеп баяндалады:

«Күллі министрліктің жасы бар, жасамысы бар, әйтеуір бар адамы Баймырзаның төбесі көрінгеннен қоғадай жапырылмаушы ма еді. Жұмысқа келеді, түстікке шығады, кейде әлдебір алқалы жиындарға шақырылады. Қалың кілем төселген биік басқышпен не кетеріліп, не томен түсіп келе жатады... Сонда, сонда деймін-ау, былайғы қызметкерлер мұның кірер, шығар жолын әдейі тағатсыздана тосып тұра ма, әлде кездейсоқтық па, жалғыз жарылқаушыларымен жаңа кездескендей, бәрінің иіліп-бүгіліп сәлемдесіп жатқаны» [1, 84 б].

Қызмет істейтін мекемесіндегі осындай жағымпаздық-жалғандық психологиясындағы пенделермен бірге өзі де сырты жылтыр, іші түтін қуыс кеудеге айнала бастағанын сезбей де қалған. Баймырза арқылы сол тектестердің көркем жинақталған тұлғаларын аңғарамыз. Жоғары лауазымды қызмет тұғырында жүргендердің ішіндегі Баймырза сынды адамдардың отбасына, жарына жалған мінезбен жылтырап жүргенмен үйінен тыс жүргенде, жалғандыққа, екіжүзділікке толы іс-әрекеттер реалистік болмысымен баяндалған.

Арал теңізі жағалауындағы ауылдағы балықшының отбасында дүниеге келген Баймырзаның табиғи болмысы алға ұмтылған табандылықпен, оқумен, қызмет баспалдақтарымен өсумен келе жатқан жолы кеңес заманының шындығымен берілген. Оның жастайынан тағдыр тауқыметімен арпалысып өзінің көздеген мақсатына ұмтылуы да адамға тән жігерлілік, қайсарлық рухының болмысын айқын байқатқандай.

Романның композициясындағы сюжеттік бөліктерді құрап тұрған желі - басты кейіпкер Баймырзаның тағдыр жолы, Романның бастапқы бөліктерінде биік лауазымды билік қызметіндегі кейіпкердің жары Салтанатқа деген құбылмалы қылықтары, Мәскеу мен Алматы, сонымен бірге Аралдағы Барсакелмес арасында шапқылап жүрген қызметі, адамдардың біреулерімен тату, кейбіреулерімен аңдысып жүрген қақтығысты-қайшылықты жағдайы - бәрі де тіршілік қозғалыстары заңдылығына сәйкес суреттелген. Авторлық баяндаулар кейіпкердің замандастарымен ортақ тағдырлы жолын реалистік сипатымен көз алдымызға елестетеді:

«Бірде алдын, бірде артын беретін аласапыран тіршілікпен аз арпалысты ма Баймырза. Күресті, бір адамдай-ақ күресті. Ащы теңіздің тұзды суымен буын бекіткен балаң жігіттің шынымен арқа сүйер ағайыны жоқ-ты. Орта мектепті бітірер жылы әке-шешеден бірдей айрылып, тұлдыр жетім атанды!

Ата-ананың демдері осыған ғана жетті. Есік алдындағы көк теңіз ұлтанға қашып, басынан бағы тая бастаған балықшы ауылға дәл осы Баймырза секілді бой-сойы келіскен тұлғалы жігіттер керек-ақ еді. Ойпыр-ай, мектеп бітірген он жеті жігіт пен он бес қыздың Кеңес Одағына шын берілген сондағы патриоттық сезімдерінің шектен тыс мықтылығын қайтерсің?! Үгіт солай ма, әлде солақай тәрбиенің әсері ме, айналасы бір айға жетер-жетпес уақытта «ауылда қаламыз, туған жерді түлетеміз» деп табан астынан ұран көтеріп, ақыланып шыға келмесі бар ма әлгі мәжүнбастардың. Оу, бұл қайдан шыққан батырлық?! Және не себепті көнебөгендіктер ғана бастама көтеруге тиіс» [1, 125-126 бб].

Бұл - уақыттың ащы шындығы, Реалистік сипатты шығармада мемлекеттегі саяси-идеологиялық тәлім-тәрбие ықпалының қандай болатыны романның осы жеріндегі бастамашыл жастардың тағдырынан танылады. Ал, жалаң ұранмен хаяқтың басын айналдырып, барлық құлдық психологиямен тұмшалаған озбыр саясатқа қарсы шыға алатын адамдардың да болатыны - өмір шындығы. Баймырзаның құрдастарының бастамасына елікпей өзіндік ұстанымын жазушы табиғи болмысымен бейнелеген.

«Баймырзаның кезудесінде жаны бар, тірі ғой. Бала да, шаға да, бұйдасынан жетектеп жүре беретін колхоздың сары атаны бұл емес. Адам секілді өмір сүргісі келеді Баймырзаның, біреулердің сыртынан билеп-төстегендігін кешірмейді, кешіре алмайды, Баймырза үндеу-сүндеу дегенінді білмейді...» [1, 126 б].

Басты кейіпкердің адам құқығын шектеген озбырлыққа қарсы тұра алатын қайсарлығы шынайылығымен баурайды. Баймырзаның әке-шешесінің басына барып, кешірім сұрағаны, мектеп директорының кабинетінен аттестатын ұрлап алғаны, пойызға ұрланып мінгені, жол бойы милициясының Жамбылға түсіріп тастағаны, сол қаладағы мелиорация және су шаруашылығы институтына оқуға қабылданғаны - сол кезеңнің шындығы екендігіне кәміл сенеміз. Себебі, жан әлеміндегі алға бағытталған ұмтылыстары, бұлқыныстары бар қазақ жастарының осындай әрі романтикалық, әрі реалистік болмысы тұтасқан іс- әрекеттерінің осылайша жүзеге асқандығы да ақиқат.

Роман композициясындағы әр кезең оқиғаларынан құралған сюжеттік бөліктерде Баймырза тағдырынан туындаған екі желілі сала егізделе өріліп отырады: біріншісі - әйелі Салтанат пен одан туған баласы Ғафизге байланысты оқиғалар; екіншісі - Барсакелмес аралына барған кезекті іс сапарында сондағы көңіл қосқан келіншек Ұмытхан мен содан туған баласы Қабыл-Қабылан тағдыры.

Басты кейіпкер Баймырзаның тағдыр жолындағы, қызметте жүрген кезіндегі өзгелерден дараландырып тұратын жақсы қасиеті - туған атамекені Арал теңізін, оның атырабын, табиғатын, Сырдария өзенін сол өлкенің азып-тозбауын ойлаған алаңжар көңілінің азаматтық-перзенттік көңіл тазалығымен

дараланатыны да анық. Бұл - шығарманың көркемдік шешімі. Басты кейіпкер Баймырзаға дәуіріне тән ықпалдардың кемшіліктерін туындатқанын көрсете отырып, бірақ туған топырағын, атамекенін, тартылып бара жатқан Аралын ойлаған азаматтық ойлылығы жоғалмаған діл тазалығы шынайылығына оқырман назарына ұсынып отырады. Үлкен лауазым иесі Баймырзаны аса зор дайындықпен қарсы алған жерлестерінің қошеметтерін (арнайы аспаздық қызметі, қаладан аулақ ғимаратты қонақ үй ету, дайындығы мықты асабаны табу, қонаққа арнап мадақ термесін толғаған жырауды жырлату) артықтау көргенмен, кеңліндегі ризалық толы сезімін білдіреді.

Баймырзаның бойындағы жақсы қасиеттерінің қатарында оның табиғаттағы аң-құстарды аң аулау сылтауымен орынсыз аттырмайтынын, арақ-шараппен де шамадан тыс әуестенбейтіндігін айтуға болады. Оның жалпы халыққа, оның ішінде қыз-келіншектерге де ұнайтыны осы жақтарынан болуы керек, мұндай қасиеттері әсіресе, Барсакелмеске барғанда, Ұмытхан аруға көңілі ауған кезде анық байқалады.

Көркем шығармалардағы кейіпкерлер - өмірдегі сан алуан адамдардың өнердегі көріністері. Өнер туындысындағы кейіпкердің өмір шындығынан алынған деректілік негізі сақталады. Сол деректер де адамдардың кескін-келбеттеріндегі, қимыл-әрекеттеріндегі, мінез-құлық ерекшеліктеріндегі тектес, ұқсас ерекшеліктер жиынтығынан құралған жағдайымен сұрыпталады.

Шығармадағы идеялық-композициялық желіні құрайтын сюжеттік бөліктерде автор негізге алған шындық деректері кейіпкерлердің оқырмандарға өте таныс болып қабылданатыны да сол оқырмандардың туындылардағы тұлғалармен кескін-келбеттерімен де, жан дүние әлемі жақындықтарымен де үндес болып сезілетіндігінен көрінеді.

Баймырза - күрделі қайшылықтары мол кезеңдегі жауапты қызмет атқарған адамдар тағдырын реалистік шындығымен, сыншылдықпен бейнелеудің үлгісі. Мысалы, Қорқыт бабаның кесенесіне түнеп, ата-баба аруағына дұға бағыштауды ойлап тұрса да, соны орындамайды. Байқоңыр төңірегіндегі жер асты суларының нүктелері бегіленген картаны әуелде сұраған сұғанақ жерлестеріне көнбесе де, кейіннен сол құпиялы жерлердің сатылуына өзі де қатысады.

«Аса құпия картадағы белгісіз нүктелердің сыры тек Баймырзаға ғана белгілі-тін. Осы төңіректің жерасты суы бір-екі жылға жарайды деген тұсқа ертең қада қағылады. Арғы аптада ұңғы түседі. Баймырзаға тиесілі қомақты қаржыны су шыққан заматта-ақ осындағы жігіттер жеткізіп беруге келіскен» [1, 179-180 бб].

Бұл - қазақтың өз замандарына тән қасиет көрінісі. Жан әлемінде туған атамекенін, Отанын ойлаған азаматтық-ұлттық сезім сілемдері сақталғанмен, жеме-жемге келгенде қу құлқынының құлы болып кеткендердің кесірінен қазақтың жерінің, кең-байтақ өлкесінің жат жұрттықтардың олжасына айнала бастағаны да уақыт шындығы.

Романның идеялық-композициялық желісінде қазақ даласындағы XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басындағы қоғамдық-әлеуметтік, саяси-экономикалық жағдайлар ұлттық сана, отаншылдық дүниетаным аясында реалистік сипатымен алынған басты кейіпкер Баймырзаның қызметі лауазымы, туған жері, Отаны, отбасы, әлеуметтік ортасы сан алуан мәселелермен қарым-қатынастары, көзқарастары арқылы сол тектес қазақ қызметкерлернің тұлғалары айқындалған. Жақсылығы да, жамандығы да араласып кеткен қасиеттерінен қандай адам екендігін айырып болмайтын адамдар жайлап бара жатқан әлеуметтік дамудың жалпы экологиялық ауқымын аңғарамыз.

Баймырза - өмір шындығы аясындағы қайшылықтары, кемшіліктері жеке басында кездесетін көп пенделердің бірі ретінде де танылатын кейіпкер. Үлкен лауазым иелерінің біразында кездесетін өзіндік көңіл көтеру, пендешілік қылық-дағдыларының да бар екенін оқимыз:

«Пендесің, кейде түннің бір уағында ыстық бумен шабынып, бір танысыңның саяжайында саунаға түсіп жатуың мүмкін. Беліңіздің құянын үзіп берейін деп әп-әдемі келіншектер есіктен сығалайды. Әне, сондайда ғой ішкен-жегенінің тас төбеннен шығатыны. Шофер жігіттің иіс сезгіштігіне қайрансың: «Баймырза Нұртаевич, Мәскеу шақырады». Ақ телефон. Ақ телефон қорқынышты. Ақ телефон анау-мынау шаруаға арам тер болмайды. Баймырзаны шұғыл шаруа күтіп тұр ендеше. Самайдан аққан тереңді жол- жөнекей сүрткіштеп, есіктен сығалаған сұлу келіншектің тамағынан бір иіскеп, бір бөтелке сыраны бір-ақ қылғытып, сүріне-қабына жосып бара жатқаны» [1, 92-93 бб].

Бұл - Баймырза тектес пенделерге ортақ дағдылардың көрінісі. Сүйіп қосылған жарының көзіне шөп салуда осындай әрекеттерімен әбден танымал болған еркектердің басым бөлігі осындай іс-әрекеттерімен жүргендерін де автор Баймырзаның қылығымен дәлелдейді. Романда Баймырзаның Барсакелмес қорығындағы Ұмытхан аруға көңілі ауған, әйелдің де ықыласы еркектің нәпсісіне бейімделген сюжеттік бөліктегі авторлық баяндаудың да реалистік сыншыл сипаты айқын: «Бетіне күле қарасаң, көйлегіне жамау сұрайтың еркектен еркектің асып тұрған қай жері бар. Бұлардың есебі түгел, ермек керек. Шаруасын тындырып алған соң, шалбарының ауын жүре түймелеп, бұған дейін үйіп-төккен уәдесінен табанда айнып, бейнебір етегінен жабысып қалмай қоятындай, жалтақ-жалтақ артына қарайды да тайып отырады. Көбісінің көкейін тескен жалғыз арманы сол... Ал жазатайым көшеде кездесе қалсаң, жанарын ала қашады. Әйелімен келе жатса, тіпті бейшара. Екі көзі алақтап, май басқан мойны бырш-бырш терлеп, кімнің астына кіріп кетерін білмей, жандары тырнақ ұшына тіреледі. Еркек емес, телпек!» [1, 140-141 бб].

Реализм - адамдардың өмір қозғалыстары ағынындағы ішкі және сыртқы жағдайларда байқалатын қасиеттерін, құбылыстарын толық қамтитын күрделі көркемдік әдіс. Әсіресе, қазақ даналығы айтқан «Адамның аласы ішінде, малдың аласы сыртында» деп бағаланатын жан әлеміне тән болмыс қайшылықтарын көркем шындықпен бейнелеу реализм әдісімен игеріледі.

Баймырзаның тағдырында тіршіліктегі барлық адамдарда кездесетін бірнеше қайшылықты жағдайлар да бар: біріншісі - өзінің отбасына (әйелі Салтанатқа, баласы Ғафизге) шынайы қалпымен қарым-қатынас жасай алмайтын кемшілігі; екіншісі - Барсакелмес қорығына барғанда көрікті келіншек Ұмытханмен көңіл қосып, одан туған баласынан бас тартып безінгені, өмір бойы хабарласпай кеткені. Өзінің отбасына, жарына жалған сөйлеп, бірақ көзінше шынайы секілді болып жүретін Баймырзаның сол мінез кемшілігі, әрине, қызмет лауазымының, әлеуметтік орта әсерінің зардабы тұрғысында түсінеміз.

Қайда жүргенін, не істеп жүргенін өзіне шынайы берілген жары Салтанатқа білдірмей («Кессе қан шықпастың нағыз өзі ғой бұл Баймырза. Қара теңіз жағалауына да әйелін бір апармады») жүретіні де Баймырза бойында заманы жұқтырған кеселдердің бірі. Ал, қызмет сапарымен барып, Барсакелмес қорығында дәрігер болып жүрген Ұмытханмен көңіл қосып, одан туылған баладан безіне бас тартуы да кейіпкердің шынайы өмірдегі осындай адамдармен де ортақ қасиеттерін дәлелдей түскендей. Соншалықты кемшіліктері, қайшылықтары бола тұра, Баймырзаның туған жерді, халқын ардақтайтын азаматтық отаншыл діліне беріктігі де романның құрылысынан үнемі кездесіп

отырады. Мысалы, Сырдария өзені суының Арал теңізіне мол мөлшерлі көлемін сақтай жетуі үшін жанталаса әрекет ететіні, теңіздің жоғалмауы үшін бөгет салуды қолдағаны, Байқоңыр айлағы жерасты суларының жобасы сызылған картаны космодромның Ресейлік басшыларына сатпағаны, Кіші теңізді қалпына келтіру, сақтау үшін арпалысқан түлекеттер ортасына арнайы келгені, теңіз дауылының кезінде бөгетті сақтау үшін күрескен жерлестерімен бірге жүргені, содан ауырып қалғаны бәрі де кейіпкердің өмірлік шындықпен өрілген болмысын танытады.

Атамекеніндегі жерлестерінің дуылдаған қошеметінің ортасында жүріп, туған өлкесінің қазіргі заманғы өзекті мәселелерін ойлаған толғаныстарының шынайылығын сезінеміз. Жазушы басты кейіпкерінің атқарып жүрген қызметінің туған жерге, халық тағдырына қатысты өзекті сабақтастығын реалистік сипатымен өре білген. Мысалы, жерлестерінің қаумалаған қошеметтері арасында жақын жерде ағып жатқан Сырдарияның жағалауына барып, толғанып тұрған сәтіндегі ой өрілімдері кейіпкердің уақыт шындығын бойына жинақтаған замандастарына тән азаматтық болмысын аңғартады:

«Қайран, дария! Осы дарияның көктем мезгіліндегі бір тамшы суы үшін Баймырзалардың қырықпышақ айтысып жатқандығын мыналардың біразы білетін болар-ау. Дария басын таудан алады. Туысқан елдің суға жауап беретін азаматтары өрнені алға тартың, қиғылықты салады-ай дейсің!» [1, 174 б].

Жазушы қазақ тарихындағы аса бір қайшылықты, қақтығысты оқиғалар ортасында ұлттық және жалпыадамзаттық мүдделер тоғысуы жүріп жатқанына назар аудартады.

Ғасырлар бойы Орта Азиядағы туысқан қазақ, өзбек халықтарына ортақ суландыру арнасы болған Сырдария өзенінің XX ғасырдың екінші жартысында адамдардың қолынан еріксіз бұғауланған хал-ахуалымен көрінеді.

Кейіпкердің жан әлеміндегі толғаныстар арнасында адам мен табиғат қарым-қатынастарының шиеленіскен жағдайы көрінеді:

«Табиғи суды тең пайдалану жөніндегі халықаралық конвенцияға жүгінбей мәселе шешілмейтін. Соны білер ме екен мына, жарықтық Сыр-ана?! Күзге тақау бұралаң жолдағы жасанды теңіз, жасанды көлдерге көңіл аудармай, теңізге жеткенше асығатын дария байғұстың ендігі еркіндігі өз қолында. Бар ғұмыры сумен байланысты кісінің ойланбасына қоймайды, күйзелмесіне қоймайды. Мың-миллион талапайдан эзер босанған арда дарияны қарсы алатын қазіргі теңіздің көңіл-күйі анау. Кірпігі ғана қимылдайды, құдды бір ақырғы демін күтіп жатқан қарт ана. Теңіз жырын «жырлаушылардың» алды бұл күндері шаршаған. Бетіңді жыртып, шашыңды жұлып, қанша ойбайлағаныңмен өлген адам қайта тіріле ме? Көп жұрт күдер үзген, Ал ұлы теңізді дүниенің сұп-суық қойнына бергісі келмеген Баймырзаның қайсар мінезді жағалаулық жерлестері болса жыртылып айрылатын «теңізді қорғаушылардың» беттеріне түкіріп, жантәсіліммен бір әрекеттерге бас тіккенге ұқсайды. Көкаралдың тұсынан теңізді екіге бөлмекші. Там-тұмдап жиналған суды рәсуә етпей, кіші теңіздің табанына жинамақшы. Сөйтіп өздерінше теңізді қайта тірілтпекші болады, кебірісіп жатқан көн ерінге су тамызып, кішкене демемекші болады» [1, 174-175 бб].

Романдағы идеялық-композициялық басты желіні құрап тұрған осы табиғаттың апатты жағдайы мен адамдардың рухани әлеміндегі азып-тозу белгілері егіздеген болмысын автор экологиялық дағдарыс ахуалы арнасында тоғыстырып бейнелегісі келгенін аңғарамыз. Шынында да, XX ғасырдың екінші жартысы мен қазіргі XXI ғасырдың басындағы адамзат ұрпақтары мен табиғат құбылыстары болмысындағы қалыптасқан қалыптан тыс ауытқулар, өзгерістер,

тосын апаттар, - бәрі де экологиялық зардаптардың көрсеткіштері. Осы көрсеткіштердің барлығын жазушы өз шығармасында тамыршыдай тап басып шынайы көрсете алған.

Әдебиеттер:

1. Жиенбай Қ. Даңқ түрмесінің тұтқыны: Роман, әңгімелер, хикаят Алматы: Өлке, 2002, - 320 б.
2. Сонда. 84 бет
3. Сонда. 125-126 беттер
4. Сонда. 179-180 беттер
5. Сонда. 174-175 беттер
6. Жиенбай Қ. Таңдамалы II томдық «Фолиант» баспасы, 2012

Мусаев А.М., Хасанова М.Ж.

Идейно-композиционные особенности романа Куаныша Жиенбая «Заложник Славы»

В статье дан анализ идейно-композиционным мотивам, также полно раскрыли писательское мастерство романа «Заложник Славы» видного прозаика современной казахской литературы Куаныша Жиенбая.

Ключевые слова: Экология, космодром, заповедник, конвенция, мелиорация, Арал, Байконур, Барсакелмес, Кіші теңіз, Сырдария

Musaev A.M., Khassanova M.Zh.

Ideologically-composite features of the novel of Kuanysh Zhienbay "The Hostage of Glory"

In this article is given the analysis of ideologically-composite motives, also have full opened literary skill of the novel "The Hostage of Glory" of the visible prose writer of the modern Kazakh literature of Kuanysh Zhienbay

Key words: ecology, the cosmodrome, reservation, convention, land improvement, Aral, Baikonur, Barsakelmes, Kysly Tenyz, Syrdariya

УДК 82-94(574)

З.Ж. Мүтиев - ф. ф. к.,

М. Өтемісов атындағы БҚМУ доценті,

E-mail: Zinulla_mutiev@mail.ru

Г.Ө. Қазкенова - М. Өтемісов атындағы БҚМУ-дің магистранты

E-mail: Kazkenova_90@mail.ru

СЕРІК МАҚПЫРҰЛЫ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫН ЗЕРТТЕУШІ КӨРНЕКТІ ӨКІЛ

Аннотация. Әлемдік әдебиеттанудың ілім-дәстүрін бойына жиған, қашанда жаңашылдыққа ұмтылған, зерттеу нысаны мен мазмұн байлығы ұдайы жетілумен, жаңарумен келе жатқан қазақ әдебиеттану ғылымының дамуында өзіндік ізі қалған ғалымдар шығармашылығын тексеріс көзіне алу–бүгінгі қазақ филологиясының өзекті мәселелері сналады. Ұлт әдебиеттануының өткені мен бүгінін салыстыру арқылы келешегін болжаудың мүмкіндігі зор.

Түйін сөз: әдебиеттану, теория, сөз өнері, тек пен түр, әдеби даму, мазмұн, пішін, көркемөнер табиғаты

Бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілі - Серік Мақпырұлының ғылыми ізденістерінде ғалымның зерттеу нысанына байланысты ой-тұжырымдары мен толғаныстары, өзіндік тың пікірлері тұтас шығармашылық бірлікте айқын көрініп отырады.

Ғалым-зерттеуші С.Мақырұлының өз ісіне, ғылымға деген ұстанымы, адалдығы оның бойындағы парасаттылық пен пайымдылық, қарапайымдылық пен кішіпейілділік, салмақтылық қасиеттері арқылы танылады. Ұзақ жылдар бойы ЖОО ұстаздық қылған С.Мақырұлы ғылыми ізденістерін оқу-әдістемелік үдеріспен тығыз байланыстыра, жалғастыра жүргізді. Профессор С.Мақырұлының қазақ әдебиетінің тарихына [1] әдебиеттің теориялық мәселелеріне арналған әдеби сын-зерттеулері [2] және тіл мен әдебиетті оқытудың өзекті проблемаларын қамтитын еңбектері [3] өз дәуірінде кезең - кезеңімен жарық көріп жатты.

Ұстаз-ғалым С.Мақырұлының әдебиет теориясын жоғары оқу орындарында оқытуға арналған «Адамтану өнері» [4] атты оқу құралы да әдебиеттанудың теориялық негіздерін студенттерге меңгертуде маңызды еңбектер қатарына кіреді. Кітаптың «Көркемөнер табиғаты» аталған бөлімінде көркемөнер түрлері мен ерекшеліктері, сөз өнерінің сипаты және әдебиет туралы ғылымның негізгі бағыттары мен бағдары сөз болады. «Көркемөнер қоғамға қызмет етеді дейміз. Бұл бір қарағанда, өзінен-өзі түсінікті тұжырым секілді. Себебі, өнер – қоғамдық құбылыс, қоғамдық сананың көрінісі. Өнерді, оның алуан түрлерін қоғамның, адамның рухани-мәдени, көркемдік-эстетикалық, практикалық т.б. қажеттіліктері туғызған. Сондықтан көркем өнер (оның түрлері) алдына қоғамның рухани, саяси, эстетикалық қажеттіліктерін өтеу міндетін қояды. Бұл жауапты әрі күрделі міндетті көркемөнер қоғамдық өмір шындығын, адамзат тіршілігін, күрес-тартысын суреттеу арқылы атқарады» [4,6-б.] деп ұғындырады әдебиеттанушы-ғалым.

Қашанда қоғам және көркемөнер қарым-қатынасы деген мәселе күрделі және бір-бірімен тығыз байланысты. Қоғам, қоғамдық өмір бірінші, көркемөнер – екінші. Өнердің дамуы мен гүлденуі адамзат басынан өткерген түрлі қоғамдық формациялардың тарихымен, олардың өнерге деген көзқарасымен байланысты болса, қоғамдық прогресс, қоғамның өркениет биігіне көтерілуі де көркемөнердің өркендеуіне, деңгейіне байланысты. Қоғам көркемөнердің өркендеп-өсуіне, өзінің қоғамдық функциясын атқаруына мүдделі көзқарас ұстанып, оған қамқорлық танытуы қажет. Арғы замандарды-қоғамдарды айтпағанның өзінде, кешегі кеңестік кезеңде де шын мәнісінде шығармашылық бостандыққа жол берілмеді, партиялық, таптық ұстанымдарға сүйенген социалистік реализм өнері сайып келгенде кеңестік идеологияны орнықтырушы саясаттанған өнер типі болды. Әрине, көркемөнер қоғамдық құбылыс, қоғамдық сана болғандықтан, жалпы саясаттан тыс тұра алмайды, бірақ шынайы өнер бірыңғай саясаттың скрипкасына айналмауы, өзінің өнерге тән ерекшеліктері мен табиғатын жоғалтпауы қажет. Ғалым пікірі осыған саяды.

Аталған еңбегінде С.Мақырұлы көркем туынды қасиетін «Көркем туынды: мазмұн мен пішін бірлігі», «Көркем туындыдағы адам тұлғасы» және «Көркем туынды тілі» деп алып, әр қырынан қарастырады. Зерттеуші пайымынша көркем әдебиет – өнердің ең биік те мәртебелі түрі. Ол – көркемдік әлемі. Сырлы, нұрлы, ғажайып әлем, тағылым-өнегесі, шуағы мол рухани әлем. Көркемдік дегеніміз іргелі ұғым. Оның мән-мағынасы көркем бейне, суретті, айшықты тіл арқылы ғана танылмайды. Көркемдік өнер туындысының ішкі, сыртқы болмысын түгел қамтитын, сол екеуінің жарасым-бірлігі арқылы танылатын ерекшелік, сапа.

Сонымен бірге көркем туындының ішкі мәні және сыртқы құрылым, өрнегі дегеннен өнердегі ең күрделі де аса маңызды мазмұн мен пішін мәселесі келіп шығатынын, көркемдік ұғымы мазмұн мен пішін бірлігі мәселесімен тығыз сабақтасып жатырғанын еңбек егесі шанымды дәлелдермен дәйектейді. Мазмұн

мен пішін бірлігін түсінбей тұрып, көркемдік, шынайылық жайын ұғыну қиын. Мазмұн мен пішін мәселесі өнерге, әдебиетке ғана қатысты көркемдік-эстетикалық ұғымдар емес, жалпы болмыс, өмірге де тікелей қатысты ұғымдар, философиялық категориялар. Өйткені, дүние-тіршіліктегі, табиғаттағы қандай бір болмасын жаратылыстың, заттың, құбылыстың өзіне тән сыртқы түрі, көрінісі, яки пішіні, сондай-ақ ішкі қасиеті, яки мазмұны болатыны даусыз. Сыртқы пішіні-түрімен көрінбейтін, ішкі мән-мазмұнымен танылмайтын зат, құбылыс болмайды.

«Пішін, демек, кез келген құбылыстың, заттың сыртқы түрі, көрінісі. Ол мәнсіз, мағынасыз құр пішін, көрініс емес. Пішін белгілі бір мазмұнды танытушы. Оның осы белгілі бір мазмұнды көрнекі, нақты танытуы өзінің пішін ретінде көрінуінің, өмір сүруінің белгісі. Сондықтан, ол жай, мәнсіз пішін емес, мазмұнды пішін.

Ал мазмұн белгілі бір заттың, жаратылыстың ішкі мәні, қасиеті. Ол тек белгілі бір пішін арқылы айқындалып, нақтылы көріне, таныла алады.

Өмірдегі белгілі бір құбылыстарды, жағдаяттар мен оқиғаларды суреттеуге, олардың қоғамдық-адамдық мәнін ашуға арналған көркем туындының пішінсіз, мазмұнсыз болуы мүмкін емес.

Әдебиет теориясы ғылымында *пішін* деп туындының құрылысын, сюжетін, жанрын, көркем бейнелерді, тіл, барша көркемдік бейнелеу-суреттеу құралдарын, амал-тәсілдерін айтамыз. Ал, тақырыпты, идеяны мазмұнның элементтері ретінде танымыз» [4, 26-б.] - деген пікір-дәйектер әлемдік сөз өнерін зерттеушілер пайымдарымен сабақтасып жатқандығын аңғаруға болады.

Әрбір толыққанды көркем туынды өзіне ғана тән қайталанбас мазмұн мен пішін бірлігінен тұрады. Сондықтан көркем туындыны талдап-таразылағанда, көркемдік – идеялық ерекшеліктерін сөз еткенде оны мазмұн мен пішін бірлігі тұрғысынан байыптау қажет. Бұл өнер туындысының хаос, стихия емес, көркемдік-идеялық тұтастық, көркем бүтіндік екенін тану үшін керек. Екіншіден, мазмұн мен пішін құстың қос қанаты іспетті, бірімен-бірі тығыз байланыс-бірліктегі бірінсіз бірі танылмайтын егіз екі ұғымдар. Өмірде де, өнерде де.

Көркем туындының мазмұны деген не? Ол сол туындыда көркем бейнеленген, өнер шындығына айналған өмір құбылыстары. Кеңірек айтсақ, ол суреткердің өмір-болмыстан өз дүниетанымы мен идеалына сәйкес таңдап-талғап алып, айтпақ ойы-идеясына сай орайластырып түрлі суреттеу тәсілдері (пішін) арқылы көркем бейнелеп өнер шындығына айналдырған өмір шындығы. Өмір шындығы-өнер арқауы, өнер туындысының мазмұны дейтініміз де осыдан.

Зерттеуші әдеби процесс заңдылықтарын «Әдеби процесс әдеби бағыт – ағымдар, әдеби мектеп» деп алып қарастырады да, одан әрі классицизм мен сентиментализм дәстүрлерінің табиғатын, әдеби процесс және дәстүр мен жаңашылдық жалғастығына кеңінен назар аударады.

«Әдеби процесс – бұл белгілі бір дәуірде, сонымен қатар, ұлттар мен елдердің, аймақтардың, әлемнің күллі тарихи кезеңдерінде өмір сүріп келе жатқан әдебиеттің тарихи-заңды қозғалысы» [5, 69-б.] – деген ұғымның ұлт әдебиеттануының қалыптасу, даму кезеңдерінде зор сипатқа ие екендігін ескерсек, С.Мақпырұлының: «Әдеби дамудың тарихи сипаты бар. Бұл әдебиеттің, жалпы өнердің дамуы, өсіп-өркендеуі қоғамдық тарихи жағдайларға байланысты деген сөз. Өйткені өнер – қоғамдық құбылыс. Әдеби процесс – үздіксіз жалғасатын процесс. Ұлт, халық барда, қоғамдық даму бар жерде, өнерге деген қоғамдық қажеттілік, көркемдік-эстетикалық сұраныс барда өнер дамуы да жалғаса бермекші. Әдеби даму, әдеби процесс қыры мен сыры мол күрделі ұғым.

Әдеби процестің нақтылы көріністері, формалары бар. Олар – «әдеби бағыт», «әдеби ағым», «әдеби мектеп» ұғымдары. Қандай бір әдебиеттің болмасын даму тарихында оны тірі, жанды организм, өсу, жетілу, қалыптасу үстіндегі әдебиет, өнер ретінде танытатын түрлі әдеби бағыттардың, ағымдардың, мектептердің болуы, қатар өмір сүруі – заңдылық, өнер заңдылығы» [4, 81-б.] – деген әдеби тұжырым, ғылыми пайымын құптарымыз анық.

Демек, әдеби дамудың өз заңдылығы бар. Бір кезеңдегі әдеби процесс аясында түрліше әдеби бағыттардың, ағымдардың, мектептердің қатар өмір сүруі, дамуы, әрқайсысының өз басымдылығы үшін күресуі әдеби дамудың толыққандылығын, әдебиеттің қоғамдық өмір мәселелеріне белсене араласуын, сөйтіп ұлт әдебиетінің жан-жақты көркемдік ізденіс, өсу, өрлеу үстінде екенін көрсететін ұнамды факторлар болғаны да. Мысалы, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде, яғни, осы кезеңдегі әдеби процесте әлденеше әдеби бағыттар, ағымдар болды десек, олардың қай-қайсысы да түрліше көзқарас ұстанып, өмір, қоғам шындығын өзінше бейнелегенімен, түптеп келгенде бәрі де бір қазақ қоғамының жай-күйін, шындығын, тағдырын, өзекті мәселелерін жырлады, айтты ғой. Сондықтан да әдеби процестің, жалпы әдеби дамудың деңгейін анықтау үшін сол белгілі бір кезеңдегі барлық әдеби бағыттар мен ағымдардың, мектептердің ерекшеліктерін, қоғамдық өмір құбылыстарын шынайы, көркем таныту мүмкіндіктерін, ізденістерін қатар алып саралау қажет.

Сонымен бірге әдеби бағыт, ағым, мектеп, бұлардың мақсаты ортақ (қоғамдық өмір шындығын таныту, қоршаған ортаның рухани беталысы, т.б.) десек те, олар бір ұғымдар емес, бір-бірінен соншалықты алшақ құбылыстар да саналмайды, керісінше бірімен-бірі тығыз байланысты қатар өмір сүретін құбылыстар болғаны да.

Баршамызға мәлім қағида - әдебиет – сөз өнері. Оның объектісі – қоғамдық шындық та, предметі – адам екені әлімсақтан белгілі. Әдебиет өмір шындығын сөз құдіреті мен адам тағдыры арқылы көркем бейнелеп танытатын өнердің ерекше бір түрі. Өмір шындығы, болмыс бояуы сан алуан әрі күрделі болғандықтан, оны әдебиетте бейнелеудің формалары мен тәсілдері де біреу емес, түрліше болып келуі заңды. Бұл әдеби тәсілдердің, формалардың пайда болуы мен қалыптасуы адамзаттың қоғамдық, көркемдік-рухани даму тарихымен тығыз байланысты.

Әлемдік әдебиеттанудың іргелі және өзекті мәселелері қатарында әдебиеттің тектері мен түрлерінің пайда болуы мен қалыпқа енуі көркем дүниенің жаратылысы мен болмысына байланысты екендігі белгілі. Көз жүгіртсек, қонне грек дәуірінде-ақ әдебиеттің үш негізгі тектері – эпос, лирика, драма пайда болғандығын білеміз. Әдебиеттің тектерінің пайда болуы, жанрлық түрлердің тууы, қалыптасуы жөнінде ой-идеялар сонау ежелгі көне дәуір ғұламалары (Платон (б.д.д. 427-347 ж.ж.), Аристотель (б.д.д. 384-322 ж.ж.) т.б.) жазған трактаттардан бастау ала келе орта ғасырларда (Әл-Фараби, т.б.) және XVII-XVIII (Н.Буало, Г.Э.Лессинг, Гердер т.б.), XIX (И.В.Гете, Г.В.Ф.Гегель, В.Г.Белинский, А.Н.Веселовский т.б.) ғасырларда арнаулы ғылыми еңбектерге ұласты. Белгілі бір ғылыми-эстетикалық жүйелі ой-толғам қалыптасты.

XX ғасырдағы әдебиеттану ғылымында да бұл өзекті һәм күрделі мәселені зерттеушілер де, еңбектер де баршылық. Қазақ әдебиеттанушы ғалымдары: академик Қ.Жұмалиевтің [6], академик З.Қабдоловтың [7], академик З.Ахметовтың [5], кеңестік орыс әдебиеттанушылары О.Федотовтың [8], С.М.Зенкиннің [9] және басқалардың еңбектерінде көркем әдебиеттің теориялық мәселелері заманауи көқарастар мен талаптарға сай қаралып, тексеріс нысанында болды.

Бұл бағыттағы ой-идеяны дамыту мен жаңғыртуда профессор С.Мақырұлы бейнелеу тәсілдерін – әдебиетті тектерге бөлудің негізімен байланыста, бірізді жанрлық ерекшеліктеріне қарай топтастыра қарастырады. Ғалым әдебиеттің тектері мен түрлерін: эпикалық жанрлар, лирикалық жанрлар, драмалық жанрлар және аралас жанрлар табиғаты деп топтайды да әр жанрдың өзіне тән сипатын ұлттық көркем әдебиетіміздің үздік туындыларымен қатар әлемдік әдебиеттің танымыл үлгілерінен мысалдар алып дәйектейді. Ғалымның эпикалық жанрлар табиғатының ерекшеліктерін танып-білудегі зерттеу объектісінде В.Шекспир, Абай, Пушкин, Некрасов, Л.Толстой, Н.Гоголь, Ф.Достоевский, Шәкәрім, Сәкен, Б.Майлин, А.П.Чеховтың, М.Әуезовтың туындыларының тек-тамырына ізденіс мұратына сай үнілу байқалса, новелланың жанрлық, тектік болмысын ашуда новелланың атасы саналып жүрген Боккачодан (Қайта өрлеу дәуірі, XIV ғасыр) бастап, Ги де Мопассан, А.Чехов, Эдгар По, Стефан Цвейг сияқты әлемге әйгілі новеллист қаламгерлер шығармаларының үздік үзінділеріне шолу жүргізілген. Қазақ жазушыларынан бұл жанрда елеулі еңбек еткен Б.Майлин, С.Сейфуллин, Ғ.Мүсірепов т.б. кірген.

Поэманың жанрлық бітімін, әдеби әлеуетін таныстыруда ғалым С.Мақырұлы қазақ ауыз әдебиеті мұраларының (“Алпамыс батыр”, “Қобыланды батыр”, “Ер Тарғын”), қырғыздың “Манас” жыры т.б. қатар жазба әдебиеттегі өлеңмен жазылған, сюжетке құрылған көлемді шығармалар: Пушкиннің “Полтавасы”, Абайдың “Ескендірі”, Мағжанның “Батыр Баяны” т.б. тексеріп өтеді. «Поэмалар негізінен белгілі бір сюжетке құрылады, алайда сюжетсіз поэмалар да әдебиет тарихында баршылық» деген автор С.Торайғыровтың “Адасқан өмір”, Жұбан Молдағалиевтің “Мен – қазақпын” поэмаларынан дәстүр ізін аңдатады.

Жалпы алғанда, С.Мақырұлының қазақ әдебиеттану ғылымының даму жайын, өркендеу бағдарын тексерудегі еңбектері бүгінгі дәуірде де өз құндылығын жоймасы анық. Бұлай деуіміздің себебін - ғалымның қазақ филологиясына, оның әдебиеттануына қатысты зерттеулері мен оқу құралдарының үлкен сұранысқа ие болумен байланысты ұғындыруға болады.

Әдебиеттер

1. Мақырұлы С. «Ботакөз» романының тарихы. - Алматы: РБК, 1994. - 187 б.; Мақырұлы С. Қазақ поэзиясындағы Махамбет бейнесі: Зерттеу. – Алматы: «Құнды қағаздар» баспасы. 2002.-50 б.; Мақырұлы С. Қазына. - Алматы: Арыс, 2004. - 320 б.
2. Мақырұлы С. Әдебиеттануға кіріспе. Хрестоматия. - Алматы: Ана тілі, 1991. -184 б.; Мақырұлы С. Әдебиеттің тектері мен түрлері. - Алматы: РБК, 1994. -85 б.
3. Мақырұлы С. Қазақ әдебиетінен шығарма жұмыстары. - Алматы: Рауан, 2000. -156 б.; Мақырұлы С., Құрманбаева Г. Әдебиет әлемінде. Хрестоматия. - Алматы: Рауан, 2000. -256 б.; Мақырұлы С. Қазақ әдебиеті: оқулық - Астана: Фолиант, 2007.- (Кәсіптік білім). 1-бөлім.- 189 б.; 2-бөлім. -279 б.
4. Мақырұлы С. Адамтану өнері. - Алматы: Арыс, 2009. -214 б.
5. Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану: терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. -240 б.
6. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. - Алматы: ҚМБ, 1969. – 244 б.
7. Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Санат, 2007. -360 б.
8. Федотов О.И. Введение в литературоведение. Учебник. - Москва, 1998.
9. Зенкин С.М. Введение в литературоведение. Теория литературы. - Москва, 2000.

З.Ж.Мутиев, Г.У.Казкенова

Серик Макпырулы- яркий представитель, научный исследователь казахской литературы

В данной статье проводится анализ исследований видного деятеля, научного исследователя С.Макпырулы в сфере казахского литературоведения.

Ключевые слова: литературоведение, теория, речевое искусство, род и вид, литературное развитие, содержание, форма, природное художество.

Z.Zh.Mutiev, G.U.Kazkenova

Serik Makpyruly brilliant representative, scientific research of kazakh literature

In this article research the analyses scientific brilliant representative of Kazakh literature of Serik Makpyruly

Key words: Literary criticism, theory, the culture of speech, nature and kind, literary development, contents, form, the nature of art.

УДК: 82-951821.111

М.В. Чечетко, к.ф.н., доцент ЗКГУ им. М.Утемисова,

С.С. Толыбаева, магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: saida-91@inbox.ru;

ТВОРЧЕСТВО ЭЛИЗАБЕТ ГАСКЕЛЛ В КРИТИКЕ

Аннотация. В данной статье представлен обзор критической литературы о творчестве английской писательницы XIX века Элизабет Гаскелл. Элизабет Гаскелл была причислена к «блестящей школе» английских романистов и стала признанным классиком английской литературы.

Ключевые слова: английская литература, критика, творчество, писательница, роман, тематика, проблематика.

Имя Элизабет Гаскелл прочно связано с другими известными именами и известным периодом в истории английской литературы – английским социальным романом XIX века. Оно стоит в одном ряду с именами Чарльза Диккенса, Уильяма Теккерея, Шарлотты Бронте: именно их некогда причислил к «блестящей плеяде современных английских романистов, которые в ярких и красноречивых книгах раскрыли миру больше политических и социальных истин, чем все политики, публицисты и моралисты вместе взятые», не кто иной, как Карл Маркс [1, С. 529]. И хотя отношение к марксизму как социальному учению претерпело значительные изменения за последние полтора века, в критических оценках Маркса нет необходимости сомневаться. Он прекрасно знал современную ему литературу и его суждения о ней отличаются верностью и глубиной. Элизабет Гаскелл была навсегда причислена к «блестящей школе» английских романистов и стала признанным классиком английской литературы.

Однако, в ее литературной репутации много спорного и не вполне определенного, а ее творчество изучено неравномерно. В нем осталось немало того, что заслуживает более пристального внимания и изучения и в данной статье нам представляется важным дать обзор критической литературы о ее творчестве и наметить круг проблем, связанных с ее наследием, которые открыты для исследования. Прежде всего, следует рассмотреть некоторые проблемы, связанные с восприятием ее творчества в Англии и за рубежом.

Творчество Гаскелл и ее биография прочно связаны с творчеством и биографией ее великого современника Чарльза Диккенса. Она работала в его

журнале «Семейное Чтение», который потом получил название «Круглый Год»: там печатались ее произведения, а с 1848 года она и Диккенс даже писали совместно рождественские повести в каждый декабрьский номер. Чарльз Диккенс создал английскую традицию рождественского жанра (ноэля), опубликовав, с 1843 по 1848 год, пять своих знаменитых рождественских повестей. Но затем его увлекли другие замыслы, и он стал писать эти произведения совместно с другими собратьями по перу – своими друзьями и соратниками, среди которых были Уилки Коллинз и Элизабет Гаскелл. Книги Гаскелл и Диккенса выходили в одном издательстве, и их творческая связь была достаточно прочной.

Личные и творческие отношения связывали Гаскелл и с другим автором «блестящей школы» английского романа – Шарлоттой Бронте. Шарлотта Бронте жила вдалеке от Лондона, приезжая туда лишь изредка, ее семейство обитало в Хэуорте, отдаленном горном селении, с суровым климатом высокогорья, и обстановка в семье была весьма непростой. Шарлотта Бронте трудно сходилась с людьми: слабая здоровьем, некрасивая и застенчивая, она была далека от литературного мира, несмотря на громкий успех своего романа «Джен Эйр» и пришедшую к ней известность. Одной из немногих литераторов, которых она удостоила своим доверием, была Элизабет Гаскелл.

Красивая, обаятельная женщина, счастливая жена и мать, Гаскелл сумела найти подход к Бронте и стала ее другом. Она посещала ее дом в Хэуорте, была знакома с ее родными, всячески поддерживала ее, когда Шарлотта Бронте умерла, она сразу же написала первую книгу, представившую этого автора общественности: ведь Шарлотта Бронте издавала все свои книги под мужским псевдонимом Каррер Белл и читательская публика ничего о ней не знала. Книга Элизабет Гаскелл называлась «Жизнь Шарлотты Бронте». В ней она показывает читательской публике автора «Джен Эйр» - достаточно сказать, что Гаскелл начала писать эту книгу в 1855 году, сразу же после кончины Бронте, и издала в 1857 году. С выходом книги были связаны неприятные осложнения для автора: члены семьи Бронте сообщили ей непроверенные сведения о брате Бронте, Брэнвелле, это вызвало протест третьих лиц и едва не привело к судебному процессу. Автору пришлось вносить в книгу исправления. Но даже это не омрачило ее желания раскрыть миру личность и судьбу ее рано ушедшей подруги.

Элизабет Гаскелл была также тесно связана и с некоторыми общественными движениями в России. Писательница отразила в своем первом романе «Мэри Бартон» (1848) историю чартистского движения в стране, сделав главным героем рабочего – чартиста, убежденного борца за права пролетариев. Гаскелл создала «роман о фабрике» и ее роман «Мэри Бартон» можно поставить рядом с романами Чарльза Диккенса «Тяжелые времена» и Шарлотты Бронте «Шерли», написанными на ту же тему. Она была активным участником деятельности различных филантропических организаций и хорошо знала жизнь рабочих и условия их труда, что нашло отражение в ее произведениях. Гаскелл писала о севере Англии – подзаголовок ее романа «Мэри Бартон» - «Манчестерская повесть» и картины жизни индустриального севера раскрывались ею ярко и убедительно. Но сердце писательницы принадлежало родному городу Натсфорду, сельскохозяйственному югу Англии, где она родилась и выросла. Это сопоставление, а порою и противопоставление, отражено даже в заглавии одного из ее романов – «Север и Юг», в Англии ценили и ту и другую тему в творчестве Гаскелл. Первые отклики на книги

романистки уже содержали истоки последующей полемики. Смелые разоблачения в романах «Мэри Бартон» и «Руфь» вызвали раздражение ортодоксальных викторианских критиков. В некрологе по поводу кончины писательницы в журнале «Атенеум» в 1865 году творчество Гаскелл высоко оценивалось и тут же выражалось сожаление о том, что она затрагивала в своих книгах социальные темы и пыталась призывать к устранению общественного зла. Английской критике были ближе такие книги Гаскелл, как «Крэнфорд» (1853), где с юмором изображалась жизнь небольшого провинциального городка, столь похожего на ее родной Натсфорд. Но в творчестве писательницы, то и другое неразделимо: мягкая сентиментальная интонация в повествовании о скромных обитателях своего родного края сливается с суровым рассказом о бедствиях рабочих Манчестера.

В Англии книги Гаскелл издавались и переиздавались активно и всегда находили своего читателя. В 1930 году было выпущено полное собрание сочинений в восьми томах, с предисловием Э.Уорда. В критике же мнения высказывались в различных тональностях: были попытки осудить ее за то, что Гаскелл включала в книги «социалистические идеи», а также попытки изобразить ее скромной дочерью сельского священника, женой священника, матерью многочисленного семейства, писавшей будто бы скорее для заработка. И лишь к XX веку вся ее жизнь и личность были полностью раскрыты: ее ум, необыкновенное обаяние, которые отмечали современники, ее большой гостеприимный дом, где они с мужем, не только священником, но и ученым-филологом, принимали самых образованных и ярких людей своего времени, ее постоянные поездки за границу, в Париж и Италию, где она проводила много времени, ее переписка с выдающимся американским социологом Нортоном, ее сотрудничество с либеральной прессой, куда она направляла свои французские репортажи, - рисуют совершенно иной облик, нежели скромная супруга священника, пишущая романы о жизни провинции.

О творчестве Гаскелл в Англии написано немало. К числу самых заметных работ следует отнести книгу Энн Хопкинс «Элизабет Гаскелл. Жизнь и творчество» (1952), У. Крейк «Элизабет Гаскелл и английский провинциальный роман» (1975), У. Герин «Элизабет Гаскелл. Биография» (1976), Е. Райт «Элизабет Гаскелл» (1965), Дж.Уэлч «Элизабет Гаскелл. Аннотированная библиография» (1977). По желанию писательницы, большая часть ее переписки была уничтожена тремя младшими дочерьми и мужем, но сохранившиеся письма были все же собраны и изданы в XX веке – в работах Дж. Чэппла «Письма миссис Гаскелл» (Манчестер, 1997), и во втором издании с добавлением писем (2001) тех же составителей. Главы о творчестве Гаскелл включены и в книги известного историка литературы как Уолтер Аллен. Значение творчества Гаскелл подвергается новому толкованию – не случайно видного критика Эндрю Райта, вышедшая в 1965 году, названа им «Элизабет Гаскелл. Переосмысление».

В России творчество Гаскелл стало известно с середины 50-х годов XIX века, когда писательница стала получать письма от русских читателей. Два ее романа «Мэри Бартон» и «Руфь» были опубликованы в журнале Ф.М.Достоевского «Время» в 1861 и 1863 годах, три рассказа в «Современнике» в 1857 году, отрывки из книги о Шарлотте Бронте – в «Русском Вестнике» и в «Библиотеке для чтения» в 1857 году.

Первый развернутый отклик в русской критике на творчество Гаскелл принадлежит известнейшему русскому критику А.В. Дружинину (1865), который довольно скромно оценил ее творчество. Ему резко возразила М.К.Цибрикова,

столь же известный критик, в статье, опубликованной в 1871 году в «Отечественных записках». Она отметила новаторство автора «Мэри Бартон», убедительно полемизировала с современными ей зарубежными критиками, недооценившими роман «Мэри Бартон».

Советское литературоведение обратилось к творчеству писательницы лишь в 30-е годы. Первым о ней написал В.Фриче в книге «Очерки по истории западноевропейской литературы» и в заметке в энциклопедическом словаре «Гранат». Затем последовали статьи и предисловие Ф.Шиллера в 1934 году, где впервые раскрыт социальный смысл произведений Гаскелл, хотя критик при этом отмечает, по его мнению, идейную ограниченность писательницы: ясно, что в тридцатые годы критика требовала от писателей-реалистов предыдущего столетия революционности и недооценивала социально-психологическую ценность их романов.

Начало нового этапа в изучении наследия писательницы было намечено в предисловии Д. Обломиевского к первому советскому изданию романа «Мэри Бартон» в 1937 году. Но по-настоящему глубоко сущность ее творчества была раскрыта позднее – в работах А.А.Елистратовой – в главе «Истории английской литературы» (т.2, вып.2, - с.381-394), вышедший в 1955 году, и в предисловии к изданию «Мэри Бартон» на английском языке (1956). В 1964 году, в Ленинграде, была защищена кандидатская диссертация Л.Чернавиной «Творческий путь Элизабет Гаскелл». В 1974 году в Киеве вышла книга Б.Б.Ремизова «Элизабет Гаскелл. Очерк жизни и творчества» - первая монография о писательнице, подготовленная при Киевском университете.

Важнейшую роль в новой трактовке личности и творчества Гаскелл сыграла книга В.В.Ивашевой «Английский роман XIX века в его современном звучании», вышедшая в Москве в 1974 году. Глава о Гаскелл была названа «Щедрое дарование» и автор книги убедительно опровергает умаление значения художественного значения книг писательницы в истории национальной и мировой литературы. В главе получили характеристику все романы Гаскелл, включая «Крэнфорд», «Север и Юг», «Жены и дочери». «Сегодня уже нельзя, говоря о Гаскелл, называть ее по традиции «автором Мэри Бартон»: «Север и Юг», а тем более «Жены и дочери» более совершенные, более тонкие произведения ее незаурядного искусства. Если «Мэри Бартон» одно из наиболее злободневных произведений художественной литературы «голодных сороковых», то «Жены и дочери» - последнее творение Гаскелл – великолепный памятник созревшего, вылившегося в пластические формы, искусства английского психологического реализма второй половины XIX века» [2, С. 357].

В вышедшей в том же, 1974 году, монографии Б.Б.Ремизова о Гаскелл, выражено иное мнение о различии в тематике и проблематике произведений писательницы. Если в книге В.В.Ивашевой ранний этап творчества Гаскелл, представленный романом «Мэри Бартон», и ее поздние произведения равнозначны по реалистическому содержанию и представляют различные этапы художественного искусства Гаскелл, то Б.Б.Ремизов считает недостатком английских критических работ о ее творчестве то, что в них, по его мнению, дана «завышенная оценка тех ее произведений, которые не связаны непосредственно с актуальными проблемами ее времени – таких, как «Крэнфорд» и «Жены и дочери». Подобные критики, как полагает Б.Ремизов, стремятся «превратить Гаскелл либо в узкую бытописательницу, либо в предшественницу натуралистов», относятся пренебрежительно к социальной проблематике творчества Гаскелл в целом, объявляют ее лучшие социальные романы

«антиреалистичными и антихудожественными» и незаслуженно высоко оценивают «самый слабый социальный роман Гаскелл «Север и Юг». Мы видим, что исследователь, напротив, склоняется не к высокой оценке не только раннего, но и позднего творчества Гаскелл, а делает выбор в сторону ранних социальных романов, считая именно их главным достижением Гаскелл [3, С. 6-7].

В изданном в те же годы учебнике Г.Аникина и Н.Михальской «История английской литературы» (1974) наконец четко выделены, четко обозначена периодизация творчества Гаскелл. В нем выделены два периода: первый (1847-1857), когда были созданы романы «Мэри Бартон» (Mary Barton, 1848), «Руфь» (Ruth, 1853), «Север и Юг» (North and South, 1855) и книга «Жизнь Шарлотты Бронте» (Life of Charlotte Bronte, 1857) и второй (1857-1865), когда написаны романы «Поклонники Сильвии» (Sylvia's Lovers, 1863) и «Жены и дочери» (Wives and Daughters, 1865). В учебнике прямо говорится, что в романах первого периода «выдвигаются значительные проблемы, связанные с критикой социальной несправедливости, правдивым изображением жизни рабочих», обращение к теме чартистского движения, а во втором дано «ироническое изображение будней обитателей английской провинции, их быта и нравов» [4, С. 312]. Основное внимание в главе о Гаскелл уделено роману «Мэри Бартон», но само по себе разделение тематики и проблематики в ее творчестве и его эволюция ясно обозначены.

В книге З.Т.Гражданской «От Шекспира до Шоу» (1982) глава о Гаскелл также посвящена роману «Мэри Бартон». З.Т. Гражданская отмечает, что это «первый в Англии роман из жизни рабочих, первый роман о чартистском движении. «Тяжелые времена» Диккенса были написаны на шесть лет позднее, причем Диккенс, несомненно, испытал влияние Гаскелл» [5, С. 139]. Роман высоко оценен: «Социально-психологический роман «Мэри Бартон» с его бесстрашной правдивостью, с благородными и привлекательными образами английских рабочих, с присущим ему мастерским пейзажем, созвучным настроениям человека, остается одной из жемчужин английской литературы» [5, С. 141].

В книге М.Тугушевой «В надежде правды и добра. Портреты писательниц» (1989) значительная часть отведена анализу творчества Гаскелл. Автор книги подробно анализирует роман «Север и Юг» и высказывает свой взгляд на искусство Гаскелл: «Гаскелл противостоит Диккенсу как мастеру того рода социальной сатиры, которая часто отливается в гротескные образы и метафоры социального зла. Все же это не дает оснований причислять Гаскелл к писателям-натуралистам, как это делают иногда английские критики, тем самым умаляющие, во-первых, реалистическое содержание социальных метафор Диккенса, а во-вторых, ошибочны попытки, приближающие Гаскелл к позитивистскому, отстраненному восприятию действительности, это «противоречит творческой и человеческой индивидуальности Элизабет Гаскелл, так как общая тенденция ее романов – страстное желание перемен в демократическом и гуманистическом духе» [6, С. 220-221].

Таким образом, краткий обзор критических работ о творчестве Элизабет Гаскелл показывает, что вокруг него шла и идет литературная полемика. Это характерно как для национальных, английских, работ о ней, так и для восприятия ее творчества за рубежом. В критике о ее творчестве существует тенденция акцентировать социальное, антибуржуазное звучание ее творчества, в частности, романа «Мэри Бартон», и соответственно, объявлять все остальные произведения отступлением от этой обличительности. Существует и другая

тенденция – акцентировать нравоописательную сторону произведений Гаскелл, считая начало ее творчества не вполне зрелым и совершенным и оценивая гораздо выше ее поздние романы. Кроме того, некоторые произведения Гаскелл остаются в тени и не получили еще должного истолкования. Это касается ее романов «Руфь», «Поклонники Сильвии». На наш взгляд, не получил его и опыт писательницы в редкой жанровой форме – романа в новеллах, каким является ее роман «Крэнфорд». Бесконечно дорогой для нее – ведь в образе вымышленного городка Крэнфорд было воплощено воспоминание о ее родном Натсфорде - он играет значительную роль в ее творчестве.

Думается, что эволюция творчества писательницы недостаточно исследована и ее этапы нуждаются в более тщательном изучении. При этом не следует превозносить одни произведения за счет других – в них получили воплощение разные стороны дарования классика английской литературы. Проблема нравоописательного жанра (novel of manners), в ее творчестве также исследована недостаточно. Это, прежде всего, связано с таким удивительным по обаянию и эмоциональному звучанию творению, как ее роман «Крэнфорд».

Литература:

1. К.Маркс и Ф.Энгельс. Об искусстве. т. 1. – М.: Искусство, 1954.
2. Ивашева В.В. Английский реалистический роман XIX века в его современном звучании. – М. Худ. лит., 1974.
3. Ремизов Б.Б. Элизабет Гаскелл. Очерк жизни и творчества. – Киев, Вища школа, 1974.
4. Аникин Г. и Михальская Н. История английской литературы. – М.: Высшая школа, 1974.
5. Гражданская З.Т. От Шекспира до Шоу. – М.: Просвещение, 1982.
6. Тугушева М. В надежде правды и добра. Портреты писательниц. – М.: Худ. лит., 1990.
7. У. Крейк. Элизабет Гаскелл и английский провинциальный роман. – Л.: Метуэн & Ко, 1975.
8. У. Герин. Элизабет Гаскелл. Биография. – О.: Кларендон-Пресс, 1976

М.В. Чечетко, С.С. Тольбаева

Элизабет Гаскеллдың әдеби сындағы шығармашылығы

Бұл мақалада XIX ғасырдың ағылшын жазушысы Элизабет Гаскеллдың шығармашылығындағы әдеби сынға шолу көрсетілген. Элизабет Гаскелл ағылшын роман жазушыларының «жарқыраған мектебінің» қатарына қосылып, ағылшын әдебиетінің әйгілі классигы атанды.

Түйін сөз: ағылшын әдебиеті, әдеби сын, шығармашылық, жазушы, роман, тақырыптар, мәселе жиынтығы.

M.V. Chechetko, S.S. Tolybayeva

Elizabeth Gaskell's creation in criticism

This article presents a review of the critical literature about the work of the English writer of nineteenth century Elizabeth Gaskell. Elizabeth Gaskell was reckoned among the "brilliant school" of English novelists and became a recognized classic of English literature.

Key words: English literature, criticism, creation, writer, novel, theme, problematics.

УДК: 82-95

М.В. Чечетко – к.ф.н., доцент ЗКГУ им. М.Утемисова
Ж.Б. Сулганова – магистрант ЗКИГУ
E-mail: s.zhan4ik90@bk.ru

БИБЛЕЙСКИЕ МОТИВЫ В РОМАНАХ ГРЭМА ГРИНА

Аннотация. В статье рассматривается проблема использования библейских и католических мотивов в романах выдающегося английского писателя, классика английской мировой литературы XX века, Грэма Грина. Писатель создает свои романы в жанре романа политического, философского, социально-психологического, но в них неизменно присутствуют острые нравственные проблемы и часто они бывают связаны с религиозным сознанием персонажей – с католицизмом. Кроме того, Грин, подобно другим английским авторам – Джону Милтону, Уильяму Блейку, Э.Л. Войнич – использует библейские мотивы в сюжетах своих произведений. Это придает особую окраску его художественной манере и повествованию.

Ключевые слова: библейские мотивы, религия, католицизм, миф, символика, любовь, атеист, вера.

Читательская публика и критика, обращаясь к творчеству выдающегося английского писателя, классика мировой литературы XX века, автора многих романов, Грэма Грина, неизменно соприкасаются с вопросом о его католицизме. Хотя сам Грэм Грин при жизни иронически обходил этот вопрос, заявляя, что он «не католический писатель, а пишущий католик»/ «I am not a Catholic writer, I am a Catholic writing»/, это не снимало актуальности проблемы, которая в равной степени касается теперь его наследия. Роман Грина – роман по жанру философский, политический, социально-психологический, он затрагивает острые социальные и нравственные проблемы, в том числе и проблемы религии. В повествовательной манере Грина отражено это вторжение католических слов и понятий, библейских мотивов и ассоциаций в рассказ о героях и событиях. Сколько бы Грин ни отрицал значение этого фактора, он неизменно присутствует в художественной ткани его произведений.

Речь идет о католицизме – религии подчеркнута строгой и суровой, с безбрачием священников, запрещением развода и регулирования рождаемости, с осуждением всех не освященных обрядом венчания любовных отношений, со строжайшей регламентацией исповеди и причастия. Англия- не католическая страна, как Италия или Испания. Католицизм в XX веке воспринимается здесь слегка остранным, не совсем обычным, и вызывает интерес. Более мягкая и свободная англиканская церковь как бы оттеняет жесткие догмы католицизма. Поэтому в психологии героев и мотивации их поступков их приверженность католическому вероисповеданию играет существенную и даже несколько экзотическую для остальных англичан роль.

Для Грэма Грина, «пишущего католика», католицизм – привычное и естественное состояние души и бытия. Он не проповедует католических догм и часто даже осуждает их, но они важны для него, как то, без чего он не может представить себе мир. Он может глядеть на них внешне и изнутри одновременно, оценивая поступки своих персонажей как со стороны их следования религиозным заповедям, так и со стороны тех, кто этих заповедей в полной мере не исповедует. Кроме того, знание Священного писания, свойственное каждому католику, окрашивает их восприятие событий, людей, обстановки в прихотливую символику, в которой есть и ирония, но есть и следование библейским героям и сюжетам.

Грин полемичен по отношению к ортодоксальному католицизму и он далеко не первый английский писатель, вставший в такую творческую позицию. Самый яркий пример – это замечательная эпическая поэма великого английского поэта, деятеля буржуазной революции XVII века, Джона Мильтона – «Потерянный Рай» /1663/. Она построена на христианском мифе об изгнании Адама и Евы, первых людей, из Рая за послушание и нарушение запрета срывать плоды с дерева познания и зла. Библейский миф здесь однозначен: люди лишились Рая и вечной жизни и молодости, стали смертными, и это величайшее несчастье. Бог суров, но справедлив, а Сатана – искуситель – губит благополучие людей и обрекает их на страдания. Теперь Рай и спасение души – дело каждого человека и не всем суждено этого достигнуть, в то время как до грехопадения Рай был дарован людям и они могли жить в нем спокойно и безгрешно.

Однако, сохраняя сюжет библейского мифа, Милтон переосмысляет его, расставляя иные акценты. У него Бог – «небесный король», он справедлив, но излишне суров. Сатана – бунтарь и мятежник, похож на Кромвеля, лидера буржуазной революции, которой посвятил свою жизнь Милтон. Адам и Ева конечно опечалены утратой Рая, но главное для них – их любовь, привязанность друг к другу и истинное супружество. Каждый из них говорит, что Рай для него – там, где другой, Адам готов в поте лица зарабатывать хлеб для своей семьи, а Ева – в муках рожать детей. Даже показанные им картины будущих бед, которые натворят на земле эти дети, не отвращают Адама и Еву от них. Их кредо теперь – трудолюбие, терпение и любовь.

Также переосмысливал библейские мотивы и английский поэт конца XVIII века Уильям Блейк, родственник Грину по тяготению к парадоксам и иронически перевернутым афоризмам. Его книги носят названия, которые тогда звучали кощунственно: «Бракосочетание Неба и Ада» /1793/, «Пословицы Ада» /1974/.

Библейские образы и мотивы пронизывают всё творчество Блейка и воплощены им в его поэтических опытах с большой силой выразительностью. Образы Священного писания вдохновляли его и давали пищу его фантазиям, хотя порою и сочетал их со смелой и противоречивой трактовкой.

В конце XIX века были и другие примеры использования библейских мотивов в племической, иронической, не принятой в литературной традиции форме. Это было характерно для некоторых пьес Бернарда Шоу, для романа Этель Лилиан Войнич «Овод» /1897/. Его герой, рожденный в Италии англичанин Артур Бертон, становится борцом за свободу своей родины против австрийского владычества, активным членом революционно-религиозной организации «Молодая Италия», связывает всю свою жизнь с этой целью и гибнет, казненный врагами.

Он погибает в тридцать три года, как и распятый Христос. Его герой, рожденный в Италии англичанин Артур Бертон, становится борцом за свободу своей родины против австрийского владычества, активным членом революционно-религиозной организации «Молодая Италия», связывает всю свою жизнь с этой целью и гибнет, казненный врагами. Он погибает в тридцать три года, как и распятый Христос. Его настоящим отцом оказывается кардинал Лоренцо Монтанелли, которого убеждают подписать смертный приговор революционеру – в противном случае в дни религиозного праздника его соратники нападут на тюрьму и попробуют освободить его, из-за чего могут погибнуть люди. Монтанелли подписывает приговор, а затем во время богослужения проклинает тех, кто убедил его пожертвовать сыном во имя

спасения других: именно так поступил Бог-отец, обрекая на муки сына. Религиозные мотивы и образы причудливо сочетаются в романе Войнич с революционной романтикой.

Грэм Грин использует в сюжетах своих романах такое же переосмысление истинных и ложных побуждений героев, следующих канонам своей религии, которой они преданы всей душой. В романе «Суть дела» / «The Heart of the Matter, 1948/ главный герой – начальник английской полиции в колониальной стране Скоби снискал необычное для своего поста прозвище «Скоби Справедливый». Скоби – католик, и он бережет свою душу: он добр и склонен к состраданию, он благороден и честен. В коррумпированной, нищей стране он едва ли не единственный, кто не берет взятки и честно выполняет свои обязанности. Он состоит в католическом браке: между ним и его женой Луизой давно уже нет любви, но Скоби считает своим долгом заботиться о ней и жалеет ее.

Это и приводит его к первому греху. Луиза, женщина эгоистичная и неприятная, изводит мужа придирками: ее раздражает его поведение и личность. Она сообщает ему, что серьезно больна и ее может спасти лишь лечение в Лондоне. На самом деле она преувеличивает свои небольшие недуги – ей просто хочется поехать в Англию. Ради спасения жены, как он полагает, Скоби поступает своими принципами: он берет крупную сумму денег для ее поездки у темного дельца. Ему приходится потом закрывать глаза на его неблагоприятные дела, в результате которых погиб человек. Это мучает его и он считает себя виноватым.

Во время отсутствия жены Скоби принимает участие в спасении пассажиров затонувшего судна, которые долго скитались по морю в шлюпке. Больница полна ранеными, полуживыми от холода, голода и жажды людьми, среди которых находится юная Хелен. Этот рейс был ее свадебным путешествием, ее молодой муж погиб, а сама она измучена и не хочет жить. Скоби окружает ее заботой, пытается вернуть к жизни и между ними возникает кратковременная любовная связь, в которой превалирует не страсть, а нежность. Эта связь прерывается, когда ему удалось вылечить Хелен и обустроить ее. Но вернувшаяся Луиза, полная ревнивых подозрений, настаивает, чтобы муж пошел на исповедь к их духовнику, отцу Ранку, от которой Скоби пробовал уклониться. Скоби подчиняется, но щадя Луизу и Хелен, ничего не говорит о факте супружеской измены. Утаенный на исповедь грех – тяжкий проступок для католика, принимая причастную облатку. Скоби «почувствовал вкус вечного проклятия у себя на языке» [1, С. 115]. Как и в первом случае им двигало сострадание, но он себя не прощает.

Измученный тяжкими сомнениями, Скоби решает покончить с собой. Но самоубийство – смертный грех для католика и позор для его семьи. Поэтому Скоби маскирует его под несчастный случай: ведет дневник, где описывает симптомы своей сердечной болезни и прием сильнодействующего лекарства, к которому он будто бы прибегает. От большой дозы этого лекарства он погибает. Внешне это выглядит, как результат неграмотного самолечения. Но Луиза зато заподозрила истинную причину его смерти и сообщила о своих подозрениях священнику.

Их финальный монолог несет в себе нравственный итог того, что описано в романе. Вопреки ожиданиям Луизы, готовой чернить мужа и после кончины, священник отказывается от осуждения: ведь правда никому из них не известна и не людям обвинять ушедших «Глубина гриновской иронии подчеркивает и усиливает парадоксальность ситуации, - пишет В.В. Ивашева. – Защитницей

католической догмы выступает Луиза, в то время как Ранк, ее духовной наставник, не только отстаивает право Скоби на прощение, но и высказывает сомнение в справедливости католических представлений о грехе и его искуплении» [2, С. 111]. Нравственная ситуация четко обозначена Грином: жена, которая должна защищать мужа и которая во многом повинна в ситуации, а в которой тот оказался – обвиняет его, а католический священник вместо того, чтобы осудить – проявляет мудрость и понимание.

Грин подминает здесь вопрос, который затрагивался многими другими авторами в книгах, где речь идет о религии: человек, которого заботит лишь спасение своей души – вынужден пренебрегать бедами других, а если он приходит им на помощь, то не всегда находит силы и возможности позаботиться и своем спасении.

Эта дилемма трудно разрешима и Скоби не смог с нею справиться. Его честность, доброта и порядочность заставляют его заботиться о счастье близких – более, чем о своем и вопреки своим принципам. Противоречие между канонами религии, не терпящим послаблений и исключений, и велением его сердца оказываются для него непреодолимыми. Не справившись с этим, он ищет путь ухода из жизни. Автор подчеркивает, что хотя согласно католической догме, ни один человек не должен брать на себя ответственность за жизнь и счастье других людей – это подвластно лишь провидению, но истинно нравственные люди всё равно делают это и спасают других, уповая – по словам отца Ранка в финале романа – на понимание и прощение всевышнего. Глубина и сила этого романа Грина несколько не заслоняются временем и конфликт остается актуальным и важным.

В романе Грина «Конец любовной связи» / «The End of the Affair» 1951/ конфликт, связанный с драмой религиозного сознания, столь же глубок и насыщен раздумьями автора. История «любовной связи» - на самом деле история страстной и нежной, всепоглощающей любви двух людей, рассказана героем, писателем Бендриксом. Обстоятельства, при которых он потерял Сейру, любимую и любящую его женщину, окутаны тайной, почти детективной. Действие происходит в годы войны в Лондоне, растерзанном фашистскими бомбардировками. Однако в эти страшные дни влюбленные нашли друг друга. Бендрикс свободен, а Сейра замужем за дипломатом, который служит за границей. Бендрикс – атеист, а Сейра- ревностная католичка. Но ни эти различия, ни суровые буди войны и воздушные тревоги не в силах омрачить силу чувства, которое они переживают. Он настолько нужны друг другу и счастливы, что всё остальное теряет для них значение.

Всё кончилось в день, когда у дома, где проходили их любовные свидания, взорвалась бомба. Взрывная волна разметала весь первый этаж. Бендрикса придавило выбитой дверью, засыпало осколками стекла, он на какое-то время потерял сознание, но когда очнулся, то оказалось, что он не получил серьезных повреждений. Сейра, бывшая в момент взрыва на втором этаже, вообще не пострадала. Но Сейра вдруг исчезает, не объяснившись с возлюбленным, который так ее больше и не увидел.

Он ищет Сейру и позже выясняет, что она покинула Англию и укрылась в доме знакомых, где пребывала в состоянии душевного смятения, искала помощи у священников, а потом умерла от сердечного приступа. Бендрикс терзается вопросом – почему она его покинула, погубив их любовь и себя? Он подозревает шантаж со стороны ее мужа и другие причины, но ответ оказывается совсем иным.

Ответ получен им, когда ему передают дневник Сейры, который она вела в последние месяцы своей жизни. Оказалось, что в тот роковой день, спустившись на

грохот взрыва со второго этажа, она увидела своего любимого лежащим под обломками и битым стеклом, окровавленного и бездыханного. Она воззвала к Богу и дала обет: если он останется жив, то она готова никогда его не видеть. Ведь несчастье на него, как она полагала, возможно навлекло то, что она нарушила с ним святость своего католического брака. Тут же Бендрикс пошевелился и, убедившись, что с ним всё в порядке, Сейра исполняет свой обет, хотя это и приводит ее к ранней гибели.

Ирония Грина в прояснившейся истине очевидна: соперником Бендркса оказывается не муж Сейры, и не какой-то не известный ему мужчина, который чудился его ревнивому воображению, а сам Господь Бог. На него и обрушивает атеист Бендрикс свой гневный монолог: «Я хотел очень простого и легкого – иметь возле себя Сейру на весь остаток жизни. Но ты ее отнял. Ты разрушаешь наше земное счастье, как косарь уничтожает мышиное гнездо, Я ненавижу тебя, как если бы ты существовал» [3, С. 259]

В советской критике роман получал однозначно антирелигиозное толкование романа: утверждалось, что это «приговор религии» [4, С. 258], а Бендрикс – «двойник самого Грина» [4, С. 258]. Сюжет романа трактовался в духе заблуждения: «Героиня книги Сейра дает во время бомбежки Лондона нелепый обет и, попав под влияние католических священников, раздираемая противоречиями, теряет силы в борьбе с собою и в конце концов умирает» [4, С. 258].

Думается, что философская посылка романа сложнее. Бендрикс, хотя и симпатичен автору и ему переданы некоторые суждения самого Грина, но он всё же герой романа, а не автор. В обете, данном Сейрой, нет ничего нелепого, а ее жертва трагична. В считанные секунды она сделала свой выбор, оценив жизнь любимого выше своего счастья, а как оказалось потом, и жизни. Гуманистическое начало конфликтов Грина выходит здесь, как и в романе «Суть дела» на первый план. Своим поступком Сейра положила конец понятию «*affair*», вынесенному в заглавие романа, и утвердила слово «*love*». Критицизм по отношению к некоторым обрядам, церковным картинам и изваяниям, жестокости и натуралистичности того, что на них изображено, присутствует в романе. И Бендрикс, и Сейра воспринимают со смятением жестокость «намалеванных ран» [3, С. 156]. Но объективно в разрушенном войною Лондоне можно было увидеть картины пострашнее этих, и жестокость реальности делает жестокость мифа непридуманной. Роман сложен и Грин вложил в него свои сомнения, но в нем наряду с сомнениями в религиозных установках, есть и их утверждение.

В романе «Сила и Слава» / «Власть и Слава» / «*The Power and the Glory*», 1940/ действие происходит в Мексике в середине 30-х годов XX века, в период мексиканской революции и подъема антифеодального и антиклерикального движения. Стоящий у власти Карденас-дель-Рио начал проводить частичную экспроприацию помещичьих земель, а католическое духовенство, служившее опорой феодального мексиканского общества, объявил вне закона. Революционная власть создает народную милицию, которая в поисках католических священников, спасающихся от ареста и гибели, прочесывает всю страну. На этом фоне изображена погоня Лейтенанта, представляющего светскую «власть» и «силу» /*power*/ за Священником, которого крестьяне прозвали «последним священником», так как все его собратья уже уничтожены. Священнику удастся длительное время скрываться и избегать ареста, скитаясь в горах, по колючим зарослям леса, по всей стране, но в конце концов он настигнут, арестован и казнен. Это бегство и составляет основу романа.

Фигуры двух противостоящих сил символичны – не случайно они не названы по имени. Каждый из них осуществляет свою миссию: Священник спасается, Лейтенант – ловит его. Они сошлись не столько в политическом, сколько в нравственном поединке.

Священник – молодой, измученный, зависимый от алкоголя слабый человек, которого его прихожане называют «whisky priest» - «поп-пьяница». Из-за своей слабости он был наказуем церковными властями и с точки зрения ортодоксальной церкви является грешником и потерявшим репутацию пастырем. Он кажется недалеким и слабодольным, но он добр и лишен эгоизма, что наконец и позволяет ему в длительных испытаниях преодолеть свои слабости, страх смерти и пойти навстречу другим страдающим людям. В тюремной камере он ощущает чувство товарищества, ранее ему не известное, и его внутренний облик обнаруживает обаяние и человечность.

Лейтенант народной милиции, напротив, не имеет слабостей, служит своему делу преданно и верно, действует решительно и сурово. Ненависть к священникам родилась у него в детстве, во время долгих церковных служб и пожертвований, когда бедные крестьяне оставляли в храме последние трудовые гроши, отнимали их у своих детей. Нежность к детям смягчает суровый дух этого человека: он убежден, что все деяния революции – для того, чтобы дети жили лучше, чем те люди, которые бедствуют в Мексике сейчас. Он надеется, что у «новых детей будут новые воспоминания» Эта идея как бы освящает решительную силу его действий и оправдывает его непреклонность в его собственных глазах.

Но Грин понимает и дает понять читателю, сколько жестоких и страшных деяний свершалось на земле из идеальных побуждений: ради грядущих поколений, ради будущего детей, ради потомков и счастья человечества. Убивая людей по всей стране, многие из которых честно служили в храмах и не являлись стяжателями, такие, как Лейтенант, искренне полагают, что делают благое дело. Однако и бездействие и инертность порою тоже губительны. Размышления Грина об этом сложны и противоречивы, но их философская глубина несомненна.

Повествование отличает ритм и манера притчи, жития, повествования и мытарства первых христиан. Фигуры обобщены и в них выделено главное. Рай на том свете, о котором говорят священники пастве, и рай на земле, который обещают крестьянам революционеры, для Грина равно утопичны. Здесь библейские образы воплощены с большой силой и выразительностью и с большим обобщением, чем в других романах, но мысли, развиваемы писателем последовательно от романа к роману, обретают почти афористическую ясность.

Библейские мотивы и тема католицизма слиты в романах Грина с нравственным исканием, муками и верой человека. Это придает его романам особый колорит, свойственный его писательской манере.

Литература:

1. Грэм Грин «Издательство иностранной литературы», «Суть дела», - М., 1961.
2. Ивашева В.В. Английский роман последнего десятилетия. – М.: Сов. писатель, 1962.
3. Грэм Грин, Собрание, сочинений, Художественная, литература, - М, 1993, Конец, одной, любовной, связи,
4. Ивашева В.В. Английская литература XX века. – М.: Просвещение, 1965-1967.
5. Грэм Грин «Сила и слава».- «Иностран.лит.», 1987, 1.

М.В. Чечетко, Ж.Б. Султанова
Грэм Грин романдарындағы таурат мотивтері

Мақалада таурат және католиктердің күш жігерлерінің игерушілік мәселесі және үздік ағылшын жазушының, XX ғасырдағы Грэм Гриннің ағылшын дүниежүзілік әдебиетінің классикалық романдарында қарастырылады. Жазушы өзінің романдарын, романның жанрында философиялық, әлеуметтік-психологиялық, саяси жағынан шығарады, бірақ оларда өткір адамдық мәселелер әрдайым қарастырылады, және олар жиі діни бағыттағы кейіпкердің католицизмдігімен байланыстырады. Одан басқа, Грин, сияқты басқада ағылшын авторларына Джон Мильтон, Уильям Блейк, Э.Л. Войнич таураттық себептерді өзінің туындысының арқауларына пайдаланады. Осы бір көркем мақам мен әңгімеле оның айрықша көрінісін сомдайды.

Түйін сөз: библиялық себептер, дін, католицизм, миф, символика, көңіл, атеист, сенім.

M.V. Chechetko, Zh.B. Sultanova
Biblical motifs in the novels of Graham Greene

The problem of the use of biblical and Catholic motifs in novels famous English writer , classical Russian literature of XX century world , Graham Greene . The writer creates his novels in the genre of the novel political, philosophical, socio-psychological , but they are invariably present acute moral problems and often they are associated with the religious consciousness of characters - with Catholicism . In addition, Greene , like other English authors - John Milton , William Blake , E.L. Voynich - uses biblical themes in the subjects of their works. It gives a special coloring his artistic style and narrative.

Key words: biblical themes, religion, Catholicism, myth, symbolism, love, atheist, faith.

УДК: 81'0

А.Г.Абуханова, к.ф.н., доцент ЗКГУ им.М.Утемисова
E-mail: abukhanova_alma@mail.ru

Б.Б.Утегалиева, магистрант ЗКГУ им.М.Утемисова
E-mail: bibi_1977@mail.ru

МЕТАФОРИЧЕСКОЕ ОБОГАЩЕНИЕ КОНЦЕПТОСФЕРЫ
«МАТЕРИНСТВО» В КАЗАХСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ
КАРТИНАХ МИРА

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы обогащения концептосферы «Материнство» средствами индивидуальной образности поэтических текстов и паремий. Концепт и метафора взаимосвязаны: они оба имеют как ментальную, так и чувственную природу.

Ключевые слова: концептосфера, концепт, языковая картина мира, индивидуально-авторская образность, языковая актуализация, метафора, индивидуальное и национальное сознание.

В лингвистической литературе до сих пор не существует единого мнения по вопросу определения концепта [9, С. 35-52]. В связи с этим вопросы определения и изучения концептов предоставляются открытыми для исследования, а вопрос их обогащения средствами индивидуальной образности поэтических текстов и паремий является мало изученным. Особое место в языковых картинах народов мира отводится концептосфере «Материнство».

В центре концептосферы «Материнство» находится концепт «Мать». Данный концепт включен в список универсальных понятий, которые были установлены на базе межъязыковых исследований и которые могут выполнять функцию «самоочевидных элементарных концептов» [4, С. 272]. Образ матери как важнейший элемент культуры многократно проинтерпретирован в мировой живописи, музыке, скульптуре, литературе. Вместе с тем, своеобразие любой национальной культуры подразумевает существование в ней своих

представлений, специфической атрибутики, обрядов, верований, связанных с этим явлением и обусловленных уникальностью каждого этноса. В этом смысле казахская и английская культуры не стали исключением.

Концепты, актуализирующие концептосферу «Материнство», составляют ядро (центр) индивидуального и национального сознания всех народов мира.

Объектом данного исследования являются лексические, фразеологические единицы, паремии, вербализующие концептосферу «Материнство» в казахском и английском языках.

Предметом исследования являются особенности языковой реализации концептосферы «Материнство» в английском и казахском языках.

Следует отметить, что в вербализации концептосферы «Материнство» в разных языках имеются отличия, связанные с различным пониманием разных этносов роли матери в семье, обществе, ее возрастных отличий, ее отношения к детям и детей к ней.

Обогащение концептосферы «Материнство» происходит, в частности, за счет использования метафор.

Исходными для данной статьи положениями, позволяющими трактовать метафору как средство для обогащения национальной концептосферы, служат следующие, имеющиеся в современной науке о языке положения:

1) метафора «способна» служить средством получения нового знания [13, С. 179];

2) непредметный мир моделируется при помощи метафоры и по образу и подобию предметного мира [13, С. 180];

3) метафора способна синтезировать ... сведения в новые концепты [13, С. 180];

4) языковая картина мира, представляемая человеком в виде совокупности концептов, воспринимается за счет вербально-образных ассоциаций составляющих ее слов и выражений [13, С. 180].

Что касается определения концепта, то мы придерживаемся определения, данного философом Ю.В.Суржанской в работе «Концепт как философское понятие» [11, С. 74-78]. Ю.В.Суржанская пишет: «Концепты – это естественная форма нашего мышления, врожденная, и лишь в процессе обучения мышление становится понятийным, понятийная форма является приобретенной по своему характеру, нас ей обучают в различных образовательных учреждениях» [11, С. 74-75].

Идея Ю.В.Суржанской о разноуровневом существовании концепта рассмотрена нами в работе «Актуализация концептосферы «Материнство» в произведениях казахских поэтов» [1, С. 27-31].

Развивая идею о разноуровневом существовании концепта, Ю.В.Суржанская допускает ситуацию, что «поэт становится всенародно любимым, его стихотворения повсеместно цитируются, и, таким образом, концепт ... этого поэта становится культурным концептом» [11, С. 77].

Поэтический текст и лингвокультура непосредственно взаимосвязаны.

Известно, что Р.О.Якобсон выделил несколько функций поэтического текста, среди которых поэтическая (эстетическая функция, коммуникативная (референтная) функция, аппелятивная (дидактическая, функция воздействия); экспрессивная; фатическая (контактная); метаязыковая (функция толкования, декодирования) [цит. по: 6, С. 46-47].

Ю.М.Лотман дополняет данный набор функций поэтического текста функциями очень важными для реализации эстетической / поэтической функции поэтического текста: это креативная (творческая) функция и функция памяти.

Ю.М.Лотман пишет: «Текст – не только генератор новых смыслов, но и конденсатор культурной памяти. Текст обладает способностью сохранять память о своих предшествующих контекстах» [8, С. 20-21].

Приведенное выше высказывание Ю.М.Лотмана находит блестящее подтверждение на материале казахских поэтических текстов. В поэтическом произведении Гафу Каирбекова «Ана туралы жыр» есть такие строчки:

Әлемнің жарыгын,
Сыйладың сен маған.
Даланың әр гүлін,
Жинадың сен маған.
Сен берген құстардың
Қанатын самгаған.
Балалық құштарым
Өзіне арналған [14, С. 114].

В нашей статье «Актуализация концептосферы «Материнство» в произведениях казахских поэтов» [1, С. 27-31] мы анализировали метафоры указанного выше текста, указывая, что автор пишет о матери, как о давшей крылья, позволяющие высоко взмывать в небо. Этот анализ необходимо дополнить в связи с языческим прошлым казахов – тенгрианством. Два главных бога тенгрианства Тенгри и Умай – составляли супружескую пару. Умай являлась покровительницей материнства, детей, богиней плодородия. Умай также Мать-Земля [10].

Изображения Умай встречаются достаточно часто на каменных изваяниях – балбалах, получивших распространение в раннетюркский период в VII-X вв. до начала XIII в., на женских ювелирных украшениях вплоть до X в. н.э., в манускриптах. Умай изображали как женщину с золотыми крыльями, спускающуюся с неба, часто в 3-5-верхой шапке, в анфас, в позе с прижатыми к груди или животу руками, держащими чашу. По одним источникам, чаша в руках символизирует жертву Небу, по другим сведениям, в чашке Умай – священное молоко, хранящее души детей. Стрелы - неперменный атрибут богини: путники, встречающие на степных дорогах каменное изваяние богини, спешивались и совершали ритуал почтения путем вонзания стрел в землю у подножья памятника [10].

Для нас в связи с текстом Гафу Каирбекова важно, что Умай изображали с крыльями. Метафорические (непредметные) образы Гафу Каирбекова смоделированы по образу и подобию предметного мира (изображения Умай на балбалах). Действительно, только крылатая женщина может родить крылатых детей. Подтверждается мысль Ю.М.Лотмана о том, что текст «обладает способностью сохранять память о своих предшествующих контекстах» [8, С. 20-21].

История и развитие концептосферы «Материнство» зафиксированы в лексемах, свободных словосочетаниях и поговорках различных народов.

Актуальными являются сравнительно-сопоставительные исследования вербализации этой концептосферы в английском и казахском языках.

В кандидатской диссертации Андреяновой М.А. «Реализация концептосферы «Материнство» в русском, английском и французском языках» структура концептосферы «Материнство» представлена следующим образом:

- 1) концепт «мать»;

- 2) концепт «ребенок»;
- 3) концепт «родитель»;
- 4) концепт «семья»;
- 5) концепт «сирота» [2, С. 12].

Концептосфера «Материнство» в казахском языке представлена этими же концептами.

Английская лексема “Mother” входит в различные метафорические сочетания в английском языке. Образная составляющая концепта «мать» / «mother» актуализируется в образной схеме мать – источник. В словаре мы находим целый ряд метафорических сочетаний с этим словом: Mother-Earth, mother hen, mother lode, Mother Nature, mother-of-pearl.

Mother Nature used for referring no nature and natural resources. We hope Mother Nature will save the crops in bringing rain.

mother lode noun [C] mainly American 1. a supply of something that you can use: His vast experience gives him a mother lode of political stories to tell. 2. A very large amount of gold, silver, coal etc. under the ground.

mother-of-pearl noun [U] the shiny layer inside some shells, and for making buttons, jewellery, etc.

mother hen noun [C] someone who looks after another person and worries about them [17, С. 974-975].

В английском языке понимание матери как источника вербализуется в целом ряде когнитивных метафор-паремий. По мнению В.Н.Телия, когнитивная метафора «уподобляет гетерогенное и отождествляет подобное, чтобы синтезировать новое понятие» [13, С. 194]. В качестве примеров приведем следующие английские паремии, в которых используется когнитивная метафора:

Love is the mother of wisdom.

Experience is the mother of wisdom.

Trust is the mother of deceit.

Trade is the mother of money.

Poverty is the mother of health.

В казахском этносе образ матери был мотивом древних эпосов и легенд. Имя матери Евы (Хауа Ана) упоминается в священных книгах. Хәууа в древнееврейском и арабском языках означает «начало жизни», «Әнам» - на персидском (книжн.) люди, человечество, простые люди. Казахский народ почитал землю, отсюда Жер-Ана (Земля-Мать), и родной язык, Ана тілі (язык матери) [15, С. 432].

Особое поклонение казахов родной земле и родному языку находит выражение в следующих паремиях с использованием когнитивных метафор:

Елің - панан,

Жерің – анаң.

Отан – елдің анасы

Ел – ердің анасы.

Жер байлықтың анасы болса,

әкесі — еңбек.

Исследование метафорических выражений со словом мать в английском и казахском языках указывает на единство мыслительных процессов по схеме: мать → источник → дитя → самое ценное → дающее.

Эта схема подтверждается, в частности, и в вербализации концептосферы «Материнство» в казахском языке. Например:

Аналы баланың өзі ток,

Анасыз баланың көзі ток,
Ана көркі алдындағы баласы,
Қала көркі үйі, орман-ағашы.
Анасыз өмір — сөнген көмір.
Әкесіз жетім жарым жетім,
Анасыз жетім нағыз жетім.
Туған үйдің түтіні жылы,
Туған ананың күтімі жылы.
Ананың сүті — бал,
Баланың тілі — бал.

Поэт Шомишбай Сариев в песне «Асыл ана» метафорически описывает мать как источник:

Өмір болып басталады өзіңнен
Туған жерім, ата қоныс мекен де [16, С. 85].

Описание детей, как самого ценного явления в жизни, так же находит отражение и в английских пословицах.

Children are the sweetest things of all to own.
He that has no children knows not what is love.

В поэтическом произведении Гафу Каирбекова «Ана туралы жыр» [14, С. 114] мать – источник всего на земле. Она дает своему ребенку крылья птицы, свет вселенной, цветы.

В его произведении мать, как источник жизни, лелеет ребенка – свой росток: Әлдилеп, аялап өсірген жемісің.

В казахском поэтическом тексте мать – источник земного и небесного начал: она дарит цветы, дает крылья птицы и, наконец, дарит свет вселенной.

Следует отметить существенные различия во взаимосвязи концептов «мать» и «семья» в казахской языковой картине мира, с одной стороны, и в англоязычной языковой картине мира, с другой. Как указывает З.А.Биктагирова в Англии «отношение к родственникам довольно прохладное, что подчеркивает не только индивидуализм, но и самостоятельность, самодостаточность отдельного человека. Англичане меньше ориентированы на семью по сравнению с прочими народами Англичане не рассчитывают на поддержку родственников в случае каких-либо трудностей, но с другой стороны не испытывают по отношению к ним чувства долга или ответственности» [3, С. 124].

У казахов, указывает Жанпеисова Н.М., «в родоплеменном обществе патриархального типа родственные отношения в пределах ... семи колен реально поддерживались, выражаясь в системе взаимоотношений, необходимых при кочевом образе жизни (оказание взаимопомощи, участие в обрядах и ритуалах и т.д.)» [5, С. 155-156]. По мнению Жанпеисовой Н.М., концепт «Мать» в казахской концептосфере представлен нижеследующими тремя блоками [5, С. 174, 181-182, 189].

БЛОК I Мать в молодости (Молодая мать)

1. Мать является родительницей
 - а. Родительница носит плод в чреве.
 - б. Родительница рождает ребенка.
 - в. Родительница любит ребенка.
 - г. Ребенок получает имя.
 - д. Родительница кормит ребенка.
 - е. Родительница ухаживает за ребенком.
 - ж. Родительница воспитывает ребенка.

2. Мать является женой мужчины (мужа)
 - а. Жена и муж любят друг друга.
 - б. Жена и муж уважают друг друга.
 - в. Жена ухаживает за мужем.
3. Мать является снохой (невесткой)
 - а. Сноха (невестка) живет с родителями мужа.
 - б. Сноха (невестка) почитает свекра.
 - в. Сноха (невестка) чтит старших родственников мужа.
 - г. Сноха (невестка) ухаживает за престарелыми родителями мужа.
 - д. Сноха (невестка) опекает младших родственников мужа.
 - е. Невестка выполняет распоряжения свекрови.
 - ж. Невестка подчиняется старшим невесткам свекрови.
4. Мать является хозяйкой
 - а. Хозяйка выполняет всю домашнюю работу.
 - б. Хозяйка выполняет женскую часть работы у родственников мужа, связанную с торжествами и ритуалами.
 - в. Хозяйка приветчает гостей.
5. Мать является труженицей
 - а. Труженица выполняет служебные обязанности.
 - б. Труженица зарабатывает деньги.
 - в. Труженица отдыхает [5, С. 174].

БЛОК II Мать в зрелые годы

Здесь необходимо отметить, что расхождения между вербализацией блоков I и II касаются иных функций, которые выполняет мать в зрелые годы и нового отношения к ней. В частности, Жанпеисова Н.М. указывает, что мать пользуется авторитетом и выполняет следующие особенные функции в этот период:

- Младшие родственники мужа уважают сноху.
- Мать является свекровью
- Свекровь живет с сыном и невесткой.
- Свекровь обучает невестку женским премудростям.
- Свекровь регулирует отношения молодых супругов.
- Мать является тещей
- Мать не живет с дочерью и зятем.
- Теща и зять уважают друг друга.
- Теща не вмешивается в жизнь дочери и зятя.
- Мать является сватьей
- Сватья пользуется почетом и уважением.
- Мать является бабушкой
- Бабушка любит внуков.
- Бабушка воспитывает внуков – детей сына.
- Бабушка отдает предпочтение первенцу сына.
- Бабушка помогает в воспитании внуков – детей дочери [5, С. 181-182].

БЛОК III Мать в старости (Старая мать)

Расхождения между вербализацией блоков I и II, с одной стороны, и блока III, с другой стороны, также связаны с иными функциями, которые выполняет мать в старости, и ее непререкаемым авторитетом. В частности, Жанпеисовой Н.М. указываются следующие особенные функции старой матери в этот период:

- Сноха (невестка) исполняет свои функции номинально.
- Младшие родственники мужа почитают сноху.
- Теща почитается зятем.

- Матъ является прабабушкой
- Прабабушка любит правнуков.
- Правнуки любят и почитают прабабушку [5, С.189].

На вышеприведенные этапы в жизни женщины-матери и ее роль в семье указывают нижеследующие паремии, в которых содержатся как идентифицирующие и когнитивные, так и образные метафоры.

Ана алақанының аясы,
Ақ шынардың саясы.
Ақ жаулығы ананың — ақ көрпесі баланың.
Жер — ана, мал — бала.
Жақсы енені жаман келін жер қылады,
Жақсы келін жаман енені ел қылады.
Әдепті келін — ауылдың көркі.
Төркін десе қыз төзбейді,
Көкпек десе түйе төзбейді.
Келін жақсы болса немере тәтті.
Келіні жақсы үйдің керегесі алтын.
Ағайын тату болса – ат көп,
Абысын тату болса – ас көп.
Алты аға бірігіп әке болмас,
Жеті жеңге бірігіп ана болмас.
Аға алғанша, жеңге жегенше.
Ұлдың ұяты әкеге,
Қыздың ұяты шешеге.
Балам — балым, баланың баласы — жаным.
Анасын сүйгеннің баласын сүй.
Жақсы қатын жарының жақсысын асырар,
Жаманын жасырар.
Әйел жерден шыққан жоқ,
О да еркектің баласы.
Ерлер көктен түскен жоқ,
Әйел оның анасы.

Анализ концептосферы «Материнство» в английском и казахском языках показывает наличие как общих, так и отличительных черт. Языковая актуализация этих концептосфер свидетельствует об отличии казахской языковой картины мира от английской языковой картины мира. Различия касаются языковой актуализации роли матери в казахской семье, с одной стороны, и в английской семье, с другой стороны. Функции матери в казахской семье более многочисленны, чем в английской. В казахской языковой картине мира концепт «Мать» вербализуется значительно большим количеством паремий и метафорических выражений, чем в английском языке.

Исследователи отмечают, что «женщина-казашка в современном быту все же подчиняется нормам морали, обусловленным особенностями национальной культуры с ярко выраженным патриархальным началом, которые приобрели форму этикета. Эта объективная сторона казахской культуры и отражается в языковых фактах, обусловив структуру концепта мать / ана в казахской концептосфере» [5, С. 206-207].

Осмыслению различий в концептосферах двух анализируемых языков, их пониманию и объяснению способствуют метафоры. Метафоры позволяют устанавливать аналогию между гетерогенными явлениями, обогащая

посредством переосмысления языковую картину мира как отдельного человека, так и этноса в целом.

Концепт и метафора взаимосвязаны: они оба имеют как ментальную, так и чувственную природу.

Литература:

1. Абуханова А.Г., Утегалиева Б.Б. Актуализация концептосферы «Материнство» в произведениях казахских поэтов. – В сб. материалов республиканской научно-практической конференции «V Махамбетовские чтения». - Уральск, 2013.
2. Андрянова М.А. Реализация концептосферы «Материнство» в русском, английском и французском языках. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Казань, 2012.
3. Биктагирова З.А. Семья в концептосфере англичан, турок и татар (на примере паремий). – Казань, 2008. - 196 с.
4. Вежбицкая А. Сопоставление культур через средство лексики и прагматики (Язык. Семиотика. Культура. Малая серия). – М., 2001. – 272 с.
5. Жанпейсова Н.М. Когнитивно-лингвокультурологический анализ картины мира казахско-русских билингвов: Учебное пособие по спецкурсу. – Актобе: Принта, 2006. – 232 с.
6. Казарин Ю.В. Филологический анализ поэтического текста. – М.: Академический проспект, 2004. – 432 с.
7. Лакофф Джордж. Женщина, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
8. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1999. – 464 с.
9. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Изд-во «Флинта», 2011. – 295 с.
10. Омар Асель. Соотношение логоса и мира в тенгрианстве. – Электронный ресурс: <http://www.runivers.ru/philosophy/logosphere/362122/post-form>
11. Суржанская Ю.В. Концепт как философское понятие. – в сб.: «Вестник Томского государственного университета». Серия «Философия. Социология. Политология.» №2 (14), 2011. – Томск, 2011.
12. Суржанская Ю.В. Проблема соотношения концепта и понятия в философском и научном мышлении. – Автореферат кандидатской диссертации по специальности 09.00.01 – Онтология и теория познания – Томск, 2012. – 26 с.
13. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. – В кн. «Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира». – М.: Наука, 1988. – 173-204 с.
14. Қайырбеков Ғ. Шығармалары. Т.2. – Алматы: «Білім», 1998. – 185 с.
15. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. - Алматы: DPS, 2011. - ISBN 978-601-7026-17-2. – 736 с.
16. Сариев Ш. Шөл даланың ұлымын ... – Алматы: «Қайнар» баспасы, 2008. – 126 с.
17. Macmillan English Dictionary 2nd Edition. – Macmillan Publishers Limited 2007. -1028 с.

А.Г.Әбуханова, Б.Б.Өтеғалиева

Қазақ және ағылшын дүниелерінің тілдік бейнелерінде «Ана» концептосферасын
метафоралармен байыту

Мақалада «Ана» концептосферасын поэзиялық мәтіндер мен паремиялардың жеке бейнелілік әдістері арқылы байыту сұрақтары қарастырылады. Концепт және метафора өзара байланысты: олардың шеуі де тілдік және сезімдік қасиетке ие.

Түйін сөз: концептосфера, концепт, дүниенің тілдік бейнесі, жеке авторлық бейнелілік, тілдік өзектілік, метафора, жеке және ұлттық сана.

A. G. Abukhanova, B. B. Utgaliyeva

Metaphorical enrichment of the sphere of concepts "Motherhood" in Kazakh and English

The article deals with the problems of enriching the sphere of concepts "Motherhood" with personal imagery of poetic texts and proverbs. Concept and metaphor are related: they have both mental and sensual nature.

Key words: sphere of concepts, concept, language picture of the world, personal imagery of authors, language actualization, metaphor, individual and national consciousness.

УДК 81 - 13

Донскова Г.А. – к.ф.н.,
ст. преподаватель ЗКГУ им.М. Утемисова
Жаныбекова Б.Н. – магистрант, ЗКГУ им.М. Утемисова
E-mail: ms.bagdasha@mail.ru

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ И ЖАРГОН

Аннотация. Статья посвящена анализу развития жаргонной лексики в потоках коммуникации и роли заимствования в этом процессе.

Ключевые слова: условные языки, жаргон, сленг, арг, межкультурная коммуникация, поздравительная открытка.

Известно, что язык - это один из способов идентификации объектов окружающего мира и способ адаптации человека в разных условиях окружающей среды, средство правильной оценки объектов, явлений и их соотношений. Язык можно называть способом организации и координации деятельности человека, инструментом культуры. Языковая деятельность формирует личность человека, т.к. именно через язык он воспринимает менталитет, традиции и обычаи своего народа, а также специфический культурный образ мира. Посредством языка идет передача культурно- социального опыта, норм и традиций, осуществляется преемственность поколений, воплощенных в идентичности языковой личности.

Коммуникация - процесс, где присутствуют три обязательные взаимодействующие составляющие: сообщение, которое несет определенное значение через посредника, или символ, используемый для его передачи; отправитель и получатель. Предметом нашего исследования является употребление жаргонизмов в таком сравнительно новом жанре как поздравительный текст, данный «в готовом виде», то есть он создан «по образу и подобию» устных и письменных поздравлений, которыми обмениваются наши современники, взрослое население и молодежь. Эти тексты, составленные специалистами различных издательских агентств, являются одновременно и своеобразными языковыми памятниками нашей эпохи, и мощным раздражителем кодификационного сообщества.

В свою очередь, межкультурная коммуникация – это взаимодействие коммуникантов, относящихся к различным культурным группам. Чтобы обогатить свое коммуникативное пространство большинство европейских народов привыкло разговаривать на нескольких иностранных языках, как это принято среди жителей различных стран Восточной и Западной Европы. В американских университетах только двадцать три тысячи студентов изучают японский язык, в то время как в Японии английский язык изучают двадцать миллионов студентов. Это создает проблему поиска путей к полилингвизму. В отличие от Америки, Европа объединяет различные страны с большим разнообразием языков и культур. Доминирование одного из языков, например английского, не отвечает задачам европейского развития.

Европейский Союз изначально создавался для всестороннего и равноправного развития наций. Именно нация с ее языком, культурой и традициями является базовым элементом самобытности. Люди имеют способность создавать различные символы, передавать информацию как с помощью архаических форм - дымом и барабанным боем, так и посредством современных форм коммуникации, используя телевидение и спутниковую связь. Понятно, что при этих информационных контактах активизируется обмен различными словами и выражениями, которые, в том числе, пополняют жаргонную лексику и фразеологию многих европейских языков. При этом некоторые нации насчитывают до нескольких десятков профессиональных жаргонов, диалектов, разговорных языков, акцептов, аргю.

Лингвист Скопова Я.В. анализирует исследование, проведенное в 1991 году в Европейском сообществе, в котором указано, что более 50% граждан Европейского Союза употребляют в своей речи ни один иностранный язык, а несколько (Бельгия (18% говорят на двух иностранных языках и 9% - на трех языках и более), в Люксембурге (42% знают больше трех иностранных языков), Дания (24% говорят на двух и 6% на трех иностранных языках и более), Нидерланды (31% знают два и 12% - более трех языков), Во Франции только 26% населения владеют двумя иностранными языками.

Известно, что существуют различные особенности коммуникативных стилей. Так, Бахун Т. П., в своей работе «Особенности национальных коммуникативных стилей» пишет, что с расширением межкультурных исследований получает широкое распространение понятие «стиль общения» («коммуникативный стиль»), который отражает существующие в культуре предпочтения по выбору вербальных, невербальных и паравербальных средств в организации общения. «Во избежание конфликтных ситуаций в деловом и повседневном общении между представителями разных культур, которые выстраивают свое поведение в соответствии с нормами и правилами национального коммуникативного стиля, необходимо учитывать эти особенности» [1].

Бахун Т.П. сделал обзор русско-немецкого контекста взаимоотношений и остановился на таких понятиях как «индивидуализм/коллективизм» и «дистанция власти». Культурные различия детерминируют национальные коммуникативные стили и их дискурсивное поведение как представителей двух культур в ситуациях межкультурного общения. В русской культуре традиционно сильны коллективистские тенденции, большая дистанция власти, поэтому в России доминирует статусно-ориентированный, интуитивный стиль общения. В России традиционно велика роль неформального общения, которое считается более эффективным, нежели официальные взаимоотношения. Максимум значения придается личным взаимоотношениям, устные договоренности предпочитают

письменным. Русский коммуникативный стиль характеризуется загруженностью, меньшей степенью эксплицитности и большим использованием в общении намеков, игры слов. Таким примером является использование жаргонной лексики в межкультурной коммуникации.

В межкультурной коммуникации используются не только литературные, но и нелитературные формы существования языка, которые часто объединяются понятием «социальные жаргоны». Остановимся на традициях их лексикографировании и лингвистической оценки. Нами выявлено отсутствие фиксации жаргонной лексики в толковых словарях современного русского языка. Исключение составляет "Толковый словарь русского языка" Д.Н. Ушакова, в который включены отдельные жаргонные и арготические слова с пометой «арго». В специальных словарях конца 20 – начала 21 века отражена жаргонная лексика преступного мира, долгое время использовавшаяся исключительно работниками органов внутренних дел в служебных целях. На сегодняшний день многие из словарей переиздаются и становятся доступными массовому читателю, например, "Словарь тюремно-лагерного блатного жаргона" с подзаголовком "Речевой и графический портрет советской тюрьмы" (М., 1992), "Словарь московского арго" В.С. Елистратовой (М., 1994), "Словарь жаргона преступников (блатная музыка)", выпущенный Народным комиссариатом внутренних дел в 1927 году с грифом "оглашению не подлежит", который был переиздан в Твери в 1991 году, и другие издания. Этимология жаргонных слов и выражений богата и разнообразна. Часть жаргонной лексики характеризуется принадлежностью не к одной, а многих (в том числе и уже исчезнувших) социальным группам. Переходя из одного жаргона в другой, слова их «общего фонда» могут менять форму и значение. Например, слово «темнить» в современном молодежном жаргоне означает «говорить неясно, увиливать от ответа», а в арго — «скрывать добычу», сейчас данное жаргонное слово обозначает — «хитрить (на допросе)».

Жаргоны, как и местные говоры, используются и в художественной литературе для речевой характеристики героев. Кроме жаргонов, возникающих на базе общенародного языка, существуют и те, что появляются в результате общения разноязычного населения в пограничных областях или в местах скопления разного национального населения, например, в морских портах.

Известно, что жаргонная лексика строится на базе общенародного языка, путём переоформления, переосмысления, звукового усечения, метафоризации. Также они активно усваиваются в иноязычных словах и морфемах. Например: крутой — «модный», «деловой», хата — «квартира», баксы — «доллары», тачка — «автомобиль», «компьютер», рвануть — «пойти», баскет — «баскетбол», чувак — «парень» из цыганского языка.

В конце XX - начале XXV жаргон получил широкое распространение, особенно в языке молодёжи. Например, ажур (итал.)- все хорошо, в порядке; айда (рус.) – пойдем, идем; адью (испан.) – до свидания, прощай; бегемот

(старослав.)- толстый человек; живодер (польск.) - врач-хирург; житуха (старослав.)- жизнь; фраер (англ) - заключенный, не принадлежащий к ворам; халява (украин. - иврит) - воровка, опустившаяся девушка; лафа (великорус.)- удача, счастье, хорошо, удобно.

Известно также, что собиратель слов и их значений В.И. Даль, в «Толковом словаре живого великорусского языка» в словарной статье к слову «лафа» — «удача, счастье» — дает производные от этого слова — глагол и прилагательное: «Лафистый парень, ему все везет, все лафит!». Есть здесь и диалектная форма лахва [2, С. 2]. В поэме Н. А. Некрасова «Кому на Руси жить хорошо» читаем:

Лафа бабенкам! Бегают, На барский двор с полотнами, с грибами, с земляникою:

Всё покупают барыни, И кормят и поят... Не мог с крылечка сдвинуться
Последыш, так расстроился... Ну, Климке и лафа!

Языковые контакты социальных жаргонов в истории лингвистического рассмотрения также подтверждают возможность межъязыковых взаимных заимствований: «в результате анализа было обнаружено, что наиболее продуктивной формой заимствования английских слов в русском молодежном жаргоне является транскрибирование или транслитерирование английских слов, благодаря чему они воспроизводятся в форме, близкой к оригинальной. По мнению лингвистов, заимствованные жаргонизмы могут составлять более 50% от всего исследованного числа жаргонизмов, заимствованных их английского языка. Частотным здесь (до «33,8% всего исследованного числа молодежных жаргонизмов, заимствованных из английского языка) является гибридизация англоязычной лексики – добавление к английской основе русских словообразовательных элементов» [3].

Условные языки также пополняются иноязычными заимствованиями. Усвоению иноязычных заимствований отчасти способствовал подвижный образ жизни некоторых социальных групп — ремесленников, торговцев, уголовных элементов и др. Но главная причина состоит в том, что непонятное иноязычное слово может стать хорошим средством маскировки. Так, в русских условных языках исследователями отмечаются слова, заимствованные из цыганского языка, например дуёк 'два рубля', ср. цыг. дуй 'два' деш 'десять рублей', ср. цыг. деш 'десять', парняга 'двадцать пять рублей', от цыг. парно 'белый', шур 'вор' от цыг. чорес 'воровать' и т. д. «Встречаются цыганские элементы и в русском воровском жаргоне, например, хрять 'бежать, идти' от цыг. te px'ires 'ходить, бродить' [4, С. 151], тырить, толкать 'красть' восходит к цыганскому глаголу te tenc's, имеющему значение 'держат, иметь, брать, ждаты', и т. д. [4, С. 153].

Встречаются в условных языках и некоторое количество заимствований из германских языков, например, агунда 'собака', флеш 'мясо', стод 'бог', ср. шв. stod 'изваяние, статуя' [5, С. 231]. Германские заимствования в арго также общеизвестны, так они перешли в жаргон. Например, блатной - 'представитель уголовного мира'. По мнению В. В. Стратена, это слово пришло в русский язык через польские аргы из немецкого Rotwelsch, где имеются слова platt 'доверенный', Blatter 'вор' ср. также в языке идиш blat 'доверенный, согласный на что-либо', польск. blat 'укрыватель краденого', blat Буи 'согласиться на что-либо'. Далее, клифт, 'пальто, пиджак' из немецкого арготического Klufft 'одежда'» [6, С. 134].

Как видно из вышеизложенного, можно предположить, что этимология многих жаргонных единиц указывает на активные межъязыковые контакты носителей языка не только в его литературной кодификационной форме, но и в социально ограниченных формах (жаргон, сленг, аргы).

Проблеме межъязыковой и межкультурной коммуникации, роли их в развитии социальных жаргонов посвящены публикации лингвистов конца 20 – начала 21 века. Так, в работе «Язык и межкультурная коммуникация» С. Г. Тер – Минасова [7], исследуется межкультурная коммуникация и ее влияние на общественную среду. Тер – Минасова пишет об актуальности проблемы межкультурной коммуникации в современных условиях, в главе «Отражение в языке изменений и развития общественной культуры» ею приведены интересные примеры языковых контактов, автор доказывает возможность роста доли жаргона в коммуникации внутри социума и в межкультурных (вернее, субкультурных) контактах.

Нами рассматривается, частности, процесс влияния межкультурной коммуникации на проникновение жаргонных единиц в социальную среду через тексты поздравительных открыток. Современному обществу требуются уже не просто красивые цветные открытки, каждому человеку – в соответствии с его культурным статусом - хочется выделиться и показать свою индивидуальность через какой-либо семиотический акт, в данном случае через поздравительные открытки.

Среди огромного тематического многообразия поздравительных открыток (государственные праздники, календарные народные праздники, поздравления для родителей, учителей, руководителей) мы выделили группу, активно используемую в молодёжной среде (поздравления с Днём рождения, 8 Марта, поздравления подруг, братьев

и сестёр). В этой тематической группе особенно часто, наряду со средствами современного русского литературного языка, получил широкое распространение жаргон.

Современные открытки резко отличаются своим содержанием от советских поздравительных текстов. Для них характерна насыщенность жаргонной лексики. Считаю необходимым остановиться на полной атрибутике изучаемого текстового материала.

Приведем примеры употребления некоторых жаргонизмов в поздравительном тексте и варианты лексикографической трактовки в различных словарях:

«КЛАССНЫЙ, -ая, -ое; -сен, -сна. 1. см. класс. 2. Принадлежащий к высшему классу² (в 4 знач.), высокого качества (разг.). К. игрок. || сущ.классность, -и, ж.» - Толковый словарь под ред. С. И. Ожегова и Н.Ю.Шведовой [8].

«КЛАССНЫЙ классная, классное. 1. Принадлежащий, относящийся к классу (во 2, 3, 4, 7, 8 и 9 знач.). Классная доска. Классный чин. Классный вагон (пассажирский вагон в отличие от товарных, служебных и т. п.). 2. Относящийся к высокому классу (в 6 знач.; спорт.). Классная игра. Классный удар. Классный бегун» - Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова [9].

Классный, -ая, -ое. Отличный. Да, это было очень классно! Грачев М.А. Словарь современного молодёжного жаргона. – [10, С. 249]. Клёвый, -ая, -ое. Отличный. Жизнь студенческая клёвая (в аргó клёвый - отличный) Грачев М.А. Словарь современного молодёжного жаргона [10, С. 250].

Башлёвый –ая, -ое. Денежный (в аргó – с тем же значением) Грачев М.А. Словарь современного молодёжного жаргона [10, С. 62].

Эти слова и словосочетания наиболее часто употреблялись в текстах поздравительных открыток.

Таким образом, на примере открыток мы можем сделать следующие выводы:

- 1) жаргон встречается не только в СМИ (радио, газеты, журналы, телевидение), но и широко применяется в текстах поздравительных открыток;
- 2) наличие жаргонной лексики в текстах поздравительных открыток понимается в общественной среде по-разному и вызывает различную реакцию – от активного использования до резкого неприятия;
- 3) тексты поздравительных открыток, в которых встречаются жаргонизмы, затрудняют межкультурную коммуникацию, т.к. коммуниканты имеют различный менталитет.

Распространение открыток с жаргонным текстом приводит:

- к развитию коммуникативной субкультуры и социальной субкультурной приверженности школьников, студентов и даже людей старшего поколения, что позволяет им быть равноправными партнерами в маргинализированном общении в бытовой, культурной и даже учебно-профессиональной сферах.

Процессы межкультурной коммуникации можно трактовать не только как межъязыковые, но и как контакты между различными социокультурными понятиями: литературным языком, городским просторечием, жаргоном и аргó. Если межъязыковые контакты приводят к обогащению молодёжных форм речи заимствованной лексикой, обозначающей понятия современной культуры (музыки, спорта, Интернет-технологий), то коммуникация между субкультурными сообществами насыщает молодёжный жаргон словами, пришедшими из аргó, где они имели грубую, инвективную окраску. Эти

свойства наследуются жаргонизмами, придавая текстам, даже поздравительным, вульгарный характер. Хорошо, что студенческая молодёжь начинает осознавать эти стилистические и эстетические грани и, в эксперименте по созданию поздравительного текста, адресованного одноклассникам, из 15 студентов-первокурсников ни один не использовал жаргонизмы в своём тексте.

Литература.

1. Бахун Т. П. «Особенности национальных коммуникативных стилей» http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/21845/1/bahun_BMW_2011.pdf
2. Даль В.И. «Словарь живого великорусского языка» <http://vidahl.aqava.ru/>
3. Береговская Э.М. Молодёжный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания. – 1996. - № 3.
4. А. И. Баранников. Цыганские элементы в русском воровском аргю. — В сб.: «Язык и литература», т. VII, - Л., 1931
5. В. Д. Бондалетов. Заимствования из германских языков в лексике русских условно-профессиональных аргю. — В сб.: «Вопросы теории и методики изучения русского языка». Саратов, 1965
6. В. В. Стратен. Аргю и арготизмы. «Известия комиссии по русскому языку АН СССР», т. I. М., 1932.
7. С. Г. Тер – Минасова «Язык и межкультурная коммуникация»
8. Толковый словарь под ред. С. И. Ожегова и Н.Ю.Шведовой <http://ozhegov.info/slovar/>
9. Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова <http://ushakovdictionary.ru/>
10. Грачев М.А. Словарь современного молодёжного жаргона. – М.: Эксмо, 2007. – 672 с.

Донскова Г.А., Жаныбекова Б.Н.

Жаргонның тіларалық қарым-қатынастағы рөлі

Мақала жаргондық лексика және қарыз алу- рөлінің дамуының саралану үдерісіне арнаулы.
Түйін сөз: жаргондық лексика, саралану үдерісі.

G.A. Donskova, Zhanibekova B.N.

Intercultural communication and jargon

The article deals with the analysis of jargon vocabulary development in the flows of communication and the role of borrowings in this process.

Keywords: Conventional language, jargon, slang, lingo, intercultural communication, greeting card

УДК: 082.091 (470)

Умарова Г.С. -к.ф.н., доцент ЗКГУ имени М. Утемисова
Самойлова Г.О. – магистрант ЗКГУ имени М. Утемисова
E-mail: aprilundead@mail.ru

ПУБЛИЦИСТИКА НАЧАЛА XX ВЕКА – ПОЛЕМИКА ПОЗИТИВИСТОВ И ИДЕАЛИСТОВ

Аннотация. Статья посвящена исследованию развития публицистики начала XX века и полемике позитивистов и идеалистов. Раскрывается три этапа публицистической полемики, выявляются основные темы обсуждения – Революция, свобода, место человека в стремительно меняющемся мире. Идеи Д.С. Мережковского, Н. Бердяева, С. Булгакова являются примером религиозных исканий идеалистов.

Ключевые слова: публицистика, философская мысль, Революция, позитивисты, идеалисты, полемика, саморефлексия, журналистика, литературность, религия.

Публицистика – феномен сложный и многоплановый, играющий существенную роль в информационном пространстве общества. Это вид журналистской деятельности, предполагающий выявление, анализ и оценку общественно-значимых фактов, событий с целью актуализации их для общественного мнения, результатом чего становится изменение общественной практики [6, С. 14].

Традиционно публицистика самым тесным образом связана с журналистикой. В историческом развитии публицистики подчеркивается важность ориентации публициста на форму подачи материала и аудиторию, к которой обращено публицистическое слово.

В этом отношении существенное место в русской публицистике начала XX века занимает философская публицистика. Это особый вид публицистического творчества, охватывающий широкие вопросы человека и общества, универсальные с точки зрения политических и бытийных реалий. Потому можно сказать, что философская публицистика сверхполитична. По определению Е. П. Прохорова, «политическая публицистика связана с тактикой и стратегией политического прогресса, то философская публицистика обращается к вневременным проблемам, которые определяют совершенствование человека и общества, не соотносимое напрямую с политическим режимом, научным и техническим развитием, национальным своеобразием» [4, С. 21].

Как отмечает А.Л. Семенова в своей работе «Русская философская публицистика начала XX века», философская публицистика – это общественная саморефлексия. «Важный аспект философской публицистики – проблема соотношения интересов человека и общества, индивидуума и власти; проблемы общественной морали, нравственных ценностей, этических приоритетов» [5, С. 18].

Философская публицистика затрагивает вопросы вероисповедания, религиозной толерантности, научного прогресса, развития общества в разрезе политических перспектив, но на первый план все же выводятся фундаментальные проблемы человеческого существования. При этом тексты философской публицистики обращены не к узкому кругу специалистов – теологов, политологов, историков, социологов, религиоведов, философов – а к широкой читательской аудитории. Цель такого рода публицистических текстов – побудить общество к саморефлексии, к размышлениям, дискуссии, что влияет на эволюцию ценностных ориентиров общества или же, в противовес, на радикальную их смену. Это, в свою очередь, сказывается на практике общественной жизни и реализуется в социально-исторических событиях (глобальные политические события нашего времени на рубеже веков – Революция 1917 года, распад Советского Союза в 1991 году).

Именно философская публицистика позволяет выявить и актуализировать наиболее значимые понятия общественного прогресса и определить их личностный смысл.

Журналистика и публицистическая мысль в Российской империи начала XX века была изначально тесно связана с наукой и литературой, так как и та, и другая сферы обеспечивали политически нейтральным и цензурно допустимым содержанием большинство выходивших в то время журналов и газет. Это сказалось и в том, что одним из самых распространенных типов журналов был тип литературно-общественного издания. В современной казахстанской журналистике некоторая близость публицистики литературе объясняется особенностями современной казахстанской социально-политической ситуации.

Помимо «литературности» публицистика начала XX века обладала еще одной значимой чертой: она была в высшей степени философичной. При этом интерес к философии — по преимуществу европейской — у представителей русской интеллигенции был всегда высок. Эта традиция была заложена еще в публицистике XVIII — XIX веков. Но тогда иным был общественный резонанс по поводу статей, опубликованных в журналах предшествующих веков, так как читательская аудитория была несопоставимо меньшей.

Полемика позитивистов и идеалистов стала одним из центральных сюжетов публицистики начала XX века. Новый всплеск интереса к философии в русской публицистике начала 1900-х годов был обусловлен кризисом марксизма, так как критика, как и защита марксистской доктрины, требовали серьезной философской аргументации.

Позитивисты в традициях идеологических полемик XIX века резко оппонировали бывшим единомышленникам, ставшими идеалистами. Исследователь А.А. Ермичев отмечает, что тексты их публикаций отличались категоричностью, ироничностью, и показывали, что авторы активно использовали художественные приемы, снижавшие облик оппонентов в глазах читателей [2, С. 167]. Позитивистская публицистика более тяготела к речевой агрессии, дискурсу враждебности, который предполагает целенаправленное приписывание оппонентам отрицательных характеристик, что активизирует массовые стереотипы и предрассудки.

В 1900-е годы полемика развивалась по принципу концентрических кругов: разрастаясь от кружковых полемик до журнальных, от полемики между отдельными печатными органами до полемики между различными изданиями, авторами сборников публицистических статей.

Первый этап обозначил основную проблематику идейного противостояния — ценности общественного прогресса, сущность социального идеализма в контексте антропогонического мифа: статья Н. Бердяева «Борьба за идеализм» (Мир Божий, 1901, № 6), вызвала отповедь А. Богданова — «Что такое идеализм?» (Образование, 1901, № 12). Карамазовский вопрос, актуализированный С. Н. Булгаковым в публичном выступлении, а затем в статье «Иван Карамазов (в романе Достоевского «Братья Карамазовы») как философский тип» (Вопросы философии и психологии, 1902, № 1), получил совершенно иные интерпретации и у оппонента А. Луначарского — «Русский Фауст» (Вопросы философии и психологии, 1902, № 3), и у единомышленника Волжского [А. С. Глинка] — «Торжествующий аморализм (По поводу «Русского Фауста» А. Луначарского)» (Вопросы философии и психологии, 1902, № 4). Определенным завершением идейного размежевания в кругу марксистов на идеалистов и позитивистов стали сборники статей: «Проблемы идеализма» (1902) и «Очерки реалистического мировоззрения» (1904).

Второй этап вывел идейную полемику на уровень отдельных журнальных проектов, которые при этом сходились в радикализме общественных программ и в продвижении мифологем «нового мира» и «нового человека». Спор о марксизме/идеализме и сущности социальных теорий между идеалистами и позитивистами обрел совершенно иное публичное выражение, когда в информационном пространстве России появились органы печати, отстаивающие ту или иную мировоззренческую систему: антипозитивистские «Новый путь», «Вопросы жизни» и позитивистский журнал «Правда». Одним из основных аспектов обсуждения стали проблемы позитивизма/идеализма в их отношении к социально-историческому пути России [2, С. 173].

Третий этап полемики отразил общую для русской интеллигенции ценностную установку на отрицание европейского пути развития, максимально полно раскрывшуюся в полемике о мещанстве. Горький выступил с рядом статей — «Заметки о мещанстве» (Новая жизнь, 1905), «О цинизме» (Сб. ст. «Литературный распад», 1908), «Разрушение личности» (Сб. ст. «Очерки философии коллективизма», 1909). Его поддержал А. Луначарский «Будущее религии» (Образование, 1907, №10, 11), «Мещанство и индивидуализм» (Сб. ст. «Очерки философии коллективизма», 1909). С антипозитивистских позиций выступили Д. Мережковский «Мещанство и русская интеллигенция» (Полярная звезда, 1905, № 1), «Грядущий Хам» (Полярная звезда, 1905, № 3) и Н. Бердяев «Революция и культура» (Полярная звезда, №2), «Демократия и мещанство» («Московский еженедельник», № 11, также сб. ст. Н. Бердяева «Sub specie aeternitatis», 1907).

Масштаб этого обсуждения был столь резонансен, что вышел за рамки идейного спора позитивистов/ идеалистов. Свои позиции высказали Д. Овсяннико-Куликовский, Р. Иванов-Разумник, В. Ленин, Г. Плеханов. Завершением полемического противостояния в 1900-е годы стали сборники статей «Вехи» (1909) и «Очерки философии коллективизма» (1909).

Эти сборники стали обобщением полемического опыта позитивистов/ идеалистов в 1900-е годы. Если «Очерки философии коллективизма» завершали антимищанскую тему, то «Вехи» обозначили поворот в саморефлексии русской интеллигенции: отказ от радикальной критики, социального утопизма, и поставили вопрос об «интеллигенции и революции». [2, С. 180]

Особое место в судьбе творческой интеллигенции, преимущественно идеалистов, занимали темы России и поисков Бога. Поэтому неудивительно, что большинство идеалистов восприняли Революцию отрицательно, видя в ней не только крушение старой России, но и крушение старого мира, его религиозно-нравственной основы, самой человеческой души, всего ценного, высокого и справедливого. Эта точка зрения наиболее полно раскрывается в статье «Царство Антихриста» публициста, философа, писателя, общественного деятеля Д.С. Мережковского. Мережковский утверждает триединство России и, как следствие, триединство русского человека и русского духа. Борьбу с большевиками Мережковский называет священной и призывает объединиться для этой цели все человечество.

«Как интернационален, в существе своем, в Интернационале, сам большевизм, так и борьба с ним должна быть интернациональной, всемирной», — говорит Мережковский [3, С. 540].

Еще одно триединство, прослеживающееся в статье «Царство Антихриста» — триединство предательства. Писатель уверен, что именно эти три вехи — невмешательство, соглашательство и предательство привели к столь плачевному состоянию великой державы. Для Д.С. Мережковского Россия жива, пока жив русский дух, жива православная мысль. Мережковский пишет об этом: «Кто знает все, что сейчас происходит в России, - у того не рана в душе, а вся душа — рана; тот человек с содранной кожей. “Ничего, обрастешь, забудешь”, говорите вы, незнающие; а мы говорим: не хотим обрастать, не хотим забывать. Будь мы прокляты, если забудем!» [3, С. 542].

Мережковский, изобличая большевизм, называет его сосредоточением Абсолютного Зла на земле. В этом суждении заключена следующая философская параллель: большевизм как идеология, новый общественно-политический строй и большевизм, как вера, противостоящая православному христианству. Но новая вера извращена, потому что с самого начала построена на лжи. Мережковский

пишет, что большевики солгали от начала, обещая мир, хлеб и свободу, но вместо этого принесли войну, голод, рабство. Уничтожается главное, по мнению автора, – человеческое достоинство, свобода. «Пока жив большевизм, свобода мертва. Да, воистину, такого рабства никогда еще на земле не бывало. Доныне всякое человеческое насилие, порабощение было только частичным, условным и относительным, именно потому, что было только человеческим. Всякий поработитель знал, что делает зло. Большевики этого не знают. Так извратили понятия, что зло считают добром, добро — злом, “по совести” по своей нечеловеческой, дьявольской совести. И впервые на земле явилось рабство безграничное, абсолютное, нечеловеческое, дьявольское» [3, С. 550].

Взгляды Д.С. Мережковского вскоре подтвердились в судьбе послереволюционной России. Массовый голод 30-х годов прошлого столетия, депортация народов, репрессии, уничтожение «инакомыслящих».

Религиозные искания в русском образованном обществе активизировали выступления идейных оппонентов. В 1904 году в Москве стал выходить позитивистский журнал «Правда», пропагандировавший идеи марксизма и вступивший в полемику с авторами «Проблем идеализма», в первую очередь – С. Булгаковым, Н. Бердяевым. Если в «Новом пути» на первый план выступает религиозно-философская проблематика, то в «Правде» освещались не только социально-философские проблемы, но и экономические, правовые, эстетические.

Журнал «Правда» использовался марксистами, в том числе и неортодоксальными (А. Богданов, А. Луначарский), как трибуна для публичных выступлений с целью расширения читательской аудитории, а потенциально – и формирования круга единомышленников. Журнал выполнял пропагандистские функции. Это было особенно важно накануне событий первой русской революции, а также по ходу развития революционных событий в стране. Журнал «Правда» интересен как издание, которое, не являясь партийным по своему характеру, было по факту изданием социал-демократической направленности.

«Вопросы жизни» стали органом печати для идеологов нео-идеализма. Это поняли их оппоненты еще осенью 1904 года, когда номер журнала «Новый путь» (№10, 1904) вышел при обновленном составе сотрудников. Однако реакция на это событие была весьма благородной, на страницах «Правды» (1904, №11) было размещено редакционное заявление: «Начиная с октябрьской книги журнал «Новый путь» стал выходить при обновленном составе сотрудников. Орган мистиков и декадентов, журнал перешел теперь к представителям идеалистического мировоззрения, с Булгаковым и Бердяевым во главе.

Позитивисты приветствовали факт появления органа печати, который позволял их оппонентам – идеалистам – активнее участвовать в полемике. Следует учитывать тот факт, что издание было ориентировано на освободительную борьбу, которую было захвачено русское общество. Идеи социального переустройства разделяли и С. Булгаков, Н. Бердяев и другие сотрудники «Вопросов жизни».

Дискуссия по поводу «переоценки ценностей» общественного развития велась и на страницах журналов, например «Мир божий» (Н. Бердяев), «Образование» (А. Богданов), «Вопросы философии и психологии» (С.Булгаков, А. Луначарский, Волжский). Однако полемическое противостояние вышло на иной уровень, когда у оппонентов появилась возможность активно участвовать в органах печати, отражающих их идейные установки.

Идеализм против позитивизма: в это идейное противостояние было вовлечено все русское образованное общество начала XX века. «Научная критика

развенчала марксистскую ортодоксию, и наиболее чуткие из марксистов, оставаясь по-прежнему сторонниками социалистической программы, обратились к иному религиозно-философскому мирозерцанию...», – писал Н. Бердяев [1, С. 735]. При этом поворот к идеализму не предполагал отказа от «социалистических» установок: пути построения нового социума виделись различными.

Сборники «Проблемы идеализма» (1902) и «Очерки реалистического мировоззрения» (1904) определили основные позиции оппонентов. В «Проблемах идеализма» выступили Н. Бердяев, С. Булгаков, С. Франк, П. Струве и ряд других известных публицистов. В текстах статей сборника «идеализм рассматривался и в обыденном понимании этого термина (как стремление к идеалу), и в философском значении (как противовес материализму и позитивизму)». Важным аспектом в позиции авторов статей было обоснование «логической и жизненной связи идеализма и освободительного движения» [2, С. 184]. Этот сборник отразил не только смену философских мировоззрений, но и традиционную ориентированность русской интеллигенции на радикальную смену политического режима.

Таким образом, в условиях революционных событий 1905 года публицистические выступления оппозиционных журналов «Правда», «Вопросы жизни» оказывались чрезвычайно близкими по духу царившим в обществе настроениям, так как их издатели и авторы стремились высказать свои взгляды. Тем самым издатели и авторы способствовали выявлению, анализу и оценке общественно-значимых фактов, событий с целью актуализации их для общественного мнения в нараставшем освободительном движении России. Общий освободительный пафос сближал мировоззренческих противников. Они выступали против имперского самодержавия и бюрократической системы управления государством, обосновывали необходимость демократических преобразований в стране, народничества и соборности.

Литература:

1. Бердяев Н.А. Революция и культура / Д.С. Мережковский. Полное энциклопедическое собрание сочинений. Публицистика. Публицистическая полемика / ИДДК, ТОО «БизнесСофт», под ред. Л. Сурица. СПб, 2005 г., - 1439 с.
2. Ермичев А.А.. «Проблемы идеализма» и «Очерки реалистического мировоззрения» – полемика о социальном идеале // Межвузовский сборник / Под ред. А.А. Ермичева, С.Н. Савельева. Л: Изд-во Ленинградского университета, 1989. - 225 с.
3. Мережковский Д.С. Царство Антихриста. / Д.С. Мережковский. Полное энциклопедическое собрание сочинений. Публицистика. Царство Антихриста – I / ИДДК, ТОО «БизнесСофт», под ред. Л. Сурица. СПб, 2005 г., - 1439 с.
4. Прохоров Е.П. Искусство публицистики. - М. 1984. - 370 с.
5. Семенова А.Л. Русская философская публицистика начала XX века / Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук // Специальность 10.01.10 – журналистика. - СПб, 2012. - 212 с.
6. Черепанов М.С. Проблемы теории публицистики. - М., 1971.

Умарова Г.С., Самойлова Г.О.

Ғасырдың XX түбінің көсемсөзі – позитившінің және идеалисттің пікірталасы.

Ғасырдың XX түбінің көсемсөзі және позитившінің және идеалисттің пікірталасына туралы мақала. Публицистикалық пікірталастың үш кезеңі түсіндіреді, сараптың негізгі тақырыптары - революция, еркіндік, адамның орны аумалы әлемде байқалынады.

Түйін сөз: көсемсөз, философиялық ой, революция, позитившілер, идеалистер, пікірталас, саморефлексия, журналистика, әдебиет, дін.

Umarova G.S., Samoilova G.O.

Publicism in the 20th century-the controversy of positivists and idealists.

The article investigates the development of the early twentieth century publicism and polemic positivists and idealists. Revealed three stages of journalistic polemics, identifies the main topics of discussion - Revolution, freedom, man's place in a changing world.

Key words: publicism, philosophical thought, revolution, positivists, idealists, controversy, self-reflection, journalism, literature, religion.

УДК 81. 276.5

Н.С. Жигалин, к.ф.н., доцент ЗКГУ им.М.Утемисова

Б.А. Габдушева, магистрант ЗКГУ им.М.Утемисова

E-mail: b.urazgaliyeva@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ РАЗНОВИДНОСТИ ФОРМ СЛОВ СО ЗНАЧЕНИЕМ МЕСТА И ИХ СИНОНИМИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются разновидности значений локативных синтаксисом, выявляется их синонимия, описывается роль предлогов в формировании оттенков значений.

Ключевые слова. Форма слова, предлог, падежная форма, синтаксическая синонимия, локатив, синтаксема.

Вопрос о синтаксической форме слова долгое время оставался предметом споров. С одной стороны, ее рассматривают как морфологическую единицу, входящую в сферу синтаксиса [2, С. 33; 1, С. 6; 7, С. 7]. С другой стороны, все большее признание получает трактовка Г.А.Золотовой, которая считает форму слова минимальной, далее неделимой синтаксической единицей и называет ее синтаксемой [4, С. 4].

Синтаксическая форма слова имеет свое материальное выражение и, вмещая в себя лексическое значение конкретного слова, становится конструктивной базой синтаксических единиц. Она может быть представлена морфологической формой слова, которая становится морфолого-синтаксической, но может иметь и собственно синтаксическое выражение, представленной прежде всего предложно-падежными сочетаниями.

В ходе многолетних исследований выяснилось, что не только форма слова служит выражению многообразия синтаксических значений. Большую роль в этом играют и предлоги, которые не имеют жестко ограниченного предела в способности выражать синтаксические значения в сочетании с формами падежей. Исходя из этого, можно говорить об их формообразующей роли: они служат для образования синтаксических форм слова [2, С. 115].

Синтаксеммы находятся в системных отношениях синонимии (у реки, около реки, возле реки, рядом с рекой), антонимии (перед домом/за домом, на столе/под столом), они могут быть омонимичными (за доктором – значение места, времени и цели).

В синтаксических формах современного русского языка весьма распространено явление синонимии. Для передачи оттенков одних и тех же отношений используются различные предлоги, которые вместе с падежной формой существительного в этих случаях выступают как синонимы.

Синонимии в синтаксисе определяли по-разному, так как синтаксические значения выводили, исходя из словосочетания или предложения.

Г.А.Золотова за общее условие синонимического сопоставления синтаксических форм слова предлагает принимать их смысловую близость, возможность взаимозаменяемости в одной и той же синтаксической функции [З, С. 109]. Она считает синонимичными синтаксические конструкции, разные по строению, но близкие по значению: *Любить читать - Любить чтение; Мать тревожится – Мать в тревоге - Матери тревожно*. Вызывает возражения первый ряд приведенных синонимов: в словосочетании *любить чтение* на основе связи примыкания, где глагол *любить* содержит модальное значение, выражаются восполняющие, а не объектные отношения, каковые реализуются во втором словосочетании.

Синонимии в синтаксисе следует определять с учетом синтаксических значений, собственно синтаксических признаков. Синтаксическими синонимами являются разные по строению синтаксемы, выражающие близкие значения.

Семантические разряды синтаксических форм слов выделяются в наиболее обобщенном виде. Синтаксемы *в обед, до обеда, после обеда, с обеда* составляют разряд синтаксем с временным значением, но каждая из них содержит разное отношение к обозначаемому моменту процесса, состояния (соответственно одновременность, предшествование и следование), и потому они не составят синонимический ряд. Формы же *перед обедом, до обеда*, имея временное значение предшествования, являются синонимами. Таковыми же можно считать синтаксемы *по болезни, из-за болезни, от болезни, ввиду болезни* и все другие формы с причинным значением, так как они отличаются только стилистически.

Рассмотрим с этих позиций синонимические ряды форм слов с пространственным значением места.

Пространственные отношения относятся к числу сложных семантических явлений. Как отмечает Г. А. Золотова, сообщение о пространственном положении предмета в русском языке строится с помощью локализуемого глагола и именной синтаксемы (предложно-падежной формы) с локативным значением. Значение места, положения в пространстве выражают более 15 форм с первообразными (асемантическими) и более 20 форм – с непервообразными (семантическими) предлогами. Как было отмечено выше, предлоги способны передавать пространственные отношения, но не самостоятельно, а в составе форм слова, которые и с асемантическими и с семантическими предлогами приобретают значение локатива при определенном лексическом наполнении (*у двери, около двери, возле двери, под дверью, подле двери*) и реализуют его во всех позициях – сказуемого детерминанта, присловного распространителя: *Он полетел, он у крыльца* (А.С.Пушкин); *Под навесом стояло несколько оседланных лошадей, а у крыльца – длинный стол* (А.С.Иванов); *У крыльца родного мать сыночка ждет* (Л.И.Ошанин).

Наибольшее число предложно-падежных форм с пространственным значением места составляют сочетания с родительным и творительным падежами. Почему такое значительное число форм несут это значение? Дублируют ли они друг друга? Составляют ли они единый синонимический ряд? Анализ показал, что, называя местоположение события, предмета, формы отличаются оттенками значений или стилистической окраской.

По оттенкам значений синтаксемы со значением места можно разделить на разновидности: 1) со значением близкой расположенности, 2) со значением отдаленности, 3) со значением расположенности по отношению к сторонам предмета.

Синтаксемами, выражающими значение близкой расположенности, являются: «у + родительный падеж», «около + родительный падеж», «при + предложный падеж», «возле + родительный падеж», «вблизи + родительный падеж», «рядом с + творительный падеж», «под + творительный падеж».

Синонимичны формы «около, у, возле, подле, вблизи, рядом с: около дома – у дома – возле дома – подле дома – вблизи дома, рядом с домом: **У кромки воды** растут, наклоняясь в сторону, травы (В.А. Солоухин); **Около** (у, возле, подле, вблизи) **церкви**, на простой луговине под липами, заиграла гармонь (В.А.Солоухин); **Тем более если это надо делать рядом с горячей печкой** (Шаламов); **Возле вахты** стояли конвоиры с винтовками в руках – в белом морозном тумане двигались какие-то незнакомые фигуры (Шаламов).

Эти формы отличаются друг от друга оттенками значения или стилистической окраской. Наибольшую близость (совсем рядом) к обозначаемому предмету обозначают формы с предлогами у (у окна, у подъезда, у стены), подле, который является устаревшим и книжным. Меньшую близость, некоторую удаленность (недалеко от называемого предмета), выражают формы с предлогами около, рядом с, возле, под, которые отличаются лексическим наполнением.

Предлог под, обозначая местоположение рядом с названным формой слова предметом, сохраняет оттенок расположенности в нижней его части: **Под амбарами**, под навесами сараев, возле плетней, в желтой тени лопухов спали казаки (М.А.Шолохов); **И здесь, когда они лежали на земле под** (рядом с) чьим-то забором, их нашел Юрка (А.С.Иванов); **Иван подошел к Семену, сидящему под березкой** (около березки) с разломаченной корой (А.И.Иванов). Синтаксемы с предлогом возле ближе к разговорной речи.

Значение расположенности по отношению к сторонам предмета несут синтаксемы «за + творительный падеж», «сзади + родительный падеж» и «позади + родительный падеж». Они называют предмет, впереди или позади, выше или ниже, внутри которого происходит действие (над рекой, под облаками, под мостом, над домом и т.п.): **Где-то за Доном синё вилась молния, находил дождь, а за белой оградой, сливаясь с гулом голосов, зазывно и нежно позванивали бубенцы на переступавших с ноги на ногу лошадах** (М.А.Шолохов); **Такие неподвижные, кого-то ожидающие фигуры стоят на холмах, прячутся за курганами/позади курганов**, выглядывают из бурьяна, и все они походят на людей и внушают подозрение (А.П.Чехов); **Позади дома** был сад (А.П.Чехов); **И над Волгой** расстилается туман (Ю.Друнина); **Откуда-то сзади Григория...** длинными очередями начал бить станковый пулемет Базковской сотни (М.А.Шолохов); **Он стоял позади Григория** (М.А.Шолохов); **Так вслед за кучкой командиров в изорванных одеждах Василий шел, может час, может, два ...** (А.И.Иванов)

Синтаксемы с предлогами сзади, позади имеют более узкое по сравнению с предлогом за значение, называя предмет, позади которого находится что-то, т.е. это семантические синонимы. Поэтому они замещают форму «за + творительный падеж» только при определенном лексическом наполнении предложения или словосочетания: **остановиться за домом/сзади дома/позади дома**, но в словосочетании **стоять за углом, за рекой** невозможна такая замена. Большая степень сочатемости у предлога «за». Он может употребляться с существительными, имеющими сему ограниченности пределом и называющим объемные предметы (дом, лес, шкаф, овраг, мост, река, дерево и под.): **Позади, за Доном, на розовом костре зари величаво и безмолвно сгорали леса, луговины, озера, плещины полян** (М.А.Шолохов); **За Крючковым и Щегольковым** вихрилась буря пыль (М.А.Шолохов); **Солнце уже село, скрылось с глаз за пологим увалом ...** (А.С.Иванов).

Семантические предлоги *позади*, *сзади* сочетаются только с некоторыми конкретными существительными, предметными и личными: *позади (сзади) театра, леса, автобуса, сына, меня* и т.п.: *Василий тогда брел позади толпы военнопленных* (А.Иванов).

Антонимами указанных форм являются синтаксемы «*перед (передо) + творительный падеж*», «*против (напротив) + родительный падеж*», «*впереди+родительный падеж*» со значением расположенности впереди чего-то – они отличаются оттенками значений, поэтому не со всеми лексемами формы заменяемы: ... *Она по-прежнему находилась на огороде прямо перед окном этой комнатки* ... (В.О.Богомолов) – *Половец сидел за столиком против занавешенного черной шалью окна, что-то писал* (М.А.Шолохов); *Давыдов, похотывая, посадил Андрея на табурет против себя/ перед собой/, ткнул в руки книжку* (М.А.Шолохов); *Свернула на боковую улицу и вскоре остановилась перед длинным обшарпанным двухэтажным зданием с единственным подъездом* (Б.Л.Васильев) – *На углу против кирпичного здания гимназии ослабевший генерал споткнулся, упал ничком на горячий песок* (М.А.Шолохов).

Формы предложного падежа с предлогом *в*, родительного падежа с предлогами *внутри*, *среди*, *между (меж)*, выражая значение «внутри, в пределах чего-то», являются синонимичными: *Внутри избы/ в избе/ было три комнаты* (В.В.Арсеньев); *Сидя за столом посреди / внутри/ пустой грязной хаты, он увлеченно играл в шашки с длинноногим подростком* (В.О.Богомолов); *Посреди комнаты/ в комнате/ стояли в ряд четыре походные кровати* (М.А.Шолохов); *Лесная дорога двумя глубокими песчанными колеями вьется среди хвойного молодняка/ в хвойном молодняке* (А.И.Куприн); *Катерок крутился меж водяных столбов, как затравленный зверь среди деревьев* ... (А.С.Иванов); *Громотуха текла здесь между/ среди горных теснин; Меж/ среди густых деревьев/ в деревьях/ впереди совсем близко мелькнуло две или три фигуры* (А.С.Иванов).

Как показывают примеры, различия в формах семантические: они заключаются в конкретизации местонахождения внутри чего-то.

Значение удаленности несут синтаксемы родительного падежа с предлогами *вдалеке от*, *вдали от*, *в районе*, *в стороне от*. Эти семантические предлоги придают форме слова значение «в отдалении, на расстоянии от называемого предмета»:

Мы дали вам несколько лет пожить вдали от шумных мест и беспокойных дел (А.С.Иванов); *Скоро вдалеке/ в стороне/ от камней вспыхнуло на черной воде яркое дрожащее пламя* (Л.С.Соболев); ... *В районе станиц Каменской и Усть-Белокалитвенской заканчивалось сосредоточение частей так называемой ударной группы* (М.А.Шолохов); *Не исключено пребывание Святковских 13 августа в час радиосеанса передатчика с позывными КАО в районе Шиловичского леса* (В.О.Богомолов); *В районе горы Ас-Чалуле фашисты высадили большой шлопочный десант* (А.С.Иванов); *Бой шел в стороне / вдалеке/ от него* (А.С.Иванов); *Что ты жадно глядишь на дорогу в стороне от веселых подруг* (Н.А.Некрасов).

При определенном лексическом наполнении (названия населенных пунктов) форме с предлогом *в районе* синонимична синтаксема *под + творительный падеж*, обозначающая отдаленность действия от названного сю предмета: *В лесу под Столбцами / в районе Столбцов/ группа Алехина обнаружила отпечатки потектора «доджа»* (В.О.Богомолов); ... *Опомнился лишь под хутором Нижне-Яблоновским / в районе хутора* (М.А.Шолохов).

Таким образом, синтаксические ряды формируются на основе выражаемых формой частных значений. Синонимические же ряды организуются с учетом лексического наполнения синтаксем и могут отличаться либо семантикой, либо стилистической окрашенностью.

Литература:

1. Белошапкина В.А. Современный русский язык. Синтаксис. - М., 1977.
2. Виноградов В. В. Русский язык. - М., 1972.
3. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. - М., 1973.
4. Золотова Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского языка. - М., 1988.
5. Жигалин Н.С. Предлоги в синтаксических формах слова // Вестник ЗКГУ, - №3, 2001.
6. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. - М., 1974, с.260.
7. Русская грамматика. Под ред. Н.Ю.Шведовой. Т.П. - М., 1980
8. Шумилина А.Л. Синонимика в кругу глагольно-именных пространственных словосочетаний с предлогами *у, около, возле, подле, близ, вблизи*. // «Русский язык в школе», - №6, 1961. - С. 25-30.

Н.С. Жигалин, Б.А. Габдушева

Локативтік мағынасы бар сөздердің тұлғалары және олардың қызметі

Бұл мақалада локативті мағынасы бар сөздерінің тұлғалардың синонимдік қатарлары қарастырылады; локативтік мағынасы бар сөз формалардың мағыналары нұсқауларын байқалтады, локативтік мағынаны білдіру үшін пайдаланатын көмекші сөздер қарастырылады.

Түйін сөз: сөз тұлғалары, көмекші сөз, септік тұлғалары, синтаксистік синонимия, локатив, синтаксема

N.S. Zhigalin, B.A. Gabdysheva

Semantic varieties of forms of words with the value of place and their synonymy

In article are considered synonymous ranks forms of words with the value of the designated; identifies the shades of meaning in the forms of words with the meaning of the place, describes the prepositions used for the transmission of locative relations

Key words: form of the word, preposition, case form, syntactic synonymy, locative, syntaxeme.

ӘӨЖ 811.512.122

Аманбаева З.Ж. – ф.ғ.к., М. Өтемісов атындағы БҚМУ доценті;

Бабашева А.К. - М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: babasheva_almagul@bk.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ГАЗЕТ МӘТІНДЕРІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН СЫЗЫҚШАНЫҢ ФУНКЦИЯСЫ

Аннотация. Аталмыш мақала қазақ және ағылшын тілді мәтіндердегі сызықшаның функциясына (атқаратын қызметіне) арналған. Мақалада қазіргі таңдағы зерттеулер бойынша ағылшын тілі пунктуациясын зерттеудің бірнеше бағыттары ажыратып жазылған.

Түйін сөз: пунктуация, функция, бағыт, интонация, грамматика, синтаксис коммуникация.

Қазіргі кезде сызықшаға көп функциялы және көп қолданыстағы белгі ретінде зерттеушілер ерекше назар аударуда. Бұл белгінің қолданылу диапазоны (ауқымы) өте үлкен. Ең алдымен ол мәтіннің таза құрылымдық, мағыналық және экспрессивтік қызметтерін атқарады. Зерттеулерге сүйенсек, сызықша сөздің синтаксистік құрылымының ешбір заңдылығына бағынбайды: бұл белгі

оқырманға сөйлемнің мағыналық құрылымын жете түсіну үшін қандайда бір синтаксистік тұрғыда келуі мүмкін. Д.Эйтчисонның ойынша сызықша жалпы стилистикалық ережеде берілгендей мағынаны қалыптастыруда пунктуация қыстырылғыш қасиетке ие болу керек дегенді жоққа шығарады [1].

Сызықшаны қолдану негізінде мазмұнды критерий бар. Қазақ және ағылшын лингвисттерінің зерттеулеріне сүйенсек, әртүрлі семантикалық және стилистикалық реңктерді беруде бұл белгінің қолданылуы, не қолданылмауы екі тілде де пунктуация ережелерінің байланыстылығын көрсетеді. Ағылшын тілінде сызықша сөйлем мазмұнын шешімді түрде үзу, оқырман назарын аударту, сөйлемге (сөйлем мағынасын үдету) экспрессивтілікті беру, сөйлеудің коммуникативтілігін белгілеу, сөйлемнің бағытын немесе үндестілігін өзгертуді меңзеу, барлық қосымшаларды енгізу, негізгі ойды дәлдеу үшін қолданылады. Ал қазақ тілінің пунктуациясында сызықша бір жақты болса, онда ол сөйлемді ішкі бөлінуге әкеліп, түрлі қызмет атқарады /5-7/. Сызықшаның қолданылу ширегі өте кең: біріншіден, ол барлық «грамматикалық» бос орындардың фиксаторы, яғни, құрылым жағынан бос орындарды толықтырады; екіншіден, арнайы лексикалық-грамматикалық айтылу жағынан толық болмаса (шылаусыз, есімдіксіз, демеуліксіз) сызықша жазуда ерекше мағыналық әсер береді; үшіншіден, сөздің эмоционалды-экспрессивтілік қасиетін қалыптастырады.

Бірнеше мысал келтірсек:

1) Нарықтық экономиканың демеуші саласы – кәсіпкерлік. (Егемен Қазақстан, №42, 1 наурыз, 2014)

2) Мәңгілік ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Н.Назарбаев (Егемен Қазақстан, №39, 26 ақпан, 2014 жыл)

3) Өмірдің заңы – буынға буын ұласты, толқынға толқын қосылды. (Егемен Қазақстан, №39, 26 ақпан, 2014)

Бұл контекстерден сызықша тек бастауыш пен баяндауыш арасындағы бос орындарды толықтырып қана қоймай контексттің мағыналық бөлігі ретінде рематикалық элементін ашық көрсетеді. Ал ағылшын тіліндегі газет мәтіндерін зерттей келе, ағылшын тіліндегі хабарлы сөйлемдерде байланыс болмайтыны анықталды, сол себепті де ағылшын тіліндегі сызықша бұлай қойылмайды. Мысалы: «He is a coward!» деген сөйлем «He _ a coward!» деп жазылмайды. (Ал қазақ тілінде «Ол _ қорқақ!» деп айтуға болады).

Қазақ және ағылшын грамматикалық ережесі бойынша сызықшаның тағы бір қызметі – бұл оның мағыналық қызметі. Бұл жерде сызықшаны мағыналық, интонациялық жағынан «кенеттен пайда болатын» белгі ретінде қарастыруға болады, яғни сызықша арқылы сөйлем бөліктерінің кенеттен бірігуін көруге болады.

Интонациялық үзілісті көрсетіп, сөздердің тобындағы мағыналық байланыстың дифференциациясын оқшаулау үшін, сонымен қатар сөздің мағыналық жағынан маңызды болып келетін, жаңа ақпаратты әкелетін, белгіленген экспрессиялық-логикалық ерекшеленуде қолдану үшін қойылатын сызықшаны интонациялық-мағыналық деп атайды.

1/ Тілшілерді мазалаған сұрақ – ол зауытта өңделетін жанар-жағармай қандай елдерге экспортталмақ? (Егемен Қазақстан, №44, 5 наурыз, 2014)

2/ Бай – кәсіпкер деген сөз, бай деген – жұмыс беруші. (Жас Алаш, №15-16, 27 ақпан, 2014)

3/ мысалда сызықша сұраулы сөйлемде интонациялық «сынған» жерде, яғни бұл сөйлемде хабарлы сөйлемнен сөзге логикалық екпін түсіріп тұрған сұраулы сөйлемге ауысқан жерде қойылған болса, [2] мысалда сызықша мағына жағынан жай сөйлемнің қабаттасқан екі сөз топтарына бөлініп, одан әрі нақтылау үшін, дифференциациялау үшін қолданылған.

Бұл жерде сызықша арнайы ережеге бағынбайды, бұл жерде сызықша қазақ және ағылшын газет мәтіндеріндегі мәнерлілігін күшейтіп, жазушының сезімін білдіру қызметін атқарып тұр.

Қазақ және ағылшын тілінің тыныс белгілері туралы анықтағыштар мен нұсқаулықтарды сараптай келе, сызықша арқылы оқшауланған сөз тіркестері семантикалық-синтаксистік құрылым жағынан, стилистикалық жағынан коммуникативтілігін көрсетуде үлкен өзгешелігімен айрық-шаланады. Бәрімізге бұрыннан белгілі болғандай, сызықша үлкен *айрықшалаушы* және *бөлуші* қасиетке ие. Оның ерекше илгіштігі мен қандайда бір синтаксистік тұрғыда қолданылуы, бұл белгіні оқшауланған сөз тіркестерінде жиі қолдануға әкеледі [9]. Негізінде сызықша сөздің эмоционалды-экспрессивтілігін көрсететін белгі болғандықтан, ол синтаксистік мазмұнды жеткізу үшін қолданбайды. Ал сызықшаны қолданудағы тәжірибе барысында грамматикалық тұрғыда шектеулі түрде айтылған сөйлемнің негізгі бөлігіне оқшауланған айқындауыштар (detached/loose attributes) тіркелгенде біз оны синтаксистік тұрғыда көре аламыз.

Мысалы:

- 1) Соның ішіндегі көңілге қонғаны, алысты болжайтыны, ақылға саятыны, қазаққа қажеті – жер туралы айтқаны. (Егемен Қазақстан, №39, 26 ақпан, 2014)
- 2) This has been a crazy season – fast-paced, well-acted, and sloppy in the plot department. (Boston Globe, December 15, 2012)
- 3) No questions asked, no log books or documents were exchanged – apart from that piece of hand written paper. (Daily Mail, August 6, 2013)

Берілген мысалдарда оқшауланған айқындауыштар салыстырмалы түрде кішкене аралықты қамтып, стилистикалық жағынан бейтараптану қасиетке тән. Бұған қарамастан сызықша арқылы оқшауланып тұрған сөйлемдер логикалық және эмоционалды тұрғыдан ерекшеленеді. Ал оның құрамындағы сипаттаулар үлкен мәнерлілікке, айқындылыққа ие болады.

Келесі мысалдардан оқшауланған сөз тіркестерінің алуан түрін көруге болады: Бұл мысалдарда айтылғанды *қайтадан қайталап айту* көрінеді:

- 1) Халқы бай мемлекет – ең мықты мемлекет. (Жас Алаш, №15-16, 27 ақпан, 2014 жыл)
- 2) Бүгін басқара білу – болжай білу. (Егемен Қазақстан, №39, 26 ақпан, 2014 жыл)
- 3) Under director Michael Hammond, it's all beautifully acted – almost overacted. (Boston Globe, December 15, 2012)

Э.Патридждің зерттеуінше, сөйлемнің синтаксистік құрылымында қайталауды қолдану оқшаулану тәсіліне ұқсайды, және ол графикалық деңгейде тек қана сызықша арқылы ғана көрінуі тиіс. Синтагматикалық тізбекте белгілі бір бөліктің қайталануы немесе мағына жағынан жақын орналасқан, бір-бірін анықтай түсетін синонимдік лексикалық бірліктердің болуы оқырманның назарын аудартып, қайталанатын бөліктің мазмұнына жаңа реңк беріп, оның ерекшелігін көрсетіп, сөздің эмоцияналды әсерін күшейте түседі. Ал сызықшаның бұл жердегі ролі – ол қайталанатын сөйлем бөлігіне үлкен логикалық ерекшелеу және қосымша көтеріңкілік береді.

Газет материалдарын және жалпы пунктуация жүйесінің функционалдануын сараптау барысында қай «күшті» тыныс белгісін (қос нүкте, сызықша, нүктелі үтір) алсақ та, әрбіреуінің айтарлықтай стилистикалық мүмкіншіліктері бар. Бұл мүмкіншіліктер арнайы коммуникативтік жағдайда ғана іске асады. Бұл «күшті» белгілер сөйлем құрылымында тең қолданылады.

Сызықша, сонымен қатар, бірыңғай сөйлем мүшелерін көрсетуде кең түрде қолданылады. Негізі бірыңғай сөйлем мүшелері жалпылауыш сөзден кейін келіп, қос нүкте арқылы бөлінеді. Әйтсе де, мұндай түсіндірмелі-анықтамалы семантика сызықшаға да тән. Мысалы:

1) Қалған арызданушылар – балабақша меңгерушілері, мектеп директорлары секілді қызметкерлер (Жас Алаш, №14, 25 ақпан, 2014 жыл).

2) Last week, he dispatched a team to put up Christmas decorations at her house – garlands on the front columns and white lights atop the shrubbery. (Boston Globe, December 16, 2012).

Егер бірыңғай сөйлем мүшелері жалпылауыш сөздің алдында келсе, онда арасындағы мағыналық қарым-қатынасын «қорытындылау» ретінде қарастыруға болады. Мысалы:

1) Ауыздықпен алысқан арғымақтар, қару-жарақтар, қыран құстар, бала көтерген аналар, ту көтеріп, найза ұстаған батырлар – бәрі де жарасымды. (Егемен Қазақстан, №39, 26 ақпан, 2014 жыл).

2) Ақпарат құралдары, баспасөз, радио, теледидар, кино – қазақ ұлтына қызмет жасауға тиісті. (Егемен Қазақстан, №39, 26 ақпан, 2014).

3) Nobody can yet say with authority how many wins the additions of Shane Victorino, Ryan Dempster, Jonny Games, David Ross and Koji Uehara – and perhaps Mike Napoli and maybe Sandy Rosario – are going to add in 2013. (Boston Sunday Herald, December 16, 2012).

Қарастырылып отырған белгінің тағы бір қызметі - Э. Гауэрдің айтуынша, түсіндіруді енгізу функциясы. Сызықшаны синтаксистік тұрғыдан әдетте предикативті емес үзінділер болып табылатын, түсіндіру – нақтылауды, түсіндіру – түзетуді ажыратуда қолдану – бұл белгінің қосымша ақпаратты енгізу үшін де қолданылатынын да жоққа шығармайды. Мысалы:

1) Чемпионатта одан басқа қазақстандықтар Анастасия Кодратьева – 19, Александра Сасина – 38, Валентина Сауленко 44-орынға орналасты.

2) Congratulations are in order to three Brookline siblings – Jim and Josh Solomon and Jennifer Goorno. (Boston Sunday Herald, December 16, 2012)

Сызықшаны толық сөйлемдер арасында **түсіндірмелі-анықтамалы мағынада қолдану** – аталған тыныс белгінің алыстатылуына әкелетін мүмкіндік. Сондықтан сызықшаны осындай жағдайда қолдануы ағылшын пунктуациясы бойынша барлық анықтамалар да және нұсқаулықтар да тіркелмеген.

Келесі мысалдарда сызықша арқылы оқырманға сөйлемнің екінші бөлігінде бұрын айтылған ой одан әрі нақтылана түседі:

1) Оппозицияның ұстанымы мәлім – тіл табысу, адам өмірін сақтап қалу үшін әскерді майданнан алып кету. (Жас Алаш, №13, 20 ақпан, 2014 жыл)

2) Фаризаның өзін жалғыз сезінуі – оның қоршаған ортадан, туған халқынан, достарынан безінуі емес, ойларының қолдау таппай, тұншығуы. (Егемен Қазақстан, №44, 5 наурыз, 2014)

3) Қазақстан жері – бір шетінен екінші шетіне дейін құс қанаты талатын ұлан-ғайыр кең өлке. (Егемен Қазақстан, №42, 1 наурыз, 2014)

4) Фариза суреттейтін әйел осалдығы - махаббат алдында бас ию, сезім нәзіктігі, сүюдің азабына көну. (Егемен Қазақстан, №44, 5 наурыз, 2014)

5) They suspect it was ovarian – a type carrying a high risk of blood clots. (Daily Mail, August 6, 2013)

6) The locks rely on a Bluetooth connection – the technology used by many wireless hands-free phone kits. (Daily mail, August 6, 2013)

Міне, осындай ретте сызықшаны автор ыңғайлас салалас құрмалас сөйлемнің түсіндірмелі-анықтамалылығын ерекшелеу үшін қолданып отыр. Алайда, қазақ және ағылшын газет материалдарындағы тыныс белгілердің қойылу ретін зерттей келе, қос нүкте де түсіндірмелі-анықтамалы көрсеткіш ретінде қызмет атқара алатынын көре аламыз.

Келесі мәтін үзінділерінен сызықша мен қос нүктенің қойылу жағынан ұқсастықтарын байқауға болады:

1) Олардың ішінде экономикалық және саяси тұрғыдан өте түрлі деңгейдегі елдер – Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан. (Егемен Қазақстан, №29, 12 ақпан, 2014 жыл).

2) «Ақ жолдың» құндылықтары сендерге жат: әлеуметтік саясат, білім, имандылық, отарсыздану саясаты, басқа да проблемалар төңірегінде еркін ойлап, пікір айтуға адами, интеллектуалдық деңгейдерің жетпеді. (Жас Алаш, №14, 25 ақпан, 2014).

3) There's a bit of everything: a toboggan, a violin, a buggy wheel, canisters, banisters, empty picture frames, bottles of this and that, a suitcase tucked away, a Trumbull Electric fuse box, a plaid Bathrobe hanging from a knob. (Boston Globe, December 15, 2012).

4) All my belongings – my jewellery, family photos and treasured mementos – are still with him. (Daily Mail, August 6, 2013).

5) Phone, wallet, keys – it's the usual mental checklist many of us go through before leaving the house. (Daily mail, August 6, 2013).

Бұл мәтін үзінділерінде екі тыныс белгі өзіне тән түсіндірмелі-анықтамалы қызметін тиімді атқарып тұр. Сызықша немесе қос нүкте арқылы сөйлемнің ішінара бөлінуі сөйлемнің екінші бөлігін ерекше айқындайды.

Қазақ және ағылшын пунктуациясында сызықшаның салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдерде қойылуына ерекше көңіл бөлінеді.

Сабақтас құрмалас сөйлемді сызықша арқылы бөлу алдымен оның мазмұндық ерекшеліктері және оның коммуникативтік құрылымдағы ролімен ерекшелінген бағыныңқы мен басыңқы тура мағыналы сөйлемдерде болады. Қазақ және ағылшын тілінде сөйлемнің басыңқы бөлігі мен бағыныңқы бөлігінің арасында қойылатын сызықша мейлінше мол.

Ал ағылшын тіліндегі газет мәтіндерін зерттей келе, сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылымдық ерекшеліктері – сөйлем бөліктері арасында сызықшаның қойылуына ешбір түсінік бермейді. Бұл сызықшаның мұндай «бекітілмеген» кенеттен пайда болуын, тек нақты мәтін үзінділердің құрылу ерекшеліктеріне, сонымен бірге автордың мәтінді жеткізу ниетін, ішкі пікірін білдіру ерекшеліктеріне назар аударуымен ғана түсіндіріледі. Сызықша белгілі бір жол берулерде (though, even though жалғаулықтары арқылы), мезгіл, мекен, себеп-салдар (because және for жалғаулықтары арқылы) және шартты бағыныңқы сөйлемдерде белгіленеді. Мысалы:

1) The lack of co-ordinated information means that, in an emergency, neither the out-of-hours GP, nor the 999 crew, has any idea about the patient's wishes – which is why end-of-life plans often fall apart in these situations. (Daily Mail, August 6, 2013)

Бұл мәтін үзінділерінде, жалғаулықтар арқылы сөйлемге қосымша толықтырушы ақпарат беріп қана қоймай, сонымен қатар бастапқы сөйлеммен барлық жағынан да тең болып келеді және коммуникативті тұрғыда аса маңызды. Осындай ерекшеліктері арқылы әдеттегі бағыныңқылардан ажыратылады. Келесі мысалды қарастырайық:

The heir to the throne topped the cream with a strawberry and laughed as he attempted to pipe over some strawberry glaze – which unfortunately oozed out of the top of the bag. (Daily Mail, August 6, 2013).

Сөйлемнің бірінші бөлігі (The heir to the throne topped the cream with a strawberry and laughed as he attempted to pipe over some strawberry glaze) грамматикалық тұрғыдан толық сөйлем болып келеді; ал семантикалық тұрғыдан өз бетінше жеке сөйлем. Сөйлемнің екінші бөлігі (which unfortunately oozed out of the top of the bag) сөйлемнің екінші компоненттінің аяқталуынан пайда болған ойды құрайды. Сызықшаның көмегімен which арқылы жасалынған сөйлем пунктуациялану тұрғысынан ерекше артықшылығы бар, бұл оның коммуникативті маңыздылығын көрсетеді.

Ағылшын тілінде бағыныңқы айқындауыштардың мазмұны әртүрлі қосымшаларды қосу арқылы қиындатылады. Бұндай қосымшаларға - түсінік беру, қосымшаларды қосу, анықтау жатады. Осындай қосымшалар арқылы бекітілген ақпараттар көмекші ретінде, әрі толықтырушы, яғни факультативті болып келеді. Бейнелейтін бағыныңқы айқындауыштарда сызықша сөйлем мазмұнына және коммуникативті-прагматикалық бағытына, сонымен бірге оның құрылымына да өзгеріс әкеледі. Мысалы: They knew the subjects' characteristics at the start – their ages, whether they smoked, cholesterol levels, their blood pressures. (The New York Times, November 18, 2013).

Бұл контексттерде сызықша, бір жағынан алсақ, формальды және логикалық түрде аяқталған сөйлемнен кейін келіп тұр, басқа жағынан қарасақ, әйтеуір әрі қарай сөйлемнің жалғасы болу мүмкіндігі бар екенін ескертіп тұр. Осындай сөйлемнің жалғасы хабарламаның өз алдына жекеленуімен сипатталады және ол алдын-ала жоспарланбаған, бірақ мағынасы жағынан бұрын айтылған сөйлем бөлігімен табиғи түрде байланысады. Келесі мысалда: The Mail doesn't presume to judge who is right – though our children's need for new energy sources makes us inclined to side with the advocates of fracking, which has transformed the American economy. (Daily Mail, August 6, 2013) пысықтауыш бағыныңқылы сөйлем бөлігін ерекшелеу - коммуникативті тұрғыдан қарасақ, сызықшаның ажыратушылық мүмкіндігінің әсерінен болып отыр. Бұл жерде сызықша синтаксистік тұрғыда емес, прагматикалық тұрғыда қойылғаны көрініп тұр: ол сөйлем бөлігінің қаншалықты маңызды екенін анықтайды.

Ағылшын тілінде сызықшаның түсіндірмелі-анықтамалы мүмкіндігі салалас құрмалас сөйлемдерде көрінеді. Сөйлемнің екінші бөлігі түсіндірмелі болып табылып, *бағыныңқы жалғаулықтар* арқылы жасалады:

1) But I did know that something had changed irrevocably – that thing would never be the same again. (Daily Mail, August 6, 2013).

Жоғарыда келтірілген мәтін үзінділері белгілі бір *плеоназм* (тілдік құралдарының артық болуы) түріне әкелетін сөйлем құрылымын жасап тұр. Әйтсе де, кейбір тілдік құралдардың артықшылығымен сөздің эмоционалды-экспрессивті ықпалының элементі ретінде стилистикалық реңк өте қажетті. Осындай синтаксистік құрылым өзіндік графикалық көрінісімен ерекшеленеді, ал осы жерде сызықша сөйлемнің құрылымдық және мағыналық тұтастығын қамтамасыз етуге керек.

Сызықша бірінен соң бірі орналасқан, тақырыптық ұқсастықтары бар, белгілі бір шиеленушілік нәтижені қалыптастыратын мәтін бөліктерін көзбе-көз алшақтатады, сонымен бірге, сөйлемнің екінші бөлігін ерекшелеуге мүмкіндік туғызады.

Қазақ және ағылшын пунктуациясында сызықша салалас құрмалас сөйлем бөліктері арасында түсіндірмелі-анықтамалы қарым-қатынасты жеткізуге қолданылады. Мысалы:

1) Мемлекет басшысының қолдауының арқасында соңғы 2 жылда ғылымды жалпы қаржыландыру 2,5 есеге жуық - 2011 жылғы 20 млрд теңгеден 2013 жылғы 48 млрд теңгеге дейін өсті. (Егемен Қазақстан, №29, 12 ақпан, 2014).

2) Жеке сектор ғылымды толықтай қаржыландыру функциясын өз мойнына ала алмайды – бұл өндіріс шығындарының ұлғаюына алып келеді, нәтижесінде пайда азаяды. (Егемен Қазақстан, №41, 28 ақпан, 2014 жыл).

3) It was in 1945, about six months after his father's suicide – not "when his father killed himself", in 1944. (The New York Times, November 18, 2013).

Берілген салалас құрмалас сөйлемдерде сызықшаны қолдану - сөйлемнің бөлінуіне және белгілі бір дәрежеде сөйлем компоненттерінің мағыналық тәртіп маңыздылығын, сонымен бірге олардың араларының өзгеруіне және нақтылауға күшті әсерін тигізеді.

Қазақ тілінде ажыратушы сызықша, негізінен алғанда, компоненттері индуктивті-дедуктивті қатынаста жұмсалған ыңғайлас салалас құрмалас сөйлемдер мен *сол, сонша, соншалық, сондай* сөздерінің қатысымен жасалған ыңғайлас салалас құрмалас сөйлемдерге қойылады [5].

Мысалы:

1) Оның бар айтатыны – «оппозиция жетекшілері Майдандағы шеруді тоқтатып, қаруларын тастасын». (Жас Алаш, №13, 20 ақпан, 2014 жыл).

Бұл мысалда берілгендей, бірінші компоненттегі есімдік баяндауыш түсіріліп айтылу арқылы сөйлем жиі эллипсистенеді. Олардың бұлай ықшамдалған түрі құрмалас сөйлем болудан қалып, оңашаланған айқындауыш мүшелі жай сөйлемге айналады [6].

Сызықша синтаксистік ережелермен аз ғана байланысты болғандықтан, мәтін құру барысында жазушыға жаңа мүмкіндіктерін көрсететін ең ыңғайлы тыныс белгі болып саналады. Ол оңай, әрі еркін түрде баяндаудың сөйлеу жоспарын өзгертеді. Әйткенмен, берілген коммуникативті жағдаяттар бұл тыныс белгіні ең жиі қолданатын белгі етіп көрсетпейді.

Мысалдарды қарастырайық:

1) Brian loved the attention she gave him – attention I had been too busy to offer him, he reminded me. (Daily Mail, August 6, 2013)

Бұл мәтін үзінділерінде ішкі сөз морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан өздік есімдік түрін, тура мағыналы сұраулы сөйлемнің сөз ретін, сұрақ белгісінің қойылуын көрсетеді. Автор сөзінен кейіпкер сөзіне өту – мәтін бөлігін құрылым жағынан немесе мағыналық жағынан белгілі бір өзгеріске түсіретін сызықша арқылы жүзеге асады.

Төл сөзде сызықша төл сөздің абзацтық құрылымының басында түседі: диалог репликаларының арасында; төлеу сөзден кейінгі автор сөзінің алдында. Бұндай ереже тек қазақ және орыс тілдеріндегі газет мәтіндеріне тән, ал ағылшын тілінде сызықша бұл жағдайда қолданбайды. Мысалы,

1. – Бұл компанияның тек құрылыс қана емес, «жасыл экономика» саласында да мол тәжірибесі бары ескерілді, - деді Қазақстан Президенті. (Егемен Қазақстан, №42, 1 наурыз, 2014 ж)

2. "With time, the deficit is only going to grow" said Lissovnikov of Deutsche Bank (The Moscow News, 22-24 November, 2012)

Сонымен, сызықшаның қолдану аясы шынымен кең. Қазақ және ағылшын тілінің газет мәтіндерін зерттей келе, біріншіден, қазақ тілінде сызықша

құрылымдық бос орындарды толтыратынын, ал ағылшын тілінде сызықшаға мұндай қасиет тән еместігін анықтадық – бұл негізгі ерекшелігі болып келеді; екіншіден, қазақ және ағылшын газет мәтіндеріне тән ортақ қасиет сызықша сөйлемдегі мағыналық, прагматикалық қатынастарды жеткізеді, үшіншіден, төл сөзде сызықша төл сөздің абзацтық құрылымының басында түседі: диалог репликаларының арасында; төлеу сөзден кейінгі автор сөзінің алдында. Бұндай ереже тек қазақ және орыс тілдеріндегі газет мәтіндеріне тән, ал ағылшын тілінде сызықша бұл жағдайда қолданбайды. Сонымен қатар сызықша эмоционалді-экспрессивті сөйлем тудыра алады. Бірақ қазақ және ағылшын газет мәтіндерінде сараптай келе, сызықшаның бұл функциясын ашу үшін арнайы зерттеу қажеттігін көрсетті.

Әдебиеттер:

1. Эйтчисон Д. Английский: грамматика, орфография, пунктуация, стилистика. – М.: аквариум, 1996. - 191 с.
2. Gowers E. The Colplete Plain Words. – L., 1977. – 165-167 p.
3. McDermott J. Punctuation for Now. – Basingstoke., L.: Macmillan, 1990. – 108-111 p.
4. Мұсабекова Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері. Алматы: Тіл білімі институты. 1959. – 61-64 бб.
5. Әуелбаев Ш. Пунктуацияның қиын мәселелері. Алматы «Мектеп» баспасы. 1977. – 24-29 б.
6. Әуелбаев Ш. Қазақ тілі синтаксисі мен пунктуациясын оқытуға арналған құрылымдық схемалар, Алматы, 1971 ж, – 68-69 бб.
7. Аманбаева З. Тире как особый прием создания экспрессивности в газетном тексте казахском и английском языках – С. 19-24
8. Валгина Н.С. Русская пунктуация: принципы и назначения – М.: Просвещение, 1979. – С. 51-54 2012-2014 жылдар аралығындағы газет материалдары: Daily Mail, The New York Times, Boston Globe, Boston Sunday Herald, The Moscow News, Егемен Қазақстан, Жас Алаш

Аманбаева З.Ж., Бабашева А.К.

Функция тире в казахском и англоязычном газетном текстах

Данная статья посвящена функции тире на материале казахоязычного и англоязычного текстов.

Ключевые слова: пунктуация, функция, направление, интонация, грамматика, синтаксис, коммуникация

Amanbayeva Z.ZH., Babasheva A.K

The functions of dashes in Kazakh and English newspaper texts

This article is about the functions of dashes based on the materials of Kazakh and English newspapers.

Key words: punctuation, function, direction, intonation, grammar, syntactic, communication

ӘОЖ 82-1 (574)

Р.Қ. Мұхамбетқалиева - ф.ғ.к., М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Н. Атаханова - М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: rassi68@mail.ru

Қ. ЖҰМАҒАЛИЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТҮСІНІК

Аннотация: Бұл мақалада көрнекті ақын Қайрат Жұмағалиевтің ұлттық дүниетаным туралы жазылған өлеңдері талданып, ондағы жеке сөздер мен сөз саптауларының мәні ашып көрсетіледі.

Түйін сөз: ұлттық түсінік, ұлттық характер, сөз саптау, ұлттық пайым.

Көркем шығарманың қуаты ұлттық болмыстан ажырамауы. Авторлық машық, ширьқан сюжет, түрең түспеген тақырып, жорға тіл дәстүр сабақтастығынсыз шығарманы өміршең ете алмайтындығын уақыттың өзі дәлелдеп беріп отыр. XX ғасыр қазақ әдебиетінде, әсіресе поэзияда бұл айқын аңғарылады. Ойын поэзия тілімен бейнелеуге жүйрік қазақ жұрты XX ғасырдың 20-30 жылдары жаңа қоғам өзгерістерін жырлауды науқаншылдыққа айналдырса, одан кейінгі жылдарда да бұдан көбісі айығып кете алмады. Бүгінгі әдебиетімізде көптеген ақындардың шығармалары әдеби айналымнан шығып қалуы, оқылмауы ұлттық пайыммен суарылмауында жатыр. Қазір құлаш-құлаш өлеңдерді кәсіби маман ретінде астын сызып отырып оқығанда ішінара ұлттық сипатты аңғартатын бір-екі жол, шумақ кездесе қуанып қаласын.

Демек, ақындық поэзияның негізі – ұлттық сипатты құрайтын қоғамдық-саяси, тұрмыстық әлеуметтік көзқарастардың жинақталған дүниетанымдық болмысы болғандығы. Онсыз шығарманың иі қанбайды. Көркем әдебиет шығармаларындағы автор дүниетанымының ата бабалық көзқарастардан сабақтаса жалғасқан болмысы ғана оқырмандарды, тындаушыларды тәрбилейтіні, өз иіріміне тартатыны сондықтан. Міне осындай ұлттық түсінікпен астасып жатқан жыр жолдарын ақынның анасына арнаған «Сен жеткіздің» өлеңінен оқи аламыз.

«Аналардың арқасында өркеуде,
Қалың гүл ек қаптай өскен ертеңге...
...Сен жеткіздің
Мені арқалап Бүгінге,
Мен арқалап жеткізе алсам
Ертеңге...» [1, 20 б.].

Ақын өлеңде «Ертеңге...» сөзінен кейін оқырманын ұлттық пайым тұрғысынан ойланду үшін көп нүктені әдейі қойып отыр. Мұның астарында «ананды Меккеге үш рет арқалап апарсаң да перзенттік парызыңды өтей алмайсың» деген ұлттық танымды аңғартар кесімді сөз, ұлттық характер жатыр.

«Ұлттық характер – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Ұлттық характер – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады. Дүниені ұлттық түсінікпен қабылдау жолы қай адамға болсын тән қасиет. Өнерде де, әдебиетте де адам бейнесінен бұл қасиет толық көрініп отырады. Әр халықтың өз эпикалық туындыларын олардың талай замандар ұлт болып қалыптасуынан бөліп қарауға болмайды. Сондықтан шығармада ұлттық характер жасау үшін, оның дүниетанымын, психологиясын, әдет-ғұрыптарын, т.б. қасиеттерін білу керек [2, 211 б.].

Ақын Қ.Жұмағалиевтің аталмыш тақырыпта жазылған өлеңдерінен ұлттық түсінікпен астасып жатқан шұрайлы шумақтарды азда болса кездестіруге болады. Ақыннан өлеңін басынан аяғына дейін неге ұлттық түсінікте өрілмеген деп талап қою да поэзияны түсінбеушілік болып табылады. Адамзат баласының ортақ рухани қазынасына айналатын өлеңнің жалпылық сипаты басым болуы әдебиеттегі дағдылы үрдіс, алайда өлеңде бойына ұлттық түсінікті сіңіре білген жекелеген тармақтар мен шумақтар болса да үлкен олжа. Автордың ақын Тұманбай Молдағалиевке арнаған «Жүректе» өлеңі осы біз айтып отырған ұлттық түсінікке белгілі бір дәрежеде суарылған.

«Бар болмысы
Бұрыннан таныс мүлде
Көз жіберіп,
Ұзаған алыс күнге

Отырдық біз екеуміз
Сұхбат құрып
Анам жайған дастарқан,
Дәм үстінде.
...Қашан ғана анашым тыным көрмек,
Кеңес берді тағы да көңіл демдеп.
Бағланның жүрегін екі бөліп
Ұсынды:

- Жүректес боп жүріндер! – деп» [1, 91-92 бб].

Біз өлең мазмұны түсінікті болу үшін екі шумақты мысал ретінде әдейі алып отырмыз. Соңғы шумақтың соңғы тармағы түйінді ой болуымен қатар ұлттық түсініктің бойына жинақтап тұрған сөз саптау екендігінде дау жоқ. Бағлан жүрегiнiң екіге бөлініп, ана қолымен бірлікте болындар деп ұсынылуы ұлттық пайым тұрғысынан үлкен символикалық мәнге ие болып тұр.

Қайрат ақынның бойына есіміне тән қайрат-жігер қалыптастырушы, балам әкесі азан шақырып қойған атына заты лайық болсын деп ісімен өнеге көрсетуші анасы болғандығын бүгінгі оқырман автордың жырын оқу арқылы қанығады, тамсанады. Ерін ел қорғауға аттандырған ана сындарлы сәттен сүрінбеді. Жалғызым жалтақ болмасын деп бар ғұмырын ұлына арнады. Отбасын асырау қамымен колхоздың қоралы қойын ит құсқа алдырмаймын деп күшігінен асыраған ақ төбетін айтақтап қосса, осы қажырлы дауыс бала Қайраттың санасына өмір күрес дегенді сіңіріп бақты. Сондықтан да ақын анасын Жұмағалиевтер әулетінің шамшырағын дүлей дауылдардан сөндірмей бүгінге жеткізуші қасиетті шырақшы деп біледі. Ақынның "Біздің үйдің шырағы" өлеңінен үзінді келтірелік.

"Ұзақ таңға жаны бір жай таппайтын,
Ақ төбетті медет қып
Айтақтайтын.
Жылынуға кіретін үйге кейде
Қоралы қойды айналып,
Байқап қайтып.
Қайран ғап,
Сәби жаным ұқпайтыным,
Ұқпасам да,
Шын ұйып құптайтыным -
Күндіз күлкі -
Түнде ұйқы көрмегенде
Анашым
Қабағын бір шытпайтұғын.
Біз онда -
Дүлей дауыл өтінде едік,
Сонда да еш опық жеп,
Өкінбедік.
Біздің үйдің шырағы өшкен емес -
Жердегі жалқы жұлдыз секілденіп" [3, 44-45 бб].

Қазақта үйдің шырағын сөндірмеу кең мағынадағы ұғым. Ата-бабалық дүниетаным әулеттің өсіп, ұрпақ сабақтастығының жалғасуын қалап "Шырағын сөнбесін" деп батасын беріп жататыны да сондықтан. Өлеңнің ұлттық сипатын байытып, философиялық мән беріп тұрғанда осы отбасының шырағын сөндірмеу, бір атаның ізін сақтап қалу деген қазақы түсінікпен астасып жатыр.

Қайрат Жұмағалиев өлеңдерін оқи отырып, перзенттік махаббатпен анасына құрмет білдіріп жазылған жырларының саны басым екендігін аңғарамыз. Анасын жырламаған ақын қазақта кем, бірақта Қайрат ақындай циклді жыр жазып, анаға деген құрметті жүректен-жүрекке жеткізе білген ақын саусақпен санарлық. Кей кезде ақын өлеңінде басқа бір ойды айтпақ болып отырып, сол тақырып аясында анасын қайта жырына арқау еткендігін өзінде байқамай қалатын секілді. "Жерұшық" өлеңі осының бір айқын көрнісі.

"Туған жерден аумай қалған
Анашымның бар болмысы, тұрпаты...
Кей кездерде
Жанға батса сырқаты,
Күн қауысар шағында
...Шүйгін жерді таңдап алып арнайы,
Тізе бүгіп отырған соң, әрдайым,
Бейне тауап еткендей,
Туған жердің топырағына
Сүйгізеді маңдайын.
... Жер-ананың ақ төсінің
Жұпар исі шипа боп
Анашымның ашып көкірек сарайын
Дерттен тағы арашалап қалады:
Кең жаһанмен құшақтасып көрісіп,
Батар күннің күрең нұрын бөлісіп
Осылайша береді анам жерұшық" [4, 163 б].

Өлеңдегі сырқаттанған ақын анасының батар күнмен жер ұшық жасауы ұлттық дүниетаным қалыптастырған түсінік. Батып бара жатқан күн жер ана арқылы бойдағы ауруды алып кетеді деп түсіну қазаққа ғана тән. Бұл бір жағынан халқымыздың табиғатқа өзіндік етене жақындығы, екінші жағынан өзіндік наным-сенімі. Ұшынғанда тағы да басқа жағдаяттарда жерұшық беру, абайсызда жығылған сәтте ұшық жасау осының көрнісі. Демек, өлеңдегі жерұшық сөзі тұрмыстық-әлеуметтік көзқарастардың жинақталған дүниетанымдық болмысы.

Тағы да бір тек қазақ жұртына ғана тән дүниетанымдық түсініктегі сөз саптауды автордың "Маңғыстау" атты өлеңінің бірінші шумағынан *таптық*. Біз *таптық* деген сөзді айтпақ ойды дөп басып беретін болғасын арнайы курсивпен беріп отырмыз. Өйткені болмысы ұлттық дүниетанымды аңғартар жыр жолдары ХХ ғасыр қазақ поэзиясында некен саяктанып кеткені ащы да болса шындық. Он кейде жиырма мүмкін мұнан да көп өлеңді оқи отырып, ұлттық түсінікті айшықтап тұрған бір жолда таба алмай қиналасын. Бірақ бұған қарап бұл өлеңдердің құны жоқ деген пікір қалыптаспауы керек. Ақындық қарымдылықты паш етіп алшысынан тұрған сәтті шумақтар бұл өлеңдерде де жетерлік. Дей тұрғанмен ұлттық тұрмыстан туындап, ұлтық түсінікті даралап көрсете аларлық сөз саптаудың жөні бөлек. Кешегі баба жырау ұш қиянның бірі санаған қасиетті Маңғыстау мекені ақынның аузына қазақтың жан дүниесін аңғартар сөзді салған екен.

"Күнбатыс бетте
Ілініп қапты,
Ай батпай...
Әп-сәтте
Көкке Күн шықты шырқап,
Ойнақтай!
Сағымға лезде елпілдей ере жөнелді
Құмдауыт дөңдер

Мұрындықтаған тайлақтай" [1, 132 б].

Өленде сағымдалған даладағы құмдауыт дөңдердің жетекке ергіш мұрны тесілген елпілдек тайлаққа теңелуі қандай шынайы. Шөккен түйенің өркешіндей құмдауыт дөңдердің қыр баласының қиялымен астасуы қандай жарасымды. Өлеңнің соңғы жолы "мұрындықтаған тайлақтай" тіркесі ұлттық тұрмыстан туындаған пайым екендігінде сөз жоқ.

Әдебиеттер

1. Қ. Жұмағалиев. Күншуақ. Астана. «Елорда», 2001. – 240 б.
2. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі //Құраст.: З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
3. Қ. Жұмағалиев. Құбажон. Алматы. "Жазушы", 1980. - 136 б.
4. Қ. Жұмағалиев. Сәске. Алматы. "Жазушы", 1986. - 284 б.

Мухамбеткалиева Р.К., Атаханова Н.

Национальное сознание в поэзии Кайрата Жумағалиева

В статье рассматриваются стихи известного поэта Кайрата Жумағалиева о национальном мировоззрении, раскрываются значение и сущность отдельных слов и словосочетаний.

Ключевые слова: национальное сознание, национальный характер, манера речи, национальное понятие.

Muhambetkaliyeva R.K., Atahanova N.

National consciousness in Kairat Zhumaғaliyev's poetry

The article deals with the poems of the famous poet Kairat Zhumaғaliyeva about national worldview, reveals the essence and meaning of individual words and phrases.

Key words: national consciousness, national character, speech manner, national concept.

ӘОЖ 821.512.122.092

Әбішева Ш.С. - ф.ғ.к., доцент

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

E-mail: abisheva_sharapat@mail.ru

САЛ-СЕРІЛІК ДӘСТҮР ЖӘНЕ АДАЙДЫҢ ЖЕТІ ҚАЙҚЫСЫ

Аннотация. Мақалада XIX ғасырда өмір сүрген халық мәдениетінің, ән-күй өнерінің өкілдері Сегіз сері, Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Шашубай, т.б. сал-серілердің жалғасы болып табылатын тек Маңғыстау емес, Атырау, Теке, Орал, Ақтөбе, Орынбор өңірі мен Орта Азия елдеріне кеңінен таныс, шетінен күміс комей «Адайдың жеті қайқысы» атанған өнерпаздар туындыларының көркемдік тұстары сөз болады.

Түйін сөз: халық мәдениеті, музыка, сөз өнері, әншілік өнер, сал-серілер, поэзия, көркемдік тәсілдер, дүниетаным, дәстүр жалғастығы, идея, композиция, жыр, жыршы, синкретті өнер, композитор.

Қазақ әдебиеті тарихында XIX ғасыр түйдек-түйдек оқиғаларға, күрделі де шиеленісті әлеуметтік тартыстарға толы болғандығы, ұлтымыздың қиын-қыстау кезеңдерді бастан өткергендігі белгілі. Осы тұста тарих сахнасына шыққан халық мәдениетінің, ән-күй өнерінің өкілдері Сегіз сері, Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Шашубай, т.б. сал-серілер өз өнерлері арқылы елдің күнделікті тұрмысына ғана емес, олардың ой-санасына, әлеуметтік көзқарасына, дүниетанымына зор әсерін тигізетін ықпалды күшке айналды.

Сал-серілер – әншілік өнер мектебін қалыптастыра отырып, халықтық поэзияны көркемдік, тақырыптық, идеялық арнада дамытты. Әнші-ақындар поэзиясы қазақ әдебиетінде ерекше дәстүрлер қалыптастырды. Мәселен,

Арқадағы Біржан сал, Ақан сері, Батыс Қазақстандағы Мұхит, Сыр бойындағы Нартай дәстүрі соның дәлелі. Бұл дәстүр кейін де дами түсіп, Балуан Шолақ, Жарылғапберді, Мәди, Ғазиз, Үкілі Ыбырай, Әсет т.б. көптеген халық композиторлары қазақтың ән қазынасын байыта түсті.

Әннің халық өмірінде алатын орнын белгілі ғалым Ахмет Жұбанов: «Қазақ халқы әнге бай, «Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай болып көрінеді» деп, қазақ халқының әдебиеті мен өнерін біршама зерттеген Г. Потанин айтқандай, қазақта әнсіз өмір жоқ. «Той бастар» айтқан жігіт, кешкі ауыл сыртында қақсаған жарапазаншы, ақ киім киіп, өгізге мініп ауыл аралаған дуана, «жын» шақырып, зікір салған бақсы – бәрі де әндетеді. Бәрі де жәй сөзбен айтқанда жетпейтін сезім тасқынын ән арқылы шығарады», – деп пайымдайды [1, 105-106 б.].

Сал-серілер – елдің өнері мен мәдениетінің көркі әрі көшбасшысы. Тарихта серілер сұлу сүйіп, жүйрік ат, алғыр қыран, епті тазы ұстаған тазалық пен пәктіктің көрінісі болса, сал – дүниенің бетіне қарамай шашып-төгіп жүретін, мәрт те жомарт, мінез-құлқы да ерекше адамдар болған. Сал да, сері де сегіз қырлы, бір сырлы өнерпаздар. Әсіресе, серілердің табиғатында синкретті өнер басым. Олар кей жерлерде топ-топ болып жүріп, елді думанға, қызыққа бөлеген. Мысалы, Маңғыстау даласында Өскінбай бастаған «Адайдың жеті қайқысы», Шу өңірінде Сауытбек бастаған «Ашаның алты салы», Дәурен сал бастаған «Жетісудың алты салы», Арқаның Төлебай бастаған «Арқаның он бір салы» осылай топтанып барып, бір-бірінен өнерлерін асырған.

Өкінішке орай, қазақ өнерінің сал-серілер жасаған ұлы мұрасы кеңес кезеңінде айтарлықтай қақпай көрді. Үкілі Ыбырай, Мәди, Иманжүсіптер сол қызыл қырғынның құрбаны болды. Десек те, табиғатынан тума талант өнерпаздар мәдениеті кейінгіге таусылмас қазына болып сақталып қалды. Олардың әдебиет тарихына, ұлт мәдениетіне қосқан үлесі ауыз толтырып айтарлықтай.

Сол кезең әдебиетіне қызығушылық танытып, өз ой-пікірлерін айтқан Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, Х. Сүйіншәлиев, Е. Ысмайлов, Б. Кенжебаев, Ә. Тәжібаев, Қ. Сыдиықов, С. Қасқабасов, Ж. Тілепов, Б. Уахатов, Ш. Сәтбаева, Қ. Мәдібай т.б. болды. Ә.Тәжібаев: «Лириканың негізі – халық өлеңдерінде, әсіресе, сал-сері атанған: Біржан, Жаяу Мұса, Ыбырай, Әсеттерде жатыр», – деп атақты өнерпаздардың әдебиет толқынындағы орнын баса көрсеткен болатын [2, 6 б.].

Ел қазынасы саналатын ұлы өнер өмірмен егіз, ел тағдырымен астарлас. Маңғыстау өлкесінің әрбір тасы өзінше бір әлем, өзінше бір құпия сырға толы. Бағзы заманда осы түбектің о шеті мен бұ шетінен тұрмысына қолайлы, шұрайлы жер іздеген ата-бабаларымыз ел тірлігін суреттейтін жыр жолдары мен шексіз өнердің басқа да ғаламаттарын тудырғаны аян. Солардың арасында өнерімен өрге шауып, төске өрлеген, қатарынан оза шауып бәйге алған сұңғыла дарындарымыз қаншама?! Өнер әлемінен ерекше орын алған бабаларымыздың ізі әлі де ұрпақ жадында. Осы орайда, «...Маңғыстау топырағының түзілісі мен табиғаты, бейнесі мен бедері, тарихы мен тағдыры қаншалықты ерекше болса, соншалықты қайталанбас құбылыстар қатарына жатады. Нотаға түсірілмейтін күйлерді тек сол өлке ғана тартады, дүние жүзінде ұқсастығы жоқ күмбездер мен сағаналарды тек қана сол өлке салады, адам баласының санасы қабылдауы қиын терең шыңырауларды тек қана сол өлке қазады, дауысы түстік жерге жететін әншілер тек қана сол өлкеде туады» [3, 12 б.] – деп, Әбіш Кекілбайұлы айқын сипаттама берген екен.

Расында да, құпиясы мол өлкенің ерекше туындылары жан сезімді шымырлатпай өтпейді. «Жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен» Маңғыстау өлкесінде тасқынды жыр төккен ақпа ақын-жыраулар, олардың сөздерін ел арасына таратушы небір жыршы-термешілер, дәулескер күйшілер, дауысын алты қырдан асырған әншілер өткен. Қайталанбас тума таланттардың өнері – ұрпағына мақтаныш, өмірімізге өнеге болмақ. Бүгінгі күнгі өнеріміздің бастауы да – солар.

Қазақ елінің басқа өңірлерінен бөлек үрдіс, соны бастаумен ұлы той-жиын, думандарға бірге барып, жетеуі кезектесе күйқылжыта ән салып, танды-таңға қосып жыр айтып, төгілдіре, шалқыта күй тартып, таңдай қақтырған, атақ-даңқтары тек Маңғыстау емес, Атырау, Теке, Орал, Ақтөбе, Орынбор өңірі мен Орта Азия елдеріне жайылған, шетінен күміс көмей «Адайдың жеті қайқысы» атанған өнерпаздардың алар орны ерекше.

«Қайқы» сөзі «сал, сері» деген сөздермен синонимдес ұғым.

Маңғыстау өлкесінде ғана қолданысқа ие болған «қайқы» сөзінің түп төркініне үңілу барысында онымен шекаралас Түрікменстанның Красноводск, Небид-Даг, Ашхабад жерінде «қайқы» – жігіттің кербезі, ал «қайқылық» – кербездік деген мағынада қолданылады. Бұл сөздің мағынасын түбі бір түркі халықтарының тілінен іздеген зерттеуші Ш. Керімов В.И. Вербицкийдің «Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка» (1884) сөздігінен: «...алтай, аладаг тілдерінде «қайқы» – тамаша, керемет, қуман диалектісінде де «қайку» сөзі осындай мағынада жүреді, В.И.Рассадиннің «Фонетика и лексика тофаларского языка» (1971) еңбегінде хакас тілінде «хай қастық» – таңданарлық, гажап; тофоларда «қайһа» – таңдану, таңырқау деген ұғымды білдіреді», – дей келе, «жогарыдағы мысалдарға қарағанда, қазір сирек қолданылатын сөзге айналып үлгерген «қайқы» бұрын кербез, тамаша, гажап деген мағынада жұмсалғанын аңғарамыз» - дейді [4, 12 б.].

Адайдың жеті қайқысы XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде Маңғыстау түбегінде өмір сүрген халық өнерпаздары – Өскінбай Қалмамбетұлы (1860-1925), Жылгелді Теңізбайұлы (1855-1938), Шолтаман Байсарыұлы, Тұрсын Алдашұлы, Досат Бәймембетұлы, Тастемір Боранкүлұлы, Әділ Өтеғұлұлы (1869-1931).

Бұлар өздерінің дәуірлеген заманында елдегі әлеуметтік мәселелерді басты тақырып етіп алып, өнерлерін теңсіздікке қарсы күрес құралы еткен. Олардың әндерінің жалпы мазмұны – адамның қуаныш-сүйініші, мұң-қайғысы, махаббат сезімі, саятшылық, жүйрік ат, кумай тазы, аң аулау, қалаберді елдік, ерлік тақырыптар. Олар өз туындыларында музыкалық, поэтикалық әдістерді ұтымды пайдалана білген.

Өскінбай бастаған «Адайдың жеті қайқысы» кей жерлерде топ-топ болып жүріп, елді думанға, қызыққа бөлеп, бір-бірінен өнерлерін асырған. Осы орайда, Ахмет Жұбанов: «Маңғыстауда Шолтаман, Тастемір, Досат, Тұрсын, Жылкелді, Өтеулі, Өскенбай – «жеті әнші», «жеті қайқы» болып аттары шығады. Бұлар жетеуі бірге жүріп, көбіне қосылып ән айтады екен. Ол заманда қосылып ән айту сирек болғаннан ба, тыңдаушылар бұларды аса қатты құрметтейді екен. Әрине, жеті кісінің қосылып бір дауыста ән айтуы әннің сапалық жағын сөзсіз өзгертеді, күшейтеді, әсерлендіреді, байытқа түседі» [5, 154 б.], – дейді.

Жеті қайқы кезекті өнер сайысынан жеңіспен оралып келе жатып:

– Жиылып жеті дүлдүл желе кеттік,

Жүп жазбай, серілікпен елге жеттік.

Әншінің айдап жүрген еш малы жоқ –

Өнер мен мерекені ермек еттік.

Ерітіп соңымызға көпшілікті,
Өнерді жасымыздан өрнек еттік.
Кең ойып, шаршы топтан орын алып,
Қара өлен, төрттен салып, дөңгелеттік, - деп таныстырады өздерін.

Бірде «Тесіктам» жерінде үлкен ас болып, сонда өнер сайысы өткізіледі. Қазылықты атақты би Иса Тіленбайұлы атқарады. Жарыс қорытындысында қомақты сыйлықтар таратылады. Бас бәйге Жылгелдіге беріледі. Бидің шешіміне көңілі бітпеген біреулер: «Иса дұрыс шешім қабылдамады. Бірінші жүлдені ағайыны Жылгелдіге берді. Біздің Өскімбай да сегіз қырлы, бір сырлы өнерпаз, би әділ билік етпеді», - деп күнкілдейді. Ас иесі: «Араларыңда реніш болмасын, Өскімбайға да бірінші орын береміз», - деп, оған ақбоз атты көлденең тартады. Асқа барып, өнер сайысын тамашалаған халық риза көңілмен тарасқан екен. Осы Өскенбай Қалмамбетұлы туралы академик А.Жұбанов: «Құрманғазы, Дәулеткерей, Абыл дәстүрлерінің ешқайсысына тікелей соқпайтын, творчестволық бағытында да, орындаушылық дәстүрде де өз алдына бір төбе болып тұрған адайлық күйлердің негізгі қорын бір басына жинаған Өскенбайдың біздің халықтың аспап музыкасында алатын орны ерекше», - деп баға берген [5, 68 б.].

Өскенбай әкесінің аңшылық өнерін де қапысыз меңгерген. Тіптен, бұл өнерді одан әрі дамытып, төңірегін атбегі, күсбегі, қақпаншылығымен тәнті екен. Алайда, Өскенбайдың даңқын шығарған оның күйшілігі мен әнші-ақындығы. Оның мұрасын жалғастырушы баласы Мұраттың айтуынша Өскенбайдың репертуарында екі жүздей күй, біршама әндер болған. Өз төңірегіндегі Лекер, Жоламан, Дәуітәлі, Мылқайыр сияқты дәулескер домбырашылармен үзенті қағыса жүріп, талай-талай додалы тартыстарға түскен. Сондай-ақ, көршілес түрікмен ағайынның ішінде Құлбай, Сапар-Мамбет, Өдеулі сияқты әйгілі күйшілермен де араласып, небір өнер сынына түскен. Осынау өнерпаз ортада Өскенбай күйшілігімен қоса, әнші-ақындығымен де елді мойындатқан. Талай додада ел намысын қолдан бермей, елдік тақырыптарды да қозғап, екі ел арасындағы ынтымақ, бірлікті де сақтауға септігін тигізген. Ол – халықтың рухани мұрасы – күйшілік өнерін тал бойына сіңіріп, әрін тайдырмай, нәрін жоғалтпай келер ұрпаққа еншілеген дарын иесі.

Жеті қайқының енді бірі Жылгелді Маңғыстау ауданындағы Шайыр ауылының іргесіндегі «Сарыой» деген жерде 1855 жылы дүниеге келген. Ол жастайынан-ақ ауыл, ел арасындағы болған той, жиындарда қара домбырасын жанынан тастамай, өз өнерін көрсете бастаған. Бізге белгілі деректер бойынша, ол тек қана әнші емес, айтулы ақын-жыршы, күйші адам болған. Өкінішке орай, тағдыр-төлкегі, ел басына туған зобалаң, қым-қуыт зар заман атамыздың өмірінің соңына дейін туған-өскен топырағында тіршілік етуіне мүмкіндік бермейді. 1930-1931 жылдары ел арасы сөгіліп, қуғын-сүргін, айдау басталады. Сол себепті оңтүстікке ығысқан елмен бірге Жылгелдінің отбасы да көшіп, Шағадам – қазіргі Түрікменбашы бетіндегі Құлы-Маяк жерінен қоныс тебеді.

Ел басына түскен нәубет Маңғыстау жұртына да өз кесапатын ала келді. 1909-1910 жылғы жұттың салдарынан елде жаппай ашаршылық басталады. Осы орайда, Жылгелдінің өзге қайқылардан ерекшелігі – сол замандағы тарихи жағдайға қатысты ел басына түскен қиын-қыстау кезеңді жырлайтын «Жұт итке» атты толғауы болса керек.

Толғауда қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған сонау өткен күндер, төскейде малы өрген, жайбарақат жатқан ауылдың тамаша келбеті берілген. Ауыл маңын, ондағы ел тұрмысын суреттен автор енді бұрынғы өткен билер мен осы күнгі билерді салыстыра жырлайды. Бұрынғы биді сары қасқа құлжаға

теңесе, өз заманындағы билерді парақор деп мысқылдап, қынаптан шыққан қанжарға балайды. Бұрынғы шалқыған дәулеттің сап болғандығына қынжыла, елдегі зобалаң, жаппай ашаршылықты ақын ашына жырға қосады.

Толғауда ит жылы болған жұт халықты өзге аймақтарға қоныс аударуға итермелейді. Осы тұста түрікмен, қалмақтармен болған қақтығыстар, ру арасындағы жанжал елді әбден әлсіретіп жіберген еді. Ақын «Жұт итке» толғауында:

«Зар заман тап болды ғой әлденешік,
Кеменің бірі іште, бірі сыртта –
Ағайын бірін-бірі қия алмады-ай,
Жылайды қора ішінде қойдай шулап,
Жағада бағып тұрған өңшең кәпір,
Жаны ашып мынау іске қайлы қылды-ай,
Уа, Алла, не күнәнің болдық иесі,
Шулатып жалғыз жылда айырғандай, – десе, енді бірде:
Жігіттер, малды жоқтап жыламаңдар,
Жеткізер қазыналы мырза Құдай», – деп, Алла несібемізді

жеткізер деген тоқтамға келіп, елге басу айтады.

Жылгелді ақын тек Адай жұртына емес, Арқаның Назар, Шүрен, Әлім, Табын руларының бәріне алдағы өмірдің жақсылықтарын айтып, елді бірлікке, татулыққа шақырады:

Жапанда жалғыз ағаш жерге қажет,
Ер жігіт жау қайырған елге қажет.
Кер болса қасқа бақай, құлжа мойын,
Абырой ұмтыла шапқан ерге қажет.
Тағы да бұл сөзіңді ұзартамын,
Халыққа тындайтұғын жерде қажет, – деген ғибратты

сөздермен толғауын аяқтайды.

«Жұт итке» толғауынан аңғаратынымыз, қайкының тек сауық-сайран құрып емес, ел қамын ойлайтын сарабал халық жанашыры екендігін көреміз.

Жылгелдінің «Адамы бұл заманның...» атты шығармасы зар заман ақындарының туындыларымен сарындас болып келеді. «Мына заман қалай болып барады, осы?» деген өлеңінде:

...Адамы бұл заманның болды балық,
Ұстатпас еш жерінен жып-жылмағай.
Ілтипат ететұғын қалмады жан,
Орнынан ай менен күн қозғалмағай... – деп құбылмалы

заманға, адам бойындағы екіжүзді мінезге сын көзбен қарайды.

Сал-серілердің шығармашылығындағы ең өзекті тақырып бұл – ғашықтық, махаббат тақырыбы болып табылады.

Сұлулықты, әдемілікті асқақтата жырлау сонау эпостық жырлардан басталса керек. «Алпамыстағы» Гүлбаршынның, «Ер Тарғындағы» Ақжүністің, «Қобыландыдағы» Құртқаның көркем бейнесін жасауда шеберлік қалай жоғарғы санатта көрінсе, одан бертін келе туған туындыларда да бұл ерекшелік жалғастығын тапқан. Жеті қайқы шығармаларында да эстетикалық құрылым басымырақ. Себебі, олардың өлеңдерінде адамның арақатынасы, махаббат сезімдері, ішкі жан дүниесі нәзік лиризммен әсерлі бейнеленген.

Қайқылардың қай-қайсысы да сүйгендеріне арнап өлең шығарып, ән айтқан:

Мінген атым астыма қарала-аяқ,
Ағибашқа барам деп жедім таяқ.

Түсінсеңші сәулешім, айтқан сөзге,
Кетейікші жат елге болып саяқ – деп, Жылгелді Ағибаşын
жырға қосса, Айбынын Атыраудан өткізіп, Алатаудан әрі асырған әуен-сазы кең
де шынайы, өзгеге ұқсамайтын, тыңдаушысын тұшындыратын «Жеті қайқының»
бірі – Досат төмендегі әнін ғашық болған Жамалына арнайды:

Ұстағаным қолыма бұйда пышак,
Жамал, сені көрдім де жайдым құшак, Жамал-ай.
Кезең жерде кез болған едің Жамал,
Айдын көлдің аққуы саған ұқсап, Жамал-ай.
Жамал-ай, Жамал-ай,
Не жаздым, қалқам, саған-ай.
Ақ көйлектің етегін алтындаған,
Айдан аппақ ажарың жарқылдаған, Жамал-ай.
Серуенге сексен қыз шықса-дағы
Сен ішінде қоңыр қаз қаңқылдаған Жамал-ай, – дей келе,

қыздың келбетін аша түсу үшін көркем де айшықты сөздерді молынан
пайдаланады.

Бұл әннің шығу тарихы да «Босмойын» әніне ұқсас деуге болады. Себебі,
Көкжар, Ойылда ел аралап, өнер көрсетіп жүрген кезде кезіккен сұлуға ғашық
болып қалған сәтте туған ән. Сондай-ақ, бұлардан басқа да «Ақзер» деген әні де
бар. Бірақ, ол әннің нақты кімдікі екендігі жөнінде екіжақты жорамал айтылып
келген. Зерттеуші Ж.Жылқышыұлы «Ақзер» әнін Жылкелдінікі десе, ғалым
Қ.Сыдиықов өз зерттеулерінде Досаттың әні деп көрсетеді. Мысалы:

Қара таудың басына ектім қауын,
Қауынымды жұлдырмай жауды жауын.
Көрмегелі көп айдың жүзі болды,
Ақзержанның білмедім аман-сауын.

Ұшқан құстың әуелде бауыры күйсін,
Ақзержанға сәлем де жалғыз жүрсін.
Жалғыз жүрмей, егер де екеу болса,
Біз де біреу табармыз, өзі білсін!

Әншінің бұл сәлемдемесінен байқағанымыз – нағыз қайқыларға ғана тән
тәкаппар мінез.

Жоғарыда аталған өлеңдеріне зер сала отырып, Досат шығармаларының
басты тақырыбы – махаббат немесе ғашықтық лирикаға жататындығын
аңғардық. Өмірінде кезіккен әйелдер бейнесін әніне арқау еткен Досат
туындылары эстетикалық көркемдікке бай болып келеді. Бүгінгі таңда
сұлулыққа жаны жақын, табиғи таланты бар өнер саңлағының әндері халық
аузында жиі айтылып жүр. Осы орайда зерттеуші А.Ж.Тілегенов: «Оңтүстік пен
солтүстік, Шығыс пен Батысты тоғыстыратын керуен жолдары үстінде Көкжар,
Жармола, Қарақамыс, Оймауыт сияқты атақты жәрмеңкелерде жан-жақтан
келген өнер саңлақтары, сал-серілер, ақын-жыраулар, жыршы, күйші, әншілер
күн мен түнді біріне-бірін ұластырып, өнер сайыстарын өткізіп, елді ән мен
жырға бөлеп отырғандығы белгілі. Осы кезеңдерде ел арасындағы сұлуларға да
ән арналған. «Босмойын» әні Досат әншінің Босмойын сұлумен осы
жәрмеңкелердің бірінде ұшырасып, содан кейін дүниеге келген әні деп айтуға
болатын сияқты» [6, 43-44 б.], – дейді.

Өскінбай, Жылгелді, Досаттар көбінесе сезімдік сипаттағы әндерді
шырқаса, Әділ Өтеғұлұлы орындаушылығындағы өзіндік ерекшелігімен әбден

шырқау шегіне жетіп, екі көзіне тер құйылып, алқымы ісініп, аласу болғанда барып – «Жайма қоңырына» салатын көрінеді:

Жарасқан ақ сұр атқа қара терлік,
Жігітке жараспайды төтен ерлік.
Жабыққан жамандардың ісі дейді,
Көңілді айтып өлең көтерелік...

Бұл Әділдің ел арасында айтылып жүрген әні көрінеді. Көңіл-күй лирикасына тән әншінің өлеңі жабығып, қайғыға берілген жандарды позитивтік қасиет танытып, үнемі жайдары жүруге ұмтылдыратыны сөзсіз. «Қатарынан оза шауып бәйге алған нағыз дүлдүл өнерпаздың бірі – Әділ еті қызып алса – екіленіп, құйрығымен жорғалап ысырылып, байыз таппай кететінін өзі де аңғармай қалатын болған. Қолы оң-сол демей, домбыраның бас-аяғына жоғары-төмен сырғанай, жосып кететін көрінеді. «Әділдің қара әні» деп аталатын әнді Шамғұл Ибрагимов ақсақал орындаған» [7, 49 б.].

Түйені ойпаң жерге шөгергенмін,
Соңына салқамдардың көп ергенмін.
Жарты құрт жан қалтадан жарып жеген,
Құрбыдан сөйтіп жүрген не көргенмін?
Ақбоз ат астымдағы міндім пәмге,
Асынып шұбар мылтық жүрдім сәнге.
Жәй тастап, қоңырлатып, шарықтатып,
Тұсынан қызды ауылдың салдым әнге.

Ақынның көңіл-күйін, болмысын, сол замандағы сәнді киім киініп серілікпен шалқып өткізген дәуренін суреттейтін бұл ән, Алшын Меңдалыұлының естелігі бойынша, Әділдің жігіт шағында Кетікке жаяу-жалпы талап іздеп кетіп бара жатқан жолында «Қамыс өткел» деген ауылға келіп, сол ауылда айтқан әні екен. Әділ – Жеменей – Кенже ұрпағы. Өмірінің соңғы кезін Атырау, Сағыз бетінде өткерген.

Келесі қайқының бірі – Тастемір Боранқұлұлы – суырып салма ақын, жырау болған. Атақты Ақмандай күйшімен бірге туған. Заманында «Адайдан ән оздырған» Тастемір – Қауымды, Қорғанбай маңындағы «Шыршығұл» қауымдығына, Нұрым жыраудың әкесінің қасына жерленген.

Тастемір шығармаларынан бүгінге дейін бір ғана «Маңғыстау» әні жеткен:

Тастемір – өзім атым, ағам – Нұрым,
Алқада кім сөйлейді бізден бұрын.
Ағамның бар кезінде сөйлегем жоқ,
Қазақтың нақыл сөзін еттім ырым.
Маңғыстау, құлазырсың із кеткен соң,
Тартады жүзің солғын күз жеткен соң.
Бөктеріп қанжығама кетер едім,

Күнелтер қалай халқың біз кеткен соң, – деп өзінің мұңды сағынышқа толы, кім-кімнің де туған жерге деген махаббатын арттырар, сезім қылын шертер, тіпті, айтушысын тапса – көзден жас шығарар «Маңғыстау» әні осыдан қалған екен. Зерттеушілер бұл әннің тарихын Тастемірдің әкесінің өлімінен соң Арқа еліне кетіп қалып, ол жақта тұрақтай алмай, туып-өскен еліне қайтып келуімен байланыстырады. Ақын: «Маңғыстау, сені тастап кеткеннен соң, Көзімнің жүре алмадым жасын тиып», деп туған топырағына деген ыстық лебізін білдіреді. Туған жеріне жетуге асыққан дарынның сағынышы баяндалған бұл ән нағыз азаматтық лирикаға жатады.

Сөз өнерін ұран еткен Тастемірдің ізімен өлкеміздегі әншілікті де, күйшілікті де бойына жиған жеті бұлбұлдың бірі – Тұрсын «Тас астау», «Көл қайнар», «Оймауыт», «Шандоз қызға», «Айырық» атты әндерімен дүйім жұртқа таныс.

Тұрсынның өзі 1930-1931 жылдардағы ел басына түскен зобалаңда ұсталып, хабарсыз кеткен. Оның әндері Тұрсынның жастайынан өнерге құмар болғандығынан хабардар етеді:

Жасымнан құмар болдым ән мен жырға,

Қарадым көзді сүзіп құрбыларға.

Өнердің өзенінен жүзіп өттім,

Халқымның өкпесі жоқ бұл Тұрсынға, – деп «Айырық» атты өлеңінде өнер өзенінен шөлін қандырған, халық ризашылығына бөленген Тұрсынды көреміз.

Өнер адамдары әу бастан-ақ жаны сұлулыққа құмар жандар ғой. Оларға шабыт беретін нәрсе де сол сұлулықтың өзі. Әдемі нәрседен әдемі дүниенің туатыны да анық. Осыған орай, әншінің «Тас астау» атты туындысында: «Қынай белді қыздар-ай, қиылған қас, Бірге отырып жақсы екен ішілген ас, Тобылғы мен тор атпен барғаныңда, Күліп шықса алдыңнан бір қолаң шаш» деп сұлу қызға деген риясыз көңіл, сезім күйлерін көреміз.

Тұрсынмен сарындас келетін Шолтаман туындылары да бір төбе.

Шолтаман ақынның таланты тіптен ерекше. Тыңдаушы құлағын елең еткізер Шолтаманның бір әні былай айтылады екен:

Дүние – қызыл тұлкі бұлаңдаған,

Айтпаса, кімнің сырын кім аңдаған?

Барында тіршіліктің сөз сөйлейік,

Бұл дәурен өтпей бастан тұра алмаған!

Бұл әнді өзінің жарау аты Керторының үстінде шырқау шабытпен шырқаған екен. Даусының кеңдігі мен биіктігі жөнінен Шолтаман да басқа қайқылардан қалыспаған.

Әншінің шығармаларына келетін болсақ, саны жағынан онша көп емес. Бізге жеткен әндері: «Дәләйшім», «Көкжөтел», «Сарыөзен», «Дөңасар», «Жайма қоңыр» т.б.

«Сарыөзен» әнінің мәтіні төмендегіше өрнектеледі:

Дүние қозғалады тимесең де,

Өткен түн қайта айналмас сүйресең де.

Келгенде тура қаза амалың жоқ,

Ғаламды он сегіз мың билесең де, – деп, өсиетке толы өлеңін қалдырған екен. Бақ-дәулеттің уақытша екендігін, дүниенің жалғандығы, өткен күннің қайта айналып келмейтіндігін, ажалға пенденің қарсы тұра алмайтындығын айтады. Ал «Дәләйшім» туындысында «Қара бұлақ қайнары тастан шығар, Алқын жүйрік жұлқынған жастан шығар. Аяғыңды, жігіттер, аңдап басың, Алыс емес дұшпаның, достан шығар» деп, нақылдап, кейінгі буынға ағалық өсиетін айтса керек.

Жеті қайқы шығармалары сонау Сырдың сұлейлері мен Көкшенің салдарының туындыларымен үндесіп жатыр. Қазақ әдебиетінен ауқымды орын алған Ақан сері, Біржан сал, Жаяу Мұса, Сегіз серілердің әндері мен біздің маңғыстаулық қайқылардың әндері тіптен ортақ тақырыпқа құрылған.

Сал-серілерге тән сұлулықты, нәзіктікті, достықты, сезімді жырға арқау ету дәстүрі қайқыларда да көрініс тапқан. Әйтпесе ше? Қайқылар да серілермен тең дәрежеде болған елдің еркелері еді. Қайқылар мен серілер шығармаларындағы ұқсастықты төмендегі өлеңдерінен байқаймыз:

Болғанда мұндай күйде заманамыз,
Жай жатып сахарада қамаламыз.
Болыс, би ет пен шайға мәз болуда,
Қайткенде тура жолды таба аламыз...
...Жай жату тек бүгінгі жанның қамы,
Қаперсіз шөп жейтұғын малдың қамы.
Өзді-өзін талап жеген әлі жетсе,

Хайуан сахарада аңның қамы...– деп халқының сол кездегі әлеуметтік тұрмысын, адамдардың салғырттыққа бой алдырып ішіп-жегенге мәз болған сипатына ашынған Ақан сері мен Жеті қайқының бірі – Жылгелді Теңізбайұлының «Адамы бұл заманның...» атты өлеңі ортақ тақырыпты қамтиды:

...Адамы бұл заманның болды балық,
Ұстатпас еш жерінен жып-жылмағай.
Ілтипат ететұғын қалмады жан
Орнынан ай менен күн қозғалмағай... – дейді Жылгелді.

Екі ақында да «қайтсек, тура жолды таба аламыз?» деген бір сауал, егіз мақсат ұштасып жатыр. Ақан ел атқамінерлері мен жуандарды сынға алса, Жылгелді адамды қолға ұстатпай жылп-жылп еткен балыққа теңейді.

Зерттеуші З.Ахметов: «Поэзия – сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса маңызды әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп, көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол айналадағы дүниені, өмірді танып-білудің күшті құралы, біздің қоғамдық ой-санамыздың, көркемдік, эстетикалық сезіміміздің үлкен, өнімді саласы. Сондықтан поэзиядағы сөз суреттілігі, бейнелілігі өмір шындығынан нәр алып, соған тікелей жалғас туады» [8, 116.], – дегендей, біз қарастырып отырған тұлғалардың шығармаларында олар өмір сүрген дәуірдің шындығы жатыр.

Қорыта айтқанда, Адайдың жеті қайқысы атанған Өскенбай, Жылгелді, Тұрсын, Досат, Шолтаман, Тастемір, Әділ сынды өнер иелерінің халықтың ән мәдениетін дамытуға өз үлестерін қосып, елдің сол тұстағы ауыр тұрмысын, ел ішіндегі түрлі әлеуметтік мәселелерге белсене араласып, өз туындыларына тақырып арқауы еткендігін баса айтуымыз керек.

Әдебиеттер:

1. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы, 1975. – 464 б.
2. Тәжібаев Ә. Жылдар, ойлар. – Алматы, 1976. – 472 б.
3. Сыдықұлы Қ. Таңдамалы. 1-том – Алматы, 2007. – 576 б.
4. Керимов Ш. Проблемы традиционного и индивидуального в творчестве казахских поэтов-песенников (сал-сері) второй половины XIX и начала XX веков. автореф... канд. филол. наук: – Алматы, 1991. – 24 с.
5. Жұбанов А. Өскен өнер. – Алматы, 1985. – 248 б.
6. Тілегенов А. Адайдың жеті қайқысы. – Алматы, 2000. – 64 б.
7. Шыртанов І. Текті тұлғаның тұнбасы. – Алматы, 2005. – 324 б.
8. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана, 2002. – 408 б.

Ш.С. Абишева

Традиции сал-сері (разносторонне творческих личностей) и семь кайкы (выдающихся личностей) из рода Адай

Здесь речь идет о художественных сторонах произведений талантливых людей, которые стали называться «Адайдың жеті қайқысы» (семь выдающихся личностей из рода Адай), обладавших «серебряными» голосами, являвшихся продолжателями традиции сал-сері

(разносторонне творческих личностей)– представителей народной культуры, песенного искусства Сегиз сери, Биржан сал, Акан сери, Жаяу Муса, Шашубай, и др., живших в XIX веке, распространились не только в Мангистау, но и в Атырау, Теке, Уральске, Актобе, Оренбурге, а также в странах Средней Азии.

Ключевые слова: культура народа, музыка, искусство слова, песенное искусство, сал-сери, поэзия, художественные способы, миропознание, традиция, идея, композиция, жыр, жырышы, синкретное искусство, композитор.

Sh.S. Abisheva

The Tradition of Sal-Seri (versatile creative personality)

and seven Kaiki (outstanding personalities of the genus Aday)

In the article there are touched about the artistic sides of the works of talented people, who were called «Aday'sZhetiKaikici» (seven prominent personalities of the genus Aday), with «silver» vote, were the successors of the traditions of Sal-Seri (versatile creative individuals) - the representatives of people's culture, art song as segiz Sери, Birzhan Sal, Akan Sери, Zhayau Musa, Shashubay, and others who lived in the nineteenth century, spread not only in Mangistau but in Atyrau, Teke, Uralsk, Aktobe, Orenburg, as well as in the countries of the Central Asia.

Key words: culture of the peoples, music, art words, singing art, Sal-Seri, poetry, literary methods, world knowledge, the tradition, the idea, composition, Zhyr, syncretic art, composer.

УДК 821. 512. 122 (092)

Ш.С. Әбішева -ф.ф.к., доцент

Ә.Т. Жеткізенова - ф.ф.к., доцент

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

E-mail: abisheva_sharapat@mail.ru

aliyazhetkizzenova@mail.ru

ХАЛЫҚ АҚЫНЫ С.ЖАНҒАБЫЛОВ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ОҚИҒАЛАР КӨРІНІСІ («ДОСАН БАТЫР» ЖЫРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Тарихи жырларда сөз болатын өзекті мәселе – өмірде нақтылы болған әлеуметтік, саяси оқиғалар екендігі, XIX ғасырдағы халық қозғалыстары тарихи жырлардың тиісінше орын алып, көптеген жыр-дастандарға арқау болғандығы, халық ақыны Сәттіғұл Жанғабыловтың «Досан батыр» дастанындағы тарихи оқиғалар көрінісі сөз болады.

Түйін сөз: тарихи жыр, батырлар жыры, тарихилық, жыр-дастан, халық ақыны, фольклорлық жанр, өмірбаяндық мәліметтер, библиографиялық деректер

Адамзат қоғамы дамуындағы белгілі бір кезеңнің әлеуметтік, саяси оқиғасының әдеби көрінісі –тарихи жырлар.

Қазақ халқының басынан өткен небір елеулі оқиғалар тек ғашықтық жырлар мен батырлар жырын туғызып қана қоймай, көптеген тарихи жырларды да өмірге әкелді. Мұндай туындылар әсіресе, тарихи үлкен өлшеммен қарағанда бергі кезеңдердегі, яки, XVIII–XIX ғасырларда өмір кешкен қаһармандардың ел мүддесіне өміріне сарп еткен ерлігіне арналды. Тарихи жырлар туралы ұлы ғұлама М.О.Әуезов: «Патша өкіметінің соғыс отаршылығы мен қысымы, хан-сұлтандардың, болыстардың өктемдігі қазақ арасында көтеріліс тудырып отырды. XVIII ғасырдың алғашқы жарымы мен XIX ғасырдың басында қазақ халқы өзін езіп-қанаушыларға қарсы қару алып күресті. Көтеріліс кең сахараның әр тұсынан-ақ уақыт-уақыт бұрқ етіп жатты. Күреске шыққан халықтың осындай ерлік айбары бірқатар тарихи жырлар тудырды» [1, 75 б.] дейді.

«Тарихи жыр» терминін алғаш рет Ш.Уәлиханов қолданды десек, ал М.Әуезов оның жеке дара екенін баса айтып көрсеткен болатын.

Шоқаннан кейін қазақ жырларында тарихи оқиғалардың көрініс табатыны турасында А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Х.Досмұхамедовтер құнды пікірлер білдірді.

Бұдан кейінде тарихилық мәселелері сөз болған С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Ө.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, Е.Исмайлов, Б.Шалабаев тағы басқалардың еңбектерінде тарихи жырлардың өзге эпос түрлерінен елеулі сапалық айырмашылықтары бар фольклорлық жанр екендігі дәлелденеді.

Дәлірек айтсақ, қазақ әдебиеттану ғылымында халық жыр-дастандарындағы тарихи жырлар табиғатын зерттеушілердің тұжырымды ойлары болашақ ізденістерге жол салып береді. Бұл ретте белгілі ғалымдар Р.Бердібаевтың «Қазақ эпосы» /1982/, Ө.Қоңыратбаевтың «Қазақ эпосы және түркология» /1987/, К.Сейдахановтың «Күрес пен жеңіс жырлары» /1991/, Ш.Ыбыраевтың «Эпос әлемі» /1993/, Ж.Тілеповтің «Қазақ поэзиясының тарихилығы» /1994/, З.Сейітжановтың «Тарихи эпос» /1994/, Б.Ибрахимнің «Тарихи жырлар тағылымы» /1997/, т.б. еңбектерін атауға болады.

Сондай-ақ, С.Сәкеновтің «Қазақ тарихи жырларының сюжеттері: тарихилығы мен типологиясы», Б.Рақымовтың «XVIII ғасырдағы қазақтың ұлт-азаттық қозғалысына байланысты туған тарихи жырлар» атты диссертациялық жұмыстарында да тарихи жырлардың зерттелуі, жанрлық сипаты, қазақ тарихи жырларының өмір шындығына қатысы және типологиясы жөнінде байыпты тұжырымдар таратылып айтылған.

Жалпы, тарихи жыр туралы аталған еңбектерден де басқа орыс, қазақ фольклористерінің құнды-құнды шығармалары көптеп саналады.

Қазақ ауыз әдебиетінде тарихи жыр үлгілерін жинап, жарыққа шығарып, үлес қосқан ғалымдар қатарында В.Радлов, И.Березин, Р.Потанин, И.Аничков т.б. есімдері белгілі.

Сондай-ақ, Р.Н.Смирнова «Проблема исторического и эпического в казахском эпосе XVIII века» /1951/ еңбегінде және «Қазақ әдебиетінің тарихы» /1960/, «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» /1979/, атты кітаптарға енген мақалаларында классикалық эпостан тарихи жырлардың айырмашылығын нақты фактілермен жан-жақты көрсеткен.

Академик Қ.Жұмалиев қай елдің эпосы болсын белгілі бір тарихи оқиғаның ізін баса туатынға ұқсайды және ол бір күн, не бір жылдың ғана жемісі емес, халықтың басынан өткізген талай заман, талай тартыстардың нәтижесі екендігін айтса, «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» атты ұжымдық монографиялық еңбекте топтастырылған Б.Уахатов, Б.Адамбаев, Е.Тұрсынов, Н.Төреқұлов, т.б. мақалаларында тарихи жырлардың зерттелуі, жанрлық сипаты, тегі мен дамуы, тарихи өлеңдердің өзге жанрлардан айырмашылығы туралы құнды-құнды ой қорытындылары жасалып, бұрын зерттелген тарихи жырлармен қоса, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Олжабай батырлар туралы жырлардың қатарында «Досан батыр» жырын да талдауға орын берілген.

Ғалым М.Атымов батырлардың ойы мен арманы ел мұны, халық тағдырымен бірге болғандықтан, қазақтың батырлар жырының айтпақ болған идеясы мен мазмұнының бұзылмай сақталуы халықтың көкейіне қонып, оның мұң-мұқтажымен тығыз бірлікте ұштасып жатқандығында екендігін баса айта келіп, «Бұрынғы қазақтың ауыз әдебиетіндегі батырлар жырындағы кейіпкерлер кейінірек келе 18-19 ғасырларда тарихи шындықта болған Сырым, Исатай, Махамбет, Бекет, Иса мен Досан тағы басқа сол сияқты батырлар бейнесімен ауысты. Бұл батырлар бұрынғыға қарағанда шындық өмірге біршама жақындай түсті» [2, 7 б.] дейді.

Зерттеу еңбектердегі пікірлерге сүйене отырып әдебиет зерттеушілері тарихи жырларда белгілі мөлшерде тарихи шындықтың ізі сақталатындығын жоққа шығармайды деуге болады.

XIX ғасырдағы халық қозғалыстары тарихи жырлардың тиісінше орын алып, көптеген жыр-дастандарға арқау болған.

Халық көтерілісін басқарған Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Бекет Серкебаев, Досан Тәжиев, Жанқожа Нұрмұхамедов, Өтеген Өтелұлы, Саурық Стамбекұлы, Сұраншы Ақынбекұлы тәрізді даңқты батырлардың қаһармандық ерлігі, қолбасшылық рөлі жайында жыр-дастандар туды.

«Тарихта аты мәлім батырлар хақындағы жырлар, Балуанияз батыр туралы, Ер Қармыс туралы Қалнияздың, Досан батыр туралы Сәттіғұлдың, Исатай, Махамбет туралы Ығылманның дастан, жырлары – бәрі де елі үшін құрбан болған ерлер ісін елеусіз қалдырмау мақсатында туған» [3, 42 б.].

Тарихи жырларда сөз болатын өзекті мәселе – өмірде нақтылы болған әлеуметтік, саяси оқиғалар.

Қазақтың ауызша үрдістегі әдебиетіндегі тарихи жырлардың көпшілігін алсақ, ел өміріндегі болған тарихи оқиғалармен тығыз байланысты. Оған ХҮІІІ ғасырда жасалған Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібек, Олжабай, Өтеген, Сырым турасындағы жырлар дәлел.

Тарихи жыр мен аңызда жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайға, жаңа дүниетанымдар мен талаптарға сәйкес келетін өмірде болған және тарихи прототипі бар кейіпкер көрсетіледі. Оның іс-әрекеттерін бейнелеуде реалистік суреттеулермен қатар, фольклордың дәстүрлі элементтері де қолданылады. Бұдан біз, біріншіден ауыз әдебиетіндегі дәстүр жалғастығын, екіншіден фольклор дәстүрінің өте беріктігін, ұзақ жасайтындығын көреміз. Образ жасауда реалистік өрнектер мен фольклордың дәстүрлі элементтері бірімен бірі қатарласып, тығыз байланысып тұрады. Біріне бірі ықпал етеді. Соның нәтижесінде өзіндік өзгешелігі бар жаңа өрнектер туады.

Тарихи жырға бергі дәуірдің оқиғалары суреттелетін. Оқиға елестері халықтың көз алдынан әлі кете қоймағандықтан, онда бейнеленген тарихи батыр аңыз қаһарманына айналып үлгірмегендіктен, оның дүниеге қалай келгені, қалай өскені, қалай үйленгені фантастикалық қалыппен әңгімеленбейді. Тарихи жырдың батырлық жырдан бір ерекшелігі – мұнда көбінесе батырдың өмірінің кейінгі кезеңі суреттеліп, осы бағытындағы ерлік іс-әрекеттері баяндалады. Тарихи тұлға образының ерекшелігі реалистік тенденциялардан көрінеді.

Сонымен, тарихи жырлардың негізгі тақырыбы – елді ішкі, сыртқы жаулардан қорғау, тәуелсіздік үшін күрес. Патша өкіметінің 1868 жылғы «Уақытша ереже» патша қысымына қарсы шыққан халық көтерілісін баяндайтын тарихи жырлардың бірі – «Досан батыр» дастаны Маңғыстау маңында болған 1870-73 жылдардағы оқиғаға байланысты туған.

«Маңғыстау» энциклопедиясында да Қазақ халқының тарихындағы Сырым, Исатай-Махамбет, Кенесарыдан кейінгі үлкен бас көтерулердің қатарына жататын Иса мен Досан бастаған Маңғыстау шаруаларының патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы күресі көтерілісі екендігі ашып көрсетілген.

Бұл деректер көтерілістің шын мәнінде өзіне лайықты бағасын алуына бірден бір дәлел көзі бола алады.

Сондай елеулі шығармалардың санатында халық ақыны С.Жанғабыловтың «Досан батыр» туындысы мен бірсыпыра тарихи тақырыпқа арналған толғаулары мен дастаны бар.

1870-1873 жылдардағы патша үкіметінің отарлаушылық саясатына қарсы шыққан көтеріліс басшыларының бірі, халық батыры Досан Тәжіұлы туралы

накты тарихи деректер бар. 1935 жылы Бозашы түбегінің Жиделі деген жерінде дүниеге келіп, 11.02.1876 жылы Форт Шевченко қаласында түрмеде қайтыс болады. Сүйегін Форт Шевченкодан туған жері Бозашыға Сәттіғұл ақынның әкесі Жанғабыл бастаған бір топ ел ақсақалдары мен азаматтары Қаратөбе қорымына әкеліп жерлейді. Қазіргі таңда батыр бейіті үстіне күмбез-ғимараты көтерілген. Маңғыстау ауданының орталығы Шетпе кентінде орталық демалыс алаңының ортасында Досан батырға ескерткіш қойылған.

«Досан батыр» жырының авторы Сәттіғұл Жанғабылов екендігін нақтылайтын пікірлер Қазақстан ұлттық энциклопедиясында, Қазақ әдебиеті тарихында (А.,1961.,1т.,2к.), «Қазақ тарихи жырларының мәселелері», Қ.Сыдықұлының «Ақын жыраулар», «Сарқылмас қазына» (1996) монографиялық еңбектерінде талданады.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясының III томында З.Дүкенбаеваның Досан батыр туралы мәліметімен қоса, белгілі әдебиеттанушы ғалым С.Қорабаев Сәттіғұл Жанғабыловтың ел аузындағы аңыз, әңгімелерге сүйене отырып «Досан батыр» жырын шығарғаны туралы айта келіп, бұл шығарма халық арасына кең таралып, отарлаушылық езгіге қарсы бас көтерудің тарихи шындығын көрсеткен көркем шығармаға айналғандығын, «Досан батыр» жыры өзінің оқиға желісінің тартымдылығымен және көркемділігімен, тарихи деректерінің нақтылығымен ерекшеленетіндігін көрсеткен.

Тарихшы ғалымдар Е.Бекмаханов пен Н.Бекмаханова да еңбектерінде Маңғыстаудағы көтерілістің себептерін, жалпы сипатын, қамтыған территориялық көлемін, басшыларын, жеңіліске ұшырауын, көтерілісшілердің жазалануын тарихи нақты деректер көзімен баяндай келіп, Маңғыстаудағы шаруалар көтерілісі – отарлық езгіге қарсы шаруалар көтерілісі болғандығы жөнінде баға береді. Авторлар көтерілістің басталу себептерін өкімет орындарының салық төлемін өсіріп, шаруашылыққа тиімді жазғы жайылымдарының зорлықпен тартып алынуынан елдің ашу ызасы мен наразылығының өршуінен болғандығын көрсетті.

Ата-бабаларымыз арман еткен азаттықтың ақ туын аспандата көтеру арқылы бодандықтың бұғауына бойсұнғысы келмей әбден титықтап, күш-қайраты қайтқанша арпалысып өткен аруақты батыр Досанның бейнесін Сәттіғұл ақын Досан батырдың арманы арқылы кең байтақ қазақ өлкесінің қашан да бабаларымыздың қасиетті бойтұмарындай сақталып, ұрпақтарға мұра болып беріліп, алып елдің басты қазынасы ретінде асыл игілігі екендігін жеткізген. Батырдың бабаларымыз заманында білектің күшімен, найзаның ұшымен жанұшыра қорғап, ұлтарактай жерді де жат қолына беріп, жау табанына таптаған қасиетін сақтаушы образымен сомдаған.

Осы тұста Ы.Шөреков сомдаған Исатайдай басшыға қосшы болып, ақтық демі біткенше азаттық армандап өткен Махамбеттің, Базар Оңдасұлы жырлаған 1860 жылғы патша өкіметіне қарсы бас көтеруге басшылық еткен, айдынынан айырылса да айбыны жығылмаған Сыздық төренің, Сәттіғұлдағы ел тарихын беретін ерлік дастанын тудырған Досан батыр тұлғаларында бір-бірінен айырғысыз ұқсастықтар барлығы айқын.

Сыздық сұлтан 1860 жылы Ұзынағаш маңында орыс генералы Колпаковскиймен соғысып, жеңіліс тауып, тобы тоз-тоз болып ыдырап, күйзеліске түсе бастағанда, бауырлары Ахмет пен Тайшық сұлтандар орыс жағына берілгенде, Сыздық төренің жаны күйзеліп, Ата-бабамыздың ұстаған жолын тастап орыс жағына шықпаймын, олар Қоқанды алса, Бұхарға барамын. Егер Бұхарды да алса, онда басқа да мемлекеттер бар ғой, кез-келген бір мұсылман еліне барармын. Қалайда ата-баба жолынан ауытқымаймын» [4, 23 б.] дейді.

Осыған ұқсас жайт сенімді серіктерінің көбінен айырылып, сергелден күйге түскен кезен Досанның басынан да өтеді.

Ол жанындағы серігі Исаның ояздан кешірім алып, елге оралу туралы ұсынысынан бас тартып:

Сүйегім тұтам қалғанша,
Қауіп етпеймін дұшпаннан,
Ажалдан бұрын алар деп;
Мен айтпаймын жалынып
Патшаға енді барам деп –

деп жырланатын жыр жолдарынан келтірілген үзіндідегі екі батырдың арасындағы диалогтан ерекше рухани жақындық, батырлардың бойына қанымен келіп, жанымен кететін, алған бетінен, көздеген мақсатынан тегеуірінді жолмен бұрылмай жүру салтын ұстанған қайтпас қайсарлық қасиеттерін бойларына тұтасымен сыйдырған өр тұлғаларында айрықша байланыс пен ерен ерліктің үлгісін көреміз.

Ақын жырлауындағы Досанның сол ұлы бабалар қанымен келген қалыбында Жерім – Отаным деген ұраны болып, Жерден айрылса Отаннан айрылатынын, Отаннан айрылса барлығынан қол көтеріп шығатынын ұлылықпен ұғынғандығын шебер бейнелеген. Сол ұлылық қасиет келешек бүгінгі ұрпаққа ұласатындығына ақын сенімді болған. Бәрінен бұрын бұған тарихта осындай ерлік жасап, атына шаң жуытпай өткен қаһарман ер Досан сенімді болған.

Жырда көне эпикалық жырларға тән суреттеу үлгілері, қалыпты формаға негізделген халық ауыз әдебиетінің белгілері едәуір кең көлемде кездесіп отырады.

Ақын туындыларында ежелгі жырауларда кездесетін қаһармандық от шашқан ұшқыны бар. Ғалым Ж.Ысмағұловтың «Ол заманның жырауы – қол бастаған батырдың қасындағы рухтандырушы «саяси комиссар» ғана емес, сол қалың жасақтың алдында жүретін қас батырдың кейде өзі, кейде серігі» дейтін анықтамасы осындай шығармашылық өкілдеріне берілгендігі даусыз [5].

Академик С.Қирабаев қазақ халқының ел бірлігі мен тәуелсіздігі жолындағы күресінде сандаған ақылгөй даналар мен ержүрек батырлар қазақ қоғамы дамуының барлық кезеңінде де көп шыққандығына мысал келтіре отырып, Досан батыр бастаған көтерілісті де атап өтеді.

Ғалым осы еңбегінде «Тарих пен әдебиеттегіз. Оларбірін-бірітолықтырып, тарих сабағын кейінгі ұрпаққа қатар жеткізіп отырады. Тарихи деректерге сүйенсек, әдебиет сол тарихи оқиғаларды суреттеп, бейнелеп жеткізеді. Сондықтан қазақ халқы бастан кешкен оқиғалардың көбі тарихи мәліметтер де ғана емес, халықтың ауызша шығарылған әдебиетті үлгілері мен тарихи дастандарында, аңыз-әңгімелерінде, жырларында сақталған» [6, 103б.], – дей келіп, әдебиетін, жырын халықтың рухани серігі етіп сақтап келген қазақтардың ең алдымен тарихи жырларға ерекше мән бергендігін айтады.

Е.Ысмайловтың: «Тарихи оқиға, тарихи батыр өмірі неғұрлым оның ізі суымаған бертіндегі дәуірде өтетін болса, оны жырлаушы ақын анығына әбден қанатын болса, соғұрлым ол шығармада эпостық жырдың элементі аз болады, соғұрлым реализм элементі басым, айқын беріледі» [7, 172 б.] деген пікірінің «Досан батыр» жырына қатысты біраз тұстарын аңғарамыз.

Бұған қоса, тек шығарма мазмұны ғана емес, Досан батыр бейнесінің берілуінде де соншалықты ертегілік сипат байқалмайды. Демек, А.Шәріптің: «...жыраулық поэзиядағы батыр – эпостағыдай «отқа салса – жанбайтын, суға салса батпайтын», «атса – мылтықтың оғы өтпейтін, шапса – қылыштың жүзі кеспейтін» кейіпкер емес, кәдуілгі жұмыр басты, екі аяқты, кеудесінде шыбын жаны бар пенде» [8, 89 б.] деген пікірінің осы орайда айтылғаны анық.

Сонымен, «Досан батыр» дастанында өмірде орын алған оқиғалар желісі онша көп өзгеріссіз сипатталғанын көреміз. Осы жырдың тарихилығына аз-кем тоқталып өткен А.Бүркітбаева да ақынның батыр бейнесін сомдауда сараңдық танытқандығын айтады.

Тарихи зерттеу еңбектерде Сырым, Исатай-Махамбет, Кенесарыдан кейінгі үлкен бас көтерулерге жататын Иса-Досан бастаған Маңғыстау шаруаларының патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы көтерілісінің жалпы сипаты тарихи деректер мен құжаттарға сүйене отырып баяндалады.

Тифлис қаласынан орыс тілінде шығып тұратын Ресей патша үкіметінің Кавказдағы тау халықтарына, Маңғыстаулықтарға, түрікмендерге өз саясатын насихаттау хақындағы «Кавказ таулықтары жөніндегі жинақ» (Сборник сведений о кавказских горцах) деп аталатын арнайы басылымында кавказдықтар мен адай, түрікмендердің әдет-салты, әлеуметтік өмірі туралы бірқатар мәліметтер берілген. Бірақ, барлық материалдарды да патша өкіметінің отарлаушылық саясаты тұрғысынан жариялайды. Жинақтың 1873 жылғы VII басылымында Адайлар туралы бірқатар деректер жарық көрген. Екінші бөлімінде түрікмен ақсақалы Мұхаммед-Сафа атынан 1870 жылғы Маңғыстау көтерілісін әшкерелейтін өлең береді. «Тентек болма, сен Рукин мен Маяевты өлтірдің, Маңғыстауды тастап көшеміз дегенді қой, орысқа бағын, оның күші көп, ешқайда кете алмайсың» дейтін насихат айтады. Ал, үшінші бөлімінде Шелекен аралында тұратын түрікмен Нұри ақынның орысшаға аударылған, 1870 жылы шығарылған өлеңін жариялаған. Онда да «Қазақтар орыстардың үйін өртеп, ошағын қиратыпты дегенді естіп таңғалдым. Түрік сұлтаны, ағылшын, француздар орыстарды жеңе алмаған. Отыз жыл соғысып Шамил де тұтқын болып тынған. Ал қазақтардың мұндай іске жүрегі тұрып жүргенін қара! Патша үкіметі сені тоз-тоз қылады, сорыңды қайнатады, асыл заттарыңды, бар байлығыңды тартып алып, әйеліңді күң, балаларыңды құл қылады, ұлдарыңды солдатқа алады» деп үрей туғызады. Төртінші бөлімде орыстардың көптігі мен күштілігін мадақтайды.

Демек, аталмыш көтеріліс өз тұсында аты шығып, біраз елді хабардар еткенге ұқсайды.

Архив материалдарын ұзақ уақыт зерттей жүріп, аталмыш көтеріліс туралы алғашқы толымды еңбек берген көрнекті ғалым М.Тұрсынованың көтерілісшілер, оның басшылары туралы кезінде жазғаны белгілі.

Сондай-ақ, қолға түскен Досан мен оның жолдастарына мемлекетке аса қауіпті қылмыскер ретінде қатаң режиммен қарап, оларды жеке, салқын әрі сызды қараңғы камераларда аш-жалаңаш, төсенішсіз ұстағандығы М.Тұрсынованың, Ә.Спановтың, С.Әділхановтың еңбектерінде нақты тарихи дерек көздерімен дәлелді жазылған еді.

Осы жырдың жазылу тарихына қатысты деректердің бірі – ауыл арасында ақын бала атана бастаған Сәттіғұлға сөзден маржан терген, жез таңдай «От ауызды, орақ тісті» атанған Мәтжан би: «Саған еліміздің басынан өткен ауыр оқиғасының бірін айтып берейін, соны жеті күнде дастан етіп кел» деп, Иса-Досан көтерілісі туралы мәліметтер арқылы тапсырма береді.

Сондағы Сәттіғұлдың жырлағаны – «Досан батыр» жырының алғашқы нұсқасы екен.

Сәттіғұл өз аузымен айтатын естеліктерінде дастанды әр жерде қысқаша толғап жүріп, 1939 жылы дастан дәрежесіне жеткіздім делінеді. Сәттіғұл бұл кезде 63 жаста болған. Ал, Мәтжан би 1841 жылы туып, 1929 жылы дүниеден өткен. Сонымен Сәттіғұл мен Мәтжан бидің арасындағы жас айырмасы 35 жыл болып шығады.

Ал, «ақын бала атана бастаған бозбала Сәттіғұл» әрі дегенде 17-19 жастар шамасы болар. Демек, бұл дастанның негізі XIX ғасырлардың аяқ жағында-ақ, яғни, 1892\95 жылдар шамасында-ақ Иса-Досан бастаған халық көтерілісі оқиғасына қатысты туындының ақын аузымен жырға айналып айтыла бастағанын аңғартады.

Ақынның әкесі Досан батырмен өте жақсы таныс болғандығы, оны қатты құрметтеп, қадірлеп, аузынан тастамай отырғандығы :

«Тәжіұлы Досан батыр мен Тіленбайұлы Иса, Шабайұлы Сүгірлер 1870-1873 жылдары патшаға қарсы халық қозғалысын бастаушы қаһармандар еді. Досан ереуілі менің туып-өскен жерім Маңғыстауда болды. Оқиға мен тумастан үш-ақ жыл бұрын болған. Досан батыр өлгеннен кейін батырдың сүйегін Досан ереуіліне қатысқан әкем Жанғабыл жерлесті. Зират Маңғыстауда Қаратөбе дейтін жерде. Досан туралы әкем талай айтқан. Ол көтеріліс жайын жақсы білемін»[9],- деген сөздері нақты дәлелді айғақтап алдымызға тартады.

Белгілі әдебиет зерттеушісі, ғалым Б.Шалабаев 1948 жылы «Қазақ әдебиеті тарихының» I томында Сәттіғұлдың «Досан батыр» дастанының қысқаша мазмұнын баяндап өтіп, жырға арқау болған тарихи оқиға себебін, қақтығыстар болып өткен территорияларды нақты фактілермен ұштастыра дәлелдеп, жекелеген басты кейіпкерлерін де өмірдегі прототиптерімен салыстыра мінездеме беріп, жалпылама талдау жасап шыққан. Бірақ ғалымның қандай мәліметке сүйенгені белгісіз: «Осы көтерілісті сипаттайтын тарихи жырдың бірі – «Досан батыр». Бұл жырды 1939 жылы ел аузынан жазып алған Маңғыстауда тұратын халық ақыны Жанғабылов Сәттіғұл» деп жыр авторы туралы теріс түсінік беріп өткен.[10, 48 б.]

Дей тұрғанмен, осы ғылыми зерттеу еңбегіндегі: «...Бұл қасиет Досанды көпшілікке аса сүйкімді адам еткенге ұқсайды. Сондықтан да халық Досанға ескерткіш ретінде осы дастанды шығарды» [10, 52 б.], деген жолдар да ғалымның қолында жырдың шынайы авторы Сәттіғұл Жанғабылов екендігін растайтын нақты дерек болмағандығын айқындай түседі.

Кейін 1977 жылы жарық көрген М.Турсынованың «Казахи Мангышлака во второй половине XIX века» атты монографиялық еңбегінде: «Вести о мужестве Досана из каземата доходили до народа. Поэт Саттыгул, воспевающий восстание 1870 г., считает его первым руководителем движения...»– деуі Сәттіғұл ақынның аталмыш көтерілістің басшысы Досан деп тануын ғана емес, сол көтеріліс туралы дүниеге келген «Досан батыр» жырының авторы Сәттіғұл екендігіне де ақынмен тікелей араласы жоқ ғалымдар қауымының да тануының белгісі деп қабылдауға болады.

Сондай-ақ, 1979 жылы жарық көрген «Ақын-жыраулар» атты ақын-жыраулардың өмірбаяндық мәліметтері мен библиографиялық деректері берілген жинақта да ақынның Маңғыстаудағы Досан Тәжиев бастаған халық көтерілісін «Досан батыр» дастанында суреттеп жырға қосқандығын, қазақ әдебиетіне қосқан үлесін айқындап көрсеткен.

Оның шығармашылық жолымен таныс адамдардың барлығына да Ресей отаршылдарына қарсы азаттық күресте қол бастап, жау қайтарған халық батырының ерлік өмірі мен өкінішті өлімін жыр етіп, «Досан батыр» атты көлемді дастан шығарып, қалың елге таратқан Сәттіғұлдың тегін өнер иесі емес екендігі белгілі.

Шындығында, Маңғыстау өлкесінің ақын шығармаларын қадірлеп, құрметтейтін еңбектеген баласынан, еңкейген көрісіне дейін талассыз, дау-дамайсыз «Досан батыр» дастанын Сәттіғұл Жанғабылов мұрасы деп біледі.

Себебі, жастайынан ақын шығармаларын тыңдап өскен, жаттап өскен өскелең өрендер бүгінгі күнде «кәрі құлақ, көне көз» аталатын қариялар қатарына еніп, өткен күндер өрнегінде із қалдырып, сыр шертетін шежірелер шындығымен дәлелдей алады.

Ақын мұрасына жанашырлық танытушы С.Мұқанов, Ә.Сәрсенбаев, Х.Ерғалиев, Ә.Кекілбаев, Қ.Сыдықов, Ж.Тілепов, Ж.Жылқышиев, С.Нұржанов, А.Бектұрғанов, М.Әбдіхалықов, М.Атымпов, Б.Қорқытов, А.Әбдіров, Т.Малаев, С.Хайдаров, Ш.Өленов, Т.Шайкөзов, О.Бәлдеков, О.Ізбасаров, У.Қайралапов, Ө.Алшынбаев, Е.Оразақов, Т.Медетбеков, Д.Хасанов, М.Бимағанбетов, Ө.Қонарбаев, Қ.Досболов сынды жазушы-ақын, журналистер ақын мерейтойлары қарсаңында мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген мақалалары, зерттеулері кейбір өлеңдерінің шығу тарихы туралы мәліметтері мен естеліктері осының бұлтартпас айғағы.

Бұл турасында Сәттіғұлдың жекелеген шығармаларына зерттеулер жүргізіп, талдаулар жасаған белгілі ғалым Қ.Сыдықұлы ақын шығармалары толығымен енгізілген «Аманат» атты жинағына жазған «Халық жыршысы» атты алғысөзінде: ««Досан батыр» Сәттіғұлдың өзі шығарған төл шығармасы. Сәттіғұлдан бұрын ел аузында Қазақстанның батыс аймағында ондай шығарма болмағандығын бүгінгі көзі тірі ақын, жыршылар, бүкіл ел растайды және ақынның 1952 жылы қаңтардың 20 жұлдызында Қазақстан Жазушылар Одағына жазған хатындағы «1948 жылы шығарылған «Қазақ әдебиеті тарихы» кітабында менің бұл шығармамды «1939 жылы ел аузынан жазып алған Жанғабылов Сәттіғұл» деп теріс айтылғанына, өз шығармамды бөтеннің сөзі дегеніне ренжіп, қынжыламын. Досан батыр туралы жыр ешкімнен жазылып алынған емес, 1939 жылы өзім шығардым...» деген жолдар дәлел.

Сонымен, зерттеушілердің дәлелді пікірлері осы тарихи оқиға кезеңінде азаттықты арман еткен айтулы ерлерді елі үшін бес қаруын сайланып атқа қондырған ерліктерімен қоса жекелеген нақты фактілер Сәттіғұлдың жанынан шығарып жырлауымен «Досан батыр» атты тарихи жыр болып жеткендігіне көзімізді жеткізеді.

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т-17. – Алматы: Жазушы, 1985. –400 б.
2. М.Атымпов. Қазіргі қазақ романдарындағы замандас бейнесі. Алматы, Білім, 1983. –40 б.
3. Сыдықұлы Қ. Біртума жыр санлақтары./XVIII- XXғғ/ 2001. –268 б.
4. Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. [Аударған Ғ.Ахмедов]. –Алматы: Жалын, 1992. –48 б.
5. Ысмағұлов Ж. Абай ақындық тағлымы. –Алматы: Ғылым, 1994. – 280 б.
6. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. –288 б.
7. Ысмайлов Е. Ақындар. –Алматы: ҚМКӘБ, 1956. –340 б.
8. Шәріп. А Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. –336 б.
9. Әділханұлы С. Досан батыр. –Ақтау, 1998. –122 б.
10. Қазақ әдебиетінің тарихы I-Т. –Алматы: ҚазМембаспа, 1948. –438 б.

Ш.С. Абишева, А.Т. Жеткізгенова

Изображение исторических событий в произведениях народного поэта С.Жанғабылова (на основе поэмы «Досан батыр»)

В поэме народного поэта Саттығұла Жанғабылова «Досан батыр» изображены исторические события, являющиеся актуальной проблемой исторических поэм– социальные, политические события, имевшие место в реальности и происходившие в XIX веке народные волнения, занявшие свое место в исторических поэмах и послужившие основой многих эпосов-дастанов.

Ключевые слова: историческая поэма, поэма о батырах, историзм, поэма-дастан, народный поэт, фольклорный жанр, биографические сведения, библиографические данные

Sh.S.Abisheva, A.T.Zhetkizgenova
Historical events in the works of S.Zhangabylov, folk's poet (based on «Dosanbatyr
(*heroDosan*)» poem)

The main issue in the historical poems – actual social, political happenings, folk's uprisings in the XIX century which played role and was a core subject for many poet's creations were mentioned in SattigulZhangabylov's "Dosanbatyr" work.

Key words: historical poem, heroes' poem, historical, poem-epos, folk's poet, folklore genre, biographical information, bibliographical facts.

УДК 811.111

Buzhumova P.Z. - senior
teacher of WKSU after M.Utemisov.
E-mail: aldabuzhumova@gmail.com

PHRASEOLOGICAL VARIABILITY IN MODERN ENGLISH

Аннотация. The given article treats the problem of phraseological variability which has a specific feature in the language development. Phraseological variability is a natural part of linguistic system of language. There are the following types of phraseological units according to the function of variability: phraseological variants, phraseological variats.

Key words: phraseology, language, method, variant, variat, meaning, unit, verb, noun, identity.

The process of variability plays an important role in linguistics and has a great specific feature in the language development. At the present time the problem of English phraseology is treated by two theoretical schools, that of prof. N.N.Amosova and that of prof. A.V. Koonin [1].

Prof N.N Amosova has elaborated the contextual method of study of phraseological units.

She doesn't speak about the wide context and the structure of phraseological units. She divides phraseological units into idioms and phrasems.

Idioms are singled out according to the principle of existence of entire meaning, which is based on the weakening of lexical meaning of components. Phrasemes are pointed out according to the principle of existence of phraseologically bound meaning. In other words, one group is singled out on the basis of semantic principle and the other group on the basis of structural-semantic principle. Classical examples of phrasemes are: «white lie», «husband's tea», «small hours», «the fair sex», «capital crime».

According to the point of view of prof. Koonin, structural-semantic classification of phraseological units has 4 classes:

1) nominative phraseological units; 2) nominative-communicative phraseological units; 3) phraseological units of non-nominative and communicative character; 4) communicative phraseological units.

The first class is presented by word combinations with one notional word and composite combination of the type «wear and tear», «well and good».

The predicative structure of the type «as the crow flies» and partially predicative phraseological units of the type «see how the land lies» also refer to this class. The second class may be presented by verb combinations which are transformed into sentences when the verb is used in the Passive Voice. The third class includes interjectional word combinations and a few number of interjections with the predicative structure.

The fourth group consists of proverbs and sayings. Motivation and non-motivation of meanings haven't been taken into consideration in this classification, because these semantic peculiarities are not connected with any other structural type of the phraseological unit and as the consequence of it couldn't be one of the differential features. So, having analysed the two basic conceptions of classification of phraseological units, it is not difficult to mark that they are based on the degree of study of specific features of the phraseological meaning.

N.N Amosova propounds the theory of phraseologically bound meaning which is understood as meaning of semantically realized word, depending from a single possible indicating minimum. A.V. Koonin thinks that the specific features of the phraseological unit must be established not only on the semantic basis but with consideration of their structural peculiarities.

For the conception of N.N Amosova the rigid approach is characteristic for variability. At the same time phraseological units with substitutional notional components are treated by the linguist not as variants (i.e., in the limit of identity), but as different , though synonymic phraseological units, because the very fact of lexical variability is at variance with the essence of idioms as units of constant context.

The adherents of a wide comprehension of variability (V.T. Arkhangelsky, V.N. Teliya, L.A. Bolgova) consider that lexical variability may touch upon the plan of content of a phraseological unit, acquiring the character of a two – sided or structural – semantic variability. Then, according to this point of view, in the limit of identity of phraseological units not only the connotative variations, but also the famous modifications of the significative aspect of meaning are possible. For the narrow approach to variability presented in the works of A.V.Koonin, I.I. Chernyshova, Yu.Yu Aveliani, L.I. Roizenzon, S.G. Gavrin the restriction of the sphere of variability within the limits of formally-structural changes, not affecting semantics of phraseological units is characteristic. Phraseological variability enters the language as totality of variants and substitution of phraseological variants is restricted by the narrow circle of words-substitutes, fixed in the language. Their substitution is not conventional.

Variability fulfils the function of differentiation of variants according to the following parameters: 1) functional-stylistic (differences in stylistic modulation, usage in this or that functional style), e.g., "to blow (let off) steam-"to work off steam"; "to stretch a point", "to stretch at a bit"; socio-linguistic (differences in social and areal usage), e.g., "to sweep something under the carpet"- A.E, "to sweep something under the rug" (to keep something secret).

The increase of variation row and its shortening is typical of phraseological units as in the examples: "to show the white feather"- "to show cowardice". Initially it was "to mount (fly) the white feather ". Variability is the linguistic category which doesn't contradict the categorical characteristic of a phraseological unit-its stability in the system of a language.

Many linguists consider that on the semantic level there exists proportional independence between stability and variability of phraseological units. Stability may be treated as many leveled notion, which includes extra-linguistic and linguistic factors proper, defining the degree of stability of the phraseological unit as the vocabulary unit. Stability is the categorical feature of phraseological units in comparison with variability which cannot be regarded as constant characteristics of a definite language unit.

The notion of variability of a language was subjected to the deep study on the part of linguists and the questions of formal and semantic variability have been treated on all levels of Germanic languages. But at the same time it is necessary to mention that some problems of a phraseological unit have recently got its generalized

theoretical understanding and linguistic status. That is why, the problem of phraseological variability attracts the attention of many linguists in the very moment of the development of language study.

The term "phraseological variant" was first introduced by the professor A.V. Koonin (1) and the problem of phraseological variability is considered to be a characteristic peculiarity of English phraseology.

The first monographic investigation in this branch became the work of N.A. Stebelkova [2], which was based on the phraseological theory of A.V. Koonin.

The purpose of this work is to define the phraseological variability from the point of identity.

The structural – semantic characteristics serves as the object of this investigation.

The subject of study is a variability of phraseological meaning.

We try to find out the solution of the following problems: 1) the attempt of defining the volume of the semantic invariability which is a basic categorical feature of the phraseological unit; 2) the study of characteristics features of variants and phraseological synonyms.

The work is made by means of occasional and entire selection of phraseological units and phraseological variants of Modern English, used in belles-lettres, phraseological dictionary of Koonin and other linguistic dictionaries.

There is no doubt that one of the characteristics features of Modern English phraseology is a wide development of variability.

Phraseological variants are such types of phraseological units, identical to each other by their quantity and quality of meaning, stylistic and syntactic functions and by the combinations with other words, but different in lexical composition or word forms or in the word order. Phraseological variants are classified into 8 groups. Variational phraseological unit is functioning in the language as a combination of its variants, that is why, the substitution of the components is limited by a few number of words-substitutes, fixed in the language, and is not frequent.

There are three types of phraseological units according to the function of variability.

Phraseological variants which are characterized by the identity of their connotative and significative aspect of meaning. Lexical variants, e.g., "bear (give or lend) a hand"; "fall on one's feet (or legs)"; "give a (or the) green light"; "a friend at (or in) court"; "bear (or lead) a charmed life (or existence)". Grammatical variants are divided into: a) morphological "in the deep water or deep waters", "the Procrustes' bed or the Procrustean bed"; b) syntactical "take away somebody's breath or take somebody's breath away"; c) morphologo- syntactical "pay nature's debt or pay the debt of nature", "the promised land or the land of promise". Lexico-grammatical variants are divided into: a) lexico- morphological, e.g., "keep one's eye (or eyes) peeled" is identical to "keep an eye peeled"; "a lot of (much) water has flowed (flown) under the bridge (or bridges) since..."; b) lexico-syntactical variants "bad news has wings" or "ill news flies fast", "every tub must (or should) stand on its own bottom", "let every tub on its own bottom".

Positional variants of two types: one structural variants "dot the i's and cross the t's or "cross the t's and dot the i's", "off and on" or "on and off". Quantitative variants of two types: variants with shortening the elements "be in for it" or "be for it" and variants with adding the elements "lead somebody a dance" or "lead somebody a pretty dance".

As for variats, they are identical only by their significative aspect of meaning and different in the connotative aspect, i.e. expressive-emotional colouring, having

different images or characterized by different sphere of distribution. The examples may be as follows: 'to go the whole way –to go the whole shoot', 'to throw one's weight about-to chuck one's weight about', 'to set the Thames on fire', 'to burn the Thames'.

Phrase forming variations –a series of independent units. But lexical variability in this type of phraseological units is a cause of appearance of quite different meanings as in the examples: "to steer a middle course", "to steer the right course" "to steer a steady course". Variability of lexical units touches upon all nuclear components. In this work, investigation of dictionary material shows that the development of variability may be done in respect to all the three nuclear components of phraseological units:

a) In respect to verb, e.g., "to draw (make,pull,wear) a long face"; b) in respect to the middle component "to come to a bad (no good, nasty) end"; c) in respect to noun: to keep a firm hand (hold grip) on somebody; d) in respect to all components at a time, e.g., "to put (present, show) a bold (good) face (front) on something".

When analyzing phraseological units with alternatives "one's and smb's" it is clear that they differ in direction of action, i.e., their subjective and objective orientation: phraseological convertives expressed by subjective- objective relations are subdivided into three big groups: 1) phraseological convertives, expressing social relations; 2) phraseological convertives, expressing relations between the event and individual; 3) phraseological convertives, expressing relations between events.

To the first group we can refer phraseological convertives with meanings:

1) "to scold, to swear, to curse, run down", e.g., "give smb what for, (get what for), call (put) somebody on the carpet, be (find oneself) on the carpet";

2) give smb the sack, fire (smb), to be fired, e.g., give somebody the key of the street, (get the key of the street), give the mitten (walking papers, kick, foot, air), get the mitten (walking papers, kick, foot, air).

3) ruin smb, spoil smb, be going to rack and ruin, send somebody to his account, be called to one's account, burst smb's boiler, (burst one's boiler), send somebody to the chair, "go (get) to the chair".

4) to give power, (to have power), give somebody the run of, (have the run of), give free scope to somebody, (have free scope).

5) win by a neck –lose by a neck;

6) to give smb a chance to do smth; give somebody a fair show-get a fair show, give somebody his chance –let the chance slip, lose one's chance, take one's chance;

7) to come to agreement, being to terms, come to terms, bring into line with.

8) "force out", "make way for smb" get somebody out of the way, (get out of the way), give place –take place

In the course of analysis we have come to the conclusion that in actual speech and literary compositions phraseological units may vary, especially it may happen so, when writers in their works can substitute or drop some components of phraseological units.

Being so expressive, phraseological units and their variants of all kinds are often changed by writers to produce a certain effect or evoke a certain image in the minds of readers, e.g., 'How she is threatened with a spoon of bone'. Here the phraseological unit 'to be born with a silver spoon in one's mouth' has been changed by the writer.

Some authors masterfully use this opportunity of the language, because semantic integrity of a phraseological unit may not be broken due to the general usage of the language unit.

The problem of the phraseological unit is connected with the general problem of variability in the language and with the understanding of the object of phraseological proper as the science.

So, having reached the aim of the given scientific article, we can allow the following conclusions :

Phraseological variability is a natural part of linguistic system of language. The study of phraseological units in English has definitely acquired its linguistic status and theoretical understanding. The wide development of phraseological variability, phraseological synonymy and phraseological convertibility is characteristic of Modern English. Various types of phraseological units are investigated by different scholars studying the problems of language variations, namely, in phraseology. Phraseological variability is often used in literary works .

There is no unique opinion on the status of convertives. Some scholars consider convertives alongside with antonymy , others see in it the source of synonymy. A great number of scholars regard convertibility as the independent category.

In short, the main source of phraseological variability is the verb in English, as a part of speech, and it plays an important role in the system of phraseological variability.

Literature

1. Koonin A.V. A Course of Phraseology in Modern English. - M., 1986
2. Stebelkova N.A. Variability and Structural- Semantic Aspects of Identity of Phraseological Units. - M., 1978

Бужумова П.З.

Қазіргі заманның ағылшын тілінің фразеологиялық нұсқасы.

Ұсынғып отырған мақалада фразеологиялық нұсқалары қарастырылады, әсіресе тілдің даму өзгеше ерекшесі. Фразеологиялық нұсқасы-тілдің лингвистикалық жаратылыс тану бөлімі.

Түйін сөз: фразеология, тіл, әдіс, нұсқа түрі, мағна, бөлік, етістік, зат есім, сәйкестік

Бужумова П.З.

Фразеологическая вариативность в современном английском языке.

В статье рассматривается проблема фразеологической вариативности, которая имеет специфическую особенность в развитии языка.

Фразеологическая вариативность- естественная часть лингвистической системы языка. Существуют следующие типы фразеологических единиц согласно функции вариативности: фразеологические варианты, фразеологические вариаты.

Ключевые слова: фразеология, язык, метод, вариант, вариат, значение, единица, глагол, существительное, тождество.

УДК: 811.512.122:81373.422

Ж.Т.Беласарова, PhD докторанты, Абай ат. ҚазҰПУ
E –mail: zhaidar77@mail.ru;

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТАРИХИ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ТУРАЛЫ

Аннотация: Мақалада қазақ тілінің тарихи грамматикасының зерттелуі қарастырылған.

Түйін сөз: морфология, фонетика, тіл тарихы, тарихи грамматика, бір буынды сөздер

Қазақ тіл білімінде морфологияның әр алуан ғылыми мәселелері біршама зерттеу нысаны болып келеді. Көптеген ғылыми зерттеулерде, кандидаттық диссертацияларда жеке грамматикалық тұлғалардың ерекшелігінен бастап, оның ғылыми-теориялық жағы зерттеліп, тілдік қолданыстағы сипаты мен мағыналық құрылымы қарастырылуда.

Қазақ әдеби тілінің алғашқы теориялық тұғырын жасаушы Ахмет Байтұрсынұлының, Құдайберген Жұбановтың, Сәрсен Аманжоловтың еңбегінен бастап, қазақ морфологиясының қалыптасуы басталды деп санауға болады. Сонымен бірге қазақ әдеби тілінің морфологиялық құрылымы М.Балақаев, І.Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, А. Ысқақов, А. Хасенова, Р. Сыздықова, Н.Оралбаева, Е.Жанпейісов, Ғ.Қалиев, М.Томанов, Ә.Құрышжанов, Ы.Маманов, С.Исаев, Ә. Төлеуов, М. Оразов, А. Салқынбай т.б. ғалымдар еңбегін ерекше айтуға болар еді.

Морфология деген терминді алғаш ғылыми сипатта қолданған, сөйтіп ғылыми айналысқа енгізген профессор С. Аманжолов болды. Ал бұл аталған терминді профессор Қ.Жұбанов “құрылыс” деп атап, оған өзіндік ғылыми сипаттама береді.

Морфология – әр түрді сөз таптарын анықтап, жүйелеп, олардың грамматикалық тұлғалары мен категорияларын, сөздің тұлғалануын зерттейтін грамматиканың бір саласы. Морфологияның негізгі әрі басты ұғымы – түбір сөз және сөзтұлға. Қазақ тіл білімінің алғашқы зерттелу кезеңінде морфологиялық ілім, көбінесе, синхрониялық сипатта қарастырылды. Мұның да өзіндік себебі болды, өйткені ең алдымен ана тілінің қазіргі сипатын жүйелеп, оның негізгі ерекшеліктерін анықтап, жазу үлгісі мен орфографиялық жазылу дәстүрін қалыптастыру басты міндет саналды. Осыған сәйкес А. Байтұрсынұлы зерттеулерінде морфологиялық термин сөздер жасалып, оның алғашқы метатілі айқындалды.

Қ. Жұбанов тілдің тарихына қатысты бірнеше мақала жазған: “К постановке исследований истории фонетики казахского языка”, “Из истории порядка слов в казахском языке”. Осы мақалаларында автор қазақ тілі тарихи тұрғыдан бірінші рет қарастырылып отырғанын ескерте отырып, тілдің тарихын зерттеудің әртүрлі тәсілдері мен жолдары бар екенін атап көрсетеді. “Изучение языка в движении, развитии делает необходимым условием принцип историзма. Поскольку история языка не постигается одним тем, что в состоянии дать письменные памятники, то не остается иного пути, кроме использования материалов, которые поставляют нам сам живой язык, в силу своей природы представляющий собой накопление всей предшествующей истории человечества” – деп жазады ғалым. Қ.Жұбанов зерттеулері арқылы морфологияның тарихи аспектілері толық әңгіме болмағанымен, бірінші рет синтаксистегі сөзтіркесінің тарихы туралы жайттар ғылыми талдауға түседі. (Жубанов К. Исследования по казахскому языку. – Алматы, Наука, 1966)

Қазақ тілінің тарихына, оның морфологиялық құрылымына қатысты зерттеулер С. Аманжоловтың қаламынан шыққан еңбектермен тығыз байланысты. Мәселен, профессор Сәрсен Аманжоловтың “Элементы флективности в казахском языке”, “Тарихи грамматика курсына керекті материалдар”, “Отыр” мен “тұр етістіктерінің тарихы туралы этюд”, “Памятники древнетюркской письменности и их отношение к современным тюркским языкам” т.б. деп аталатын зерттеулері шын мәніндегі тарихи грамматиканың, соның ішінде тарихи морфологияның бастауы болды деп айтуға толық негіз бар. Әсіресе, С. Аманжоловтың “Тарихи грамматика курсына керекті материалдар” атты зерттеуінің маңызы ерекше. Алтай Сәрсенұлының ескеруінше, бұл еңбек қазақ тілінің тарихи грамматикасы курсына жасаудағы алғашқы тәжірибе болып табылады. 25 беттен тұратын зерттеу жұмысында автор тарихи грамматиканың зерттеу нысаны мен оның негізгі дерек көздерін айқындайды, зат есімдер, сан есімдер, сын есімдер тарихы туралы өзінің тұжырымды көзқарасын көрсетеді.

Бір буынды сөздерге қатысты С.Аманжолов мынадай ой айтады: “Кейбір түркологтар барлық бір буынды зат есімдер алғашқы кезде көп мағыналы болды деп топшылайды. Біздіңше, мұны барлық бір буынды зат есім сөздерге тән заңдылық деп қарауға болмайды. Тіліміздегі қазіргі көп буынды зат есімдерге тән омонимдік қасиет оларда да болған. Мысалы біз (мы), біз (шило). Мұның екеуі де фонетикалық өзгеріс арқылы осы қалыпқа келген” [2.326-б.].

Ғ. Айдаров – көне түркі жазба ескерткіштерін, әсіресе, Күлтегін ескерткішін терең зерттеген ғалым. Ол еңбектерінде ескерткіштер тілінде кездесетін тұлғалардың морфологиялық құрылымына да мән беріп, жүйелі түрде қарастырады. Мұралар тілінде кездесетін атаулар мен олардың грамматикалық тұлғаларын сөз таптарына бөлген, мысалдармен тәптіштеп көрсеткен.

Қазақ әдеби тілінің дамуы мен қалыптасуына, қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктердің кездесу себептеріне жіті назар аударып, тіл тарихын зерттеуде игілікті қызмет еткен ғалымның бірі Ғ. Мұсабаев.

Бүгінгі сөз мағынасын анықтау үшін оны топтар мен таптарға жіктеу, синонимдігі мен омонимдігін көрсету ғана болмайтынын Ғ. Мұсабаев зерттеулерін оқып отырып көз жеткіземіз. Ғалым тілімізде қолданыста жүрген сөздер мен сөзтұлғалардың ішкі болмысы мен табиғатын тану үшін, тарих тереңіндегі қалыптасу жолы мен мағыналық жіктелісіндегі заңдылықтарды анықтауға ұмтылады.

Қазақ (түрік) тіліндегі жазба мұраларды ұлыбайлық санаған ғалым “сарыла оқып, зерікпей мұқият зерттей берсе, халық тарихының қоймасы қойынындағы сан алуан асылдар мен сан қилы құпия жұмбағына шуға шақырғандай болады” – дей келіп, ұлы Далада көз сүрінер ескерткіш жазулардың қалғанын тілге тиек етеді. Ғалым “Сонау ескі Еділ мен кәрі Каспийден бастап, бір күндерде бүкіл түркі халықтарының алтын бесігі атанған Алтайға дейін немесе заманның ұзақ сонары тоздырған ала сара шөккен Орал тауының түстігінен бастап, атағы өзіне сай Хан-Тәңіріні (6995) – бүкіл әлемде белгілі биік, аспан ханына теңеген жерлерді иемденген ата-бабаларымыз болашағы бар ұрпағына өз заманынан ескерткіш етіп, атаусыз қалдырмауға тырысқан екен” – деп жазады. (Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. Алматы, 1988.).

Ғалымның тіл тарихына қатысты жазғандары білім көкжиегінің кеңдігін, арналы білігін танытады. Қазақ тіліндегі, қонане орта түрік тіліндегі сөздер мен сөз тұлғаларды ғана сөйлетіп қоймай, тілдік деректерді ареальдық бағытта, алтаистикалық деңгейде салыстыра, салғастыра зерттейді. Ғ. Мұсабаев салыстырған мысалдар дәйекті болып келеді.

М. Қашқари еңбегінде, қазақ тілінде кездесетін тілдік деректер мен фин тіліндегі, корей тіліндегі т.б. сөздер тұлғалық және мағыналық тұрғыдан салыстырылып, жақындығы көрсетіледі: суо – болото, су, батпақ, су жер; сәрку – боль, болезнь, сырқау; олло – ловить – аулау; қаря – скот – қара (бес қара, екі қара); қалла – стена – қала (қаласы бұзылмапты, аққала соқты) т.б.

Профессор Ғ. Мұсабаев тарихи грамматиканың теориялық мәселелеріне байланысты өзінің ғылыми пікірлерін, тұжырымдарын ұсынған. Әсіресе, автордың Махмұт Қашқари ең бегі туралы айтқан пікірлері көңілге қонымды. ХІ ғасыр ғұламасын “орта ғасырдағы ғылымның алыбы, әріжетік лексиколог, асқан грамматист, тарихшы, әдебиетші, қысқасы – жоғары мәдениетті ғалым дәрежесінде танылады” – деп тани отырып, оның еңбегі туралы жазылған ғылыми жұмыстардың деңгейіне талдау жасайды [4.50-б.]. М. Қашқариды өз ұлтына меншіктеуге әрекет етушілердің барлығын, оның жауабын ғалымның өз еңбегінен іздеу қажеттігін де жақсы ескертеді.

Ғалымның тарихи фонетика мен тарихи морфология туралы да айтқан пікірлері бар. Қазақ тіл білімінде бұл екі саланың аз зерттелгенін ескерсек, тұжырымдары өзінің құндылығын жоғалтпайды. “Орхон жазуы Талас өлкесінентараған”, “жазу Монғол жерінде хандық құрған түнғюйлерге (түріктерге) Жетісудан тікелей барған”, Талас алфавиті шығысқа, батысқа, солтүстікке, оңтүстікке дейінгі түркілерге тарап, мың жарым жылдай өмір сүрген деген өткір пікірлерінің мәні бар.

М. Томанов өзінің “Қазақ тілінің тарихи грамматикасы” атты зерттеу еңбегінде Қазақ тілінің тарихын жүйелеуге ерекше мән береді. Тіл тарихын жүйелеуде ол өзіндік принцип ұстайды. Яғни тіл тарихы мен оны жасаушы халық тарихын бір-бірінен бөлек қарастыруға болмайды. Сондықтан автор Қазақ тілінің тарихын “қазақ” этнонимі шыққан кезеңнен бастап жүйелеуді, ал оның бастапқы бастау көздерін көне заманнан бастау керектігін ұсынады.

Түркітануда айтылып және біршама қолдауға ие болып жүрген бірнеше жүйелеу түрлері бар еді. Мәселен, С. Е. Малов тілдердің жас мөлшерін былайша анықтап көрсетеді:

- ең көне тілдер;
- көне тілдер;
- жаңа тілдер;
- ең жаңа тілдер.

М. Томанов С. Маловтың бұл пікіріне қосыла алмайтынын былайша тұжырымдайды: “...қазақ тілінде ұяңдар мен қатаңдардың ара қатынасы да шамалас, рт, лт, нт тәрізді көне дыбыс тіркестері де екі буынды сөздер құрамында сақталған. Бірақ бұл соңғы ерекшеліктер қазақ тілінің де пәлендей жаңа емес, оның қалыптаса бастауы да сол көне дәуірлерде болғандығының дәлелі бола алады”.

Н. А. Баскаков түркітілдерінің тарихын былайша жүйелейді:

1. Алтай дәуірі (б.з.д. III ғасыр);
2. Хундәуірі (б.з.д. III ғасырдан – б.з. V ғасыраралығы);
3. Көнетүркі дәуірі (V–X ғасырлараралығы);
4. Орта түркі дәуірі (X–XV ғасырлараралығы);
5. Жаңатүркі дәуірі (XV–XX ғасырлараралығы).

Н.А. Баскаков «К вопросу о классификации тюркских языков» атты зерттеу еңбегінде: «Формирование кыпчакско-ноғайской подгруппы кыпчакских языков, к которой относятся только живые языки: ноғайский, каракалпакский и казахский, как это мы отмечали уже, происходило в эпоху распада государства Золотой орды и было связано с развитием других языков» – деп жазады. [7.121-134-66].

Н.А. Баскаковтың осы жүйелеуіне негіздей отырып, ғалым М.Томанов қазақ тілінің қалыптасу және даму жолдарын былайша көрсетеді:

• Түркі бірлестігіне дейінгі дәуір; Бұл дәуірді іштей Алтай бірлестігі және Хун бірлестігі деп бөледі:

- Түркі бірлестігі дәуірі; екі кезеңге ажыратылады: Көне түркі қағанаты кезені (V–X ғасырлар), Орта түркі кезені (X–XV ғасырлар);
- Қазақ халық тілінің даму дәуірі (XVI–XVIII ғасырлар);
- Қазақ ұлттық тілінің қалыптасу дәуірі (XIX ғасыр). (М.Томанов Қазақ тілінің тарихи грамматикасы Алматы, 1988.).

Қазақ тілінің даму жолдарын осылайша белгілеген ғалым өзіндік ішкі қағидаға, ұстанымғасүйенеді. Ол, ең алдымен, халықтың тарихы, екіншіден тілдегі құрылымдық заңдылықтар. Әр дәуірдегі тілдің сипаты мен ерекшелігіне нақты

ғылыми сипаттама бере отырып, автор олардың фонетикалық, лексикалық және грамматикалық құрылымындағы негізгі ерекшелігі мен басты белгілеріне тоқталады. Өз кезеңінде жазылған ғылыми және әдеби шығармалар тіліне талдау жасап, ондағы дыбыстық өзгерістер мен жіктелістерді айқындап, сол заманның ерекшелігін шығарып отырады, қазіргі қазақ тілімен салыстыра отырып, тілдің даму жолдарын саралайды.

Ғалым М. Томанов қазақ тілінің тарихын терең қарастыру үшін жазба еңбектерді терең зерттеу керек тігінайтады. Бұл пікір кейінгі кездерде жазылған ғылыми еңбектерде кеңінен қолдау тауып жүр. Мәселен, Ә.Құрышжанұлы, Б.Е. Көмеков, С.Ж. Дүйсен «Ескі қыпшақ тілі» атты еңбектерінде «Көптеген түркі тілдес халықтардың, алдымен, қазақтардың қалыптасуы орта ғасырлық қыпшақтар тарихымен тығыз байланысты. Қыпшақ этносының үлкен үлкен топтары қырғыздардың, қарақалпақтардың, өзбектердің, татарлардың, башқұрттардың, Кавказ маңындағы, Оңтүстік Сібір мен Алтайдағы түркі халықтарының құрамына қосылды; қыпшақ тайпалары Орыс, Грузия, Армения, Византия, Румыния, Венгрия, Мысыр және Сирия халықтарының тарихында өз ізін қалдырды» дейотырып, осы елдерде жарық көрген тарихи еңбектерден казак тарихына катысты деректерді іздеп табады.

Әдебиеттер:

1. Жубанов К. Исследования по казахскому языку. – Алматы, Наука, 1966.
2. Кононов А.Н. Грамматика языка рунических памятников (VII-IX вв.). Л., Наука, 1980. с 326.
3. Мұсабаев Г. Қазақ тілі тарихынан. Алматы, 1988.
4. Библиографический словарь отечественных тюркологов. – М., Наука, 1974. с50.
5. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, 1988.
6. Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. – Алматы, Қазақ университеті, 1999.
7. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. - Т. XI. Вып. 2. - М., 1952. - С. 121-134
8. Ә.Құрышжанұлы, Б.Е. Көмеков, С.Ж. Дүйсен «Ескі қыпшақ тілі» . Алматы, 2008.39-41 б.

Ж.Беласарова

Об исследовании исторической грамматики казахского языка

В статье рассматривается исследование исторической грамматики казахского языка.

Ключевые слова: история языка, историческая грамматика, однослоговые слова.

Zhaidarkul Belassarova

Historical grammar of Kazakh language

The article considers the historical grammar of Kazakh language.

Key words: Morphology, phonetics, history of language, one syllable word.

УДК 371.3:81* 243

Нурушева Т.И.-ст.преп.ЗКГУ
Кадыргалиева С.И.-ст.преп.ЗКГУ
E-mail: Saule 0312@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕНСИВНЫХ МЕТОДОВ В СТАРШИХ КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация. Статья посвящена особенностям использования интенсивных методов в старших классах средней школы, а также результаты анкетирования учащихся старших классов общеобразовательных школ по использованию интенсивных методов в процессе обучения иностранному языку.

Ключевые слова: Интенсификация обучения, интенсивное обучение, коммуникативный, когнитивный, социокультурный методы.

Расширение международных контактов и обозримость перспектив для специалиста, владеющего иностранным языком, создают благоприятные условия для того, чтобы поднять престиж предмета "иностраный язык" во всех учебных заведениях. В связи с этим особенно остро встает вопрос о повышении качества учебного процесса по иностранному языку, о поиске новых, более эффективных методов и приемов обучения.

Одним из возможных путей преодоления этих недостатков может стать раннее начало обучения иностранному языку при создании соответствующих условий и разработке принципиально новой технологии обучения [1, С. 53].

Интенсификация обучения - это передача большего объема учебной информации обучаемым при неизменной продолжительности обучения без снижения требований к качеству знаний. Повышение темпов обучения может быть достигнуто путем совершенствования содержания учебного материала и методов обучения [2, С. 46].

Совершенствование содержания предполагает: рациональный отбор учебного материала с четким выделением в нем основной, базовой части и дополнительной, второстепенной информации; соответствующим образом должна быть выделена основная и дополнительная литература; перераспределение по времени учебного материала с тенденцией изложения нового учебного материала в начале занятия, когда восприятие обучаемых более активно; концентрацию аудиторных занятий на начальном этапе освоения курса с целью наработки задела знаний, необходимого для плодотворной самостоятельной работы; рациональную дозировку учебного материала для многоуровневой проработки новой информации с учетом того, что процесс познания развивается не по линейному, а по спиральному принципу; обеспечение логической преемственности новой и уже усвоенной информации, активное использование нового материала для повторения и более глубокого усвоения пройденного;

- экономичное и оптимальное использование каждой минуты учебного времени [3, С. 83].

Содержание интенсивного метода обучения иностранным языкам.

Интенсивное обучение основывается на общедидактических принципах и на сугубо методических принципах: коммуникативный принцип, функциональность, ситуативность;

специальных принципах: речевой активности и личностного общения, поэтапно концентрической организации предмета и процесса обучения, личностно-ролевой коллективного взаимодействия.

Принципы личностно-ролевого и коллективного взаимодействия реализуются через использование основного приема обучения - игру. Методика проведения игры: игровое задание дается как вовсе не игровое, вводится игра как незапланированная, обязательна реакция учителя после того, как прошла игра, игра стимулируется учителем, во время игры нельзя давать неблагоприятных оценок, ученик не должен бояться ошибок.

Интенсивные методы обучения иностранным языкам.

1. Суггестопедический метод Г. Лозанова.

Суггестопедический метод обучения представляет собой систему введения и закрепления речевого материала в различных ситуациях общения, ориентированную на создание естественной речевой среды, активизацию обучающихся в процессе урока и мобилизацию скрытых психических резервов личности.

Эффективность суггестопедической системы обучения заключается в ее направленности на комплексное развитие личности обучаемого, на одновременное развитие интеллектуальных, эмоциональных и мотивационных ее сторон [4, С. 58].

2. Метод активизации резервных возможностей человека и коллектива (Г.А. Китайгородская).

Официальное название метода Китайгородской - "метод активизации резервных возможностей личности и коллектива". Занимаются по нему только в группе, допускается и в большой группе. Задача заключается в том, чтобы предложить учебному коллективу такую современную деятельность учения, которая была бы личностно значимой для каждого обучаемого, сплачивала бы людей и способствовала активному формированию личности через систему взаимных межличностных отношений [5, С. 73].

Исходя из основной цели интенсивного обучения, можно выделить два основных фактора, которые характеризуют его:

1. Минимально необходимый срок обучения для достижения цели (общение в пределах бытовой тематики) при максимально возможном для реализации этой цели объеме учебного материала при соответствующей его организации,

2. Максимальное использование всех резервов личности обучаемого, достигаемое в условиях особого взаимодействия в учебной группе при творческом воздействии личности в ходе преподавания.

Метод основан на следующих принципах:

Принцип коллективного взаимодействия.

Основным «средством» овладения предметом становится, таким образом, общение с партнерами по группе.

Принцип личностно-ориентированного общения. В общении каждый обучаемый является как воздействующим, так и подвергаемым воздействию. В этих условиях процесс формирования личности обусловлен отношением человека к человеку, их общением.

Принцип ролевой организации учебно-воспитательного процесса. Ролевое общение - это одновременно и игровая, и учебная, и речевая деятельность. Если с позиции учащегося ролевое общение - игра, то с позиции преподавателя - это основная форма организации учебного процесса.

Принцип концентрированности в организации учебного материала и учебного процесса. Этот принцип характеризует не только качественную, но и количественную специфику интенсивного общения. Большой объем учебного материала, особенно на начальном этапе обучения, дает возможность уже на первом занятии организовать ситуации, максимально приближенные к реальному общению.

Принцип полифункциональности упражнений.

3. Эмоционально-смысловой метод И.Ю. Шехтера.

Метод Шехтера — эмоционально-смысловой подход к обучению иностранным языкам — научное направление в лингвистике, утверждающее, что освоение чужого языка должно идти подобно порождению речи на родном языке. Метод Шехтера относится к прямым интерактивным игровым методам интенсивного обучения. Его автором является российский ученый — лингвист и педагог Игорь Юрьевич Шехтер. По сути, предлагается осваивать иностранный язык самым естественным способом, так же, как дети учатся говорить на родном языке, не имея еще ни малейшего представления о самом существовании грамматики.

На первом этапе начального цикла обучения ученику предоставляется возможность слушать иностранную речь до тех пор, пока он не начнет понемногу улавливать общий смысл услышанного, постепенно преодолевая свой страх перед иностранным языком и утверждаясь в мысли, что освоение языка на уровне родного вполне осуществимо.

На втором этапе первого цикла, когда иностранная речь уже не кажется тарабарщиной, слушатель может не просто заниматься языком, а прожить эти три часа занятия, общаясь на иностранном языке и решая предлагаемые ситуативные задачи. Таким образом, преодолевается языковой барьер и возникает речевая инициатива – основной фактор владения иностранным языком. В конце первого цикла, который длится около месяца, слушатели уже могут изъясняться на иностранном языке, начинают читать прессу и смотреть новостные программы. Третий цикл закрепляет навыки, полученные ранее.

Слушатели курсов активно участвуют в дискуссиях, высказывая свои мысли о прочитанных произведениях и просмотренных фильмах, приводят свои доводы, опровергают мнения оппонентов.

4. Коммуникативный метод.

Этот метод был впервые разработан в Кембридже более 50 лет назад специально для изучения английского языка иностранными учениками.

Коммуникативная методика дает возможность получить стройные и устойчивые знания, так как упор делается на обучение студентов активному общению на языке и развитию всех четырех языковых навыков:

Восприятие на слух (аудирование), умение говорить, чтение, письмо

В рамках коммуникативной методики используется широкий спектр образовательных средств и приемов: общение учеников с преподавателем-носителем языка и друг с другом, игровые элементы, аудио- и видеоматериалы и пр.

Далее мы переходим к использованию интенсивных методов обучения иностранным языкам непосредственно в школе. Мы можем предложить варианты применения интенсивного метода в обучении иностранным языкам в школе.

Хронологически, интенсивный метод в средней школе применялся вначале на внеклассных и кружковых занятиях. Рассмотрим возможности применения интенсивных методик в школе по трем аспектам: соотношение количества учебных часов по интенсивной методике и по государственному стандарту средней школы;

сравнение программ обучения; результаты обучения по обычной и по интенсивной методике. Интенсивная методика может рассматриваться в двух ракурсах

относительно стандарта: а) как технология, позволяющая реализовать цели, изложенные в рамках стандарта; б) как технология, дающая возможность превысить уровень обучения, заложенный в стандарте [5, С. 85].

Среди большого разнообразия моделей обучения иностранным языкам в современной средней школе следует выделить несколько наиболее типичных и зарекомендовавших себя положительно. Это прежде всего самая распространенная модель именно общеобразовательной массовой школы - с V по IX класс, - которая по своим условиям обучения наиболее соответствует требованиям стандарта.

Другая известная модель - с I по XI класс - представляет собой как бы расширенное изучения иностранного языка в рамках общеобразовательной школы. Самым известным и популярным в отечественной методике в настоящее время являются такие подходы к обучению иностранным языкам, как коммуникативный, личностно-деятельностный, когнитивный, социокультурный и суггестопедический (интенсивный). Все эти подходы используются не в чистом виде, а в различных комбинациях. Для нас важно отметить, что суггестопедический подход в обучении иностранным языкам не игнорируется в этих комбинациях, так как он, благодаря особой технологии, способен решить ряд учебных задач значительно успешнее, чем другие технологии. Среди таких задач следует отметить обучение устным формам общения, повышение мотивации обучения, снятие психологических барьеров.

Основополагающими в школьном интенсивном курсе можно считать следующие положения:

1. Взаимодействие суггестопедии с коммуникативным, личностно-деятельностным и системным подходами в обучении иностранным языкам.

2. Реализация личности учащегося через иностранные языки. Только после того, как каждое слово, фраза, предложение найдут свое место на шкале личностных ценностей, предпочтений, отношений и т.д., они могут быть использованы как средство самовыражения, самоутверждения и самореализации личности.

3. Максимальная мотивированность учебных ситуаций.

Интенсивная методика - это система обучения, которая появилась в ответ на требование времени.

Начальный этап:

- создание устойчивого коммуникативного ядра;
- поддержание глубокой заинтересованности, которая служит стимулом для продолжения изучения иностранных языков на среднем и старших этапах;
- организация активного речевого взаимодействия.

Средний этап:

- активизация приобретенных ранее умений в сфере устного речевого общения;
- организация активного речевого взаимодействия;
- практическое освоение лингвострановедческих и социокультурных факторов путем создания коммуникативных условий, близких к естественным;
- возобновление и поддержание интереса к изучению иностранного языка и вера в свои силы и способности.

Старший этап:

- совершенствование умений речевого взаимодействия;
- расширение тематики, сфер и ситуаций общения для активного пользования изучаемым иностранным языком;
- расширение коммуникативного локатора учащихся, активизация употребления коммуникативно значимых грамматических конструкций;
- углубление лингвострановедческих и социокультурных знаний путем их реального включения в "живое" общение;

- создание мотивации для дальнейшего совершенствования в изучаемом иностранном языке.

Все вышесказанное позволяет сделать выводы о том, что

- основным принципиальным отличием интенсивного метода от традиционного является распределение времени,

- интенсивный метод не применим в полном объеме для изучения школьной программы по иностранному языку,

- отдельные приемы интенсивного метода могут быть успешно использованы на уроках иностранного языка в школе.

Экспериментальная часть нашей работы связана с проведением эксперимента в ОСШОД № 8 г.Уральска. В начале исследования мы поставили задачу - выяснить на практике эффективность использования интенсивных методов обучения.

В ходе эксперимента были использованы разнообразные методы исследования: наблюдение, беседы, анкетирование, тестирование, анализ работ детей, уроков, внеклассных занятий.

В ходе исследования мы пришли к выводу, что применение интенсивных методов обучения становится более продуктивным, если:

- осуществляется при условии включения каждого ученика в решение задач в начале процесса усвоения нового материала;

- организовано как активное сотрудничество учителя и ученика.

Для эффективного использования интенсивных методов обучения необходимо активное сотрудничество учителя и ученика. Сложившиеся отношения между учителем и учениками влияют на учебную деятельность ученика. В классе 8 «Б» наблюдаются положительные отношения учеников к учителю, ощущение их эмоциональной общности с учителем.

Наиболее типичные приемы интенсивного обучения, которые использовались на занятиях:

- Сравнение слов и конструкций в двух языках.

-Ритмизация фразы при введении материала.

-Использование музыкального фона.

-Использование интонационного диапазона (от шепота до громко выраженных эмоций).

-Использование рифмовок, песен что способствует созданию на занятии эмоциональной приподнятости.

Например, на уроке английского языка во время объяснения темы

«Художники Великобритании» ученикам была показана презентация с картинами великих художников. Стоит отметить, что во время просмотра играла медленная классическая музыка. Использование музыкального фона способствует сосредоточенности, внимательности детей, при этом они расслаблены, не чувствуют напряжения на уроке. Данный прием позволяет детям прочувствовать соответствующую тему, проникнуться обстановкой, тем самым они лучше запоминают материал, так как они изучают новый материал не поверхностно, а более глубоко. Во время изучения темы

«Спорт» ученики слушали специальную запись, соответствующую разным видам спорта. Например, шум стадиона, звук стрельбы, звук удара ракетки по мячу. Благодаря этому, дети ассоциируют новые слова не только с их соответствующими эквивалентами в русском языке, но и непосредственно с самим значением слова, в данном случае с видом спорта.

Одним из приемов интенсивного обучения на уроке английского языка является применение на нем песен. Песня в сочетании со специальными упражнениями – короткими фразами, включающими звук, является стимулом для тщательной самостоятельной отработки звуков. Песня помогает без особого труда более прочному усвоению лексического запаса, способствует активизации лексики. На песенной основе легче усваивается грамматический материал. Песня стимулирует развитие навыков диалогической речи. На уроке иностранного языка я использую песню по возможности на всех этапах учебного процесса:

для фонетической зарядки;

для более прочного закрепления лексического и грамматического материала;

как стимул для развития речевых навыков и умений;

как релаксацию в середине урока. Во время проведения эксперимента мы обратили внимание, какое большое внимание уделяется на уроках песням. Использование песен на уроке всегда поддерживается учениками. Это сочетание пользы и развлечения. У детей приподнятое настроение, они находятся во внимании на протяжении всего занятия. Но разучивание песни не такая легкая работа, как кажется на первый взгляд. Во-первых, учитель знакомит учеников с новыми словами. После этого, дети слушают песню в первый раз и стараются понять ее содержание. Это своего рода аудирование. Затем они обсуждают содержание песни всем классом. И только после этого учитель раздает листы с текстом песни и дети с удовольствием поют сами.

Неотъемлемой частью обучения считаются ролевые и дискуссионные игры. Это очень эффективно, особенно на первом этапе изучения языка. Ученики ставят в различные интересные ситуации. Разыгрываются представления, обыгрываются повседневные жизненные ситуации, и главная задача этих игр - развивать устную речь. Сюжеты обычно взяты из повседневной жизни – магазин, семья, путешествия, знакомства. На продвинутом этапе ученики обсуждают темы более высокого уровня, что позволяет им улучшить свой кругозор относительно той страны, язык которой изучается, а также проверить общий уровень знаний, смекалку, эрудицию, логику. Игры разнообразны и вызывают большой интерес, заставляя быстрее мыслить, причем на иностранном языке.

Обсуждая и анализируя актуальные темы, каждый ученик высказывает свою точку зрения относительно того или иного вопроса. Темы дискуссий - самые разнообразные, от злободневных вопросов повседневной жизни до обсуждения основных экономических и политических вопросов. Игры происходят в непринужденной дружественной обстановке, они увлекательны, что позволяет ученикам постепенно учиться и грамотно выражать свои мысли. Дело в том, что информация, подающаяся в интересной, игровой форме, запоминается намного лучше и, порой, навсегда.

Использование игр возможно не только в младших классах, но и на старшей ступени обучения вполне логично проводить со школьниками игры. Например, детям сначала предлагается прослушать текст в качестве аудирования. А затем, разделившись на группы, ученики разыгрывают ситуацию, о которой шла речь в тексте. Этот прием способствует раскрытию творческого потенциала учеников, снятию языкового барьера, боязни говорить в присутствии публики, на сцене. Они становятся более раскованными. Они учатся выражать свои эмоции на иностранном языке, используя интонационный диапазон. В ходе беседы, ученики сказали мне, что им нравится разыгрывать диалоги. Ученики подготавливают диалоги на такие темы, как «В банке», «В магазине», «Ищу

работу», «В театре» и др. Мы обратили внимание, что часто ученики составляют диалоги в качестве домашнего задания. А уже на уроке разыгрывают их, при этом ученикам следует знать свои слова наизусть, использовать записи во время ответа диалога не разрешается. Дети творчески подходят к выполнению задания. Например, подготовив диалог на тему «В ресторане», ученики подготовили также необходимое для сценки оборудование: тарелку, чашку, вилку, ложку, меню и даже форму официанта. Подобное выступление привлекает других учеников, им интересно слушать друг друга, они обогащают свой словарный запас. Также в старших классах при драматизации диалогов учитель широко использует запись диалогов под музыку. Это очень выразительные диалоги – музыка, сопровождающая их, ритмичная, дети с большим интересом драматизируют их.

Изучая тему « TheBooksinmyLife», учитель проводила урок в библиотеке, где ученики драматизировали диалоги « AttheLibrary». Один из учеников был библиотекарем, двое – посетителями, и они вели диалог между собой на английском языке. Закрепляя тему «Shopping», учитель также предложила ребятам составить диалог « В магазине» (разговор между продавцом и покупателем). Каждой паре дается определенный отдел и они соответственно теме составляют, а затем драматизируют диалоги.

В качестве эффективного примера подготовки учащихся к драматизации можно сообщить им ситуацию в устной форме на изучаемом языке и попросить жестами и мимикой передать ее содержание.

Один из вариантов этого примера: учитель раздает учащимся карточки с записанной на них ситуацией и просит их жестами и мимикой воспроизвести эту ситуацию в лицах. Задача остальных ребят - определить какое действие изображается, назвать время и место действия.

Также использование драматических игр помогает активизации учащихся на уроках английского языка. Основной методической целью данных упражнений для творческой интерпретации является закрепление навыков общения, выработка у школьников способности переносить уже имеющийся навык владения успешной речью на навыки ситуации.

Например, учитель предлагает такую ситуацию: вы находитесь в Англии (или другой стране, где можно объясняться по-английски). Зашли в магазин, чтобы купить нужную вам вещь. Но, недостаточно хорошо владея языком, вы пытаетесь объясниться с продавцом жестами, мимикой. Задача продавца – понять покупателя и помочь ему. Вызывается ученик, желающий исполнить роль покупателя, ему дается карточка, на которой написано, что он хочет купить.

Например: I want to buy a picture book about London.

Учащийся пытается выразить свою просьбу с помощью жестов. Остальные ученики исполняют роли продавцов, задавая вопросы, комментируя жесты покупателя.

Do you want to buy a book?

Want kind of book do you want?

You want a book of stories, don't you?

Do you want a novel?

Do you want to buy a book of poems?

I know you want to buy a picture book.

Do you want to buy a book London?

Убедившись, что все поняли правила игры, учитель делит класс на группы. Каждая группа выбирает покупателя и продавца. Учитель раздает карточки, на

которых написано, что покупатель хочет приобрести в магазине. Группа принимает активное участие в игре, помогая продавцу догадаться, что хочет купить посетитель магазина. Выигрывает та группа, которая первая угадала желание покупателя. Можно предложить другую ситуацию: скоро вы оканчиваете школу и выбрали уже себе профессию, но родители не согласны с вами. Они настаивают на том, что профессия, которую они выбрали, более важна в современной жизни. Постарайтесь убедить родителей, что выбранная вами профессия, нравится вам больше.

Также на уроках применялась такая игра, как «История по цепочки» или «Chainstories». Цель данной игры: Научить учеников следить за повествованием и участвовать в нем. Это помогает лучшему восприятию на слух и выразительности речи.

Описание: Учитель начинает историю (используя тот активный словарь и те времена, которые уже изучены и понятны учащимся), а затем вызывает любого ученика продолжить ее.

Например:

Учитель: «Several years ago? As I was walking home from the theatre? I saw a large? White dog Ainura, would you like to continue the story?»

Айнура: «It was trying to cross the street from the other side, but traffic was too heavy. It started to cross several times, but run back, afraid of the cars ...»

Учитель: «Sultan, please, continue».

При объяснении нового материала, например нового грамматического материала целесообразно использовать ритмизацию фраз. Например, глаголы, употребляющиеся с инфинитивом без частицы «To» детям гораздо легче запомнить, если задать им определенный ритм во время заучивания. Неправильные глаголы английского языка или глаголы сильного спряжения в немецком языке достаточно сложно выучить, так как трудно провести какую-то аналогию, нет определенных правил, их нужно просто запомнить. На помощь ученикам в данном случае опять-таки приходит прием интенсивного обучения. Учитель может задать определенный ритм ученикам, или даже мотив, легкий для запоминания. Используя данный прием дети гораздо лучше запоминают материал, чем когда они просто механически заучивают его.

Во время эксперимента нами было замечено, что наиболее часто употребляемым интенсивным методом является контроль понимания со слуха (аудирование). Учащимся предъявляется устно фабульный текст монологического, диалогического или смешанного характера, объемом от 1200 до 4000 знаков. Текст построен или отобран на базе лексики и грамматики данного и всех пройденных уроков. Текст предъявляется один раз, в естественном темпе, непосредственно преподавателем или в записи магнитофона. Задания, контролирующие понимание, могут быть следующие: - Изложите кратко содержание текста по-русски,

- Изобразите ситуацию графически,
- Ответьте на вопросы,
- Подчеркнут верный вариант ответа из трех предлагаемых,
- Закончите рассказ.

Отличительная черта интенсивного обучения - преимущественная установка на произвольное запоминание, которое обеспечивается созданием на занятиях атмосферы эмоционального подъема, сопровождение речевой коммуникации паралингвистическими средствами, максимальным использованием ритмических и музыкальных особенностей реплик и

высказываний. Учащиеся не осознают, что они учатся, т.к. создается сильная иллюзия реальной коммуникации. В связи с этим, объем изучаемого материала может быть гораздо больше при интенсивном обучении.

В ходе эксперимента нами было замечено, что интенсивные методы обучения эффективны в обучении иностранным языкам. Класс 8 «Б»- открытый, артистичный, большинство учеников обладают обширной фантазией. Например, в качестве интенсивного приема обучения ученикам было дано следующее задание: "Вы в кафе. Вы слышите лишь часть того, что говорит ваш сосед официанту. Постарайтесь восстановить его заказ". Такого рода задание заинтересовало учеников. Ученики отвечают на подобные задания с большим интересом, творчески подходят к процессу, выдвигают свои собственные идеи.

В ходе эксперимента нами было проведено тестирование учеников, которое помогло мне выяснить их отношение к интенсивным методам обучения. В тестирование вошли следующие вопросы:

- 1) Как ты относишься к применению песен на уроке?
- 2) Любишь ли ты петь?
- 3) Помогают ли тебе песни в изучении английского языка или это просто развлечение и пустая трата времени?
- 4) Как часто вы работаете на уроке под музыку?
- 5) Мешает ли она на уроке или напротив благосклонно влияет на обучение?
- 6) Применяются ли на уроках английского языка игры?
- 7) Нравятся ли тебе игры на уроках английского языка?
- 8) Нравится ли тебе изучать английский язык в школе?
- 9) Что ты больше всего любишь делать на уроке английского языка?
- 10) Ставите ли вы сценки на уроке? Спектакли?
- 11) Организовываете ли вы пресс-конференции на уроках или собираетесь за «круглым столом».
- 12) Смотрите ли вы фильмы на уроке? Если ты да, нравится ли тебе обсуждать сюжет фильма после просмотра с одноклассниками?

Результаты тестирования показали, что далеко не все методы интенсивного обучения применяются на уроках английского языка. В условиях поиска более современных форм и методов работы с целью повышения уровня образования повысился интерес к интерактивным технологиям, использование которых способствует эффективности усвоения учебного материала. Одним из актуальных нововведений стало активное использование интерактивной доски как средства повышения интенсификация процесса обучения за счет интерактивности, наглядности и динамичности подачи материала.

Использование интерактивной доски является эффективным средством вовлечения учащихся в активный процесс познания на основе использования интерактивных способов обучения, что позволяет создать условия, способствующие формированию и развитию различных компетенций учащихся. Учитель может использовать разработки, созданные самостоятельно, например, презентации на PowerPoint. Эта программа удобна и при выполнении творческих проектных работ учащимися с последующей демонстрацией на класс. Преимущества проектной работы известны уже давно и используются в методике преподавания различных школьных предметов, в том числе и иностранного языка. Ребята с удовольствием подключаются в творческий исследовательский процесс, ведь проекты - это лично-ориентированный вид работы, так как они пишут о себе, своей семье, доме, увлечениях. При

подготовке проекта они изучают интересные для себя темы, пишут, роются в справочниках, разговаривают с другими людьми, ищут фотографии и рисунки даже самостоятельно делают аудио и видеозаписи. Сообщая и показывая при этом другим о себе и окружающем мире по-английски, учащиеся открывают для себя ценность английского языка как языка международного общения. Выполнение и презентация проектов дает ребятам с разным уровнем владения языком возможность выступить и высказаться по определенной теме, что способствует развитию у учащихся познавательной активности, воображения, самодисциплины, навыков совместной деятельности.

Многие интерактивные программные средства позволяют обратиться к источникам, расположенным в сети Интернет, что помогает ученикам глубже понять и усвоить изучаемый материал.

На сегодняшний день наиболее универсальным техническим средством обучения являются электронные интерактивные доски, например SMART Board. Электронные интерактивные доски – это эффективный способ внедрения электронного содержания учебного материала и мультимедийных материалов в процесс обучения. Материал урока четко вырисовывается на экране интерактивной доски и нацеливает каждого ребенка к активной плодотворной деятельности. Заранее подготовленные тематические тексты на английском языке, обучающие и проверочные упражнения, красочные картинки различного характера, материал англоязычных мультимедийных дисков, аудио-, видеоматериалы служат для введения или активизации материала урока, повторения или закрепления лексических единиц и грамматической структуры языка, контроля и самоконтроля знаний.

Интерактивная доска позволяет работать без использования клавиатуры, «мыши» и монитора компьютера. Все необходимые действия можно проделывать непосредственно на экране посредством специального маркера или даже пальца. Учитель не отвлекается от урока для проведения необходимых манипуляций за компьютером. Это положительно сказывается на качестве подачи учебного материала.

Вместе с интерактивной доской SMART Board поставляется программное обеспечение SMART Notebook. Оно позволяет создавать записи, которые могут включать различные виды информации (тексты, видео, схемы, таблицы, знаки, рисунки).

В ходе эксперимента мы обратили внимание, что дети имеют четкое представление о работе с интерактивной доской, выполняют разного рода задания, готовят собственные презентации. Но к сожалению, ученики не всегда занимаются в классе с соответствующим оборудованием.

Подводя итоги практической части, я сделала вывод, что применение интенсивных методов на уроке иностранного языка приводит к положительным результатам.

Подводя итоги, можно утверждать, что за последние годы достигнуты многообещающие результаты в практике обучения иностранным языкам самого различного контингента учащихся. Интенсивные методы осмысливаются как оптимальная реализация некоторых прогрессивных тенденций в общей педагогике и психологии, в частности, в контексте проблем воспитывающей роли процессов обучения. Интенсивное обучение предложило методике реалистический и последовательный подход к овладению иноязычной речью как к социально-психологической проблеме, с одной стороны, и как к управляемой речевой деятельности, с другой. Этот подход обусловлен и общественно-

историческими закономерностями, которые определили новые цели обучения: если раньше обучение иностранному языку сводилось к изучению языка как системе, то теперь главной целью обучения выдвинуто овладение учащимися иноязычной речью. Современная коммуникативная лингвистика ставит перед методикой новые задачи, из которых главной является овладение языком как средством коммуникации.

Эффективность использования интенсивных методов обусловлена заинтересованностью учеников, произвольным запоминанием нового материала. Но применение интенсивных методов на уроках иностранного языка носит непостоянный характер, нет систематичности использования интенсивных методов и приемов на уроках иностранного языка. Это связано, во-первых, с недостаточным количеством часов предмета иностранного языка в неделю, даже в классе с уклоном углубленного изучения английского языка, а во-вторых, с привычным для учителей использованием традиционных методов обучения. Однако мы считаем, что мы на пути к интенсификации обучения иностранным языкам в школе.

Литература

1. Денисова Л.Г., Мезенин С.М.. Лексика в курсе интенсивного обучения английскому языку в старших классах средней школы. Иностранные языки в школе. - №1, 1991.
2. Денисова Л.Г.. Место интенсивной методики в системе обучения иностранным языкам в средней школе. Иностранные языки в школе. - №4, 1995.
3. Дж. Стайнберг. 110 игр на уроках английского языка. - Москва, 2004.
4. Елухина Н.В. и др. Контроль устного неофициального общения на иностранном языке. Иностранные языки в школе. - № 2, 1998.
5. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения. – М: Высшая школа, 1986.

Т.И.Нурушева, С.И.Кадыргалиева

Орта мектептердегі жоғарғы сыныптарда оқытудың қарқынды әдістерінің рекшеліктері

Мақала орта мектептердегі жоғарғы сыныптарда оқытудың әдістерінің ерекшеліктері және жалпы білім беру мектептерінде шет тілін оқыту процесінде қарқынды оқыту әдісін қолдану жөнінде жоғарғы сыныптардағы сауалнама қорытындысына арналған.

Қарқынды оқыту- бұл оқушыларға оқытуды өзгеріссіз жалғастыру кезінде білім сапасының талаптарын төмендетпей оқу ақпараттарын кең көлемде беру.

Түйін сөз: қарқынды оқыту, коммуникативтік, әлеуметтік- мәдениеттік әдістер.

T. I. Nurusheva, S. I. Kadyrgalieva

Peculiarities of using intensive methods of teaching in senior grades of secondary schools

The article is devoted to the peculiarities of using intensive methods of teaching in

Senior grades of secondary schools and to the results of questioning pupils of senior grades on using intensive methods in the process of teaching a foreign language. Intensification of teaching is a transfer of a huge volume of school information to the pupils under the unchangeable length of learning without reducing the requirements to the quality of knowledge of a foreign language.

Key words: intensification of teaching, intensive teaching, communicative, social-cultural methods.

УДК 811.112.2

Шунайбекова К.М. – преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: Galya2030@mail.ru

СЛОВОСЛОЖЕНИЕ – ОДИН ИЗ ПРОДУКТИВНЫХ СПОСОБОВ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы словообразования, а в частности словосложение как один из способов. Здесь анализируются различные формы образования путем сложения двух и более основ, которые могут являться различными частями речи: наречие + наречие, существительное + существительное, глагол + существительное, имя прилагательное + прилагательное, в результате чего появляются новые, так называемые «длинные» слова, например: «der Angsthase» (трус), «das Wohnzimmer» (гостиная), «dunkelblau» (тёмно-синий), «der Fremdsprachenunterricht» (занятия иностранного языка).

В статье приводится множество примеров образованных таким путем и широко используемых в немецком языке в разных стилях. Этот способ вносит вклад в обогащение и развитие словарного состава. Данная статья вносит вклад в развитие практического владения немецким языком. Она предназначена для студентов и преподавателей языковых специальностей.

Ключевые слова: словообразование, словосложение, производные слова, соединительные элементы, языкознание, грамматические флексии, смысловой оттенок, автономная наука, сложносоставные слова, трёхкратное повторение.

Находясь в постоянном движении язык непрерывно развивается, совершенствуется, изменяется. Обогащение словаря – это один из важнейших факторов развития языка, свидетельство его динамического характера. Лексика языка находится в состоянии непрерывного изменения в соответствии с языковыми законами. С развитием общества появляются новые предметы, явления, они отражаются в новых словах и новых значениях.

Современный этап развития лингвистики характеризуется повышенным интересом к изучению словообразования. Поднимаются вопросы о статусе словообразовательных единиц, о словообразовательных значениях и т.п.

Раздел языкознания, исследующий все аспекты образования, классификации производных слов изучает способы появления новых сложных слов в немецком языке. Самым специфичным способом словообразования в немецком языке является словосложение – сложение двух и более основ.

Словарный состав немецкого языка находится в состоянии почти непрерывного развития, отражая изменения, происходящие во всех областях жизни и деятельности людей. В процессе этого развития словообразование, т. е. образование новых слов на базе уже существующих при помощи специальной языковой техники, играет главенствующую роль.

Словообразование относится к структуре языка; изучение общего строя языка неразрывно связано с изучением законов словообразования, его способов и средств. Словообразованием называется как процесс образования производных слов, так и раздел языкознания, в котором изучается производность, средства и способы образования слов [1, С. 7].

Словообразование в немецком языке очень хорошо развито. Обилие различных частей слов, как родных, так и заимствованных, позволяет "собирать" самые различные слова. Особенно развитым способом словообразования служит немецкое словосложение существительных. В 1999 году парламент немецкой федеральной земли Мекленбург – Передняя Померания рассмотрел проект

закона под названием Rinderkennzeichnungs-und Rindfleischetikettierungsüberwachungsaufgabenübertragungsgesetz [3, С. 54], что переводится как "Закон о передаче обязанностей контроля маркировки говядины". Это слово официально является самым длинным в немецком языке (63 буквы, 7 частей). Это может служить свидетельством уникальности и сложности словообразования немецкого языка [4, С. 23].

Место немецкого словообразования в системе языка до сих пор до конца не определено. Обычно оно рассматривается в рамках лексикологии или грамматики, утверждалась также его связь с синтаксисом, однако существует тенденция рассматривать словообразование как автономную науку. Однако, будучи связанным и с грамматикой, и с лексикой, словообразование обладает собственными, только ему присущими чертами.

Именно поэтому всем, кто изучает немецкий язык, необходимо разбираться в словообразовании. Порой незнакомое слово легко понять, зная значение корня и понимая характерный оттенок, который может придать суффикс или приставка.

Существует несколько способов словообразования:

- Словообразование путем изменения корня
- Переход слова из одного лексико-грамматического класса в другой
- Словосложение
- Префиксация
- Суффиксация
- Словообразование при помощи аффиксации
- Словообразование при помощи полуаффиксов
- Сращение
- Создание аббревиатур. [2, С. 123]

Подробнее нам хотелось бы остановиться на способе «Словосложение». Словосложение – весьма распространенный способ словообразования в немецком языке, причем продуктивность его непрерывно растет. Сущность данного способа заключается в том, что два корня или две словообразующие основы, состоящие из корня и аффикса, или два грамматически оформленных слова, или несколько корней, основ, слов соединяются в одну лексическую единицу, обладающую признаками слова.

Одной из "визитных карточек" немецкого языка (наряду с написанием существительных с заглавной буквы) являются сложные слова, составленные из нескольких корней. Экономя на родительном падеже, на окончаниях прилагательных и на других премудростях грамматики, немцы, как железнодорожники, сцепляют вагончики морфем, формируя семантические составы длиной в десятки букв.

В сложном слове мы легко выделяем столько корней или основ, сколько в нем имеется самостоятельных частей, напр.: Tisch-tuch, alt-hoch-deutsch, teil-nehm(en), или: Lehrer-seminar, Lehrer-bildungs-anstalt [6, С. 37]. Даже знаменитый английский писатель Марк Твен упомянул в своих трудах об этом необыкновенном феномене. Едва ли какой-нибудь другой язык сможет похвастаться таким количеством существительных, состоящих не из двух-трех, а из достаточно большого количества простых слов, соединенных в одно сложное, которое иногда может заменить собой целое предложение или его части. Однако наиболее частым случаем все же являются существительные, составленные из двух простых слов. Среди сложных существительных в немецком языке можно выделить как часто встречающиеся в немецкой речи, так и такие, которые могут образовываться в процессе

формирования высказывания в произвольном порядке, поэтому далеко не все сложные существительные удастся найти в словаре.

Словосложение разнообразно по своим формам. Обычно между компонентами сложного слова существует определенная семантическая связь.

Чаще всего один из компонентов (первый) уточняет, конкретизирует значение второго: связь между компонентами раскрывается, как подчинительная. Таковы, например, отношения между компонентами сложных существительных: Großstadt, Vaterland, Schreibtisch, Nebenzimmer; сложных прилагательных: grasgrün, kirschrot, hellblau; сложных глаголов: teilnehmen, stattfinden, emporsteigen, zugrundegehen [5, С. 44]. Компоненты сложного слова могут быть также соединены по типу сочинения: Elsaß-Lothringen, deutsch-französisches Wörterbuch, ein taubstummer Mensch и, наконец, составлять целое предложение: Vergißmeinnicht, Stehaufmännchen и т.п. [6, С. 67]. Однако наличие семантической связи между частями сложного слова не дает повода для того, чтобы считать сложные слова словосочетаниями. Они структурно оформлены в виде слов и многие из них выражают единые понятия наряду со словами

Вторые компоненты сложносоставных немецких слов всегда являются существительными. В определительных сложносоставных словах первые компоненты могут выражаться:

- именами существительными, например: кружок – die Hobby-gruppe; подогрев пола – die Boden-heizung;
- именами прилагательными, например: высшее учебное заведение – die Hoch-schule; дед – der Groß-vater;
- глагольными основами, например: кастрюля – der Koch-topf; розетка – die Steck-dose;
- наречиями, например: наружное зеркало (автомобиля) – der Außen-spiegel; внутреннее освещение – die Innen-beleuchtung;
- местоимениями, например: самообслуживание – das Selbst-bedienung; себялюбие – die Ich-sucht;
- числительными, например: первичная калькуляция – die Erst-kalkulation; третий экземпляр – die Dritt-ausfertigung;
- прочими частями речи (неизменяемыми), например: голос «против» (при голосовании) – die Nein-stimme; попечительство – die Für-sorge.

В сложных словах род, падеж, число и часть речи определяются по последнему слову (т.н. Kopf):

Baden + das Zimmer = das Badezimmer.

Das Haus + die Tür = die Haustür.

Иногда вновь образованные сложные слова по смыслу отличаются от слов, их составляющих:

Das Glück (счастье) + der Pilz (гриб) = der Glückspilz (счастливчик, баловень судьбы).

Die Angst (страх, боязнь) + der Hase (заяц) = der Angsthase (трус).

Das Pech (неудача) + der Vogel (птица) = der Pechvogel (неудачник) [3, С. 65].

Нужно проследить, как образуются сложные существительные в немецком языке. Они могут писаться через дефис или слитно. Через дефис обычно пишутся сложные слова, в составе которых есть собственные имена: US-Regierung, Kosovo-Einsatz, Nordrhein-Westfalen и др. Также через дефис пишутся существительные, когда нужно отделить главное слово от определяющего, избежать двусмысленности или трёхкратного повторения букв: die Mehrzweck-Küchenmaschine, die Umsatzsteuer-Tabelle.

При слитном написании существует несколько способов соединения корней: простое сложение основ (без соединительного элемента), при помощи соединительных элементов, с помощью усечения слова (слово без окончания) и с усечением слова и добавлением соединительных гласных.

С усечением слова образуются обычно существительные от словосочетаний глагол + существительное: einbauen + die Küche = die Einbauküche, wohnen + das Zimmer = das Wohnzimmer, HO! Die Schule + der Arzt = der Schularzt.

Иногда между усечённым глаголом и существительным появляется соединительный элемент (Fugenelement): baden + der Anzug = der Badeanzug, schweigen + die Minute = die Schweigeminute, halten + das Signal = das Haltesignal [6, С. 101].

Без соединительного элемента сложные слова обычно образуются от словосочетаний прилагательное + существительное и существительное + существительное, а также от служебных частей речи (предлог, частица, союз) + существительное: das Pech + der Vogel = der Pechvogel, die Stadt + die Mitte = die Stadtmitte, weiß + der Wein = der Weißwein.

Следует отметить, что главным смысловым словом, стоящим в таких сложных словах на последнем месте, всегда выступает имя существительное. Именно оно определяет род вновь образованного слова. Все прочие составляющие сложных слов выступают в функции определений к главному слову. Под ударением в сложных существительных всегда находится первое слово. Различные слова могут соединяться в сложное существительное путем простого словосложения или с применением соответствующих соединительных элементов (-e-, -er-, -(e)n-, -(e)s-). Что касается слов с соединительными вставками (Fugenelement): то наиболее часто употребляются следующие элементы: -e, -es, -en, -ens, -n, -s, er [1, С. 42].

- e: das Schwein + das Fleisch = das Schweinefleisch.
- es: das Bund + die Republik = die Bundesrepublik.
- en: der Student + das Leben = das Studentenleben.
- ens: das Herz + der Freund = der Herzensfreund.
- n: die Straße + die Bahn = die Straßenbahn.
- s: der Zweifel + die Frage = die Zweifelsfrage.
- er: das Wort + das Buch = das Wörterbuch.

В заимствованных словах в качестве соединительных элементов употребляются -i, -o, -al: der Medizin-al-rat, der Elektr-o-motor, die Agr-i-kultur.

Соединительные согласные читаются связано с первым словом. Arbeitszimmer Arbeits-tag

В одно сложное слово могут объединяться не только два, но и три и более слов: der Arm+das Band=das Armband рука, лента, браслет der Arm+das Band+die Uhr=die Armbanduhr часы, наручные часы der Ton+das Band+das Gerät= das Tonbandgerät звук ленты, прибор, магнитофон

Если говорить о наличии сложных слов в русском языке, например, то их не так много. А вот немецкий славится своей любовью к огромным словам. Так, на первых десяти страницах романа Л.Н. Толстого «Анна Каренина» употреблены всего 3 сложных слова, а в немецком переводе этих же десяти страниц – 77. Вообще, в немецком языке сложные слова появляются и исчезают постоянно, вернее, есть устоявшиеся слова, которые используются очень часто (например, das Wohnhaus – жилой дом, das Arbeitszimmer – кабинет, der Bleistift – карандаш), а есть окказиональные, возникающие в момент речи, не зафиксированные в словарях (der Gastwirtssohn – сын трактирщика [2, С. 120].

В немецком языке встречаются также так называемые «зеркальные». Вот "зеркальные" пары из повседневной жизни. Der Hausgarten 'сад перед домом' - das Gartenhaus 'садовый домик'. Der Tennistisch 'теннисный стол' - der Tischtennis 'настольный теннис'. Das Gasthaus 'гостиница' - der Hausgast 'гость дома'. Das Haustier 'домашнее животное' - das Tierhaus 'вольер'. Das Meisterwerk 'шедевр' - der Werkmeister 'мастер на производстве'. Das Notizbuch 'блокнот' - die Buchnotiz 'записка, касающаяся книги или предварительного заказа [5, С. 125]. При переводе таких слов меняются местами основы и слово получает уже другое значение.

Сложные существительные переводятся на русский язык различными способами.

1. Определяющее слово переводится прилагательным, которое является определением к основному слову: das Volksgericht - народный суд, das Studienjahr - учебный год, Vermögensverhältnisse *имущественные отношения*.

2. Определяющее слово переводится существительным в родительном падеже: das Eigentumsrecht - право собственности, die Produktionsmitteln - средства производства, die Produktionsweise - способ производства, der Ministerrat - совет министров.

3. Определяющее слово переводится существительным с предлогом, которое является определением к основному слову: die Planarbeit - работа по плану, der Angriffsbefehl - приказ о наступлении, die Friedensbewegung - движение за мир.

4. Иногда сложное существительное в немецком языке соответствует аналогичному сложному существительному в русском языке: die Neubauten новостройки, das Dampfschiff – пароход, die Lesestube - изба-читальня.

5. Нередко сложному существительному в немецком языке соответствует простое существительное в русском языке: die Werkbank - станок, der Staatsanwalt - прокурор, das Gesetzbuch- кодекс [2, С. 97].

Словосложение как способ словообразования очень широко применяется в немецком языке. При переводе сложных существительных очень важно правильно разложить существительное на определяющее и определяемое слово. Следует помнить, что основным словом является определяемое слово. По нему определяется род сложных существительных. Слово, стоящее перед основным существительным, выполняет функцию определения, на него, как правило, падает ударение. На русский язык сложные слова переводятся группой слов или одним словом.

die Lippen (губы) + der Stift (палочка) = der Lippenstift (губная помада)

die Sonne (солнце) + die Blume (цветок) = die Sonnenblume (подсолнечник, букв.: солнечный цветок) [6, С. 102].

Метод словосложения служит популярной формой и часто употребляемым средством выражения немецкого языка. Словосложение является распространенным способом обогащения словарного состава современного немецкого языка. Исследование словообразования показывает, насколько гибкой и пластичной системой является язык. Словообразование является важным звеном языковой системы, связующим лексику с грамматикой.

Литература:

1. Степанова, М.Д. Словообразование современного немецкого языка. - М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1984. - 333 с.

2. Мурадова О. А. О путях пополнения словарного состава немецкого языка. - Калинин, 1979 - 215 с.
3. Ольшанский И. Г., Гусева А. Е. Лексикология: Современный немецкий язык. - М.: «Академия», 2005. - 321 с.
4. Iskos A., Lenkova A., Deutsche Lexikologie. - «Просвещение», Ленинград, 1970. - 294 - 323 с.
5. Schewelyowa L. W.: Vorlesungen. - М.: Высш. шк., 2004 - 237 с.
6. Левковская К.А. Лексикология современного немецкого языка (не немецком языке). - М., 1968 - 356 с.

Шунайбекова К. М.

Сөзжасам – қазіргі замандағы неміс тілін оқытудың бір әдіс-айласы

Айтылмыш мақалада сөзжасам мәселелері, дербес жағдайда сөзқосылымы сияқты бір әдіс-айлалары қаралған.

Мұнда білімнің түрлі пішіндері жолымен, сөздің түрлі бөліктері болып табыла білетін екі негіздік пішіннен және одан да көп негізден құралған. Мысалы: үстеу + үстеу талданады, зат есім + зат есім, зат есім + етістік, сын есім + сын есім, нәтижесінде жаңа сөздер пайда болады, атап айтқанда, "ұзын" сөз. Мысалы: «der Angsthase» (қорқак), «das Wohnzimmer» (қонақ бөлме), «dunkelblau» (қою көк), «der Fremdsprachenunterricht» (шет тілін оқыту сабақтары).

Мақалада көпшілігінің неміс тілінде білімді мынадай жолмен бөлек-бөлек стильдерде мысал келтіреді.

Бұл әдіс сөздіктің дамуына және де жақсы қамтылуына үлесін қосады.

Айтылмыш мақала үлесті тәжірибенің иеленушілігінің дамуына неміс тілімен енеді. Бұл студенттерге және тіл мамандығының оқытушыларына арналған.

Түйін сөз: сөзжасам, сөз тудыру, туынды сөз, байланыстырушы элементтер, тіл білімі, грамматикалық флекциялар, мағыналық реңі, дербес ғылым, күрделі сөздер, үш рет қайталау

Shunaibekova K.M.

"The composition in the German language - one of the ways of word-formation in the modern German language".

The article is devoted to the problems of word-formation, and in particular composition as one of its ways. Various forms of word-formation by addition of two and more word stems are analyzed in the article. These forms can be different parts of speech: an adverb + an adverb, a noun + a noun, a verb + a noun, an adjective + an adjective. Therefore, so-called "long", new words originate in the language /for example: "der Angsthase" (coward), "das Wohnzimmer" (drawing room), "dunkelblau" (dark blue), "der Fremdsprachenunterricht" (foreign language lessons).

The author of the article gives a lot of examples of words which were formed in this way and are widely used in German in different styles. This way helps to enrich and develop vocabulary. The article makes a contribution to development of the German language practical acquisition.

Key words: word-formation, word -composition, derivative words, connecting elements, linguistics, grammatical inflections, shade of meaning, autonomous science, compound words, triple repetition.

ТАРИХ

ИСТОРИЯ

HISTORY

ӘОЖ: 929: 94 (574)

Ә.Қ.Мұқтар – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті
Г.Т.Жуматаева – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: gulmarzhan85@mail.ru

ОРТА АЗИЯНЫҢ ЖЕР-СУЛАРЫНЫҢ, ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ ТУРАЛЫ В.В.БАРТОЛЬДТІҢ ПАЙЫМДАУЛАРЫ

Аннотация: Мақалада Орта Азияның жер-суларының, қалаларының тарихи географиясына арналған В.В.Бартольдтің бірқатар еңбектері зерделенеді. Ортағасырлық тарихи деректерді көптеп пайдаланып зерттеу жүргізген ғалымның пайымдаулары, кейінгі жылдардағы археологтардың жаңаша зерттеулерімен толықтырылды, дегенмен академиктің пайымдаулары ғылым негізінде өз дәлелін тауып отырды.

Түйін сөз: В.В.Бартольд, Орта Азия, ғылым, тарихи география, тарихи шындық, көне қала, өзен.

Орта Азияның тарихи географиясы шығыстанушы В.В.Бартольдтің еңбектері арқылы белгілі болды, ғалым оны зерттеуге өзінің ғылыми қызметінің көп бөлігін арнады. Шығыстанушы Орта Азияның тарихи географиясын зерттеуде ортағасырлық тарихшылардың, араб географтарының, саяхатшылардың деректерін көптеп пайдаланып, оларды сыни тұрғыдан зерделеп шықты. Осы тұрғыда, ғалым ортағасырлық араб географтарының еңбектерінің маңызы туралы: «Түркістанның мың жыл бұрынғы тарихынан хабар беретін араб географтарының зерттеулері елдің өткенін зерттеушілер үшін шындықтың қазынасы ғана емес, бүгінгі күні бұл өлкенің өндірістік маңызын зерттеуді мақсат еткендер мен осы жерлерді шаруашылық мақсатта пайдалану мүмкіндіктерін қарастырушылар үшін де қажет» деді [1, С. 5-11].

Орта Азияның тарихи географиясына арналған В.В.Бартольдтің басты еңбектері мен мақалалары «Шығармалар» жинағының III томында жинақталған. Сонымен қатар, тарихи география мәселелері «Шығармалар» жинағының IV томындағы археология саласына арналған мақалаларында көрініс тапқан.

1902 жылы ғалымның Орта Азияның тарихына арналған күрделі еңбегі - «Ежелгі заманнан 17 ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» атты еңбегі жарық көрді. Бұл еңбек Орыс география қоғамының Түркістан бөлімінің Арал теңізін кешенді зерттеп, оның нәтижесін жазуды ғалымға тапсыруының негізінде жарияланған болатын.

Ғалымның Орта Азияның тарихи географиясына арналған осы еңбекті жазуы өте қиынға соққан жоқ, себебі ол бұған дейін ғылыми ортамен тарихи география мәселесін қозғаушы ретінде мойындалған еді, оның «Монгол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан» атты ең алғашқы ірі еңбегінде және бұған дейінгі бірқатар еңбектерінде Орта Азияның тарихи географиясының бастапқы іргетасы қаланған болатын. Сондықтан, олар өлкенің жалпы тарихи өмірі туралы қайта жаңартып жазуға негіз болды.

Оның жарыққа шығуы, тек тарихшылар мен шығыстанушылардың назарын аударып қана қойған жоқ, сондай-ақ жаратылыстану ғылымының өкілдерін, алдыңғы қатарда геологтар мен географтардың қызығушылықтарын арттырды.

Аталмыш монографияның қызығушылық тудыруының басты себебі – оның тақырыптық өзектілігінде болса керек, Әмударияның төменгі ағысы туралы құнды деректер беретін еңбекте В.В.Бартольд ғылыми айналымға алғаш рет енгізген жазба деректердің бірқатарына сыни көзқарас тұрғысынан қарап, өз пайымдарының шындыққа жанасатындығын дәлелдеп береді. Бір жағынан, беделді шығыстанушылардың бірі – де Гуенің пікіріне, геологтардың пікірлеріне қарсы шығып, тарихи пікірталаста жеңіп шығады.

Ғалымның бұл еңбегінің қызығушылыққа бөленуі, оның Германияда 1910 жылы неміс тілінде жариялануына сұраныс тудыруынан байқалады.

Ғалымның аталмыш күрделі еңбегі тарихшыларды, географтарды, геологтарды, ихтиологтарды, палеонтологтарды алаңдатып келген әмудариялық ғылыми мәселемен тығыз байланысты болды. Орта Азияның ірі өзендерінің бірі – Әмудария Каспий теңізіне құйған ба, Узбой Әмударияның құрғап қалған арнасы ма, әлде ертеде пайда болған теңіз бұғазы ма деген сұрақтар шешімін таппай келе жатқан ғылыми ортадағы күрделі мәселелер еді.

В.В.Бартольдтің Әмудария өзенінің қазіргі тарихи-географиялық орны мен оның ортағасырда Каспий теңізіне құйғандығы туралы пайымдаулары көп кешікпей ғылыми ортамен мойындалды, осы тұрғыда, ғалым өзінің тарихи зерттеулерінің объективтілігі геологтар мен географтардың қателіктерінің анықталуына негіз болғандығын мақтан етеді.

«Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» шығармасында кешенді деректер жинағы, араб авторларының еңбектері сыни тұрғыдан зерттелген сараптамалық мәліметтер, гидрогеография мен суландыру туралы деректер бір арнаға тоғыстырылған. Бартольдтің айтуынша, «тарихшы ретінде оның бірінші кезектегі мақсаты – Әмударияның қайда құйғандығын білу емес, Әмударияның Каспий теңізіне құйған кезеңдегі Әмудария туралы және осы өлкеде болған оқиғалар туралы мәліметтерді көптеп жинау болды, себебі, сол кезеңдегі авторлардың еңбектерінен жергілікті жерде болып жатқан оқиғалар туралы дәл деректі табу қиын еді, ал Каспий теңізінің қайда құйғандығын жазудың олар үшін еш маңызы болған жоқ» [2, С. 69]. Бартольд үшін Әмудария өзенінің әртүрлі кезеңдегі ағысының бағыттарын анықтаудың мәні зор болды, өйткені, осыдан өзен арқылы суландырылған жерлерді анықтауға болар еді, бұл Орта Азияның тарихын және жер бетін зерттеген барлық сала мамандары үшін қажет.

Ғалым өз алдына қойған мақсатын сәтті орындады және Әмударияның төменгі ағысын анықтау үшін оның еңбегі басты еңбек болды. Бартольдтің табылған дәйекті деректер мен сыни пікірлерді саралап шығуы нәтижесінде, XIII – XVI ғасырларда Әмударияның Узбой шатқалымен аққанын анықтауға қолы жетті.

Бұл зерттеулерінің В.В.Бартольд үшін маңыздылығын, біз оның ташкенттік қайраткер Н.П.Остроумовқа жазған хаттарынан көреміз. Ол осы еңбегі туралы алғаш рет 1901 жылғы 21 желтоқсандағы хатында айтады: «Орыс география қоғамының Шығыс бөлімінің хаттары жинағына мен бірнеше мақала басып жатырмын. Әмударияның бұрынғы ағысы туралы фактілер мені ерекше қызықтырады, себебі, геологтар мен географтардың зерттеулеріне қарағанда тарихи деректер шындықпен жанасады, XIII ғасырдан XVI ғасырға дейін Әмудария Каспий теңізіне құйып келгендігі туралы факті анық» дейді [1, С. 5-11].

Бартольд Әмударияның XIII ғасырдан XVI ғасырға дейін Каспий теңізіне құйып келгендігін анықтады және бұл фактінің дұрыстығы географтардың, геологтардың, палеонтологтардың (натуралистердің) арасында қолдау табатынына сенімді болды [3, С. 024-028]. В.В.Бартольдтің Н.П.Остроумовқа жазған хатында: «Мен үшін бұл пікірдің дұрыстығы қуантарлық жайт, дегенмен бұл факт методологиялық көзқарас тұрғысынан да маңыздылығын жоймайды; Демек, тарихшылардың шындыққа қол жеткізу бағытында қолданатын әдістері натуралистердің тәсілдерінен кем түспейді, қайта натуралистер кейде қияли пікірге орын беріп жатады» - деп жазады [2, С.70].

Әмудария өзенінің қай арнаға құйғандығы туралы әртүрлі көзқарастар айтылып келген. Алайда, өзеннің Каспий теңізіне құйғандығы туралы пікірді жазба деректерді саралай келіп, алғаш рет ғылыми айналымға енгізген В.В.Бартольд болатын. Бұл туралы 1910 жылғы 15 қарашадағы Н.П.Остроумовқа жазған хатында ғалым: «Өзінің ғалым ретінде қарапайымдылығын сақтай отырып, мен үшін халықтың, ғылыми ортаның жұмыстарымның нәтижесін толық мойындап, қабылдағаны, барлық мақтау мен марапаттан артық» - деп жазады [1, С. 5-11].

1926 жылы 26 мамырда Константинополь кітапханаларындағы жұмыстары туралы баяндай отырып, ғалым Н.П.Остроумовқа жазған хатында: «Бируни еңбектерінің алғысөзінде Әмудария туралы жаңа деректер тауып алдым. Араб авторлары Узбойдың Сарыкамыс шатқалынан шығатынын білмеген және Балқандағы Узбой арнасын жалғасы деп ойлап, оны Әмудариядан бөлінген Хорезмнің жоғарғы оңтүстік шекарасы деп пайымдаған» - деп айтады [1, С. 5-11].

XX ғасырдың 50-жылдарында Әмудария шатқалы, Сарыкамыс пен Узбой аумақтарында жүргізілген көлемді археологиялық-географиялық зерттеулер нәтижесінде В.В.Бартольд үшін жұмбақ болған мәселелер басқа қырларынан танылып, оның одан әрі кешенді зерттеулер жүргізуіне себеп болды. Ол зерттеу мәселесінің хронологиялық шеңберін кеңейтіп, тарихқа дейінгі кезеңдерді де қамтыды. Неолит дәуірінде (б.з.д. IV – II мыңжылдықтарда) Узбой шатқалын адамдардың мекендеу фактілерінің табылуы бұл зерттеулердің маңызды жаңалығы болды. Кейінгі зерттеулерде белгілі болғанындай, энеолит пен қола дәуірлерінде Узбой шатқалын адамдардың мекендеу фактілері көрінбейді. Зерттеушілердің пайымдауынша, Узбой шатқалы б.з.д. I мыңжылдықта өмір сүруін тоқтатқан болса керек.

Алғашқы жазбаша деректер пайда болған тарихи кезеңдерде мынадай пікірлер пайда болды: «Антикалық кезеңде (б.з.д. VI – б.з. IV ғасырлары) Узбой шатқалын адамдардың мекен ету көрінісі одан әрі өзгерді. Антикалық кезеңде отырықшы тайпалардың қоныстану белгілері мүлдем көрінбейді». Антикалық кезеңде отырықшы тайпалардың қоныстары да, б.з. X ғасырында пайда болған Узбой шатқалымен өтетін сауда жолдары да жоқ» екендігіне куәлік етіледі. Бұл зерттеулерді жүргізуде В.В.Бартольдтің Стамбұл қаласынан тапқан 1025 жылы жазылған Бирунидің географиялық шығармасынан үзінді ерекше роль атқарады.

В.В.Бартольдпен келтірілген тарихи деректер, әсіресе XIII – XVI ғасырлар кезеңіне қатысты деректер кейінгі кездегі жаңаша зерттеулерде дәлелін тауып отырды, тек Узбой өзені ағысының жылдамдығы мен көлемі туралы деректер ғана сәйкес келмейді. Соңғы зерттеулерде: «Сарыкамыс өзені деңгейінің максималды түрде көтерілуі салдарынан суы аз мөлшерде және аз уақытқа Узбой өзеніне құюы мүмкін. Дәл осы уақытқа (1392 – 1417 жж.) шығыс авторларының Узбой өзенінің тасуы туралы маңызды деректері сәйкес келеді» [1, С. 5-11]. Ғылымның соңғы жаңаша тәсілдерін қолдана отырып, зерттеу жүргізген қазіргі тарихшылардың пайымдаулары, В.В.Бартольдтің жазбаша деректемелерді саралай отырып айтқан пікірлерімен дәлме-дәл келіп отыр.

В.В.Бартольдтің «Ежелгі заманнан 17 ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» атты еңбегі ғылыми сыннан өтсе де, уақыт сынына төтеп бере алған жоқ. Кейін әртүрлі сала мамандарының қатысуымен Хорезм жерінде жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде (С.П.Толстовтың археологиялық экспедициясы, т.б.) бірқатар мәселелер жаңаша зерделене бастады. Мәселен, Узбой шатқалының б.з.д. I мыңжылдықта жоғалып кеткендігі белгілі болды. Ал Әмудария өзенінің ағысы туралы пікірлер әлі де маңызын жойған жоқ.

О.Г.Большаков ғалымның «Ежелгі заманнан 17 ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» атты еңбегін саралай отырып, бірқатар толықтырулар енгізді. «Әмударияның төменгі ағысы туралы В.В.Бартольдтің пайымдаулары тарих сынынан өтті, дегенмен ол өзен Узбой арнасына XIII ғасырдан XV ғасырларға дейін құйып келген десе, О.Г.Большаков Әмударияның Узбой арнасына құюы бұдан да аз уақытқа созылды деп, оны XIY ғасырдың соңынан – ХУ ғасырдың басына дейін деп көрсетті. Сонымен қатар, Узбой шатқалындағы керуен-сарайлар туралы кейбір деректер қайта зерделеуді қажет етті, дегенмен ғалымның сүйенген жазба деректері шындыққа жанасып, дұрыстығы дәлелденді» [4, С. 94].

В.В.Бартольд «Ежелгі заманнан 17 ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» атты еңбегін жариялаған соң, бір жылдан кейін Петербург университетінің Шығыс тілдері факультетінің басылымында деректерге бай және кең көлемдегі Иран елінің тарихи географиясына арналған еңбегін жарыққа шығарды. Иран елі ғалымды бай тарихымен қызықтырса, бір жағынан оның Орта Азиямен шектес ел ретіндегі тарихтағы ролі назарын аударды. Иранның Орта Азиямен көп ғасырлық саяси және экономикалық байланыстары, мәдениетіндегі өзара ұқсас белгілердің болуы – В.В.Бартольдтің Иран елінің тарихын зерттеуінің бірден-бір алғышарттары болды. Академиктің Иранның тарихи географиясына арналған бірқатар еңбектері мен мақалалары «Шығармалар» жинағының VII томына топтастырылды.

Қазақстанның тарихи географиясына арналған ғалымның келесі іргелі еңбегі – «Түркістанды суландыру тарихына» атты зерттеулер жинағы. Бұл еңбек ежелгі және орта ғасырлардағы Орта Азияның суландырылуы туралы ғалым зерттеу жүргізген сол кезеңде қолжетімді болған барлық мәліметтерді қамтиды. В.В.Бартольдтің бұл еңбегінің тағдыры жоғарыда аталған бірінші еңбегінің тағдырына қарағанда өзгешелеу болды. Оны ғалымның «Мир ислама» журналының редакторлық қызметінен кетуіне байланысты 1912 жылдың 28 желтоқсанында Н.П.Остроумовқа жазған келесі бір хатында: «Мен жұмысыма қатысты сәтсіздігімді сабырлықпен қабылдадым және мазасыздыққа жол беріп, қол қусырып отыратын жайым жоқ. Кітап жазуда қазіргі қажеттілік үшін жазылған кітап болса да, оны кейінгі ұрпақ оқитын болғандықтан, кемшіліктерге мүлдем жол беруге болмайды. Жаңа ғана редакторлық жұмыстан қол үзгенім сол еді, басқа басылымнан өтініш түсті - В.И.Масальский мырза өзі басшылық ететін басылым атынан маған өлкені суландыруға қатысты өткен ғасырлардағы барлық басылымдарды талдап, жинақ шығару жөнінен ұсыныс берді. Іс жүзінде бұл еңбектің мәні зор болмақшы, кейін ол кезінде мұсылмандар тарапынан жойылған деп айтылып жүрген өлкенің жоғары деңгейдегі мәдениеті жайында дұрыс түсінік қалыптастыратынына сенімім мол» - деп жазғанынан көреміз [1, С. 5-11]. Бұл сөзінен ғалымның Орта Азия халықтарының мәдениеті жоғары деңгейде болған, орта ғасырларда арабтардың, монғолдардың шапқыншылығы кезінде көптеп қиратылған, жойылған дегенге күдікпен қарағаны байқалады.

Кітап бірінші дүниежүзілік соғыс басталған соң жария етілді, алайда әскери жағдайда шықса да мұндай еңбек елеусіз қалған жоқ. В.В.Бартольдтің 1915 жылдың 24 наурызындағы Н.П.Остроумовқа жазған хатында былай делінген: «Мұнда ерекше жаңалықтар жоқ, алайда қиын соғыс жағдайына қарамастан ғылым алға жылжып келеді. Менің жер бөлінісі Басқармасының тапсырмасымен шығарған еңбегім пайдалы іс болды, осы кітап арқылы олар археологияның суландыру жұмыстары үшін маңыздылығы мен бұл ұғымдардың тығыз байланыста екендігін түсінді. Хиуа хандығының зерттеу орталығының бастығы маған Өлке тарихының археологиясын зерттеуге қызығушылық танытып жүрген ғалымды қандай да бір мекеменің атынан қаржыландырып, іс-сапарға жіберу мүмкіндігін қарастыру жөнінен ұсыныс берді» [1, С. 5-11].

В.В.Бартольдтің ғылыми мұрасында «Түркістанды суландыру тарихына» еңбегі алдыңғы қатардан орын алады. Ол ортағасырлық суландыру жүйесінен толық хабар беретін бірден-бір іргелі еңбек болып табылады. Орта Азиядағы ежелгі және орта ғасырлардағы жерді суландыру ісімен шұғылдануға бет бұрған кез-келген зерттеуші осы еңбектің көмегіне жүгінеді.

Сонымен қатар, Бартольд осы еңбегін жазуда халықтық-шаруашылық сипаттағы мәселені шешуде өлкенің тарихи географиялық фактілерін пайдалы етуге тырысты, оған сол кезеңдегі басты мәселе – Түркістанды жасанды суландыру мәселесінің шешімін табуға ұмтылу фактісі тән болды.

Ғалым В.А.Ромодиннің пайымдауынша, В.В.Бартольдтің тарихи географиялық зерттеулерді жүргізуі барысында Н.В.Ханыков пен И.П.Лерхтің бағалы еңбектері негіз болып, жол сілтеуші қызметін атқарды, өйткені ғалым олардың еңбектерін өте жоғары бағалады. Сондай-ақ, В.В.Бартольдтің «Монгол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан» еңбегі мен А.В.Жуковскийдің «Каспий маңы өлкесінің көне ескерткіштері. Көне Мервтің қирандылары» еңбегінің арасында көптеген ұқсастықтардың болуы – олардың зерттеу жүргізуде бірдей тәсілдерді қолдануынан және біртекті мәліметтерді пайдалануынан болса керек [5].

Академик В.В.Бартольдтің Орта Азияның тарихи географиясына арнаған жоғарыда айтылып өткен ірі еңбектері – қазақ тарихын зерттеудегі мол мұрасы болса, оның Қазақстанның қалалары мен өзендері туралы мақалалары да бір төбе болып табылады. Атап айтсақ, оның бірқатары «Шығармалар» жинағының III томына енгізілген «Баласағұн», «Шу», «Тараз», «Түркістан», «Шымкент», «XIII ғасырдағы Түркістан өлкесі», «Ыссыккөл», «Іле», «Әмудария», «Әмударияның Каспий теңізіне құю мәселесі туралы» атты мақалалары.

В.В.Бартольд 1893-1894 жылдардағы Орта Азияға жасаған іс-сапарында Шу өңіріндегі археологиялық және сәулет ескерткіштерімен танысып, Баласағұн қаласының орнын тауып, оны зерттеудің тарихи мәні зор екенін жазған және осы жұмбақты шешуге өзі де әрекет жасаған. Бұған дәлел ретінде, оның ортағасырлық араб авторлары – Әл-Макдиси, Якут, Ибн ал-Асирдің деректерін талдай келіп, «Баласағұн» атты мақаласында «Баласағұн – Орта Азияда орналасқан қала, оның нақты тұрған жерін табу мүмкін болмай келеді. Көріп отырғанымыздай, қаланы, орысша Түркістан облысының батыс бөлігінен, қазіргі Жетісу аймағынан іздеген дұрыс, сәйкесінше Шу өңірінен, себебі қазірде бұл жерлерде көптеген қалалар болғандығы анықталып отыр», - деп жазғанын келтіруге болады [4, С. 355-357]. Алайда, ғалым ортағасырлық Баласағұн қаласын зерттеп, оның орнын табу мәселесін қазақ тарихы ғылымының өзекті мәселелері қатарына енгізді, оны анықтауға қажетті мәліметтердің жеткіліксіз екендігін мойындап, болашақтың еншісіне қалдыруды жөн көрді.

Егемен еліміздің төл тарихы мен мәдениетін зерттеп, дамыту мақсатында кейінгі жылдары жүзеге асырылған «Мәдени мұра» бағдарламасы еліміздің әлеуметтік-мәдени өміріне үлкен жаңалықтар алып келді. Солардың бірі ретінде белгілі тарихшы, археолог және этнолог ғалым Шәлекенов Уахит Хамзаұлының монографиялық еңбегінің жарық көруін айтуға болады. Профессор У.Х.Шәлекенов өз монографиясында 30 жыл бойы жинақталған құнды археологиялық жәдігерлер мен тарихи деректерге талдау жасап, көне қалалар туралы құнды мәліметтер береді. Әсіресе, ортағасырлық тарихи қала – Баласағұнның тұрған жерін анықтап, оның ортағасырлардағы түркі мемлекеттерінің әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени орталығы болғанын дәлелдеп берген [6].

Баласағұн қаласы туралы тарихи жазба деректер ортағасырлық ғалымдардың, саяхатшылардың еңбектерінде азды-көпті кездеседі. VIII-IX ғасырларда өмір сүрген Әл-Хорезми дүниежүзілік географиялық карта жасап, Шу, Талас, Жетісу өңірлеріндегі түрлі қалаларды картаға түсірген, олардың координаттарын белгілеген. Солардың ішінде Баласағұн қаласы да бар. Ортағасырлық ғалым Әбу-Райхан Әл-Бируни /X-XI ғ./ және араб саяхатшылары Ибн Хордадбек /IX ғ./, Әл-Хамадани /X ғ./, Әл-Мақдиси /X ғ./ өздерінің еңбектерінде Баласағұн қаласы жөнінен аздаған мәліметтер келтіреді.

Ортағасырлық тарихшылардың ішінде Баласағұн туралы жан-жақты мағлұмат берген – Махмұд Қашқари. У.Х.Шәлекенов «У-ХІІІ ғасырлардағы Баласағұн қаласы» деген еңбегінде М.Қашқаридың сызған дөңгелек картасы мен «Диуани лұғат ат-түрік» ғылыми мұрасынан көптеген деректер келтірген. М.Қашқари өзінің еңбегінде табиғи-географиялық жағдайды ескере отырып, Баласағұн екі таудың арасында орналасқан деген қорытынды жасаған. Олар Ақтөбе /Баласағұн/ қаласының солтүстік шығысында созылып жатқан Жайсан тауы мен оңтүстігінде Қырғыз Алатауы болса керек.

Ортағасырлық ғалымдардың зерттеулеріне қарасақ, Баласағұнды түркілер әртүрлі атаған. Соның ішінде М. Қашқаридың деректері шындыққа жанасады, ол бойынша қаланың аты екі сөзден тұрады: Бірінші сөз «бала» - «жас» деген ұғымды білдірсе, екінші сөз «сағұн» Түркеш мемлекетінде билеушілерге берілетін «Хақан» деген ұғымды білдіреді. Яғни, «Жас хақан» - Баласағұн қаласының этимологиясы. Сонымен қатар, М.Қашқаридың еңбегінде «Шу — Баласағұнға жақын шаһар...» деп жазылған. Тарихта белгілі, Түрік, Түркеш және Қарлұқ қағанаттарын және басқа да мемлекеттерді хақандар басқарған. М.Қашқаридың деректеріне сүйенсек, Батыс Түрік қағанатында VIII ғасырдағы атақты хақандардың бірі — Шу есімді хан болған. Ол Баласағұн қаласының жанынан жаңа қала салдырған және оны өз есімімен Шу деп атаған. Профессор У.Х.Шәлекеновтің ғылыми болжамдары бойынша, бір қаланы өзінің есімімен Шу деп, ал екіншісін Баласағұн, яғни «жас хақанның» қаласы деп атағаны жазба деректермен дәлелдене түседі. Ал бізге ортағасырларда әр қаланың өзінің жеке билеушісі болғаны тарихтан белгілі және билеушілер көптеген жағдайларда өзі салдырған, өзі билеген қалаларға өз есімін беріп отырған.

В.В.Бартольд деректерге сүйене отырып, Баласағұн қаласының мұсылмандық империядан тыс жерде жатса да, VIII ғасырдың өзінде мұсылмандық қала болғандығын айтады. «Низам аль-мульктін айтуынша, 942-943 жылдары қалада басқыншылар «кәпір түріктерге» қарсы соғысқа дайындық жүргізілген, кейін басқыншылар да ислам дінін қабылдаған. Илектер кейін Мәуереннахрды жаулап алған; бұл әулеттің ең бірінші билеушісі 955-956 жылдары өлген Сатұқ Боғра-хан болған. Ибн ал-Асирдің айтуынша, 960-961

жылдары 200 мың шатыр түрік халқы ислам дінін қабылдаған», - деп келтірген ғалымның сөзіне қарағанда, ортағасырда Баласағұн қаласының мұсылмандықтың алтын діңгегі болғанын көреміз.

В.В.Бартольдтің пайымдауынша, Баласағұн қаласы ортағасырда гүлденген қала болғанымен, XIV ғасырдың басына дейін өмір сүрген. Бұл туралы ғалым өзінің қалаға арнаған мақаласында «1218 жылы монғолдар шапқыншылығы кезінде Баласағұн қаласы қарсылықсыз беріліп, олардың тарапынан «жақсы қала» - Гобалық деген атқа ие болған, бірақ жергілікті тұрғындар арасында өз есімін сақтап қалған. Монғолдардың иелігінде болғанда қала есімі сирек айтылады. Мұхаммед Хайдар кезінде Шу өзенінің бойынан 1311-1312 жылдары қайтыс болған имам Мухаммед Факих Баласағұнның зиратын көруге болатын, сәйкесінше XIV ғасырдың алғашқы онжылдығында қала Баласағұн атымен белгілі болғандығын көреміз. Ал кейін Әмір Темірдің шапқыншылық соғыстары кезінде Баласағұн қаласы, сондай-ақ Шу, Іле, Талас өзендері бойындағы барлық қалалар туралы мүлдем айтылмайды. Демек, XIV ғасырдағы тақ үшін талас-тартыстар кезеңінде қала біржола жойылған болса керек. Мұхаммед Хайдардың деректері бойынша, XVI ғасырдың ортасында Баласағұн мен Гобалық есімдері тек деректерден белгілі еді, ал қаланың орны қазіргідей мүлдем белгісіз болды» деп жазады.

Шу алқабын 1927 жылы М.Е.Массон, 1938-1939 жылдары Л.Н.Бернштам зерттеді. Л.Н.Бернштам өзінің «Тарихи топографияға» атты еңбегінде Қырғызстандағы Тоқмақ қаласының оңтүстік батысында орналасқан ортағасырлық Ақбешім қаласын Баласағұн қаласы деп қате қорытынды жасаған. Алғашында осы пікірге «Көне Баласағұн қазбалары» еңбегінде Л.Р.Кызласов та қосылған, алайда осы қаланы бірнеше жыл зерттеген ғалым кейін өз пікірінен бас тартқан, себебі, оның ойынша Ақбешім X ғасырда өмір сүруін тоқтатқан. Осы пікірлердің қате екендігін өз мақаласында В.В.Бартольд үлкен сеніммен атап өтеді, бірақ бұлардың шынымен қате пікір екендігін У.Х.Шәлекенов өзінің ғылыми еңбегінде [7] жан-жақты дәлелдеп шықты.

У.Х.Шәлекенов «V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» деген ғылыми монографиясында Жамбыл облысының Шу ауданындағы Ақтөбе қонысының Баласағұн екенін дәлелдейтін М.Қашқари жазып кеткен тағы бір деректерге сүйенеді. Өзіміз көріп жүрген «Тасөткел» су қоймасының солтүстігінде 600 метрдей жерде орналасқан Әулиетау жоталары және қазіргі Жайсан тауы ол кезде Бақырлықтау /мысы көп тау/ деп аталған. Баласағұн қаласының темір, мыс өндіретін кен орындары осы Бақырлықтауда болғаны дәлелденіп отыр.

Баласағұн қаласындағы қазба жұмыстары кезінде табылған теңгелер жазба деректердің дұрыстығына көз жеткізеді. Нумизматиктер Р.З.Бурнашова мен О.И.Смирнов теңгелердегі «Шу» деген жазуды әртүрлі ғылыми әдістермен толық анықтады. Осы теңгелерді талдаудың нәтижесінде Баласағұн қаласын салдырған Түркеш мемлекетіндегі хақандардың бірі Шу екендігі дәлелденді. Сонымен бірге теңгедегі «Түркеш теңір хақанның теңгесі» деген жазу Баласағұн мен Шу қалаларында Шу есімді жас хақанның билік жүргізгенін анықтай түседі. Демек, Шу және Баласағұн қалаларының өзара жақын орналасқандығы және олардың билеушісі бір болғандығы тарихи деректермен дәлелденіп отыр.

Академик «Түркістан» және «XIII ғасырдағы Түркістан өлкесі» атты мақалаларында Түркістан ұғымының бұрындары белгілі бір тұтас территорияның аумағын көрсеткенін сипаттап жазады және әлі күнге дейін тарихи есімін сақтап қалған көне қаланың тарихи географиясына сипаттама береді.

В.В.Бартольдтің пайымдауынша, Түркістан сөзі парсы тілінен енген, оның мағынасы – «түркілер елі» дегенді білдіреді. Ғалым бұл аумақтың түркілер елі деп аталуы Түркістан аумағының Иранмен шектескен оңтүстік шекарасын сол кезеңде түркілердің мекен етуінен туындағанын жазады. Орта Азияда б.з. VI ғасырында пайда болған түркілер Окс өзеніне дейін (Әмудария өзенінің көне атауы) келген, сасанидтер кезеңінде түркілер елі Окс өзенінен солтүстікке қарай басталған. Табари айтқан аңыз бойынша Окс өзені түркілер мен парсылар арасындағы шекара болған. XVI ғасырда өзбектердің жаулап алуына байланысты Әмудариядан оңтүстікке қарайғы территория жаңадан Түркістан деп аталады. Патша үкіметі кезеңінде 1867 жылы Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды, оның орталығы – Ташкент қаласы болды. Кейін Кеңес Одағында «Түркістан» сөзінің этнографиялық сипаты жөнінен қолданылуы тысқары қалды. Революциядан кейін бірнеше жыл астанасы Ташкент қаласы болған Түркістан Республикасы өмір сүрді, алайда бұрынғы генерал-губернаторлығының территориясынан әлдеқайда кішірек болды, генерал-губернаторлықтың солтүстік бөліктері Қырғыз республикасына қосылды. 1924 жылы географиялық атаулар ұлттық негіздерді басшылыққа ала отырып бөлуге байланысты Өзбекстан, Түрікменстан, Тәжікстан республикалары деген атауларға ие болды, осы себептермен кейін бұл аумақ Орта Азия деп атала бастады [4, С. 518-520].

Сонымен қатар, Түркістан – Орта Азия мен Қазақстандағы ең көне қалалардың бірі. Ол туралы алғашқы деректер араб жазбаларында IV-IX ғасырлардан бастап Шавғар деген атпен кездесе бастайды. Араб тарихшы-географы Әл-Истахри ибн Хордадбек өз жазбаларында: "Көне Шавғар XI ғасырға дейін өмір сүрген де, XI ғ. бастап қала орталығы Ясыға көшті", - дейді. Бұл деректерді қазіргі біздің археолог ғалымдар да растайды.

Ал қорық ғылыми қызметкерлердің зерттеуі бойынша, Қытай санекрит жазбаларындағы деректерге қарағанда, Түркістан қаласы біздің дәуірге дейінгі II-III ғасырлардағы өмір сүргендігі және сол кездің өзінде ірі мәдени және рухани орталық болғандығы туралы болжамдар айтылып жүр. Мысал келтіретін болсақ, сол кездегі Қарахандық билеушілердің осында әкелініп жерлене бастауы, атап айтқанда, Отырар билеушісі Ілияс ханның жерленуі, тіптен Сайрамда туып-өскен Ахмет Иассауидің де Түркістан жерінде тұрып, осында жерленуі жайдан-жай емес екендігі анық.

XIV ғасырда, яғни А.Иассауи кесенесі салынғаннан кейін, Түркістан бүкіл түрік тілдес халықтардың діни орталығына айналып, "Хазрети Түркістан" немесе "Кіші Мекке" атанды. Бұл болжамды академик В.В.Бартольд да қолдайды. Оны ғалымның «Түркістан» мақаласында «Түркістан – өзбектер билігі кезінде пайда болған Сырдария өзенінің орта ағысындағы қала. Араб географтарының деректері бойынша, бұл жерде X ғасырда Шавғар деген қала болған, бұл қоныстың қалдықтары табылған жоқ. Әмір Темір кезінде XII – XIV ғасырларда бұл қоныстың атауы Иасы болған. Алғаш рет монғолдар шапқыншылығы кезінде анықталған Ахмет Иассауи ғибадатханасына байланысты қаланың мәртебесі артқан. Тамаша кесенені Әмір Темір түріктердің арасында ислам дінін енгізген адамға арнап салдырған, түріктер елін қорғаушы әулие Хазрет-и Түркістан деп аталған, қаланың атауы осы есімнен туындаған болса керек», - деген сөздерінен анық байқауға болады. Бұдан көретініміздей, ғалым Түркістанның ірі ортағасырлық қала болғанымен қатар, оның білім мен ғылымның, мүсылмандардың діни орталығы болғандығын мойындаған.

XV ғасырда Түркістан Сырдария өңірінің саяси және экономикалық орталығына айналып, 1598 жылы ол біржолата қазақ хандығының орталығы болады. Бұған дәлел – А.Иассауи кесенесі төңірегіне қазақ хандарының жерленуі.

Түркістан қаласы сонымен қатар ортағасырдың өзінде ірі білім орталығы болғандығы белгілі. Оның мәдени өмірінде дәруіш ақындардың, ислам дінін уағыздаушылардың да шығармалары үлкен орын алады.

Олардың қатарына Ахмет Иассауидан бастап, оның шәкірттері Сүлеймен Бақырғани, Ахмет Жүгінеки, Жүсіп Баласағұндарды жатқызуға болады.

Ғалым В.В.Бартольд «Түркістан» мақаласында И.Мушкетовтің «Түркістан», В.И.Масальскийдің «Түркістан өлкесі», А.И.Добросмысловтың «Сырдария облысының қалалары», М.Массонның «Қожа Ахмет кесенесінің салынуы туралы» еңбектерін пайдаланған.

Профессордың «XIII ғасырдағы Түркістан өлкесі» атты мақаласында XIII ғасырдың басында Орта Азия тарихындағы ең ірі оқиғаның бірі – монғол шапқыншылығы кезінде болған өлкедегі өзгерістер туралы жазған қытай саяхатшысы Чан-чуньнің деректері талданған.

В.В.Бартольд мақалада қытай саяхатшысы Чан-чуньнің жазбаларына жоғары баға береді: «Орта Азияның тарихын зерттеу үшін саяхатшылардың әңгімелерінің маңызы өте зор, себебі тарихшылар жазбаларында елдегі сыртқы оқиғаларға ғана тоқталып, оның ішкі өмірі туралы ештеңе айтпайды. Осы тұрғыда, географиялық шығармалар құнды болып табылады. X ғасырдағы араб географтарының еңбектерінен біз тек осы уақыттағы ортағасырлық Азия өмірі туралы жалпы түсінік ала аламыз. Ал X ғасырдан XIII ғасырға дейінгі елдің өмірі туралы толық сипаттаманы Чан-чуньнің саяхатына дейін ешкім бере алмады» [4, С. 237-243].

Ғалым мақаласында саяхатшы әңгімесінің тек Түркістан өлкесіне қатысты бөлігін ғана алып, қытай саяхатшысының Шу өзенін кесіп өтуінен бастап қазақ тарихына қатысты барлық жүрген жолының бағыттарын сипаттап жазады. Ғалым сипаттамасында қытай саяхатшысы Чан-чуньнің философ Лао-цзыдың ізбасарлары дао монахтарының әулетінен шыққандығын, оның даналығы туралы аңыз Шыңғыс ханға да жетіп, ханның онымен кездесуге асық болғандығын және саяхатшының Түркістан жеріне келгендегі басты мақсаты – ханның қанды соғыстарды жүргізуіне тоқтау салу, халықтың игілігі үшін қызмет етуіне ықпал ету болғандығын ерекше атап көрсетеді.

Шығыстанушының қазақ халқының қалалар тарихын зерттеудегі қомақты үлесі - «Тараз», «Шымкент» атты мақалалары деп айтуға болады. Бұл еңбектер – қазақ тарихының тереңнен басталғандығының, оның қойнауында сәулеті жарасқан қалалардың болғандығының, дала өркениетімен қатар қала өркениетінің дамығандығының жарқын көрінісі. Сонымен қатар, ғалым Тараз, Шымкент қалаларының ортағасырлық тарихи орнын дәл анықтап жазып, оларға сипаттама берді.

Тараз бұл – Орта Азиядағы Талас өзенінің және осы өзеннің бойында орналасқан қаланың арабша аты. А.Н.Бернштам жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде бұл қаланың Талас жазығындағы Жамбыл қаласының орнында болғаны расталды және оның гүлденген кезеңі XI – XII ғасырларда Қарахандар дәуірінде болғаны анықталды [4, С. 495-496]. Оған дәлел ретінде, Таразда сақталған әйгілі Қарахан кесенесін (X-XI ғғ.), қаланың оңтүстік-батысына таман 18 км жерде Айша-Бибі (XI-XII ғғ.) және Бабаша-Қатын (X-XI ғғ.) кесенелері сияқты ескерткіштерді айтуға болады. XVIII ғасырда бұл қала Әулие-Ата деп аталған. Кейін 1997 жылы 8 қаңтарда Жамбыл қаласына бұрынғы тарихи көне аты – Тараз атауы қайтарылды.

Монғолдар дәуірінде Тараз атауымен қатар Янги атауы қоса айтылып жүрді, алғаш рет бұл дерек ал-Омари жазбаларында кездеседі. Тарихи

жазбаларда Янги атауы жиі кездесіп, Мирхонд жазбаларында тіпті Янги-Тараз деп құрама түрде де жазылған. В.В.Бартольдтің «Ұлығбек» шығармасында Тараз қаласы Янги-Тараз деп келтірілген. Мұхаммед Хайдардың деректері бойынша, Янги – Тараз қаласының монғолша есімі болған, Мәуереннахрда Янги қаласынан шыққан адамдар тұрған, оларды «янгилиг» деп атаған. Бірақ бұл кезеңде Янги қаласы болмаған, оның орнында қираған үйінділер көп болған, олардың ішінен қайсысы Янги қаласына тиесілі екендігін ажырату қиын болған. Бұған қарағанда, Тараз қаласы XI-XII ғасырлар тұсында ірі қалалардың бірі, сауда-саттық пен өркениеттің орталығы болғандығын көреміз, оның қираған үйіндіге айналуы монғолдар шапқыншылығының зардаптары болса керек.

Шымкент – Сырдария өзенінің арналарының бірі Арыс өзеніне құятын Бадамның оң жақ жағасында орналасқан қала. Табиғаты тамаша қала Орта Азияның басқа қалаларынан климатының жылылығымен және зәмзәм суымен ерекшеленеді, мұнда жаз айларында Ташкенттен көптеген орыс отбасылары демалуға келеді. XIX ғасырдың соңғы он жылдығында Шымкент уезінде 17 орыс деревнялары болған, ал жергілікті елді мекендерден көптеген ескі үйінділерден тұратын тек Сайрам, немесе араб географтарының еңбектерінде Исфиджаб деп аталатын қоныс болған, патша үкіметі кезінде ол жылқы жәрмеңкесімен маңызды роль атқарған. Сонымен қатар, дәнді дақылдардан бидай егілген, ал 1897 жылдан бастап мақта плантациялары болған. Мақта егуден алғашқы жылдары 320 000 кг өнім алынса, кейін 800 000 кг өнім алуға дейін қол жеткізілген. Шымкент қаласының маңызы сантонин дайындалатын дәрілік шөп өсірілуімен халықаралық деңгейде жоғары болған, жылдық өнім Гамбург қаласына жіберіліп, онда әлем бойынша оның бағасы белгіленген [4, С. 563-564].

Шереф ад-дин Йездидің «Зафар-наме» шығармасында Шымкент – «Сайрам маңындағы қоныс» ретінде келтірілген, XVIII ғасырдың бірінші жартысында Сайрамды қалмақтар басып алғанда да осылай айтылған. Бұл аумақтың басты қаласы ретінде үнемі Сайрам қаласы айтылып жүрген, ал Шымкенттің қала дәрежесіне көтерілуі тек соңғы XIX, XX ғасырларда болса керек. 1864 жылы орыс әскерлері басып алған кезде Сайрам қаласын тып-типыл етіп қиратқан, осыдан кейін Сайрам қала ретінде тарих сахнасынан жойылған.

Бұл мақалада В.В.Бартольдтің тарихи негізде үлесі – Шымкент қаласының тарихи географиясына сипаттама беруімен қатар, оның патша үкіметі кезіндегі экономикалық орнына, тіпті қаланың дәрілік шөп өсіруден халықаралық аренаға дейін көтерілгендігіне тоқталуы болып табылады.

Академик В.В.Бартольдтің Қазақстанның тарихи географиясын зерттеудегі ролі, оның өзендер тарихын зерттеуімен арта түседі. Ғалымның «Шу», «Ыссықкөл», «Іле», «Әмудария», «Әмударияның Каспий теңізіне құю мәселесі туралы» атты мақалаларының қазақ тарихындағы мәні зор. Профессор мақалаларында өзендердің тарихи географиясын жазып қана қоймай, олардың ортағасырлық тарихына, географиялық және экономикалық маңызына тоқталып өтеді.

Шу – Теріскей Алатау тауынан бастау алып, Ыссықкөлдің батыс шетіне шамамен 6 км-ге дейін жақындап, бұған Күтемалды өзен тармағын бөледі, жоғарғы ағысы Қошқар деп аталады. Өзен Буам шатқалы арқылы өтіп, оңтүстікте Үлкен және Кіші Кебін, ал солтүстікте Ақсу және Курагаты өзен тармақтарымен қосылып, шамамен 920 км ағып өтіп, Сырдария өзені арнасынан 110 км қашықтықтағы Саумал-көл шағын өзеніне келіп құяды. Шу Сырдария облысының оңтүстік шекарасын Семей және Ақмола облыстарынан бөліп тұрады, шығысында жартылай Жетісу облысынан бөледі [4, С. 567-570].

Қытай тарихшысы Сюань Цзанның деректері бойынша б.з. VII ғасырында Шу өңірінде қоныстар мен сауда-саттық қала болған. Ол Шудан Әмудария жағасына дейінгі аумақты бірегей мәдени аумақ деп қарастырады. Сол кезеңде Шу өңірі арқылы Қытайдан Батыс Азияға қарай екі ірі сауда жолы өткен. Бұған дәлел ретінде, Шу өңірінің бірқатар қоныстары – Мерке, Ашпара географиялық атаулары сақталғандығын айтуға болады.

Көне араб деректері бойынша, бұл жерде бірқатар қалалардың болғаны туралы айтылады, мәселен Невакет, Суяб қалалары. Суяб қаласының ортағасырлық түркі мемлекеттері тарихында ролінің үлкен болғанын білеміз, ол мемлекет астанасы, ірі сауда орталығы да болған.

XIX ғасырға дейін әртүрлі тайпалар мекендеп, бір-бірінің орнын басып отырған Шу жазығында ислам діні тараған еді. Кейін бұл территорияны Қоқан ханы басып алып, Сырдарияның төменгі ағысынан Іле шатқалына дейінгі, Шу өзенінің Мәуереннахр жерінен өтетін тармағы бойындағы барлық көшпелі тайпалардың қоныстары пайда болды. Олардың арасындағы ірі қамалдар – Пішпек және Тоқмақ. Алайда 1860 жылы орыс әскерлері Қастек шатқалынан Шу жазығына өткенде екі қамал да басып алынып, қиратылған болатын. Пішпек қамалы қазіргі Қырғызстанның астанасы Бішкек қаласы болып табылады.

Іле – Орта Азиядағы ірі өзен. Оның екі қайнар бастауы Текес пен Күнгес Тянь-Шаньнің солтүстік жотасынан басталады, екеуі қосылған соң өзен Іле деп аталып, 930 км ағып өтіп Балқаш теңізіне құяды. Өзеннің ені кейбір тұста 1 км болады. Текестің жоғарғы ағысы мен Іленің төменгі ағысы Ресейге тиесілі, Күнгес, Текестің төменгі ағысы мен Іленің жоғарғы ағысы Қытайға тиесілі. Өзеннің көптеген салалары бар, олардың негізгілері, қытай территориясында – Каш, орыс жерінде – Шарын, Шілік [4, С. 433-434].

Іле алғаш рет қытайдың Тан династиясы тарихында б.з. VII-X ғасырларында келтіріледі, сол кезеңде маңызды жолдардың бірі – Қытайдан Түркістанға қарай жол Іле жазығы арқылы өтті. Іле өзені атауы кездесетін ежелгі мұсылман деректерінің бірі – Худуд ал-алам. Мұсылман деректерінде өзен Ила деген атпен кездеседі, бұл өлкеге ислам дінінің қалай келгені белгісіз, бірақ XIII ғасырда Іле өзені мұсылман әлемінің шекарасы іспеттес болған, оның шығыс аумақтарына тек монғол кезеңінде ислам діні келген.

Өзеннің бөліктері туралы деректер аз кездеседі. Күнгес атауы алғаш рет Шереф ад-дин Йездидің Темір жорықтарының тарихында келтіріледі. Ал Текес бұл кезеңде Теке деген атпен белгілі болады. Өзеннің екі сағасы да көшпенділер үшін жайылым ретінде жоғары бағаланған.

Ыссықкөл – түрік тілінде «жылы көл» дегенді білдіреді, Түркістанның басты тау өзені және әлемдегі ең ірі өзендердің бірі. Тянь-Шаньнің солтүстік жотасы Күнгеі Алатау мен оңтүстік жотасы Теріскей Алатаудан аққан өзендер Ыссықкөлмен қосылып, нәтижесінде 80-ге жуық үлкен және кіші тау өзендері пайда болады, оның ішінде бастылары – шығыста Түп, Жергалан, оңтүстікте Қаракөл, Қызыл-су, Жұқа, Барысқауын, Тон, солтүстікте Ақсу, Койсу. Ыссықкөл құрамы жағынан түзды өзен болып келеді [4, С. 437-439].

Ыссықкөл атауы деректерде әртүрлі айтылады, б.з. VII ғасырында Сюань Цзань оны Жэхай деп атаған, мағынасы түрік тіліндегі «жылы өзен» дегенмен сәйкес келеді. Худуд ал-алам және Муджмал ат-таварих шығармаларында Искук немесе Искул деген атпен кездеседі. Гардизи Исиг-кул десе, Шереф ад-дин мен Ибн Арабшах Иси-Кул дейді, Тарих-и Рашиди шығармасында Исиг-Кул делінеді.

Б.з.д. II ғасырдағы көне қытай деректері бойынша Ыссықкөл маңы көшпелі халық – үйсіндердің иелігінде болған. Б.з. VII ғасырында бұл жерлерде отырықшы қоныстар мен қалалар болғандығы туралы айтылады. Қытайдан

Батыс Азияға апаратын ірі сауда жолы Ыссықкөлдің оң жағалауы арқылы Бедел шатқалымен өтіп, Шу жазығына барған. Ыссықкөлдегі ірі сауда нүктесі – Барсхан болған, ол қазіргі өзеннің Барысқауын тармағымен сәйкес келеді. Ыссықкөл маңында жоғары деңгейде дамыған мәдениеттің дәлелі ретінде XII ғасырға жататын жазбалары бар Күнгеі-Ақсудағы мұсылман зиратын, 1907 жылы ашылған Жұқадағы несториандық зиратты айтуға болады. Ондағы жазбалар сирий және түрік тілдерінде жазылған.

Ыссықкөл маңының жайлы табиғаты үшін түрік және монғол көшпелілері бұл жерлерге жиі қыстайтын болған. Сонымен қатар оның қолайлы жағдайы туралы Орта Азияның әскери тарихында көптеген аңыздар сақталған. Ортағасырлық деректерден Ыссықкөл туралы толық әрі нақты дерек беретін Мұхаммед Хайдар шығармалары, оның деректері қазіргі Ыссықкөл өзенінің сипаттамасымен дәл келеді.

XVII – XVIII ғасырларда Ыссықкөл будда дінін ұстанған қалмақтардың иелігінде болған, оған өзеннен оңтүстік-шығысқа қарай жердегі тибеттік жазбалар дәлел бола алады. Ыссықкөлдің монғолша атауы Тэмурту-Нор, «темір өзен» деген мағынаны білдіреді. Оған Ыссықкөлге құятын көптеген өзендердің темір аралас құмды әкелуі себеп болса керек, одан қара қырғыздар пышақ, т.б. құралдар жасаған. Түрік халықтары өзенді тұздылығына байланысты Түз-көл деп те атаған.

В.В.Бартольдтің «Әмудария», «Әмударияның Каспий теңізіне құю мәселесі туралы» атты мақалалары оның іргелі еңбегі - «Ежелгі заманнан 17 ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» еңбегін жазу кезінде жарияланған болатын. Ғалым жоғарыда аталған ірі еңбегінде Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректерді жинақтап, оларды саралап, осы аумақтың тарихи географиясын, тарихын толық сипаттап жазған болса, ал мақалаларында Әмудария өзенінің географиялық орнын және оның ортағасырда қайда құйғандығы туралы мәселені ғана қозғайды және оның пайымдаулары географтарды, геологтарды ойландырып жүрген күрделі мәселенің шешімін тауып береді.

Шығыстанушы В.В.Бартольд Орта Азияның тарихи географиясына арнаған іргелі еңбектерінде Қазақстанның жер-су атауларының, қалаларының тарихи географиясын жазумен шектелген жоқ, олардың атауларының шығу тарихын, саяси-экономикалық ролін, ондағы тарихи оқиғаларды ортағасырлық деректерді талдау арқылы көрсетіп берді. В.В.Бартольд Орта Азия мен Қазақстанның тарихи географиясын зерттеуде ғылыми айналымға алғашқы болып ортағасырлық деректерді енгізді, мәселен «Худуд ал-алам» шығармасын айтуға болады. Ғалымның қалалар тарихы туралы еңбектері – қазақ тарихына қосқан сүбелі үлесі. Тарихи тағдырдың соқпағымен ортағасырлық Қазақстан қалаларының көпшілігі біздің заманға дейін жеткен жоқ. Олардың арасында кейбір қалалар басқыншылар тарапынан талқандалып, енді біреулері сауда жолдарының алшақтығы мен ауа райының өзгеріп тұруына байланысты қаңырап қалып отырды. Көптеген қалалардың тіршілігі тоқтап, олардың атаулары тарихи аренадан өшіп қалды. Дегенмен көптеген жазба деректерде бірқатар қалалардың атаулары сақталған. Академиктің Қазақстанның Түркістан, Тараз, Шымкент, Баласағұн қалаларына арнаған мақалаларында ортағасырлық географтардың, тарихшылардың еңбектерін зерделеп, саралау арқылы шынайы да дәйекті ой қорытуы оның ғылыми жетістігі, қазақ тарихына қалдырған мол мұрасы десек артық айтқандық емес. В.В.Бартольдтің ғылыми пайымдауларын одан әрі зерттеп, археологиялық деректермен салыстыру, дәлдігін анықтау тарихшы мамандардың ендігі міндеті болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Цитаты по Беленицкий А.М., Большаков О.Г. Предисловие. – В книге Бартольд В.В. Сочинения. Том III.
2. Лунин Б.В. Жизнь и деятельность академика В.В.Бартольда. Средняя Азия в отечественном востоковедении. – Ташкент: ФАН, 1981. – 223 с.
3. ЗВОРАО, том XIV, выпуск I, 1901.
4. Ромодин В.А. Азиатский музей. Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР. – Москва: «Наука», 1972.
5. Бартольд В.В. Работы по исторической географии. – Москва: Восточная литература, 2002. – 711 с.
6. Айдосов А.Х. Бернштамның қателігі. Баласағұн қаласы қайда болған. – Archive.turkystan.kz, «Түркістан» газеті.
7. Шәлекенов У.Х. V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. – Алматы: «Жібек жолы», 2007.

Муктар А.К., Жуматаева Г.Т.

Выводы В.В.Бартольда по гидронимам, топонимам и исторической географии Средней Азии

В данной статье анализируется ряд трудов академика В.В.Бартольда, посвященных гидронимам, топонимам и исторической географии городов Средней Азии. Труды В.В.Бартольда по исторической географии Средней Азии, основанные на средневековых исторических источниках, находят подтверждение в археологических исследованиях последних лет и не потеряли своей актуальности по сей день.

Ключевые слова: В.В.Бартольд, Средняя Азия, наука, историческая география, историческая истина, древний город, река.

Muktar A.K., Zhumataeva G.T.

Findings V.V.Bartold hydronyms, toponyms and historical geography of Central Asia

In the given article the works of academic V.Bartold are analyzed. They are devoted hydronyms, toponyms and historical geography of Central Asia cities. The works of V.Bartold on historical geography of Central Asia find confirmation in archaeological, research of the last years and have not lost the relevance nowadays.

Key words: V.V.Bartold, Central Asia, science historical geography, historical truth, ancient city, river.

ӨЖ 94(574) “17/19”:32.019.5

Ахметова Ұ.Т. - т.ғ.д., М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Бержанова Г.Е. - М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: Gulek_16_85@mail.ru

ҒАБДУЛҒАЛИ БАЛҒЫМБАЕВ – ЭТНОГРАФ

Аннотация. Мақалада «Торғай газетінде» редакторлық қызмет атқарған Ғабдулғали Балғымбаевтың этнографиялық зерттеулері сөз болады. «Торғай газеті» халық арасында кең таралған аңыз - әңгіме, ертегі, жырларды іздестіріп жинады. Оларды Ғ.Б.Балғымбаев өңдеп газет бетіне жариялады.

Түйін сөз: «Торғай газеті», Ғ.Б.Балғымбаев, этнограф, ғылыми зерттеулер, редактор, ертегі, мысал.

XIX ғасырдың аяғында Торғай облысының орталығы Орынбор қаласында «Тургайские областные ведомости» атты ресми газет шығып тұрды. Бұл басылымның алғашқы саны 1891 жылы жарық көрді. Оған дейін 90 – шы

жылдардың алдында жарық көріп тұрған «Оренбургский листок», «Оренбургское слово» атты орталық басылымдарынан өзге ел ішіне тараған жаңа экономикалық – шаруашылық өзгерістерге байланысты жаңалықтарды халыққа тез жеткізетін алғашқы басылымдардың бірі «Тургайские областные ведомости» газеті болды. 1895 жылдың 1 қаңтарынан «Торгай облысының ведомстволары» газетінің бейресми бөлімі жеке дара «Торгай» газеті атауымен жарық көре бастады. Газет шыққан күннен бастап саяси, әдеби - қоғамдық басылым ретінде көзге түсті. Газеттің бейресми бөлімі 1895 – 1909 жылдар аралығында шығып тұрған.

Қосымша бөлімі аптасына 2 рет, ал 1897 жылдан бастап аптасына 3 рет шығып тұрды. Бір жылда газет 50 немесе 52 номерден аз дана шығармады. 1895 – 1910 жылдар аралығында ол сан 154 – ке дейін жетті. Қалалық жерде тұратын тұрғындар үшін жазылу бағасы 3 рубль болса, ал алыс аймақтағы тұрғындарға 4 рубльге сатылды. 1895 жылы газетке жазылған адам саны – 1000 болса, 1896 жылы – 2000 оқырманға жетті. Басылымға алғашқы қазақша мақала 1892 жылдан бастап шыға бастады. Ал 1900 жылдан бастап басылым Б.Бреслина және Жаринова деген жеке баспаханаларда басылған.

Осы газеттің 1902 – 1907 жылдар аралығында қызмет еткен редакторлардың бірі Ғабдулғали Балғымбаев болатын. Ал оған дейінгі уақытта тұрақты мақала жариялап тұрған, қызметкері болатын.

Ол орыс тіліндегі материалдарды қазақшаға, қазақша мәтіндегіні орысшаға аударып отырған. Қазақстандық ғалымдар ағартушы Ғ.Б.Балғымбаев туралы зерттеулерде оның өмірінің Орынбордағы кезеңінде ағартушылық қызметімен қоса журналистік, публицистік, аудармашылық жұмыстарымен көзге түскенін атап өтеді [1, 88-98 б.]. Орынбор тарихшысы Д.А.Сафонов өз еңбегінде Г.Б. Балғымбаевтың «Торгай облысының ведомстволары» газетінің негізгі бөлімінде редакторлық қызметті 1902 жылдан 1907 жылдың 28 қаңтарына дейін басқарғанын көрсетеді [2, С.157].

Бұл ресми газеттің бетінде жоғары билік органдарының актілері, бұйрықтар, министрліктердің тапсырмалары, басшылардың хаттары, Торгай облысының әскери губернаторының жарлықтары мен бұйрықтары, қазыналық жарнамалар жарық көріп тұрса, бейресми бөлімде түрлі жаңалықтар, Солтүстік телеграфтық агенттің телеграммалары, Торгай облысына қатысты мәліметтер мен құжаттар, соттың шығарған үкімдері, жеке жарнамалар жарық көріп тұрды [3, С.10].

Бұл газетті саралай келе, газет шыққан кезеңнен бастап қазақ халқының тұрмыс - тіршілігі, өмірінен қызықтық материалдар, дін, сот ісі, әсіресе, газет оқырмандарын қызықтырған тақырыбы қазақтың тарихы мен этнографиясы болды. Ғабдулғали Балғымбаев редакторлық қызметі кезеңінде қазақтың этнографиясына көп көңіл бөліп, оларды газет бетіне шығарып отырды.

Солардың ішінде, 1897 жылы «Тургайская газетаның» №120 санында басылып шыққан «Султаны, тарханы, бии» деп аталатын тарихи анықтамалық мақаласында осы үш терминнің шығу тегі және ол атақтардың кімдерге берілу керектігі талқыланған. «Сұлтан» қазақ хандарының ұрпақтары болса, ал «Тархан» атауы ХҮІІІ ғасырдың соңына дейін көптеген деректерде кездеседі. Бұл атақты орыс үкіметі қазақтарды өз ыңғайына ұстау үшін беріп отырған. Ал билер атағы ерте кезден қазақ хандығы билік құрылымында белгілі деңгейде өз орны болған, халық арасындағы дау – жанжалдарды, яғни, құқықтық мәселелерді шешетін мемлекеттік деңгейдегі адамдар болған. Олар өз жұмысын тоқтатқан кезеңде бұл атаудан да айрылатынын атап көрсеткен [4, С.2-3].

Ал газеттің №86 санында Ғ.Балғымбаевтың келесі жариялаған материалы қазақ арасында кең тараған ертегілердің бірі «Итыгиль» болатын. Итыгиль бір байдың 10 ұлының ең кенжесі болады. Ол дүниеге келісімен өзінің ақылымен, батырлығымен көзге түседі. Ағаларымен бірге байдың бір үйдегі 10 қызының кенжесі Кенжекейге үйленеді. Ал екінші әйелін аларда ол шайтанның кедергілеріне тап болып, сол кедергілердің барлығынан аман өткен Итыгиль Тоқтамыс ханның қызын алып аман - есен еліне келеді [5, С.2-3].

Осы жылы жарияланған «О развалине Балгасын» атты А.Матовтың мақаласы газеттің №124 – ші, №125 – ші сандарында басып шығарылған. Балгасын қалдығы Ырғыз қаласының оңтүстігінде орналасқан Қарасор өзенінің бойында орналасқан [6, С.1]. Сол маңайдағы халықтың айтуы бойынша, Балгасын деген қала болған. Ал қалада атақты бір байдың әдемі қызы болып, ол ойламаған жерден ауырып қайтыс болады. Қызының қазасына налыған әкесі биік мұнара тұрғызады. Кейін осы мұнараға келген адамдар бұл жердің қасиетті жер екенін байқаған. Уақыт өте мұнараның сыртқы келбеті бұзылған. Зерттеушілердің айтуы бойынша, мұнара Әмір Темір кезінде салынған ескерткіштерге өте қатты ұқсас екенін жазып өткен [7, С.2-3]. А.Матовтың бұл мақаласын Ғабдулғали Балғымбаевтың газет бетіне беруіне негіз болған қазақ жеріндегі жер атауларының мән – мағынасын халыққа жеткізу болып табылады.

«Тургайские областные ведомости» газетінің 1897 жылғы №14 санында «Образцы киргизской народной словестности» атты мақала қазақ халқының сөз өнері туралы құнды мәліметтер береді. Жалпы қазақ халқының сөз өнерінің зерттелу деңгейі, олардың басылым беттерінде жарық көруі туралы айта келіп, көбінің халық аузынан жазып алынғандығы айтылған. Ғ.Балғымбаевтың жазуынша, қазақ халқының сөз өнері туралы мәліметтер Императорлық Орыс географиялық қоғамының, Қазан университеті жанынан құрылған археология, тарих, этнография қоғамының, Семей, Сырдария, Түркістан Статистикалық комитеттерінің басылымдарында, «Тургайские областные ведомости», «Тургайская газета», «Тургайская иллюстративная газета», «Оренбургский листок», «Оренбургский край», «Киргизской степной край» газеттерінде жарық көріп тұрды [8, С.2].

Газеттің осы санында «Молитва, употреблявшаяся у киргиз в старину после принятия пищи» (Астан кейінгі бата-Г.Б.) жарық көрген. Бата қазақша және орысша берілген. Қазақ халқында батаның түрі көп, Ғ.Балғымбаев жариялаған бата қазақтар арасында кең таралған түрі.

Е, құдайым онда, он жолыңа баста!
Қыдыр дары, Қыдыр ата қарық болар,
Қыдырдың өзі дарысын!
Жылқышы ата Қамбар!
Жарылқасын өзіннен басқа кім бар!
Шірендіріп жатқыз, қосылдырып тұрғыз,
Жаз жайлауын жаусыз ет,
Қыс қыстауын қарсыз ет,
Дүниеде мұңсыз ет,
Тамағын май ет!
Бәледен сақта, жәледен сақта! [9, С.3].

Ғабдулғалидың ерекше назар аударған мәселесі ертегілерді жинақтап оларды қағаз бетіне түсіру болды. Халық арасында кең таралған сондай ертегілердің бірі «Қарашаш қыз». «Тургайские областные ведомости» газетасының 1897 жылдың 15 мамырында №19 санында жарық көрді. Оның

негізгі мазмұнына тоқталар болсақ, ертеде бір бай болыпты. Ол жол жүріп бара жатқанда артында екіқабат бәйбішесі қалады. Өзінің орнына қалдырған уәзіріне әйелім ұл туса, сүйіншінді берем, қыз туса, басын шауып өлтірде, басын маған көрсет деп бұйырады. Уақыты келгенде әйелі қыз туып, уәзір қызды өлтіруге қимай, оны бір кемпірге жеті қабат жердің астында ұста деп беріп кетеді. Кемпір қыздың атын Қарашаш деп қояды. Бай қайтып келген соң, уәзірінен қызының басын сұрайды. Уәзірі өзінің айтқанын істемегесін, қызын өлтіруге өзінің баласын жұмсайды. Алайда, қызды өлтіруге барғандардың барлығы бірдей, қыздың ақылды, тапқырлығына таңқалып, ешқайсысы өлтіруге бата алмай, қайта келеді. Кейін әкесі қызының тапқырлығына таңқалып, қызын өз орнына таққа отырғызады [10, С.13-20]. Бұл ертегіні газет бетіне түсірудегі Ғабдулғалидың басты себебі, қазақ арасында осы тәріздес ерт ертегілердің көп болуында.

Мысалы, Ғ.Балғымбаев «Тазша бала» атты қазақ ертегісін «Тургайские областные ведомости» газетінің 1897 жылғы 15 мамырында жарық көрген №19 санында берген. Онда ел ішіндегі Тазша балаға қатысты көп кездесетін қызықты әңгімелерді жинақтап басқан. Ағартушы берген Тазша бала туралы мәтінге тоқталар болсақ, «Бір кемпір мен шалдың ұш ұлы мен бес ешкісі болыпты. Үлкен ұлы мен ортаншы ұлы өнер үйренеміз деп бір – бір ешкіден ұстап, үйлерінен кетіп қалады да, сол маңайдағы байға барып жалданады. Өнерші бай шалдың екі ұлын аштан өлтіреді. Үшінші ұлы Тазша бала да үшінші ешкіні алып, өнер үйрену үшін жолға шығады. Алайда, екі ағасы секілді алданып, байға жалшы болмай, керісінше, сол жерді қанап отырған баймен күресіп, оны жеңеді [11, С.7-13]», - деп ел ішіндегі бір нұсқасын жариялаған екен.

1896 жылғы «Тургайская газетаның» 30 қазанында №96 санында Ғ.Балғымбаев А.Е.Алекторов жинақтаған қырғыз ертегісі «Тулегеннің» бір нұсқасын басып шығарды [12, С.2].

Сонымен бірге, «Тургайская газетаның» 1897 жылғы №132 санында қазіргі кезге дейін таралған «Мудрый Аяз» [13, С.2-3], №133 санында «Предсказание чудесника» [14, С.2-3] ертегілерінің де бір нұсқалары жарық көрген.

Сонымен қатар, «Тургайские областные ведомости» газетаның 1894 жылғы 16 қаңтарындағы №3 санында халық арасында болған толқуларға байланысты қоқандықтар қолынан қаза тапқан сұлтан Саржан Аблаевты жоқтаған жырда жарық көрді. Бұл жоқтау халық арасында таралып кеткен болатын [15, С.4].

Тағы бір көп көңіл бөлінген қазақ халқының мақал – мәтелдері. «Тургайские областные ведомости» газетасының 1894 жылғы №5 санында Л.Исаков жинақтаған «Киргизские пословицы записанные киргизским поэтом Бибитом Даулбаевым и переведенные Л.И.» деп аталатын көлемді мақалада қазақ халқының ең мәнді мәтелдерін жинақтаған. Осы мақаланы газет бетіне басып шығаруда Ғабдулғали өз еңбегін сіңірді [16, С.7-8].

Л.Исаков пен Ғабдулғали Балғымбаевтың аудармасымен шығыс ертегісі «Керім» кең таралды. Бұл аңыз шығыс елдерінің арасында таралғандықтан, әр елде түрліше айтылады. Ғабдулғали бұл аңызды араб тілінен, қазақшаға, одан Л.Исаковпен біріге отырып, орысшаға аударылды. Бұл ертегі 1894 жылғы «Тургайские областные ведомости» газетінің 6 ақпандағы №6 санында жарық көрген [17, С.6-8].

Тағы бір ел аузынан жазып алынған қырғыз аңызы «Происхождение слово «Сарт». Бұл мақала осы жылғы газеттің 13 наурыздағы №11 санында жарық көрген. Л.Исаков мақаласында «Сарт» сөзінің шығу тегіне тоқталған. XV – XIX ғасырларда Орта Азия территориясында өмір сүрген халықтарды ортақ атау

«сарт» деп атаған. Кейін 1917 жылдан бастап, өзбектер мен тәжіктердің жартылай көшпелі халқын сарттар деп атау қалыптасқан. Негізінен «сарт» ежелгі түрік тілінен аударғанда «көпес» деген мағына береді. Мақала соңында сілтемесінде бұл атауды XIII ғасырда Пано Карпини қолданғанын, кейін В.В.Бартольд, Радлов, Шәкәрім Құдайберді ұлы, Махмуд Қашғари да өз еңбектерінде қолданғанын Ғабдулғали жазып кеткен [18 С.13].

1894 жылы газетте жарық көрген П.Юдиннің «Султан Каратай» атты мақаласының басылып шығуына Ғабдулғали Балғымбаев басылып шығуын қолдаған. Мақалада Кіші жүз территориясындағы Қаратай сұлтан басқарған толқу туралы жазылған. Бұл мақала газеттің №36 [19, С.8-10], 37 [20, С.6-8], 39 [21, С.9-10], 40 сандарында жарық көрген. Кіші жүз бірнеше көтерілістің ошағы болған аймақ. Сол көтерілістердің мақсаты, бағыты, барысы, нәтижесін осы мақалада айқын көрсетілген. Бұл көтеріліс өзінің алдындағы болған көтерілістің жалғасы болып табылады [22, С.5-8].

Тағы бір кең таралған ертегілердің бірі «Чудесный источник» қырғыз ертегісі болып табылады. Осы жылғы газеттің №47-48 санында жарық көрген. Ертегі тәрбиелік жағынан көп мән – мағына береді [23, С.16-17].

Торғай газетіне Ғ.Балғымбаевтың салт – дәстүрге байланысты жинақтаған мақалалары жарық көріп отырды. Айта кететін болсақ, Күдері ақынның «Қырғыздың (қазақтың) қайғысы» атты өлеңін айтуға болады. Бұл өлеңді Ғабдулғали қазақшадан орысшаға аударған. 1880 жылғы қазақ жерінде болған жұт туралы да айтылған [24, С. 349].

1896 жылы «Тургайская газетаның» 17 шілдесінде №81 санында жарық көрген «Значение и обряд присяги по народном обычаем киргизов» атты мақалада қазақ жеріндегі хан сайлау тәртібімен, дәстүрі туралы жазылған. Хан сайлау кезіндегі ханталапай, отпен аластау секілді салт – дәстүрлерге анықтама берілген [25, С. 2-3].

Келесі бір салт – дәстүрдің бір бөлшегі жерлеу рәсімі. 1897 жылғы Торғай газетінің №130 санында «Киргизская поминка» деп аталатын мақалада қазақ халқына тән жерлеу рәсімінің дәстүрлерінен хабардар етеді. Оның ішінде, әктеу, құбылаға басын беру, жаназасын шығару туралы орыс және қазақ тілдерінде жазылған [26, С. 2-3].

Торғай газетінің бетінде қазақ арасында айтылып жүрген мысалдарда орыс тіліне аударылып, қос тілде шығып отырды. 1897 жылы Торғай газетінің №134 санында «Мышь и змея» [27, С.2], «Бор и блоха» [28, С.3], №135 санында «Справедливый судья» [29, С.2-3], «Осел и суслик» [30, С.3], №136 санында «Лягушка и муравей» [31, С.2] атты мысалдарын айтуға болады.

Сонымен қатар, «Тургайские областные ведомости газетінің «Тургайская иллюстративная газета» деп аталатын қосымшасы жұмыс жасап тұрды. Бұл газетте жарық көрген мақаламен қатар, қасында суретті қосымшасы болды. XIV ғасырда өмір сүрген Әмір Темірге байланысты «Легенда о Тамерлане» деп аталатын көлемді мақала оқырмандар үшін құнды мәлімет болып табылды. Мақала 3 наурыз күні №10 санында жарық көрді [32, С.82-83].

Қорытындылай келе, XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы қазақ баспасөзі жеке қалыптасқанға дейін ресми мемлекеттік орыс үкіметінің газеті бола тұра, қазақ халқы арасына тарап, жергілікті қазақ ұлты туралы мәліметтер жарияланған кезең еді. Әрі халқымыздың тар жол тайғақты кезеңі туралы нақты тарихи мәліметтер алуға қазірде осы басылымды зерттеу арқылы мүмкіншілік туып отыр. Осындай аласапыран кезеңде ағартушы Ғ.Балғымбаев өзінің редакторлық қызметі арқылы қазақ халқының этнографиялық

туындыларын жинақтап, газет бетіне түсіруде қажырлы еңбек етті. Қазірде сол дәуірде басылым бетіне жарық көрген тарихи мұраларымызды қазақ ағартушысы, этнограф Ф.Б.Балғымбаевтың қажырлы еңбегінің арқасында жазба дерек ретінде ғылыми айналымға қосуга мүмкіншілік алып отырмыз.

Әдебиеттер :

- 1 Ахметова Ұ.Т. Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы (1887-1918жж.) Монография: - Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – 320 б. Соныкі, Ф.Б. Балғымбаев және Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясы // Отан тарихы, 2008. №2. - 88-98 б.
- 2 Сафонов Д.А. Периодика Оренбургского края. Выпуск 1. Первые сто лет. Оренбург «Оренбургская губерния», 2004. – 504 с.
- 3 Объявления//Тургайские областные ведомости. - 1893. №52 - 26 декабрь.
- 4 Султаны, тарханы, бии//Тургайская газета. – 1897. №120 - 10 октябрь.
- 5 Итыгиль (Киргизская сказка)//Тургайская газета. – 1897. №86 - 23 июль.
- 6 О развалине Балгасын//Тургайская газета. – 1897. №124 - 19 октябрь.
- 7 О развалине Балгасын//Тургайская газета. – 1897. №125 - 22 октябрь.
- 8 Образцы киргизской народной словестности// Тургайские областные ведомости. – 1897. №14 – 3 апрель.
- 9 Молитва, употреблявшаяся у киргиз в старину после принятия пищи (Астан кейінгі бата)//Тургайские областные ведомости. – 1897. №14 – 3 апрель.
- 10 Қарашаш қыз//Тургайские областные ведомости. – 1897. №19 – 15 май.
- 11 Тазша бала//Тургайские областные ведомости. – 1897. №19 – 15 май.
- 12 Тулеген (киргизская сказка)//Тургайская газета. – 1896. №96 – 30 октябрь.
- 13 Мудрый Аяз (киргизская сказка)//Тургайская газета. - 1897. №132 – 7 ноябрь.
- 14 Предсказание чудесника (киргизская легенда)//Тургайская газета. – 1897. №133 – 9 ноябрь.
- 15 Стихи сказанные после убийства кокандами Султана Саржана Аблаева женою его Бупай ханым//Тургайские областные ведомости. – 1894. №3 – 16 январь.
- 16 Киргизские пословицы записанные киргизским поэтом Бибитом Даулбаевым и переведенные Л.И. //Тургайские областные ведомости. – 1894. №5 – 30 январь.
- 17 Керим (восточная легенда) //Тургайские областные ведомости. – 1894. №6 – 6 февраль.
- 18 Происхождение слово «Сарт» (киргизская легенда)//Тургайские областные ведомости. – 1894. №11– 13 март.
- 19 Султан Каратай (к истории киргизских вольнений в Малой Орде)//Тургайские областные ведомости. – 1894. №36 – 4 сентябрь.
- 20 Султан Каратай (к истории киргизских вольнений в Малой Орде)//Тургайские областные ведомости. – 1894. №37 – 11 сентябрь.
- 21 Султан Каратай (к истории киргизских вольнений в Малой Орде)//Тургайские областные ведомости. – 1894. №39 – 25 сентябрь.
- 22 Султан Каратай (к истории киргизских вольнений в Малой Орде)//Тургайские областные ведомости. – 1894. №40 – 2 октябрь.
- 23 Чудесный источник (киргизская сказка)//Тургайские областные ведомости. – 1894. №47-48 – 27 ноябрь.
- 24 Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. - Казань, 1900. - 855 с.

- 25 Значение и обряд присяги по народным обычаям киргизов//Тургайская газета. – 1896. №81– 17 июль.
- 26 Киргизская поминка//Тургайская газета. – 1897. №130 – 2 ноябрь.
- 27 Мышь и змея// Тургайская газета. – 1897. №134 –12 ноябрь.
- 28 Бор и блоха// Тургайская газета. – 1897. №134 –12 ноябрь.
- 29 Справедливый судья// Тургайская газета. – 1897. №135 –14 ноябрь.
- 30 Осел и суслик// Тургайская газета. – 1897. №135 – 14 ноябрь.
- 31 Лягушка и муравей // Тургайская газета. – 1897. №136 – 16 ноябрь.

Ахметова У.Т., Бержанова Г.Е.

Этнограф - Габдулгали Балгимбаев

В этой статье рассматриваются этнографические исследования Габдулгали Балгимбаева являвшегося редактором и печатал на страницах «Тургайской газеты». В «Тургайской газете» публиковались мифы, сказки, поэмы и басни. Их Габдулгали Балгимбаев собирал опубликовал на обложке газеты.

Ключевое слово: «Тургайская газета», этнограф, научные исследования, редактор, сказка, басня.

Ahmetova U.T., Berjanova G.E.

Gabdulgali Balgimbaev – ethnographer.

In this article, be considered an ethnographic study Gabdulgali Balgimbaeva when he was editor of the newspaper's editorial Torgai. In the Torgay newspaper collected folk poems, tales, myths and fables. Gabdulgali Baldimbaev having them published on the cover of the newspaper.

Key words: newspaper Tyrgai, ethnographer, research studies, redactor, fairytale, fable.

ЭОЖ 94(574) "17/19":32.019.5

Ахметова Ұ.Т. - т.ғ.д., М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

Дакешева А.Б. - М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: akzila@mail.ru

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИЕТІ, АРХЕОЛОГИЯСЫ, ЭТНОГРАФИЯСЫ ТУРАЛЫ И.А.КАСТАНЬЕ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында қазақ жерін кешенді зерттеу бағытында іргелі жұмыстар жүргізген Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы, Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі және Императорлық Орыс географиялық қоғамының Орынбор және Түркістан бөлімдерінің белсенді мүшесі, жиырма жылдан астам Ресейде қызмет жасаған француз ғалымы И.А.Кастаньенің Оңтүстік Қазақстан өңірі тарихы мен этнографиясына қатысты ғылыми зерттеулері баяндалады.

Түйін сөз: Қазақ тарихы, XIXғ. аяғы мен XX ғ. басы, Ресей ғылыми мекемелері мен қоғамдары, француз ғалымы, Қазақстан материалдық ескерткіштері,Түркістан, ғылыми зерттеулер.

Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде империялық Ресейдің ғылыми қоғамдары мен мекемелерінің мүшелері Қазақстан аумағында кешенді зерттеу жұмыстарын кеңінен жүргізді. Солардың бірі - XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде археология, этнография, тарих ғылымдарына қатысты мол мұра жинақтаған француз ғалымы И.А.Кастанье. Мақаламызда ғалымның Қазақстанның оңтүстік бөлігіне қатысты ізденістері мен зерттеулеріне тоқталмақпыз.

Бүгінде И.А. Кастаньенің қалдырған ғылыми мұрасы өз құндылығын жойған емес. Ғалымның Орталық Азия тарихына арналған еңбектерін тарихшы С.Горшенина зерделеп, Францияда жарық көрген еңбектерін тізімдеп, ғылыми айналымға енгізді [1]. Француз ғалымының қазақ көне археологиялық ескерткіштерін зерделеудегі сүбелі үлесіне қазақстандық ғалымдар К.Л.Есмағамбетов пен Ғ.Исахан, Ұ.Т.Ахметова мақалалар арнады [2].

Өз заманының Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы, Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі және Императорлық Орыс географиялық қоғамы Орынбор және Түркістан бөлімдері сынды төрт бірдей ғылыми мекемеге мүше болып, белсенділігімен көзге түскен И.А. Кастаньенің бірқатар зерттеулері Оңтүстік Қазақстан өңірінің тарихи өткеніне, археологиясына, мәдениетіне, этнографиясына арналған.

1902 жылы Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясына қабылданып, 1904 жылдан бастап археологиялық қазба жұмыстарын жүргізуге рұқсат алған ғалым ағымдағы жылдың маусым айының басында Орынбордан Түркістанға қарай сапарға аттанады. Осылайша, Ж.Кастаньенің «Отчет о поездке в Туркестан» атты жұмысы дүниеге келеді. Бұл есебін 1905 жылы 9 наурызда өткен Комиссия мәжілісінде ортаға салады [3, С. 250]. Ғалым жұмысында Қазалыдан Перовскіге қарай жолда кездесетін мазарларды суреттейді. Атап айтсақ, қабырғасы сазбалшықтан соғылған төрт бұрышты және күмбез тәрізді төбесі бар Басқара мазарын, Сырдария жағалауындағы Майлыбас зиратын зерттейді [4, С. 183-185]. Кейін 1911 жылы Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы «Еңбектерінің» XXVI шығарылымында басылып шыққан «Қырғыз даласы мен Орынбор өлкесінің көне құрылыс ескерткіштері» атты еңбегінің «Мұсылмандық кезең» деп аталатын екінші бөлімінде И.А.Кастанье қазақ даласында кездесетін құлпытас ескерткіштерін жіті сипаттау барысында дуалдарының қабырғасы сәндік геометриялық өрнектермен безендірілген Сырдария облысындағы осы ескерткіштердің суретін орналастырады [5, С. 39-40]. Семеновский станциясына жақын жердегі жоғарғы жағы конус формалы болып келген мазарларда орнатылған тікбұрышты құлпытастарға назары ауады. Олардың өлшемдерін түсіріп, биіктігі 50-60 см және ені 10 см-ге дейін жететінін анықтайды. Құлпытас ескерткіштерінің бетіндегі араб әріптерімен бедерленген жазуларды суретке түсіреді [4, С. 186].

Оңтүстік өңірінің көне ескерткіштерін тануға деген қызығушылық ғалымды жаңа жолсапарларға жетелейді. 1907 жылдың 10 желтоқсанында өткен Комиссия отырысында И.А.Кастанье «Өлі қалалар Сунақ-ата, Беш-там және Қызыл-қала» атты баяндамасын жасап, көпшілікті Сырдария облысының Перовск уезі шегіндегі ежелгі қала жұрттарымен таныстырады [6, 208 б.].

Ғалым сапары барысында Шиелі станциясына жақын орналасқан Сунақ-ата және Бестам атты ежелгі қала жұрттары, Көккесене, Киютам сағаналары мен Қызыл-қала қамалын зерттеуді жоспарлайды. Сапарына жан-жақты дайындалған И.А.Кастанье көне шаһарлар жөнінде мәліметтерді ориенталист П.И.Лерх пен профессор В.В.Бартольдтің еңбектерінен табады. П.И.Лерхтың мәлімдеуінше, Сунақ-ата немесе Сығанақ қаласын Шыңғыс ханның ұлы Жошы 1219 жылы жаулап алып, түгелдей жермен жексен еткен [7, С. 41]. Осы өңірді сипаттауды жөн көрген ғалым 1907 жылы 12 қаңтарда «Туркестанские ведомости» басылымында жарық көрген Нехорошевтың мақаласын негізге алып, Сырдариядан бастау алған Төменарық өзені арқылы Сунақ-ата қала жұртының сумен қамтамасыз етілгенін жазады. Бұл қирандылардың ішінде екі күн жүрген И.А.Кастанье XII-XIII ғғ. керамика үлгілерінің жинағын іріктейді. Әр жерде

шашылып жатқан кірпіштер, гүлді ыдыстардың басы, әйнектелген түтікшелердің сынықтары, адам мен жануарлардың сүйектерін көреді. Бетіндегі жазуы мүлдем көрінбейтін бірнеше мыс теңгелерді тауып алады. Оған жергілікті шырақшы бетіндегі араб жазуы болар-болмас көрінетін әбден тотыққан бір мыс теңгені сыйға тартады [7, С. 42]. Ғалым Төменарықтан 8 шақырым жерде орналасқан Көкесене ескерткішінің сипаттамасын 1901 жылы 11 желтоқсанда жарық көрген Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі мүшелерінің Хабарламасынан табуға болатынын жазады. Үйірме мүшесі В.Каллаурдың мәлімдеуінше, Көкесене құрылысы күйдірілген кірпіштен салынып, көк түсті безендірулермен нақышталған. Ғимараттың бүліне түсуі уақытқа ғана емес, тұрғындардың кірпіштерін алып, пайдалануына да байланысты екенін баян етеді. Ғалым Бестам жұқанасының Қара-Мұрын таулары мен Шиелі станциясының ортасында, аталған бекеттің солтүстігіндегі шөл далада орналасқанын жазады. 1907 жылы 12 қаңтарда «Туркестанские ведомости» газетінде басылып шыққан Нехорошевтің «К переселенческому вопросу в Сыр-Дарьинской области» мақаласы негізінде Сунақ ата секілді Бестам жұрты да Төменарық өзенінің суын пайдаланғанынан хабардар болған И.Кастанье өзеннің ағу бағыты мен топографиялық жағдайын зерттеу арқылы берілген мәліметті нақтылайды. Қала атауының мағынасын ашу мақсатында В.Каллаурдың дерегіне жүгініп, бұл көне қорымның күйдірілген кірпіштен салынған бес тас ғимараттан тұруынан болуы мүмкін деп ой түйеді. Осы жерден кірпіштер мен қыш ыдыс сынықтарының табылуы бұрынғы құрылыстардың болғандығын дәлелдей түседі деген тұжырымға келеді. Қызыл қала қамалы Ферғанаға қарай жолда Шиелі арығына жақын 8 шақырым жерде, ал Бәйгеқұм станциясынан 17 шақырым жерде орналасқанын жазады. Сексеуіл басқан ежелгі қамалдың қабырғалары ғана сақталғанын өкінішпен баян етеді [7, С. 45-46].

Императорлық Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің мүшесі болған И.Кастанье 1906-1907 жылдары маусым айларында Ташкент теміржолының бойымен Сырдария облысында болып, осы өңірлердің флора-фаунасын, жер бедерін, ауа-райын, көнеліктері туралы мәліметтер жинайды. Осы сапарында Ташкенттен қайтар жолда шөлейт жерлердің өсімдіктер дүниесімен танысу үшін Қармақшыға жақын Жосалы станциясына төрт күн аялдайды. П.А.Федченконың деректерін тексеріп, кездескен өсімдіктер тізімін жасап нақтылайды. Ел аузындағы аңыз-әпсаналар негізінде Қармақшы мекенінің шығу тарихына үңіледі. Киелі саналатын Қармақшы ата және Шеке Нияз бейіттерін сипаттайды [8, С. 41-42]. Ғалым Қорқыт станциясынан 5-6 шақырым жерде Сырдария өзенінің жағалауында орналасқан Қорқыт ата мазарында болып, ескерткіштің ішкі бөлігінде бедерленген керуен, жылқылар, түйелер суреттерінің әулиенің өмірінен сыр шертетінін баян етеді [8, С. 44]. Қазақ жерінің оңтүстік бөлігіне екінші сапары кезінде Арыс станциясына аялдаған ғалым географиялық мақсаттармен қатар Сырдария, Арыс өзендерінің бойын жайлаған жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігі, өмір салтымен танысуға бел байлайды. Осылайша өзен суымен күн көрген қазақ отбасыларының үй-жайын зерттейді [9, С. 77]. Кейін Перовск уезінің оңтүстігіндегі Шиелі станциясына жеткен ғалым Сунақ ата көне жұртының орнында болған кездегі өз бақылауларымен бөліседі [9, С. 82].

1910 жылы И.Кастаньенің қазақ даласы мен Орынбор өлкесінің тарихы, археологиясы, этнографиясы, фольклоры, сәулет ескерткіштері жөнінде құнды деректерді жинақталған «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» монографиясы жарық көреді. Онда Сырдария өңірінің ескерткіштері, қорымдары, әулиелері, аңыз-әпсаналарына тоқталған ғалым археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің 1898 жылдан бері «Протоколы

заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии» беттерінде басылып шыққан мақалаларын кеңінен пайдаланады. Көне Отырар шаһарына қатысты үйірме мүшесі Г.Н.Лыкошиннің «Догадка о прошлом Отрара» мақаласын және осы жұмысқа байланысты жазылған В.В.Бартольдтің мақаласын қоса ұсынады. Үйірме вице-президенті Н.П.Остроумовтың тапсырмасымен А.Черкасов пен А.К.Кларенің сапарынан туган есептерін толықтай ұсынуден ғылыми қауымға салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік береді. И.Кастанье іргелі еңбегінде өзінен бұрынғы деректер негізінде Шымкент уезіндегі Баба-Ата, Сауда-кент, Құмкент қорымдарын, Перовск уезіндегі Оқшы-Ата, Көп-рабат, Абыз тас немесе Құттыкент, Ақтөбе, Урдакент, Балапан-төбе көне қорғандарын сипаттайды. В.Каллаур зерттеулеріне сүйеніп, Ашнас, Жем, Ішкі Өзгент қала жұрттарының атауын, өткенін баяндайды.

1912 жылы Орынбордан Ташкентте қоныс аударып, бірден археология әуесқойлары Түркістан үйірмесіне қабылданған И.Кастанье жаз айларында ғылыми ізденістерін одан әрі жалғастырып, Түркістан өлкесінің діні, фольклоры, этнографиясы мен спелеологиясына бойлайды. Үйірменің 1912 жылы 11 желтоқсанда өткен отырысында өзінің «Культ змей у различных народов и следы его в Туркестане» есебімен бөліседі. Онда ғалым көне заманнан бері қалыптасқан фетишизм мен тотемизм діни жүйелерінің бір көрінісі ретінде жыланға табыну салтын мифологиялық, этнографиялық, археологиялық материалдар негізінде талдайды. Түрік тайпаларында 12 хайуанаттан тұратын жыл санау жүйесінде жыланның болуымен де байланыстырады [10, С. 21]. Жыланға табыну рәсімінің Түркістанның шығыс бөлігімен жапсарлас жатқан елдер мен әлемнің барлық бөліктерінде таралғандығына көз жеткізген ғалым өзінің хабарламасын аяқтай келіп, табылған заттардың тым мардымсыздығынан аталған өлкеде бұл салтты толықтай болды деп айтудың қиындығын, алайда көршілес халықтардың ғұрыптарымен сәйкестендіре отырып салт-жора белгілерінің болуы мүмкіндігін болжамдайды [10, С. 27].

И.Кастаньенің Түркістан өңірін зерттеуге деген құлшынысы ғалымды археология әуесқойлары Түркістан үйірмесімен қатар Императорлық Орыс географиялық қоғамы Түркістан бөлімінің ғылыми-зерттеу қызметіне араласуға итермелейді.

1913 жылы 15 наурызда өткен Бөлім Басқармасының отырысында хатшы А.В.Панков француз ғалымының Түркістан өлкесінің тауларын этнографиялық және спелеологиялық тұрғыдан зерттеуі үшін жәрдемақы бөлуді сұраған өтінішін жеткізді. И.Кастаньенің бұл жолсапары Бөлім мүшелері тарапынан құпталып, этнографиялық және зоологиялық зерттеулер жүргізуде алдын-ала арнайы мамандардан нұсқаулар алу ұсынылады. Сонымен қоса 200 сом көлемінде жәрдемақы, фотоаппарат және Бөлім кітапханасынан кітаптар берілген болатын [11, С. 18].

Түркістан бөлімінің 29 наурыз күні ұйымдастырылған келесі отырысында Михаил Львович Юдин, Петр Николаевич Кулабухов, Иван Николаевич Иванов, Михаил Ильич Чейкин секілді бірқатар ғалымдармен бірге Иосиф Антонович Кастанье Императорлық Орыс географиялық қоғамы Түркістан бөлімінің тендей мүшесі болып қабылданады [11, С. 20].

Бөлімнің ғылыми қызметінде белсенділігімен танылған ғалым Орталық Азиямен қатар қазақ жерінің оңтүстігіндегі үңгірлерді зерттеуді қолға алады. Осылайша, өз ізденістерінің қорытындысын 1914 жылы 1 ақпанда оздырылған Бөлім мәжілісінде ұсынады. Француз ғалымы И.Кастанье «Современные успехи спелеологии и отчет о спелеологической поездке по Туркестану 1913 года»

тақырыбындағы кең көлемді баяндамасының бірінші бөлімінде спелеология ғылымының міндеттерімен және шетелдегі спелеологиялық зерттеумен таныстырады. Жұмысының екінші бөлімінде Ташкент уезіндегі Угама және Ангрэн өзендері жағалауларындағы екі үңгірде жүргізген зерттеулерін толық сипаттайды. Баяндама барысында ескі майшамдар, ыдыс сынықтары, адамдар мен жануарлар сүйектері, теңгелер секілді табылған заттарды, үңгірлердің суреттерін экраннан көрсетеді. Еңбектің үшінші бөлімінде ғалым Түркістанның барлық танымал үңгірлеріне тоқталады [11, С. 41].

1913 жылы жаз айларында Бөлім тапсырмасымен Түркістан өңіріндегі үңгірлер туралы мол мәлімет жинау мақсатында Сырдария облысына келген ғалым Әулиеата уезіндегі Сұғыты шатқалындағы үңгірлерді іздейді. Олардың бірінде болған Д.Л.Ивановтың қалмақтардың немесе монғолдардың ойылып жазылған таңбаларын көргендігін, В.П.Панковтың Әулиеата қаласынан 20 шақырым жердегі Бота-Мойнақ шатқалындағы бір үңгірдің қабырғаларынан қырғыз таңбалары бедерленгенін, жерастының ұзындығы 128 сажыннан асқанын, П.Комаровтың Шымкент уезіне сапарынан Боралдай үңгірі туралы мәліметтерді жинақтайды. П.Комаровтың «Боралдай жазулары туралы» мақаласы негізінде ағаш сатылы, металл қазандықты жұмбақ үңгірдің Боралдайға құятын Тәтті өзенге қарай, Үлкен-Төрдің шығысы бөктерінде орналасқанын жазады. Бұл жартасқа тек Жайлаушы қыратымен, Сарыбұлақ, Қараүңгір, Қайыршақтының бас жағымен ғана баруға болатынын баяндайды. Ходжент уезінің басшысы капитан Арцишевскийдің мәлімдеуінше, жартастағы адам бейнесі бедерленген петроглифтердің Майлықент болысына қарасты Қайыршақтысай жерінде кездескенін, топограф М.А.Кирхгоф дерегі бойынша Түркістанның солтүстігіндегі Перовск уезінде Сырдарияның оң тармағы Ақұйық өзенінің сол жағасында Бесарық станциясынан 60 шақырым жерде үш үлкен үңгірдің орналасқанын біледі. Олардан басқа Ақұйық өзенінен жоғары 6-7 шақырым жерде орналасқан төртінші үңгір туралы жазады. Осы мағлұматтар негізінде зерттеу жұмысын жүргізген И.Кастанье теміржол торабына жақын Арыс өзенінің жағасынан тағы бір үңгірді анықтайды. Шымкент уезінде киелі саналатын Шақпакатада болған ғалым үңгірді сипаттауда И.Ситняковский деректерін пайдаланады. Түрлі ауруға шалдыққан науқастар мен күрсақ көтере алмай жүрген әйел адамдардың үңгір ішіне түнеп, жалбарынып, құран бағыштаған соң жанына шипа тауып, сауығатынын хабарлайды [12, С.16-19].

И.Кастанье «Орынбор Оқу округының Хабаршысы» беттерінде жарияланған қазақ даласында тараған бақсы-балгерлік туралы мақалаларында Сырдария облысының Перовск уезі тұрғындарының әр түрлі рәсімдерін сипаттайды. Атап айтсақ, Ә.Диваевтың мақалаларына сүйеніп егіншілік кәсібімен шұғылданған отырықшы халықтың желді тоқтату немесе жел көтеруге қатысты ата-баба аруағын шақырып, түрлі өлең жолдарын айқайлап айту арқылы жүзеге асыратын ырым-ишараларын суреттеп жазады [13, С. 208-209].

Ғалым Қазақстанның Оңтүстігіндегі материалдық ескерткіштерді сипаттап, тізімдеп қана қоймай ол ескерткіштерге археологиялық зерттеулермен қатар, ел арасынан көне қалалар, қорымдар, үңгірлер, кесенелер және өзгелері туралы естіген аңыз-әңгімелерін хатқа түсіріп, жинап, оны бұрынғы зерттеулермен салыстыра өз пікірін білдіріп отырған.

Қорыта айтқанда, ХІХ ғ. аяғы мен ХХ ғ. басында француз ғалымы И.Кастаньенің Оңтүстік Қазақстанның мәдениеті, археологиясы, этнографиясы туралы жинақтаған зерттеу жұмыстарының халқымыздың тарихын, мәдениетін, этнографиясын тануда әлі де маңызын жойған жоқ.

Әдебиеттер

1. Горшенина С.М. Станный археолог Кастанье // Звезда Востока. – Ташкент, 1996. - №3. - с.146-159.; Центральная Азия в творчестве Жозефа-Антуана Кастанье. - Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Париж, 7.03.1997) // svetlana.gorshenina.free.fr/castagne_rus.html; Туркомстарис–средазкомстарис–узкомстарис: формирование институций и этноцентрический раздел культурного наследия Средней Азии // Этнографическое обозрение, 2013, № 1, стр. 52-68.
2. Есмағамбетов К., Исахан Ф. Гайак қаласында туып, қазақ даласын кезген француз // Егемен Қазақстан. – 2005. - 26 қаңтар; Akhmetova U.T. The history of Kazakhstan and Iosif Antonovich Kastanye / Modern Science: Problem and Perspectives. International Conference. Volum 4. Las Vegas, NV, USA. April15, 2013. Complied by: ICET, USA. 2013. С. 260-262; Ахметова Ұ.Т. Қазақ археологиясы тарихы және И.А. Кастанье //«Каспий өңірінің тарихи және әдеби мұраларын сақтау одан әрі дамытудың әзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми–практикалық конференциясының баяндамалар жинағы. – Атырау, 2010. - 151-156-б.
3. Отчет и протоколы заседаний Комиссии за 1905 г. // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. - Оренбург: паров. типо – лит. Ф.Г.Каримова, 1906. - Вып. 16. – 296 с.
4. Кастанье И.А. Отчет о поездке в Туркестан. // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. - Оренбург: паров. типо – лит. Ф.Г.Каримова, 1906. - Вып. 16. – 296 с.
5. Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. 28 таблиц, 77 рис. - Оренбург: Типография Тургайского Областного Правления, 1911. – 102 с.
6. Ахметова Ұ.Т. Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы(1887-1918жж.) Монография: - Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – 320 б.
7. Кастанье И.А. Мертвые города. Сунак-ата, Беш-там, Кызыл-кала. // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. Вып. 23. – Оренбург: паров. типо-лит. «Т-ва Каримов, Хусаинов и К», 1911. – 329 с.
8. Кастанье И.А. Отчет И.А.Кастанье по поездке его по Сыр-Дарьинской и Тургайской области вдоль Ташкентской железной дороги за 1906. // Известия Оренбургского отдела Императорского Русского географического Общества. Оренбург: 1900-1916 – вып. 21 – Оренбург: Типография Г.М.Мильберг, 1909. -186 с.
9. Кастанье И.А. Отчет И.А.Кастанье по поездке его по Сыр-Дарьинской и Тургайской области вдоль Ташкентской железной дороги за 1907. // Известия Оренбургского отдела Императорского Русского географического Общества. Оренбург: 1900-1916 – вып. 21 – Оренбург: Типография Г.М.Мильберг, 1909. - 186 с.
10. Кастанье И.А. Культ змей у различных народов и следы его в Туркестане. // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Ташкент: Типография Штаба Турк.воен.Округа, 1913.- Год XVIII.- Вып.1. – 54 с
11. Протоколы общих собраний и заседаний Правления Туркестанского Отдела Императорского Русского Географического Общества // Известия Туркестанского отдела Русского Императорского Географического Общества. Том X. Вып.2. 1915. / Под ред. Секретаря А.В.Панкова. — Ташкент: Типо-литогр. В.М.Ильина, 1915 г. – 103 с.
12. Кастанье И.А. Современные успехи спелеологии и мои спелеологические поездки по Туркестану 1913-1914 гг. // Известия Туркестанского отдела Русского Императорского Географического Общества. Том XI., Вып.2, Часть 2. 1915. / Под ред. Секретаря А.В.Панкова. — Ташкент: Коммерческая Электро-Типография Я.П.Эдельмана, 1915 г. - 90 с.

13. Кастанье И.А. Из области киргизских верований. Олицетворение стихий. Магические способы врачевания болезней. // Вестник Оренбургского учебного Округа [Текст]. - Уфа: электрическая Типо-Литография Т-ва Ф.Г.Соловьева и К^о (ред. М.А.Мирописев). №6, 1912. – 246 с.

У.Т.Ахметова, А.Б.Дакешева

Исследования И.А.Кастанье о культуре, археологии, этнографии Южного Казахстана

Статья посвящена фундаментальной исследовательской работе члена Оренбургской Ученой архивной комиссии, Туркестанского кружка любителей археологии, Оренбургского и Туркестанского отдела Императорского Русского географического общества, французского ученого И.А.Кастанье занимавшегося изучением истории, этнографией Южного Казахстана конца XIX начала XX века.

Ключевые слова: Казахская история, конец XIX и начало XX века, Российские научные организации и общества, французский ученый, материальные памятники Казахстана, Туркестан, научные исследования.

U.T.Akhmetova, A.B.Dakesheva

Researches of J.A.Kastanye about of South Kazakhstan's culture, archeology and ethnography

This article is about the investigations of Kazakh history, archeology, ethnography of French scientist J.A.Kastanye, who was the most active member of Archeology amateurs of Russian Imperial geography society, the commission of Orenburg Scientific archeological society. Working in Russia French scientist researched the history and ethnography of South Kazakhstan.

Key words: Kazakh history, the end of the 19th and at the beginning of the 20th century, Russian scientific society and places, a French scientist, Kazakh material monuments, scientific investigations.

УДК:339.9(574)

Науанова К.М., кандидат философских наук,
доцент ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: nauanova13@mail.ru

**КАЗАХСТАН И ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ: ОСНОВНЫЕ
НАПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ**

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы взаимодействия Казахстана и Европейского Союза в контексте «Стратегия нового партнерства на период до 2013 г.». Автор раскрывает цели и приоритетные направления взаимодействия Казахстана и ЕС в контексте их национальных интересов, делает акцент на геополитическом аспекте сотрудничества Казахстана со странами Европейского Союза.

Ключевые слова: Европейский Союз, стратегия нового партнерства, национальные интересы, геополитический аспект.

Основная задача Казахстана на современном этапе состоит в обеспечении условий для формирования общих стратегических подходов со стороны Евросоюза и России как по вопросам реализации «единого евразийского континентального проекта» с участием Казахстана в качестве основного субъекта управления, так и в отношении проектов по экономической интеграции Центральноазиатского региона. Формирование концепции взаимоотношений Европейского Союза с новыми независимыми государствами началось с момента принятия в декабре 1992 г. главами государств и правительств стран-членов ЕС Декларации о готовности содействовать процессу демократизации на постсоветском пространстве [1]. Соглашения о партнерстве и сотрудничестве СПС, подписанные в 1996 г. с Казахстаном, Кыргызстаном, Узбекистаном, подтвердили взаимную заинтересованность сторон в укреплении двусторонних контактов.

На начальном этапе сотрудничество Евросоюза с государствами Центральной Азии осуществлялось в рамках программы ТАСИС. Переход на принципиально новый уровень сотрудничества в отношении ЕС со странами Центральной Азии начался с момента официального утверждения в 2007г. проекта «Стратегия нового партнерства на период до 2013г.». И потому сотрудничеству с Европейским союзом, занимающим лидирующие позиции в мировой политике и экономике, во внешней политике Казахстана отводится особое место. Поддержание отношений нашей республики с ЕС на высоком уровне является приоритетным направлением внешней политики государства. Учитывая, что Европейский союз - единение равноправных и независимых государств, Казахстан строит двухуровневую систему отношений: с союзом в целом и с каждым государством в отдельности. При этом оба уровня взаимодополняют друг друга, что находит отражение в различных подписанных соглашениях и реализованных проектах. Важно отметить, что на данный момент Европейский союз проводит политику углубления интеграции, которая вступила в новую стадию с образованием Экономического и Валютного союза. На наших глазах повышаются политический вес и роль Европейского союза. Он решительно и последовательно реализует стратегию расширения на Восток. Для Казахстана приближение Европейского союза к границам стран СНГ - явление весьма позитивное и отвечает прагматическим интересам республики [4]. Можно предположить, что расширение ЕС послужит дополнительным фактором сохранения стабильности в регионе и на Евразийском континенте в целом. Наши отношения приобретают стабильный и долгосрочный характер: Казахстан нашел поддержку со стороны ЕС по таким вопросам, как здравоохранение, социальная сфера, научные исследования, проведение в республике реформ, становление рыночных структур и либерализация экономики.

На сегодня интерес ЕС к странам Центрально-Азиатского региона, и в частности к РК, также обусловлен еще двумя причинами: во-первых, в процессе реализации стратегических интересов ЕС в Центральной Азии главное внимание уделяется вопросам собственной энергетической безопасности. Диверсификация источников энергоносителей, наряду с развитием сильного внутреннего рынка и вопросами охраны окружающей среды, является одним из трех основных приоритетов европейской энергетической политики. Интерес к углеводородам Центральной Азии обусловлен возможностью создания альтернативы зависимости от ближневосточных месторождений, контролируемых США, и от российского энергетического диктата к 2030 г., когда Европа планирует импортировать уже 90% газа и 70% нефти, необходимых для внутреннего потребления; во-вторых, Казахстан играет новую политическую и экономическую роль в регионе в качестве проводника концепции «евразийского централизма», опирающейся на принципы единой континентальной безопасности во всех ее измерениях. Казахстан заинтересован в сотрудничестве с европейскими государствами по политическим, социальным, экономическим параметрам.

Особенностью современного этапа отношений Казахстана и Евросоюза является готовность обеих сторон к пересмотру имеющихся планов сотрудничества с учетом сложившихся трансконтинентальных реалий. Новые европейские инициативы в рамках Стратегии для стран Центрально-Азиатского региона направлены на укрепление всестороннего сотрудничества с Казахстаном как ключевой страной региона, ставящей перед собой задачи укрепления связей с ЕС и приобретающей новое качество в свете успешного

председательства в ОБСЕ; обеспечение европейской энергетической безопасности, диверсификацию энергетических поставок в условиях существующей опасности потери ведущих позиций ЕС на региональном рынке и согласование в связи с этим европейской энергетической политики с энергетической политикой стран региона; реализацию новой концепции регионального сотрудничества со странами Центрально- Азиатского региона в сторону развития отношений со странами-соседами, находящимися за пределами региона - Восточная Европа, Россия, Китай, Южная Азия. Азиатский вектор, по мнению экспертов, обеспечит комплексный взгляд на вопрос регионального партнерства в Центральной Азии, что поможет включить этот регион в более широкий геополитический контекст и обеспечить предпосылки для возникновения общей евразийской стратегии [6].

Для Казахстана Евросоюз является сегодня и остается в перспективе главным стратегическим партнером в вопросах обеспечения региональной - евразийской экономической безопасности. Поэтому «путь в Европу» для Казахстана предполагает, прежде всего, расширение евразийского пространства для стран Центрально- Азиатского региона, которые на основе скоординированной позиции по вопросам устойчивого развития региона смогли бы в перспективе перейти к реализации совместных европейско-центральноазиатских экономических проектов. На этот аспект целесообразно обратить внимание в процессе реализации проекта «продвинутого партнерства». Казахстана с Евросоюзом, необходимо также иметь в виду заинтересованность ЕС в членстве республики в ВТО. Казахстан и Европейский Союз готовы к новому этапу развития экономических отношений. Следует рассматривать казахстанскую стратегию в отношении ЕС как составную часть общей казахстанско-европейской стратегии экономического партнерства. Для этого необходимо предпринять следующие меры: скоординировать региональные позиции по вопросам европейского сотрудничества со странами Центрально-Азиатского региона; определить общие приоритеты экономического сотрудничества для перехода от двустороннего взаимодействия ЕС со странами региона к общерегиональному формату сотрудничества; сформулировать предложения для программы развития экономических отношений стран ЕЭП с ЕС; принять участие в разработке стратегии развития евразийской континентальной геоэкономики; обеспечить интересы стран Центрально-Азиатского региона в процессе формирования новых общеевразийских стратегических целей в сфере экономики [3]. Таким образом, Казахстан может стать равноправным партнером ЕС, что становится очевидным в условиях новой геоэкономической ситуации в Евразии и перспектив региональной интеграции в формате ЕЭП и Центрально- Азиатского региона.

Казахстан имеет четкую позицию по вопросам перспектив сотрудничества со странами Евросоюза, который остается его ключевым партнером. Казахстан и Европейский Союз взаимно заинтересованы в укреплении партнерства и готовы к пересмотру и корректировке экономических стратегий сотрудничества. Общие стратегические интересы РК и ЕС в Евразии связаны с двумя континентальными проектами, в реализации которых в той или иной мере заинтересованы обе стороны: единый Евразийский континентальный проект и проект единого интегрированного пространства в Центральной Азии. Для Казахстана важно скорректировать стратегические цели сотрудничества и пути их достижения в соответствии с предполагаемыми последствиями проводимой политики расширения ЕС, создания ЕЭП, а также перспектив экономической интеграции в

Центральной Азии. Реализация проекта «Единое континентальное экономическое пространство» не представляется возможным без участия Республики Казахстан и должна осуществляться поэтапно. Для РК основная задача первого этапа обеспечение условий для формирования общих стратегических подходов со стороны ЕС и РФ как по вопросам реализации «единого евразийского континентального проекта» с участием РК в качестве основного субъекта управления, так и в отношении проектов по экономической интеграции Центрально-Азиатского региона [2]. Важным итогом двусторонних усилий стало подписание 25 января 1995 года в Брюсселе Президентом Н. Назарбаевым и председателем Совета ЕС Л. Жюппе Соглашения о партнерстве и сотрудничестве между Республикой Казахстан, с одной стороны, и европейскими сообществами и их государствами-членами, с другой стороны (СПС), вступившего в силу 1 июля 1999 года. Этот важнейший документ закрепляет правовые основы многостороннего политического, экономического и культурно-гуманитарного сотрудничества с крупнейшим в мире экономическим интеграционным объединением. Для Казахстана его подписание явилось одним из крупных достижений проводимой на том историческом этапе политики поиска новых надежных экономических партнеров. По мнению руководства институтов ЕС, Соглашение о партнерстве является важным инструментом для будущего экономического и социального прогресса в Казахстане.

Таким образом, была заложена основа наших отношений, которые в настоящий момент приобретают все более динамичный характер. Кроме того, продолжается работа над формированием соответствующей договорно-правовой базы двусторонних отношений, включая торговлю сталью, текстильной продукцией, материалами и сельскохозяйственной продукцией. В 1997 году вступил в силу подписанный тремя годами раньше базисный договор по Европейской энергетической хартии. Этот документ имеет для Казахстана принципиальное значение прежде всего потому, что гарантирует недопущение дискриминации на рынке энергоносителей и способствует интеграции в мировое экономическое сообщество с соблюдением национальных торгово-экономических интересов.

Казахстан занимает незначительную долю в обороте ЕС, хотя является его основным партнером в Центрально-Азиатском регионе. По результатам 2012 г. на главных торговых партнеров ЕС - США, Китай и Россию приходилось 40% внешней торговли, или 14,1%, 8,6% и 17,3% соответственно. Доля Казахстана составила в 2012 г. 0,7% товарооборота ЕС. Для Казахстана ЕС является ключевым торговым партнером наряду с Россией, Китаем и Украиной, на долю которых сегодня приходится более 75% общего объема внешней торговли Казахстана. Отношения с ключевыми партнерами Казахстана носят стабильный характер, а отклонения в динамике товарооборота во многом связаны с изменениями мировой экономической конъюнктуры на рынке минеральных ресурсов. Страны ЕС занимают наибольший удельный вес в общем объеме товарооборота Казахстана. В 2012 г. удельный вес ЕС в обороте, экспорте и импорте РК составил 32,5%, 39,4% и 28,5% соответственно [4].

Характер торговых отношений с европейскими странами определяется, с одной стороны, зависимостью Европы от внешних энергетических ресурсов, с другой - неразвитостью казахстанского рынка промышленных товаров. При этом динамика торговых отношений между Казахстаном и Евросоюзом имеет разный характер. Так, за период с 2005 г. не наблюдается выраженной тенденции изменения удельного веса Европы в казахстанском экспорте и импорте, тогда как

в европейском товарообмене за этот же период сформировалась тенденция увеличения доли экспортно- импортных операций Казахстана, что может означать, с некоторыми оговорками, большую степень его заинтересованности в торговом сотрудничестве с европейской стороны. Основными европейскими торговыми партнерами Казахстана являются Италия, Франция, Нидерланды, Германия, Австрия и Великобритания. На их долю приходится 75,5% объема товарооборота РК с ЕС.

Крупнейшим европейским покупателем казахстанской продукции является Италия, на которую приходится 30% экспорта Казахстана в страны ЕС, основным европейским поставщиком товаров для Казахстана является Германия, доля которой в общем объеме казахстанского импорта составляет 26,3%. На долю европейской пятерки основных торговых партнеров Казахстана сегодня приходится более половины 50,7% притока иностранных прямых инвестиций в страну. В общей сложности поступление иностранных прямых инвестиций из стран ЕС определяет положительную динамику общего объема валового поступления ИПИ в Казахстан независимо от ситуации на мировом финансовом рынке, особенно это заметно в период с 2007 по 2009 г., когда поступление прямых инвестиций от других инвесторов имело тенденцию к снижению. Появилась тенденция к укреплению не только торгового, но и инвестиционного сотрудничества между Евросоюзом и Казахстаном, хотя резкий отток в последние годы казахстанского капитала вообще, и в частности в страны ЕС, лишь частично объясняется инвестированием в производственную сферу, так как основной объем вложений приходился на торговлю автомобилями и операции с недвижимым имуществом.

Торговые отношения ЕС с основными партнерами в значительной степени определяются его потребностями во внешних энергетических ресурсах, и Казахстан не является исключением, что подтверждается статистическими данными о товарной структуре экспорта и импорта ЕС с внешним миром и Казахстаном. Таким образом, наибольшая доля в товарной структуре экспорта и импорта стран Европейского Союза приходится на две товарные группы: машины, оборудование, транспортные средства 7 группа; минеральные продукты 3 группа. Следует отметить, что Казахстан становится все более активным участником мировой торговли. Однако в товарной структуре казахстанского экспорта в страны Европейского Союза по-прежнему основная доля приходится на минеральное сырье, что соответствует 89,3%, а в импорте из стран Европейского Союза в Казахстан наибольший объем составляют машины, оборудование и транспортные средства 55,2%. По обеим группам товаров казахстанская доля в экспорте и импорте со странами ЕС превышает их среднеевропейское значение. Это указывает, с одной стороны, на уже сформировавшуюся взаимную заинтересованность в упрочении сложившейся структуры товарообмена между Евросоюзом и Казахстаном и расширение потенциала сотрудничества, с другой стороны, на сырьевой характер экономики Казахстана, необходимость изменения отраслевой структуры и диверсификации экспорта в соответствии с Программой форсированной индустриализации казахстанской экономики. Так, за период с 2000 г. товарная структура экспорта и импорта Казахстана не претерпела существенных изменений, в основной номенклатуре экспортных товаров преобладают минеральные продукты, в импорте товары промежуточного промышленного спроса и инвестиционные товары. Тем не менее сложившаяся структура товарного обмена не отвечает экономическим интересам и перспективам Казахстана вследствие необходимости

реализации стратегических целей форсированного индустриально-инновационного развития. Евросоюз, напротив, экономически заинтересован в сохранении сложившейся асимметричной структуры товарооборота до решения проблемы зависимости его экономики от внешних энергоресурсов. Торговые отношения Казахстана и Евросоюза определяются перспективами развития европейского и казахстанского рынков, спецификой развития европейского спроса на энергоресурсы и особенностями международной специализации Казахстана. Сложившаяся структура товарного обмена не отвечает экономическим интересам и перспективам Казахстана. Евросоюз, напротив, экономически заинтересован в сохранении сложившейся асимметричной структуры товарооборота до решения проблемы зависимости его экономики от внешних энергоресурсов. Казахстану предстоит реализовать свои долгосрочные экономические интересы в Европе в соответствии с особенностями: стратегии ЕС в вопросах региональной интеграции; взаимного товарного обмена между РК и ЕС; казахстанской международной специализации и программы форсированного развития промышленности РК; европейской ситуации в сфере энергетики; современной политики евразийства. Таким образом, торговые отношения Республики Казахстан и Европейского Союза носят стабильный характер и имеют экономическое будущее, обусловленное характером развития европейского и казахстанского рынков, спецификой развития европейского спроса на энергоресурсы и особенностями международной специализации Казахстана.

Литература:

1. Резолюция Европейского Парламента по Казахстану от 23 ноября 2012
2. Арыстанбекова А.Х. Глобализация. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007.
3. Мухамеджанова Д.Ш. Казахстан и международные интеграционные процессы. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011.
4. Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации/Под ред. проф. П.А. Цыганкова. – М.: Альфа-М: ИНФРА-М, 2009.
5. Лэйн Д. Гражданское общество в странах ЕС: идеология, институты и продвижение демократии//Полис, 2012, №2.
6. Байков А.А. Идеологический компонент в эволюции Евросоюза//Полис, 2013, №1.

Науанова К.М.

Қазақстан және Еуропалық Одақ: экономикалық қатынастардың басым бағыттары

Мақалада Қазақстан мен Еуроодақтың «2013 жылғы дейінгі іскерлік қарым-қатынастардың жаңа стратегиясы» бойынша іс-шаралары қарастырылады. Автор Қазақстан мен Еуроодақтың қарым-қатынастарын ұлттық мүдде тұрғысынан және еліміздің геосаяси жағдайына қарай талдайды.

Түйін сөз: Еуропалық Одақ, жаңа әріптестік стратегия, экономикалық қарым-қатынастар, ұлттық мүдде, геосаяси мәселелері.

Nauanova K.M.

Kazakhstan and European Union: main areas of economic interaction

At this article are seen questions about Kazakhstan's and Europe Union's interaction in the context of a "New partnership strategy for the period until 2013 year.." The author reveals the objectives and priority directions of Kazakhstan's and Europe Union's interaction and Europe Union's interaction in the context of their national interests, focuses on the geopolitical aspect of Kazakhstan's cooperation with Europe Union's states.

Key words: Kazakhstan's and Europe Union's interaction in the context, new partnership strategy, Europe Union's interaction, national interests, geopolitical aspect.

УДК: 94.(574)

Сулейменова Г.Б. – кандидат исторических наук,
доцент ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: Suleimenova_G.B@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Мақалада Батыс Қазақстандағы 1920-30 жылдары өткізілген ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясаты туралы тарихи деректер негізінде бірқатар мағлұматтар келтірілген. Сол сияқты ауыл шаруашылығында ұжымдастыру жолында қайшылықтар мен қателіктер болғандығы құжаттар негізінде баяндалған.

Ключевые слова: историография коллективизации, репрессивно-административные методы, Пленум ЦК, колхозные движения, сельскохозяйственная производства, производительность труда.

В Казахстанской историографии проблема коллективизации изучена, но тем не менее она актуальна. Во –первых коллективизация - один из самых мрачных этапов политических кампаний. Эта кампания проводилась репрессивно-административными методами. Во-вторых в каждом регионе найдутся архивные данные, которые помогут раскрыть отдельные аспекты данной проблемы.

Кампания проходила в республике с большим напряжением, что объясняется специфическим характером казахстанской экономики. К 1926 году только четверть казахского населения занималась земледелием, 38,5 % разводили скот и 33,2 % – культивировали как скотоводство, так и обработку земли. Тем не менее, около 10 % казахов вели кочевой образ жизни, 2/3 – полукочевой, а это означало, что, выпасая скот, они переходили с места на место практически круглый год [1].

Учитывая экстенсивность животноводства, примитивную материально-техническую базу, отсутствие традиций крестьянской кооперации в прошлом, кочевой и полукочевой образ жизни степняков, ЦК партии наметил закончить коллективизацию в Казахской АССР в основном к весне 1932 года.

Идея коллективизации сельского хозяйства с самого начала была дискредитирована жесточайшим тотальным террором. Коллективизация форсировалась без учета местных условий, необходимой предварительной подготовки, преимущественно административными методами.

Коллективизация и одновременное оседание стали разрушать вековой уклад жизни аула до основания. Уничтожался не только класс казахского общества, рушились все устои, наработанные тысячелетиями кочевой цивилизацией.

Состоявшийся в ноябре 1929 года пленум ЦК ВКП (б) среди других прочих проблем обсудил вопросы развития колхозного движения и принял “меры для улучшения руководства перестройкой сельского хозяйства”. Пленум ЦК Компартии Казахстана в декабре 1929 года обсудил пути выполнения Пленума ЦК ВКП (б) и постановили, что необходимым условием проведения генеральной линии на коллективизацию является переход кочевников к оседлому образу жизни.

Если в 1928 году в Казахстане было коллективизировано 2 % всех хозяйств, то уже на 1 апреля 1930 года – 50,5 %, а к октябрю 1931 года – около 65 %. А ряд “маяков” колхозного движения перекрыл и эти показатели. Так в Уральском и Петропавловском округах на это время в колхозах числилось 70% имеющих хозяйств.

К началу осени 1931 года в Республике насчитывалось 78 районов (из 122), где коллективизацией было охвачено 70 % - 100% дворов [1].

Однако если количественные характеристики вызвали на всех уровнях иерархической отчетности чувство оптимизма, то их качественная ипостась порождала сомнения. Даже наиболее беспрекословные и готовые на все функционеры в своих комментариях для вышестоящих инстанций были вынуждены признать, что подавляющее большинство стремительно “организовавшихся форм социалистического производства” не выдерживают сколько-нибудь серьезной критики и могут считаться таковыми лишь весьма и весьма условно [2].

Работа по развертыванию колхозного движения получила широкий размах особенно после решений ЦК ВКП (б) от 5 января 1930 г. “О темпе коллективизации и мерах помощи государства колхозному строительству”.

Положительное воздействие оказывали на развитие колхозного строительства совхозы и машино-прокатные пункты. К 1930 году только в Уральском округе насчитывалось 13 совхозов, 20 машино-прокатных пунктов. [3]. В 1930-1932 годы в Республику поступило более 1600 тракторов, часть которых направлялась Уральскому и Гурьевскому округам [4].

В этот период большая помощь деревне оказывалась городом кадрами организаторов. Решением ноябрьского (1929) Пленума ЦК ВКП (б) в деревни было послано 25 тысяч рабочих, из них в Казахстан прибыло 1204 человек. Основная часть этих рабочих работала организаторами новых колхозов, председателями правления колхозов. Так, из прибывших в Уральский округ 83 рабочих – 31 были направлены организаторами колхозов [5]. Кроме этого на местах отбирались на руководящую работу в колхозах коммунисты, имеющие опыт организаторской работы. Зимой 1930 года Казкрайком ВКП (б) направил в район сплошной коллективизации на постоянную работу 200 человек, из них 40 человек – в Уральский округ. В самом Уральском округе на работу в колхозах было отобрано 100 коммунистов-активистов [6].

Широко разворачивалась сеть курсов колхозных работников. На краевых курсах председателей колхозов обучалось свыше 500 бывших батраков-казахов. В марте 1930 года окружные колхозные курсы окончили в Уральском около 100, в Гурьеве 55 человек [7].

Усилилась шефская помощь профсоюзов селу. Шефские ячейки фабрик, заводов постоянно посылали на село рабочие бригады. Так, весной 1930 года в оседло-земледельческих районах Уральского округа работало около 40 бригад, укомплектованных на предприятиях г. Уральска и нефтепромыслах Гурьева [8].

Х. М. Маданов в ряде своих работ указывает, что в проведении коллективизации допускались серьезные недочеты и искривления линии партии в колхозном строительстве. Эти искривления выражались в нарушении принципа добровольности вступления крестьян в колхозы. Так в Гурьевском округе в начале 1930 года имелось 1,5 % коллективизированных хозяйств, но уже в марте было охвачено 59 % крестьянских хозяйств [9]. В Уральском округе этот показатель достиг 74 % [10].

К концу 1929 и в начале 1930 года колхозное движение охватывает все аулы и деревни Уральского и Гурьевского округов. В феврале 1930 года Уральский округ целиком объявляется районом сплошной коллективизации [11]. В Гурьевском округе в число районов сплошной коллективизации были включены Яманкалинский, Испульский и Тенгизский районы [12].

Весной 1930 года, на основе достигнутых успехов колхозного движения, партия перешла от политики ограничения и вытеснения кулачества и байства к политике их ликвидации. В Уральском округе было ликвидировано 1525 хозяйств, их земля, скот, инвентарь были переданы колхозам [13].

В 30-е годы кулачество боролась против коллективизации. Поэтому центральные органы ВКП (б) усилили борьбу против кулачества. Была поставлена цель – уничтожить кулачество как класс. Выселение кулачества в Уральской области намечалось в пяти районах – Зауральный, Сламихинский, Чижинский, Тепловский, Каменский. В Гурьевском округе было уничтожено 420 кулацких хозяйств [8].

В Тенгизском районе уровень коллективизации достиг 100 %. В некоторых местах применялись силы в отношении тех колхозников, которые не вступали в колхозы. Например, в селе Каменка один из активистов за колхозное движение Евдокимов Р. пригрозил сельчанам, не вступавшим в колхоз. Угроза указывала на выселение из района. В Зауральном районе крестьянам, не вступившим в колхоз, не продавали товары первой необходимости (хлеб, соль, чай и др.).

К 1 июня 1933 года в Западно-Казахстанской области было 345 колхозов, 352 ТОЗов, которые объединили 81,6 % всех крестьянских хозяйств, кроме того, в области имелись 40 животноводческих, 4 зерновых совхозов, 3 МТС, 36 МСС [14].

Начало 30-х годов отмечено крайне многовекторностью официальной политики. Кочевники были первыми, кого определили в жесткие колхозные «артели», но состоявшийся летом 1930 года XVI съезд партии решил несколько ослабить жесткие условия коллективизации для полупустынных регионов. Была разработана более свободная программа, в соответствии с которой там предписывалось создавать не колхозы, а так называемые ТОЗы – товарищества по обработке земли, членам которого было разрешено иметь небольшое количество своего личного скота и птицы. В июне местные власти решили вернуть колхозный инвентарь и скот частникам в кочевых и полукочевых районах.

Но в ноябре 1930-го у крестьян снова отобрали все орудия сельскохозяйственного производства, а к июню следующего года и скот. К апрелю 1930 года 50,5% сельского населения силой было вовлечено в колхозы. Затем эта цифра упала до 29%, но уже к 1 октября 1931 года она достигла почти 65%.

Когда давление было немного ослаблено и казахам позволили забрать какую-то часть своего скота, они, конечно, воспользовались этой возможностью. С началом новой волны коллективизации в 1931 году многие попытались обойти закон, начав выпас своего скота в отдаленных оврагах и лесах. Тем не менее, с приближением зимы им приходилось забивать животных и до весны питаться мороженым мясом.

Из-за постоянных срывов намеченных программ, хронической нехватки скота, семян, инвентаря и строительных материалов власти терялись, бросались из крайности в крайность. Именно в те годы родилась порочная практика, в соответствии с которой колхозы то объединялись, то разъединялись в иллюзорной надежде, что эти революции помогут увеличить производство сельскохозяйственной продукции. Выходило же наоборот: убытки постоянно росли и достигали колоссальных размеров. Практически все - и те, кто были загнаны в колхозы, и те, кто временно избежали этой участи, остались без скота. Если в 1928 году было зарегистрировано 6 миллионов 509 тысяч голов крупного рогатого скота, то в 1932 году эта цифра упала до 965 тысяч. поголовье овец снизилось с 18,5 миллиона до 1 миллиона 386 тысяч. Размеры площадей, используемых под земледелие, выросли всего на 15-17%. При этом не произошло практически ни какого увеличения производства зерна и другой продукции земледелия.

В результате республика была ввергнута в тяжелейший кризис. На людей обрушились голод и эпидемии, усугубленные сталинскими репрессиями. Даже официальная статистика того времени не смогла скрыть, на сколько сильно пострадал Казахстан. Если по данным всесоюзной переписи 1926 года в республике численность казахского населения 3 млн. 963 тысячи человек, то по переписи 1939 года она едва дотягивала до 3 млн. 100 тысяч – цифры, явно преувеличенной. Впоследствии оказалось, что дела обстояли намного хуже. Жертвами голода и репрессий в 1932 – 1933 годы стали один миллион 750 тысяч человек, или 42% всей численности казахского населения республики.

Тотальные репрессии и голод вызвали массовый отток населения с насиженных мест. Только с января 1930г. По июнь 1931г. Снялось более 280 тысяч хозяйств – около 1 млн. 70 тыс. человек.

Начались массовые откочевки людей – они бежали в Китай, Монголию, Турцию, Иран, в республики Средней Азии и соседние российские регионы Поволжье, Урал, Сибирь. Это был ярко выраженный протест сельской бедноты против произвола и беззакония. Согласно новейшим данным, за эти годы республику покинуло около одного миллиона 100 тысяч человек. Более 600 тысяч казахов уже больше не вернулись на родину. Для других жизнь на чужбине оказалась еще более невыносимой, и они в отчаянии возвращались.

Голод и массовое уничтожение людей стали результатом экономической и политической безграмотности большевистских «переустроителей мира», бесконечных стратегических и тактических просчетов проводимого ими курса, а также полного незнания и нежелания знать казахский народ, его традиции и культуру. Но это еще и результат идеологически мотивированной бесчеловечной сталинской политики, к тому же значительно ужесточенной желавшими угодить «вождю народов» местными сатрапами.

Край, считавшийся крупной базой животноводства на востоке страны, оказался отныне и на долгие годы в числе второразрядных регионов. На 1 января 1933г. Республика насчитывала 4,5 млн. голов скота против 40,5 млн. голов накануне коллективизации.

ЦК Коммунистической партии 17 сентября 1932 г. Принял постановление «О сельском хозяйстве, и в частности, животноводстве Казахстана». В постановлении было указано на необходимость учитывать при проведении коллективизации уровень хозяйственного и культурного развития республики и степень подготовленности широких крестьянских масс. ЦК партии предложил в животноводческих районах Казахстана создавать товарищества по совместной обработке земли как переходную ступень к сельхозартели. Однако это постановление было принято тогда, когда разрушительные процессы зашли слишком далеко. В нем нет ни слова о голоде, лишениях народных масс, о катастрофическом падении животноводства и о причинах, их породивших. Работа по облегчению участи шаруа началась. Прежде всего, были ликвидированы искусственно созданные колхозы. В зерновых районах вместо коммун были организованы сельхозартели, а населению возвращены насильственно обобществленные скот и имущество.

В 1934 года неудачи коллективизации в Казахстане были по большей части списаны на нежелание кочевников переходить к оседлой жизни. В следующем, 1935 году уступки, связанные с программой создания ТОЗов, были отменены и хозяйства снова превратились в колхозы.

В результате принятых мер за годы второй пятилетки колхозы и совхозы Казахстана получили новейшую отечественную сельскохозяйственную технику. К концу второго года пятилетки на колхозных полях республики работало около

9 тысяч тракторов. Особое внимание было уделено подготовке кадров трактористов и комбайнеров.

К концу второй пятилетки в Казахстане было создано около двухсот совхозов. На полях республики работало около 24 тыс. тракторов, около 8 тыс. комбайнов. За период второй пятилетки заметно увеличилась посевная площадь и поголовье скота. Расширились посевы таких культур, как хлопок и сахарная свекла. В это же время в основном был завершен переход казахов от кочевого образа жизни к оседлому. На их хозяйственное развитие советское правительство отпустило 40 млн. рублей [1].

Трудно однозначно дать оценку коллективизации сельского хозяйства в Казахстане. С одной стороны, внедрение прогрессивных технологий, концентрация техники, более рациональное использование земли. Рост производительности труда – все это было по плечу крупным сельскохозяйственным предприятиям. С другой стороны – уравнильность, жесткая централизация, слабая личная заинтересованность. Постоянное подавление воли и инициативы личности – все эти факторы сковывали динамичное развитие сельскохозяйственного производства.

Литература:

1. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства». - Алматы, 1992.
2. История Казахстана: белые пятна. - Алматы, 1991.
3. «Красный Урал». 1939, 23 марта.
4. Казахстан. К IX съезду Советов. - Алма – Ата, 1935 г. - С. 66.
5. Архив президента РК.- ф.141.- оп. 1.- Д. 3490.- л. 13.
6. «Красный Урал». 1929 г., 28 ноября.
7. «Рабочая правда». 1930 г., 2 марта.
8. Маданов Х. «Организаторская и политическая деятельность Компартии Казахстана в период коллективизации сельского хозяйства (1928 – 1933 гг.)». (На материалах Уральской и Гурьевской парторганизации). Автореферат. Канд. диссертации. - Москва, 1971.
9. Государственной архив Атырауской области. Ф.2. - оп. 2. – д. 36. – л. 17.
10. Государственный архив Западно-Казахстанской области. Ф. 5. – оп. 1. – д. 274. – л. 9.
11. Государственный архив Западно-Казахстанской области. Ф.5. – оп. 1. – д. 274. – л. 24.
12. «Рабочая правда». 1930 г., 19 февраля.
13. Государственный архив Западно-Казахстанской области. Ф.5. – оп. 1. – д. 274. – л. 10.
14. Материалы по хозяйственному и культурному строительству Западно-Казахстанской области 1932 – 1934 гг. г. Уральск, 1934. - С. 51.

Сулейменова Г.Б.

Батыс Қазақстандағы ұжымдастыру мәселелері

Мақалада Батыс Қазақстандағы 1920-30 жылдары өткізілген ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясаты туралы тарихи деректер негізінде бірқатар мағлұматтар келтірілген. Сол сияқты ауыл шаруашылығында ұжымдастыру жолында қайшылықтар мен қателіктер болғандығы құжаттар негізінде баяндалған.

Түйін сөз: ұжымдастырудың тарихнамасы, қуғын-сүргін саясаты, ОК Пленумы, колхоздардың наразылығы, шаруалыр қозғалысы, ауыл шаруашылық өндірісі, өндіргіш күштер.

Suleymenova G.B.

The problem of collectivization of Western Kazakhstan

This article highlights the problem of collectivization of agriculture 1920 - 1930 years. It was mostly used materials of Western Kazakhstan.

Key words: problem of collectivization, agriculture 1920 - 1930 years, materials of Western Kazakhstan.

ӘОЖ:94.(574)

Байбулсинова А.С. – тарих ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: alfia_b11@mail.ru

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ХҮШ—ХІХ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫ РУХАНИ ОТАРЛАУ САЯСАТЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада патшалық Ресейдің ХҮШ-ХІХ ғасырлардағы Қазақстанда рухани - мәдени даму тарихы мен оның ерекшеліктері туралы жазылған ғылыми еңбектерге сипаттама берілген. Сонымен қатар, отаршылдық империялық саясат пен Кеңестік кезеңнен осы уақытқа дейін Қазақстанның ХҮШ-ХІХ ғасырлардағы рухани-мәдени жағдайы туралы жазылған еңбектерге тарихи сараптама беріліп, шолу жасалған.

Түйін сөз: патшалық Ресей, рухани-мәдени отарлау, II академиялық экспедиция, статистикалық мәліметтер, әскерилер мен шенеуніктер мәліметтері, мемлекетаралық байланыстар, кеңестік кезең құжаттары, тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеу т.б.

Қазақстанда Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ тарихының рухани - мәдени даму тарихы мен оның ерекшеліктері туралы жазылған ғылыми еңбектер саны көп емес және олардың барлығы дерлік орыс тілінде жазылған дүниелер. Оның үстіне, әртүрлі отаршылдық империялық солақай саясат пен Кеңестік идеологиялық үстемдіктің арқасында осы уақытқа дейін Қазақстанның ХҮШ-ХІХ ғасырлардағы рухани-мәдени жағдайы, оның дамуы жөнінде шынайы мәліметтер берілмеді. Оның ішінде халық ағарту жүйесі, ішінара сұлтан, ағамандар мен билердің өзара қарым-қатынасы, шиеленісті мәселелер деп саналып, өзінің тиісті ғылыми бағасын ала - алмай келеді. Мәселен, мектеп жүйесінің бір түрін зерттеліп отырған кезеңдегі орыс-қазақ мектептерін аяқ-қолын жерге тигізбей орынсыз мақтап қолпаштаса, екіншісін яғни діни мектептерді түкке алғысыз етіп, ешқандай білім бермейді деп көрсетілген еді.

Ресей империясының Қазақстанды отарлау саясаты сөз болған жерде, ең алдымен өлкенің патшалыққа қосылу мәселесі көтеріледі. Бұл тұрғыда жазылған әдебиеттер мен маңызды еңбектерді зерттеу жұмысының күрделілігіне қарай ірі үш кезеңге бөліп қарастыруды жөн көрдік:

1-кезең: 1731жылдан - 1867-1868 жылдардағы реформаға дейінгі аралықта жүргізілген Қазақстанды саяси тұрғыдан барлау экспедицияларының жұмыстары барсында жазылған қолжазбалар, мәлімдемелер, күнделіктер, статистикалық мәліметтерді қамтиды.

2-кезең: 1867-1868 жж. реформадан - 1917 жылғы қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде жарық көрген тарихи, саяси-экономикалық, геотопонимикалық, ғылыми ізденістер негізінде жазылған еңбектерді құрайды.

3-кезең: Кеңестік дәуірдегі зерттеу еңбектері (1917-1991 жыл тамыз).

4-кезең: Тәуелсіз Қазақстан жағдайында жарық көрген зерттеулер (1991 жылғы желтоқсаннан күні бүгінге дейін).

Шығысқа алғашқы қадамдар қазақ жерін, оның тұрғындарын барлау жұмыстарынан басталды. Ресейдің Орталық Азиямен нақты қарым-қатынасының басталған кезеңі белгісіз. Алайда, орыстардың Солтүстік Азияны жаулауы ХҮІ ғасырдан басталады. Өйткен, қазақ елі, оның тұрғындарының шаруашылығы, мәдениеті, басқару құрылымы туралы алғаш анықтамалар, негізінен, ХҮІ ғасырдан бастау алады. Осы мерзімнен бастап Ресей империясы мен Қазақ хандығының арасында саяси әрі мәдени мемлекетаралық байланыс орнатылады. Бұл тұрғыда 1517 және 1526 жылдары Мәскеуде сапармен болған Герберштейн өзінің жазбаларында Қазақ ордасы туралы бастапқы анықтамалар береді. 1558-1559 жылдары Бұхарада болған ағылшын Дженкинсон Орта Азиялықтар, оның ішінде ташкенттіктер мен қазақтардың қарым-қатынасы туралы, ал ІҮ Иванның ноғайлардағы елшілері Данила Губин (1534 ж) және Семен Мальцев (1569ж) қазақтардың ноғайларға шабуылы туралы жазған мәліметтерінде екі ел арасындағы байланыстарды арттыруға себепші ретінде атауға болады [1,12 б.]. Бұл елшілер қазақ халқы жөніндегі алғашқы мәліметтерді жеткізді. Одан әрі 1581 жылы казактар әскері Сібірде Көшімді талқандағаннан кейін Ресейдің Қазақстанды бағындыруына нақты негіз жасалды. Міне, осы кезден бастап Қазақстан мен Батыс Сібірдің түрік тайпалары өздерінен анағұрлым күшті, көпжанды, "мәдениетті тайпалар" славяндарға бағынуға болады деп көрсетіледі сол кездегі патша өкіметінің отарлық саясатының түпкі мақсатын көрсеткен бас штаб подполковнигі Грудзинскийдің жазбасында [2, 8 б]. Нәтижесінде ХҮІ ғасырдың аяғы - ХҮІІ ғасырдың ІІ жартысынан бастап Ресей империясы өзінің бағындырған жерлерін заңдастыру және бұл өңірлерге тұрақтандыру мақсатында жаңа әскери бекіністер, қоныстар салуға кірісті. Атап айтқанда, ХҮІ ғасырда Түмен, Тобыл, Верхотурье, Тара, ХҮІІ ғасырда Томск, кейін Жайық қаласының негізі қаланды. Ал ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардың басында қазақ-жоңғар қатынастарының күрделенуіне байланысты қазақ даласын қоршап, бекініс, қамалдарды көптеп салу, оларды мықтап орнықтыру мәселелері алға қойылды. Дәл осы кезде қазақ өлкесін отарлау жоспарын іске асырудың қолайлы сәті туды. Жеделдетіліп қазақ жеріне әскери барлау экспедицияларын аттандыру жоспарланып, оларға қазақ хандығының жерін, оның көлемін, тұрғындарын, әскери-саяси жағдайы мен әлеуметтік-экономикалық құрылысын зерттеу мәселелері қатаң тапсырылады. Осындай мақсатта 1734-1737 жылдары алдымен Орынбор өлкесін игеру бағытының негізін қалаған И.К.Кирилловтың экспедициясы өз жұмысын бастайды. Нәтижесінде экспедиция басшысының Орынбор өлкесінің халқы мен шаруашылығы туралы "Цветущее состояние Всероссийского государства" [3] атты еңбегі жарық көреді. Еңбекте Ресей мемлекеті мен оған бағынышты аймақтардың (оның ішінде Батыс Сібір, Батыс Қазақстан) экономикалық-географиялық және шаруашылығы туралы статистикалық мәліметтер келтіреді. Бұл мәліметтерді Орынбор экспедициясының белсенді мүшесі, осы өлкеде 42 жыл қызмет жасаған П.И. Рычковтың еңбектері толықтырады [4]. П.И. Рычковтың "Орынбор топографиясында" Орынбор өлкесінің халқы: қазақ, башқұт, қалмақ т.б. шаруашылығы, көші-қоны, ру-тайпалық құрамын жаза отырып, Кіші жүздің Ресейге қосылуы туралы баяндайды. Еңбектің патшалықтың отарлау саясаты тұрғысында жазылғанына қарамастан сол кезеңдегі қазақ халқының шаруашылығы мен мәдениеті жөнінен мол мағлұматтар келтіреді. Оның "Орынбор тарихында" Орынбор губерниялық кеңесінің деректік мәліметтерін молынан қамтиды. Еңбектегі патша грамоталарымен нұсқаулары, мәлімдемелер қорынан Кіші жүздің саяси тарихынан және Қазақстанды отарлау саясатының

барысын, оның басты бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді. П.И. Рычков бұл еңбегінде Орынбор әкімшілігі басшылары қызметтеріне талдау жасайды. Сол сияқты Кіші, Орта жүздегі саяси жағдайларға қазақ азаматтары қарым-қатынасына көп көңіл бөледі. ХҮІІ ғасырдың ортасынан қазақ халқының тарихы, мәдениеті туралы мәліметтерді Ресей Ғылым Академиясы жинақтауды қолға алады. 1733-1743 жылдары қазақ жеріне бірінші, ал 1768-1774 жылдары Қазақстан, Сібір, Орта Азияға екінші Академиялық экспедиция аттанады. Құрамында И.Г. Георги, П.С. Паллас, И.П. Фальк тб. ғалымдар қызмет жасады. Экспедиция соңында ғалымдар көрген, білгендерін өздеріне тапсырылған жүктеме-нұсқау негізінде зерттеу еңбектерін жазып қалдырады. Олардың ішінде Г.Георги өз “Баяндауында” [5] түркі тілдес халықтар арасынан қазақтарға айрықша назар аударады. Қазақтың рухани мәдениеті туралы “олардың аңғал, өте сенгіш” мінезін алға тарта отырып, олардың қазақтардың қазіргі ішкі алауыздығын пайдаланып орыстандыру саясатын тездету керектігін ұсынады [5, 5 б.]. “Кіші және Орта жүздің арасында талас-тартыс, қырқыстың себебі: ортақ мәдениеттің, тұрақты діннің болмауы” - деп түсіндіре отырып, оларды өзге ұлттар (башқұрт тб.) сияқты орыстандыру, шоқындырудың қажеттігін еске сала отырып, оны қажетті табиғи құбылыс деп түсіндіруге тырысады [5, 6 б.]. Ал П.С. Паллас болса “...қазақтар еркін халық, сондықтан өзге халықтардай қауіпті емес” [6, 7 б.] деген қорытындыға келеді. Қазақтың шаруашылығы, рухани мәдениеті, жүздегі әлеуметтік қатынастар туралы мол мәліметтер қамтиды. Әсіресе ғалым И.П. Фальк қазақ халқының рухани дүниесіне ерекше назар аударады, мұндай мәселелер ғалым еңбегінде егжей-тегжейлі баяндалады [7, 134 б.]. Қазақтың мұсылман екендігін, сонда да құран сүрелері ережелерін сақтамайтындығын жазады. “Қырғыздарда (қазақ-А.Б.)-ағарту саласы өте төмендігін” ескертіп, оларды мәдениеті артта қалған тағы ел ретінде көрсетеді. “Ресей империясы-дейді автор-бұл өлкенің надан халқынан тек қана орасан зор пайда табады” [7, 130 б.] -деп жазады. Дегенмен де, И.П. Фальк зерттеуі тарихи-этнографиялық еңбек екендігін мойындауымыз қажет. Осылайша ІІ Академиялық экспедиция мүшелері аталған ғалымдар Патшалық Ресейдің қазақ жеріне деген қызығушылығын, халқын отарлау саясатына деген құлшынысын одан сайын күшейтеді. ХІХ ғасырдың басында Қазақстан тарихын танып, білуге отарланушы объект ретінде жан-жақты қарастырылған басты ірі еңбекті А.И. Левшин [8] жазады. Ол Москва, Орынбор қалаларындағы мұрағат қорларынан көптеген мәліметтер жинақтайды. Сонымен қатар, қазақ ауылдарында болып, халық мәдениеті мен тұрмысынан өз көзімен көрген мағлұматтарымен толықтырды. Бұл еңбектің қазақ тарихындағы құндылығы сол ХІХ ғасырдың өзінде сақтауға келмей бұлініп жатқан мұрағат құжаттарын айналысқа қосуы және тарихи оқиғаларға ғылыми тұрғыдан саралап баға беруі. Алайда 3 бөлімнен тұратын бұл еңбекте қазақтың рухани дамуы, рухани мәдениеті туралы түсініктері отарлаушы империяның көзқарасын танытты. Біржақты ғана жазылды. А.Левшин империялық көзқарасын жан-жақты мысалдар келтіріп жуып-шаюға да тырысқаны байқалады. Мысалы ол Шерғазы ханның “Біздің халық жабайы ешкілердің табынына ұқсайды. Қанша үйретіп бақсанда, сәл нәрседен үріксе болды, жан-жаққа қаша жөнеледі” [8, 327 б.] - деген сөздерімен-мыс ел басын халыққа қарсы қойып, өзін ақтап алуға тырысқандығын көреміз. “Қырғыздардың еш тұрмыс салты, еш мінезі, болмаса еш діни түсініктері олардың білімділік дейгейін көрсетпейді. Барлық ағартушылығы аз да болса ойлау қабілеті бар адамға әсер ететін бірнеше әлсіз сәулелерден ғана тұрады ” [8, 350 б.] - деген ойлары кейінгі авторларға

ешқандай мәдениеті, діні жоқ сауатсыз халық деген түсінік береді. Өкінішке орай осы бағытты ұстанушылық кеңес дәуірінде де орын алып келгені белгілі. Сөйтіп, қазақтың рухани мәдениетін тануда кереғар пікір тудырады. Осындай түсінікте А.Левшин салып берген “жабайы” халықтарды зерттеп, оны тану бағытында XIX ғасырдың ортасынан қазақтар жөнінде саяси-экономикалық статистикалық сипаттағы еңбектер шыға бастады.

Зерттеуді алдымен қолға алған И.Ф. Бларамберг [9] Орынбор губерниясы мен Бөкей ордасы туралы мол мағлұматтар келтіреді. Оны В.В. Вельяминов-Зернов [10] еңбегі толықтырды. Бұл екі авторда Батыс Қазақстан арқылы қазақ өлкесіне ішкерілей ену жолдарын және әскери отарлау саясатын жеделдету қажеттігін көрсетті. Бұл еңбектер әсіресе, әскери отарлау саясатының мән-мағынасын, барысын зерттеуде өте маңызды мәселелердің түйінін ашып берді. XIX ғасырдың II жартысындағы авторлар еңбектерінде қазақ халқына менсінбеушілік пен қарау сарынында отарлаушылық бағытының басымдығына қарамастан Кіші жүз халқының мәдени тұрмысы, хал-ауқаты, рухани деңгейі туралы құнды мәліметтер сақталған. Және де халықтың тұрмыс ерекшелігі, оқу-ағарту мәселесінде маңызды мағлұматтар береді.

XIX ғасырдың II жартысынан қазақ халқының рухани-мәдениеті туралы баспасөзде де бірқатар мақалалар жарық көрді. Ең алдымен оның ішінде “Дала уалаяты” газеті мен “Айқап” журналдарында ресейлік және қазақ зерттеушілерінің мақалаларынан көрініс тапты. Баспасөзде қазақ тұрмысы, рухани мәдениетіне И.И. Крафттың, миссионер А. Алекторовтың, Ю. Көпеевтің, М.-С. Бабажановтың [11] мақалалары арналды. И.И. Крафт қазақтың ел билеуі, дәстүрі, тұрмыс-тіршілігін бейнелей келе, қазақ елін құл иеленуші мемлекетке жатқызады. Артта қалған феодалдық ел деп атап, оған өзінше дәлел ретінде ауыз әдебиетінің мағлұматтарына сүйеніп дәлелдеуге тырысады. Бұл мақалаларды М. Сералин аударады. Қазақтың рухани-мәдени жағдайы жөнінде қазақ ағартушысы Шоқан және олардың пікірлестері де өз ойларын білдіреді. Ш.Уәлиханов Ұлы державалық шовинизмге қарсы шықты [12]. Ол Империялық өкіметтің Қазақстанда енгізілген реформаларына қарсы болады. Қазақ халқы туралы “Россия тумаларының ішінде өмір тірлігіне қарама-қарсы тіршілік ететін, әдет-ғұрып, әрісі славян тайпаларының әдет-ғұрпынан өзгеше, кереғар келетін діні, тегі өзге халықтар -дей отырып, одан әрі- ...христиандарға, отырықшы орыс тұрғындарына арналып жобаланған әкімшілік өзгеріс, егер Россияның Европалық, Азиялық бөлігінде көшіп-қонып жүрген бұратана халықты басқаруға бүтіндей қолданылса, онда мұндай өзгерістен ешқандай да пайда келуі былай тұрсын, нағыз тұрпайылық болар еді” - деп әкімшілік басқару реформаларының көшпелілер тұрмысына кереғарлығын ашық айтады [12, 126 б.]. Ол Қазақстанның дүниежүзілік өркениет тарихында алатын орнын анықтай келе елдің көшпелі тұрмыс тіршілігін табиғи заңдылық, ал рухани мәселелеріне келгенде қазақ балаларын татар молдаларының оқытқанын қатты сынады. Қазақтың мәдени құндылықтары ешкімненде кем емес, қайта оны жаңғырту қажеттігін ескертеді [12, 152 б.]. Әсіресе оның сот билігін орнықтыру мәселесіне келгенде айтқан ойлары ұлттың рухани құндылықтарын жоғары қоятындығын аңғартады. Сонымен қатар қазақ ақсүйектерін шен-шекпен және басқада лауазымдармен алдарқатып, оларды жат қылықтарға яғни өтірік-өсек, айдап салу тағы басқада қылықтарға салынуын патшалық өкіметтің жүргізіп отырған саясатынан көреді [12, 127 б.]. Патшалық Ресейдің Кіші жүздегі рухани-мәдени отарлау саясатынан көріністері И.Казанцевтің [13], Л. Мейердің [14], Ф. Усовтың [15], В. Черемшанскийдің [16] және А. Артеневтің [17]

еңбектерінен табылады. Бұлар, яғни, патшалықтың арнайы шенеуніктері өз еңбектерінде Кіші жүздегі, жалпы қазақ жеріндегі өздері көрген қазақ ауылдары мен жекелеген адамдар өмірі туралы құнды мәліметтер қалдырады. XIX ғасырдың ортасынан империялық саясаттың өршіп тұрған тұсында жаңадан жаулап алынған бейтаныс халық жөнінде олардың пікірі де әркелкі болғандығы байқалады. Айталық, И. Казанцев пен Л.П. Мейер еңбектерінде қазақ халқын “жабайы”, “тағы” олардың ешқандай мәдениеті туралы сөз болуыда мүмкін емес деген сынай танытса, Черемшанский “они туземцы” [16, 18 б.] деп ашық айтады. Дегенмен, тәуелсіз еркін әрі жауынгер халық екендігін де мойындайды [16, 20 б.]. Және де халықтың тұрмыс ерекшелігі, оқу-ағарту мәселесінде маңызды мағлұматтар береді.

Бағындырылған халықтың тұрмыс-тіршілігін зерттеу мәселесі XX ғасырдың басында одан әрі жетілдіріледі. Қазақ жеріне өлкені зерттеу мақсатында келушілер саны да артады. Олардың ішінде зерттеу еңбегімізге негізгі арқау болған К. Абаза [18], П. Столпянский [19], Т.И. Седельниковтарды [20] ерекше атауға болады. Бұл авторлар империялық саясаттың негізгі мақсатын ашық жаза біледі. Бұратана халықты отарлаудың бағытары мен жолдарын ашып көрсетеді. К.Абаза жалпы Түркістан өлкесінің отарлануы туралы жаза отырып, қазақ халқының жауынгерлік істері, азаттық күрестері және де Ресейге қосылғаннан кейінгі халықтың тұрмысына енген өзгерістер- “жаңаша бағытты” [18, 10 б.] ашып көрсетуге тырысады. Орынбор қаласының тарихын жаза отырып, автор П. Столпянский Орынбор өлкесіне келген алғашқы отарлаушылардан бастап, қаладағы болған басты оқиғалар мен патшалық империяның жіберген арнайы шенеуніктері, жекелеген тұлғалар өміріне де тоқталады. Еңбектен ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардан бастап жүргізген империялық саясаттың отарлаушылық бағыттары Орынбор қаласының қалыптасу тарихы мен бірге астасып көрініс табады. Яғни, Орынбор қаласының ірге тасы қаланған күнінен бастап империяның отарлау саясаты орталығы қызметін атқарғандығын бүге-шүгесіне дейін ашық көрсетіп береді. Орынбор өлкесінің халқымен Ресейлік шенеуніктер өмірін салыстыра келе, біртіндеп Орыс-Европа мәдениетіне қарай тартылған бетбұрысты шынайы деректермен дәлелдеп, оның болашақтағы алатын орнын анықтап береді [19, 122 б.]. П. Столпянский еңбегіндегі мәліметтер Орынбор шекаралық комиссиясының кеңсе құжаттарынан алынады, әрі Орынбор генерал-губернаторларының жеке іс-құжаттарында пайдаланады. XIX ғасырдың ІІ жартысындағы империялық шенеуніктер А.И. Добросмыслов, Л.П. Мейер, Н.П. Рычков еңбектеріне талдама береді [19, 5 б.]. Ал Орал казагінің отбасынан шыққан Т. Седельников Уфадағы ауыл шаруашылығы училищесін аяқтағаннан кейін 7 жыл жер өлшеуші (землемер), кейін Батыс Қазақстанды зерттеу экспедициясының құрамында 2 жыл қызмет атқарады. Осы өлкедегі қазақ халқымен жақын танысады. Қазақ халқымен араласуы оның публицистикамен шұғылдануына, зерттеу еңбегін жазуына себепкер болады. Басты зерттеу тақырыбы – жер және тұрмыс мәселесіне арналды. Автор өз еңбегінде 1897-1903 жылдардағы Ф.А. Щербин экспедициясының жұмысын талдады, оның “бос жатқан жерлер” деген қорытындысын қатты сынайды [20, 3 б.]. Еңбекте 1731 жылғы патшайым Анна Иоановнаның қол қойған құжатында империяға “қосылған”, “оған бағынышты” деген ұғымдардың айтылмайтынын, яғни қазақ жерлерінің өз қожайындарының меншігінде қалатындығын заңды түрде көрсетуге тырысады [20, 30 б.]. Сонымен қатар, ешқандай қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығына қол сұғуға болмайтынын, өйтпеген жағдайда олардың бүкіл мәдениетін, өмірінің маңызын

жоятындығын ескертеді. "Қазір біздер "даланы" казак отарлауының ХҮІІІ ғасырдың ортасынан басталып-ХІХ ғасырдың соңына дейін қарқынды жүргізілгендігінің, біртіндеп қырғыздардың 10 миллион десятиннен аса құнарлы жерлері тартып алынғандығының куәгері болып отырмыз. Ал өкімет 150 жыл бойы қырғыздарға жүйелі түрде күштеу мен қиянат көрсетіп отырды!" [20, 31 б.]-деп жазады. Еңбек автордың 1904-1905 жылдардағы Орал облысында жер жөніндегі статист қызметінде жүрген кезіндегі өз зерттеуі және Орал, Закаспий, Торғай облыстарында 30-дан аса көшпелі рулар өкілдерімен,сонымен қатар Орал, Темір уездерінің 7 отырықшы болыстықтары қазақтарымен кездесіп өз ауыздарынан жазып алған мәліметтері негізінде дайындалған. Автор қазақтың тұрмысындағы енген өзгерістер, мәдениетінің жаңа арнаға бет бұрғанын патшалық өкіметтің дұрыс жүргізілмеген саясатынан деп санайды. Дегенмен де Т. Седельников қазақ жерін отарлау бағытын қолдаушылар қатарына жатады. Ол жер жеке меншікке беріліп, далалық жер бөлінісі бағдарламасы бойынша өндіріс мақсатында кепілдеме ретінде ғана пайдаланылуы керек және де қазақтың дәстүрлі шаруашылық мәдениеті барынша ескерілуі керек деген мәселе көтереді [20, 113 б.]. Қазақ халқына "Көшпелі қырғыз, қырғыз бақташы, қырғыз еркін дала баласы" [20, 9 б.]-деп баға береді.

Орынбор өлкесінің тарихын зерттеуде елеулі роль атқаратын маңызды еңбек В.Витевскийдің монографиясы [21]. Автор Орынбор губернаторы И.Неплюевтің қоғамдық-саяси қызметін жаза отырып жалпы осы өлкедегі қазақ халқының ХҮІІІ ғасырдағы саяси тарихы, тұрмысы, мәдениеті туралы бірсыпыра құнды мағлұматтар қалдырады. Монографияда Бірінші Петр заманынан қазақ жерлерін өз отарына айналдыру қажеттігі көзделгенін жасырмайды [21, 133 б.]. Қазақстанның Ресейге қосылуы, оның барысындағы Әбілқайыр ханның саясатын талдайды. Онымен қатар, империялық шенеуніктер "И.К. Кириллов, В.Н. Татишев, А. Тевкелевтердің біріккен әрекеттерінің арқасында Орынбор өлкесі 1737 жылдың басында башқұрт басқыншылығынан аман қалды" [21, 151 б.]-деп жазуы олардың өлкедегі қызметін жоғары бағалағандығын аңғартады. Автордың ХҮІІІ ғасырдағы Орынбор өлкесі халқын (қазақ, қалмақ, башқұрт) христиандандыру, шоқындыру саясаты, оның барысы туралы ойлары өте қызықты. Әсіресе Казань епископы ІІ Гавриилдің осы бағыттағы жүргізген қызметін жан-жақты көрсете отырып, қазақ халқымен қарым-қатынасы туралы жазады [21, 445 б.]. В.И. Витевский еңбегінде өлкені отарлаудың ең қолайлы әдісі деп "Ресейдің ішкері аудандарынан орыстың шаруалары мен ең төменгі таптарды", яғни босқындар мен қашқындар, қылмыскерлерді "қазақ жеріне жер аудару керектігін" [21, 463 б.]- жазады. Кіші жүздегі сұлтан, төрелермен империялық шенеуніктер қарым-қатынасына талдау жасалады. Бірақ бұл жерде басты объект қарапайым қарасүйектің өмірі тысқары қалады. Сонымен қатар монографияның өн бойында патшалық өкіметтің отарлаушылық саясаты ашық жарияланады да, жергілікті халық туралы ойы да осыған сай көзқараста жазылады. Соған қарамастан Кіші және Орта жүздің саяси, мәдениет тарихын жазуда толыққанды құжаттық әрі маңызды дерек көзі екендігі даусыз.

Сол сияқты Кіші жүз қазақтарының рухани өмірі, ағартушылық саясат туралы сөз болғанда тағыда В. Витевскийдің, В. Яковлев, А. Алекторов[22] еңбектерін сырт қалдыруға болмайды. Өйткені, ХІХ ғасырдың аяғы-ХХ ғасырдың басында зерттеушілер еңбектерінен қазақтың рухани-мәдени өміріне деген қызығушылығын байқаймыз. Қазақ зерттеушілерінен бұл кезеңде алғаш қалам таратқан М. Тынышбаев [23] пен Т. Шонанұлы [24], Қ. Кеменгерұлы [25] болды. М. Тынышпаев өз еңбегінде отарлау саясатын сынап келе: "...Орыс

бодандығын қабылдағанынан бері қырғыздардың бір де бір бақытты күні болған емес! [23, 24 б.] "- деп қынжылады. Авторлар Патшалық өкіметтің отарлау саясатын әшкерелей келе қазақ халқына тигізген залалы, тұрмысына енген өзгерістерін ашына жазады.

Т. Шонанұлы еңбегінде отарланған қазақ жері мәселесін, халықтың отарықшылыққа көшуін және оның тағылымдары, ел тағдыры төңірегінде сөз қозғаса, Қ. Кемеңгерұлының "...саяси жолы-ұлтшылдық жолы. Көздеген саяси идеясы-қазақ ұлтын "бұзбай, жармай" мәдениетті ұлттыққа жеткізу" [25, 33 б.] жолындағы белсенді қызметін жоғары бағалауға болады. Оның Қазақстанның Ресейге қосылуы, оның әрменгі оқу, діні, жер, ру жайы жазбалары автордың ел жағдайына, ел қамына селқос қарамағандығын аңғартады. "Мәденилеу орыс қандай үлгі берді?" [25, 58 б.] деген сұраққа жауап іздейді. Ақырында "...қазақ мәдениеті Ресеймен қойы қоралас, қоңсы болса да, ілгері басқан жері жоқ. Қайта кері кетті. Бұған себеп: зорлықшыл өмір иелерінің законды перде кылып ұстағандығы. ...Одан соңғы 1917 жылға шейін дінге аудару, орыстандыру саясаты тайға таңба басқандай қазақ тұрмысының шаруа, рухани, мінез тарауларына үлкен із қалдырды" [25, 59 б.]-деген қорытынды жасайды. Қ. Кемеңгерұлының бұл еңбегінен ұлтшылдық сарыны басымырақ көрінгеніне қарамастан, қазақ халқының Ресейге қосылғаннан кейінгі тағылымдары туралы шынайы тұрғыдан жазылған десек қате болмайды. Өйткені бұл процестің тағылымдарының дәл Қ. Кемеңгерұлы өмір сүрген кезеңінде өз нәтижелерін бергендігін, ал автордың сол заманның куәгері екендігін мойындаймыз. Аталған авторлардың шығармашылық мұралары олардың ой өрістерінің кең екенін және Қазақстанның Ресейге қосылуын "буржуазиялық тарихшыларға" қарағанда басқаша тұрғыдан бағалайтынын көрсетті. Бұл еңбектер қазақтарды отарлаудың зақымдары мен зардаптары көзге ұрып тұрған кезде жазылған.

Қазақстанның Ресей империясы құрамындағы өмірінің тарихнамасы біз көрсетіп отырған III кезеңде зерттеушілер үшін тарихты жазу аса қиын жағдайларға соқтырды. Патшалық Ресейдің отарлау саясатын мол деректік қормен жан-жақты дәлелдеп беруге талпынған әрі осы бағытта зор еңбек атқарған ғалым Санжар Аспендияров. С. Аспендияров өзіне дейінгі Ресейлік авторларды "буржуазия ғалымдары [26, 4 б.]" деп атайды. Оның ойынша қазақ сияқты халықтарды тарихи зерттеудің объекті емес, этнографияның объектісіне айналдырғанын қатты сынайды. Сондықтан ескі буржуазиялық әдебиетте қазақ тарихы – ұзақ, желісіз этнографиялық деректер ғана деп көрсетеді [26, 5 б.]. "Қазақ халқын тарихқа кірмейтін жабайы халық деп есептеу-шовинизмнің барып тұрған жері. Бірқатарын ұлы "құдай" сүйген мәдениетті деп, екіншілерін мәдениетсіз, "тарихқа кірмейтін, құдайдан қарғыс алған" деп, халықтарды екі топқа жіктеу ұлтшыл халықтардың отарлық саясатына дәл келеді. Буржуазияшыл ғылым ағып жатқан "ғылыми еңбектер мен әділ ғылымның" беделі мен империализмнің тонаушылық саясатын дәріптейді" [26, 4 б.] - деп есептейді. Одан әрі "... орыс тарихшылары қазақ патша өкіметіне "өз ықтиярымен қарады" деген пікірді өте ықыластанып таратады. Олар бұл өтірік өкіметі қазақты қан төкпей тыныштық жолмен бағындырады және қазақ даласына тыныштық орнатып, мәдениетті жоғарылатты деген өтірік пікірді дәлелдемек болады" [26, 6 б.] дей отырып, Қазақстанда ашылған шіркеулер мен қалалық мектептер қызметін сынайды. "Патшалық өкіметтің мұндай мектептерінің саны аз, сапасы нашар болды. Оқушыларды христиан діні бағытымен тәрбиелеп, көздеген мақсаты орысқа айналдыру еді"-сол сияқты И. Ильминский жөнінде "... Оның тәртібі, әдісі бойынша, ең алдымен, мектепте ана

тілі орыс әліппесімен оқытылды. И. Ильминский халық арасына христиан дінін таратты. Сөйтіп көздеген мақсатын бірсыпыра іске асырды"-деп орыс миссионерлерінің қазақ жеріндегі қызметін ашып көрсетеді [26, 65 б.].

Авторлар өз зерттеулерінде көзқарастарының алуан түрлігіне қарамастан патшалық Ресейдің рухани отарлау саясатын ашық әрі маңызды деректермен көрсете білген. Және де рухани отарлау саясатының нәтижелерін объективті түрде жеткізе біледі. Қазақстанның Патшалық Ресей империясы құрамында болған кезеңі, оның ішінде империяның рухани-мәдени отарлау саясаты әлі жан-жақты қыры-сыры мол дүние. Сондықтан, бұл мәселе төңірегінде зерттеу жұмыстары, көлемді деректік монографиялар жарыққа көптеп шығарылып, тарихи зерттеушілер өз деңгейінде ғылыми мазмұнға қаныққан, төл тарихымызға деген жанашырлықпен, отандық рухта жазылған тың еңбектерімен Қазақстан тарихнамасын толықтыра түседі деген сенім білдіргіміз келеді.

Әдебиеттер:

- 1 Прошлое Казахстана в источниках и материалах. (Под ред. Асфендиярова С.Д., Кунте П.А.), 2-ое издание, - Алматы, Казахстан, 1997, - Сб-к 2, -350 с.
- 2 Омский военный округ. Военно-географическое и статистическое описание. Подполковник Ген. Штаба Грудзинский. Часть УШ, - Омск, 1910.
- 3 Кириллов И.К. Цветущие состояние Всероссийского государства. кн.1-2. (издание М.П.Погодина). - Москва, 1831.
- 4 Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии. Ч 1-2. - Спб, 1762. 2-ое изд.Топография Оренбургской губернии. - Оренбург, 1887.
- 5 Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. - Спб, ч I-IV.1776-1799.
- 6 Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империй. - Спб, 1773.
- 7 Фальк П. Полное собрание ученых путешествий по России. Спб.,1894.;Фальк И. Описание всех национальностей России. Алматы, Ғылым, 1999, -136 стр.
- 8 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. - Спб 1832. Под общей редакций акад.М. Козыбаева, - Алматы, "Санат",1996,- 656 с.
- 9 Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) Орды Оренбургского ведомства//Военно-статистическое обозрение Российской империи. - Санкт-Петербург, 1848. Т-14, ч-3.
- 10 Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Киргиз-Кайсаках и отношениях России со Среднею Азиею со времени кончины Абулхаир хана (1748-1765 г.г) // Оренбургские губернские ведомости, 1853, № 4, -201с.
- 11 Крафт И.И. "Қазақ арасында құлдықты жоғалту турасында"-//Дала уалаятының газеті, 1900, №3,4,5,6; Алекторов А.Е. Әртүрлі хабар. Орал қаласының тарихы, экономикасы туралы деректер берілген. Түркістан уалаятының газеті, 1879, №13, 20 маусым; Көпеев Юсіпбай. Баянауылдан (қазақ арасындағы оқу-ағарту мәселесі сөз етілген) - Дала уалаятының газеті, 1889, №32, 22 қыркүйек.

- 12 Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы. 4-том, - Алматы, 1985.
- 13 Казанцев И. Описание киргиз-кайсаков. - СПб, Типография Товарищества "Общественная польза", 1867,-231с.
- 14 Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географий и статистики России. - СПб, 1865, т10, - 288 с.
- 15 Усов Ф. Статистическое описание Сибирского казачьего войска. - Санкт-Петербург, 1879.
- 16 Черемшанский В.М. Описание Оренбургской губернии в хозяйственном, статистическом, этнографическом и промышленном отношении. - Уфа, 1859, -465 с.
- 17 Артенев А. Несколько заметок о киргизской степи Оренбургского ведомства // Журнал Министерства внутренних дел. Б.М.,ч-38,кнX,отд III. 1858.
- 18 Абаза К.К. Завоевание Туркестана (разказы из военной истории, очерки природы, быта и нравовъ туземцевъ- въ общедоступномъ изложении) - Санкт-Петербург типография М.М. Стасюлевича, 1902,-310 б.
- 19 Столпянский П.Н. Из прошлого Оренбургского края. Оренбург, издательство "Оренбургской газеты", 1906. -290 с.
- 20 Седельников Т.И. Борьба за землю в киргизской степи. - СПб, Издание С.Дароватовкого и А.Чарушникова.1907.-125с. 2-ое изд. Под.руков.Т.Волкова. - Алма-Ата, 1991.
- 21 Витевский В.Н. И.И.Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 года. Т-1, вып.-1,2,3. Казань, Типо-литография В.М.Ключникова,1889г.:соныкі Неплюев и Оренбургский край... Т-III, - Казань, Типо-литография В.М.Ключникова, 1897.
- 22 Витевский В.Н. "Н.И.Ильминский". Казань, 1892; Яковлев В.А. Из истории церковной жизни Туркестана. - Москва, 1902.; Алекторов А.Е. "Что нужно обрусению инородцев" - Астраханский листок, 1892, №207; соныкі:"Задачи русской школы в инородческой орде". - Московские вести, 1895, №261.;бұлда соныкі:"Исламизм и киргизы". - Московская ведомость. 1897, №30.; соныкі:"Наши газеты о деятельности православной миссии на русском Востоке" Народ, 1897, №237.
- 23 Тынышбаев М. История казахского народа. - Алма-Ата, Қазақ университеті, 1993, -224 б.
- 24 Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. - Алматы: Санат,1995, - 224 б.
- 25 Кемеңгерұлы Қ. Тандамалы (Тарихи тұлгалар сериясы). – Алматы: Қазақстан, 1996.- 296 б.
- 26 Аспендияров С. Қазақстан тарихының очерктері (оқу құралы). – Алматы: «Санат», 1994.- 120 б.

Байбулсинова А.С.

Проблемы исследования духовно-колониальной политики царской России в XVIII-XIX вв. Казахстане

В статье рассматривается колониально-культурная политика царской России в XVIII-XIX вв. Автор раскрывает различные аспекты духовной экспансии царской России, которые получили освещение в различных исследованиях Российской истории XIX века.

Ключевые слова: царская Россия, культурная колониальная экспанция, II академическая экспедиция, статистические данные, рапорты военных и чиновников, межгосударственные отношения, документы Советского периода, новые подходы, новые исследования.

Baibulsinova A.S.

The problems of researching spiritual and colonial policy of tsarist Russia in XVIII-XIX century in Kazakhstan

The article considers colonial character of Cultural Policy of tsarist Russia in XVIII-XIX centuries. The author reveals different aspects of spiritual expansion of tsarist Russia, which receives lighting in variety studies of Russian historyography of XIX century.

Key words: tsarist Russia, author reveals different aspects, expansion of tsarist Russia, variety studies, historyography of XIX century.

ӨОЖ: 94(574)

Ш.Ә. Айдарова – т.ғ.к., М.Өтемісов атындағы БҚМУ.
Ә.М. Әндіжанов - 3 курс студенті, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.
E-mail: adilet.andizhanov@mail.ru

КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫ КӨТЕРІЛІСІ ХАҚЫНДАҒЫ ДЕРЕКТЕР КӨЗІ

Аннотация: Бұл мақалада Кенесары Қасымұлының жеке тұлғалық қасиеттері және көтерілістің тарихи маңызы ғылыми деректер негізінде баяндалады.

Түйін сөз: қазақтар наразылығы, Кенесары бастаған ұлт-азаттық күрес, 1822, 1824 жылдардағы Сібір және Орынбор қазақтары туралы жарғылар, Кенесарының хаттары т.б.

Қазақ даласын Ресей отарына айналдыру мәселесі 18 ғасырдың екінші жартысынан басталды. Қазақтарды Ресей протекторатына алу туралы жоспарлары әскери бекіністер салдырумен ұласты. Еділ-Жайық бойындағы мал жайылатын жерлердің тарылып, әскери бекіністерге айналуы, кіші жүз қазақтарының наразылықтарын тудырды. Патша үкіметі көшпенді мал шаруашылығымен айналысып отырған халықтың дала заңдарын түбегейлі өзгертумен ғана қоймай, сол далаға өз заңдарын орната бастады. Елді билеудің бүкілресейлік жүйесінің енгізілуі, қазақ ауылдарының жиі тонаушылыққа ұшырауы, шұрайлы жерлердің патша өкіметі тарапынан тартып алынуы, өктемдіктің күшеюі, қазақтың намысына тиіп қорлауы қазақ халқының бас көтерілулеріне әкеп соқтырды.

Қазақтың тарихында осындай өшпес із қалдырған наразылықтардың бірі - Кенесары бастаған ауқымды көтеріліс. Оған дейінгі Кіші жүздегі Сырымның, Еділ-Жайықтағы Исатай мен Махамбеттің көтерілістері сияқты патша үкіметінің ұлттық және отарлау саясатына қарсы бағытталған наразылықтар кейінгі тарихшылар мен өскелең ұрпаққа отан қорғаудағы ерлікті сипаттайтын құнды деректерге жатады.

Патша үкіметінің бейбіт елге қысымшылық жасап, зорлық-зомбылық көрсетуі, өз елінің азаттығы үшін күрескен ержүрек ұлдарын тарих сахнасына шығарды. Жалпы, Кенесары Қасымұлы тарих сахнасына Қазақстанның 1822, 1824 жылдардағы Сібір және Орынбор қазақтары туралы жарғылардың қабылданғанына қарамастан саяси оқшаулығын сақтауды жалғастырған аудандарының тәуелсіздігіне патша әскерлерінің жаппай аттаныстары салдарынан қатер төнген жағдайда Абылай ханның ісін жалғастырушы ретінде келді. Сондықтан да көтеріліс жасаған сұлтанның басты мақсаты Абылай хан кезіндегі Қазақстанның аумақтық шектерінің тұтастығын қалпына келтіру, дуандарды тарату, Ресей құрамына әлі кірмеген жерлердің толық тұтастығын сақтап қалу болды.

Тарихи деректер Кенесары хан қазақ жерінің тұтастығын сақтауда патша үкіметімен бейбіт жолмен, келіссөздермен талас мәселелерді шешкісі келгенмен, патша әкімшілігі тарапынан шынайы дипломатиялық қатынастарға жауап болмағандығын айғақтайды. Керісінше қазақ даласының ойрандалуын Орынбор шекаралық бастығы Генске жазған хатында қазақ отрядтарының 1825, 1827, 1830, 1832 және 1836 жылдары, 1837 жылы 2 рет, 1838 жылы 4 рет, 1840 жылы 3 рет тонап, қырып кеткендігін хабарлаған. Оның бір бауыры мен әйелі тұтқынға алыныпты.

Кенесарының ашу-ызасын тудырған оқиға 1838 жылы 1 Николай патшаға жіберген Кенесарының сенімді уәкілдері Тобылды Тоқтин, Көшімбай Қазанғапов, Тайтоқа Дененовтың ұсталып қамауға алынуы. Бұл уәкілдерді Кенесары 1 Николай патшаға наразы хат тапсыру үшін арнайы, Батыс –Сібір генерал губернаторы князь Горчаковқа аттандырған болатын.

Хат мәтіні былай: «Екі иеліктегі халықтың тыныш өмір сүруін қалайтынымды сізге хабарлауды құрмет деп есептеймін, ал Сіз бұл күнде мені қол астыңыздағы халықты өзіне қаратып алуда деп күдіктенесіз, менің айтарым, қайта Сіз біздің атамыз Абылайға тиісті жерлерде округтік дуандар құрып, қырғыздардан баж салығын аласыз, олай болса, сіздер бізді қыспақта ұстап отырсыздар, ал біз бұған наразымыз және сіздердің қол астыңызда салық төлеп өмір сүру бізге мүмкін емес; мысалы, Ресейді басқа бір ел басқарса қалай болар еді - міне, сондықтан бізді де түсініңіздер: мен, әрине, өзімнің жағымға Баянауыл, Қарқаралы, Ақмоладағы өзімнің халқымды алдым, бірақ енді өз халқымды түгелдей өз жағымға шығарып алу да ойымда бар, алайда жалпы қырғыз халқының игілігі үшін, қырғыз халқының бұрынғы жағдайда қалуы пайдалы болар еді, онда өз арамызда да және сіздермен де өмір тыныш болар еді. Бірақ қазір дуанбасылар өздері ел аралағанда қазақтардың ең жақсы сәйгүліктерін мініске алуда, ал оларды иесіне қайтарғаны үшін тіленіп, ат мініп, шапан киеді, казактар болса күніне үш қойдан жеп, қырғыздың жақсы нәрсесін көрсе, сыпырып кетеді. Ол туралы дуанбасыларға талай айтылды, бірақ одан еш нәтиже шығар емес. Патша ағзамның заңы бойынша біздің адамдарды өлтіруге, тонауға тыйым салынғанымен, ол орындалмай отыр, себебі жақында ғана Төрткүл болысында Азнабай мырзаның бір әйелін, екі келінін, қызын және тағы бір әйелін тартып алып кетті, қазір олардың қайда екені белгісіз.

Сізбен бір уақытта достық қатынаста болуды тілей отырып, жоғары мәртебелі, Сізден мынаны сұраймын:

- 1) Ақтау бекінісін жойыңыз.
- 2) Ақмола дуанын да жойыңыз.
- 3) Қырдағы басқа да мекемелерді түгел жойыңыз.
- 4) Тұтқында отырған біздің адамдарды және сұлтан Қоңырға жіберілген екі қырғызды да босатыңыз.

Осының бәріне мына өзім жіберіп отырған адамдар арқылы жауап алатын болуымды қарастырғайсыз - дей келе, Кенесары талаптары орындалмайтын жағдайда, онда өзінің патша өкімет орындарына қарсы шығатынын және аталған округтердің ғана емес, сонымен Қазақ жерінің басқа аймақтарындағы қазақтарды да біріктіріп бас көтеретіндігін ашық хабарлайды. Алайда хат патшаға жетпей Омбыға барар жолда Аға сұлтан Көшенов қолға түсіріп, Кенесары уәкілдерін қарауылмен Омбыға айдады. Кейін оларға Сібірге жер аудару жөнінде үкім шықты. Ресей патшасына жолдаған тағы бір хатында қазақ халқын терең түсінуді, өзге елдің еркіндігіне қол сұқпауды өтінген болатын.

Хат мазмұны мынадай: «Менің марқұм атам Абылайдың иелігіне кіретін өңірде сіздің адамдарыңыз сегіз дуан (округ) ашқанына қатты қынжыламын. Барша қазақ халқына қысымды тоқтату және бірыңғай тыныш өмірді қалпына келтіру үшін, ұлы патша өмірімізге қол сұқпауыңызды, сегіз дуанды және даламызда салған басқа да қоныстарыңызды жоюды өзіңізден өтінуді бақыт санаймын.» делінген. Кенесарының патша өкімет орындарына жазған хаттарында және қазақтың әртүрлі руларына арнаған үндеулерінде Абылай есімі жиі аталатын көреміз. Кенесары «атасы Абылайға тиісті жерлер үшін» күресетіндігін және «атасының жолымен жүретіндігін» ашық және бүкпесіз жариялады. Өзінің үндеулерінде ол «Абылай тұсында қазақтар еркін және бейбіт өмір сүргендігін» еске салып отырады. Хаттардың сарыны бірыңғай, яғни патша саясатының озбырлықтарын әшкерелеп айтып отырады. Хаттардың бірінде: «Ата-бабаларымыз мұра еткен Есіл, Нұра, Ақтау, Ортау, Қарқаралы, Қазылық, Жарқайың, Обаған, Тобыл, Құсмұрын, Оқият, Оралға дейінгі Тоқзақ бізден тартып алынып, бекіністер салып қана қоймай халыққа зәбір көрсетуде. Бұл тек біздің болашағымыз үшін ғана емес, бүгінгі өмір сүруімізге де қауіпті» -деп аталып, патшаға жолданған.

Кенесары жауларымен дипломатиялық қарым-қатынастарды реттеп отыруға тырысып бақты. Мысалы, ол өз жақтастарына «Ресей барлық мемлекеттерден ірі және орыс патшасы барлық патшалардан үлкен» десе, тағы бір хатында орыс патшасын ол «аға» деп, ал Абылай мен Уәли хандарды «патшаның інілері» деп атайды. Кенесары патша үкіметімен өзінің дипломатиялық келіссөздерінде атасы Абылайдың тұсындағы қатынасты қалпына келтіруді талап етумен болды. Кенесары Ресейдің қорғаушылығы астында болуға келісім бере отырып, қазақтардың саяси тәуелсіздігін және жерінің тұтастығын сақтауды талап етті.

Қашанда қан төгістен гөрі бейбіт келісімді дұрыс деп тапқан данагөй халықтың бұл өтініші де жауапсыз қалды.

Кенесары әкесі Қасымның орыстың әскери бекіністерін салуға бірден-бір қарсы шыққан қазақ ұлдарының бірі екендігіне талай куә болды. Ол жөнінде Кенесары былай дейді: «Мен атам –Абылай Сібірде дүниеге келіпті, ол Аягөз және Қарқаралы округтерінде көшіп-қонып жүргенінде

Сібір отрядтары қыр соңынан қалмай тынышсыз өмір кешті. Өз әкем Қасым мен ағам Саржанды да Көкшетау округі мен Есіл өзенінің бойын қоныс етіп жүргенінде Сібір отрядтары үздіксіз қуғындап отырып еді. Кенесары саяси санасының қалыптасуына осы отбасы кешкен отарлық езгі мен Саржан Қасымовтың өлтірілуі түрткі болды. Орыстың отаршылдық саясаты Кенесарыны тыныш жатқызбады, ал өз жер иеліктерінен патшаның салық жинаттарып отырғаны Абылайханнан өз жері болып есептелген Кенесарыны одан сайын қамшылап, атқа қондырды. Кенесары екпіні бүкіл қазақ даласын ұйыстырды. Кенесарының тегеуінен қорыққан патша үкіметі қамқорсып, жарылқаған сынай танытып, «Қазақ жерінен қалаған жеріңізді алып өмір сүруіңізге кеңшілік беріледі» - дегенге Кенесары «бұлар маған өз жерімді өзіме сыйламақшы ма - деп ашуланған. Намыс оты мен патшаның сайқы мазақ саясаты Кенесарыны одан сайын жігерлендіріп отаршылдық езгіге қарсы көтерілістің бүрк ете қалуына әкелді.

Кенесары Қасымұлы көтерілісінің басты ерекшелігі Қазақстанның барлық аумағын қамтуы еді. Үш жүзді қамтыған көтеріліске қатысушылар саны 20 мыңнан асып түсті. Қазақ хандығы қайта құрылып, хандық билік қалпына келтірілді. Кенесары өзіне дейінгі болған көтерілістерді сараптай келе, ауызбірлік, ұйымшылдықтың үлкен нәтиже беретіндігіне көз жеткізді. Сондықтан ол көтерілісті ұйымдасқан мақсатты түрде жүргізді. Қазақ

мемлекеттілігін қайта құра отырып, Кенесары Қасымұлы қазақ қоғамының ықпалды сұлтандарын, билерін, батырларын өзіне тартты. Мемлекеттік басқару аппаратын құра отырып, басқару жүйесін қалыптастырды. Мемлекет басында хан жанында кеңесші ұйым – хан кеңесі жұмыс істеді. Оның құрамына батырлар, билер, туыстары кірді. Мемлекеттік сыртқы, ішкі саясат, сот, елшілік, қаржы, әскер мәселесі жеке мүлікті мемлекет қарамағына алу мәселелері қаралды. Мемлекеттік қазынаны толтыру үшін салық жүйесі енгізілді. Орта Азия хандарымен Ресейдің лауазымды тұлғаларымен дипломатиялық қатынастар реттеліп отырды. Әсіресе, ел ішінде тартыс – талас алауыздыққа қарсы табанды күрес жүргізді.

Әсіресе, әскери тәртіптің қатаң болуын қадағалады. Барлық әскери жорық жоспарлары әскери кеңесте талқыланып отырды. Кенесары көтерілісінен бас тартқан адамдардың мүлкі тәркіленді. Әскер ісі тұрақты, жүйелі түрде атқарылды. Сатқындарды өлім жазасына кесіп, тәртіп бұзғандарға шік, яғни кінәлінің басына қанжармен, не қылышпен жарақат салынатын болған.

Кенесарының көтерілісі мынадай мақсатта жүргізілді:

1. Ресейге кірмеген аймақтардың тәуелсіздігін сақтау;
2. Кек алу;
3. Диуандарды (округтерді) жою;
4. Абылайхан тұсындағы қазақ жерінің тұтастығын сақтау үшін, хандық кеңес құру;

Осындай ұйымдастыру қабілеті ерекше тұлғаны ұстау үшін патша үкіметі «Георгиев күміс медалі», «Құрметті» деген атақтарды тағайындады. Ал көтерілісті басуға қатысқандарға аямай сый-сияпат көрсетілетіндігін айтты [1, 126-б]. Патша шенеуніктері «Бодандық заңдарынан туындайтын шарттарды ерікті түрде қабылдау және адал орындау қажеттігіне Кенесарының көзін жеткізу-біздің шешуімізге данышпандықпен ұсынылған міндет осындай» - деп патшаның Кенесарыны ұстау жөніндегі шешімін жарамсақтықпен қолдап отырған. Көтерілісті басу үшін жарияланған марапаттаулар орыс казактарының белсенділігін арттырды. Кенесары қозғалысын басуда Орынбор және Сібір казактары жаппай қатысты десе де болады, оның басты себебі белгілі еді, патша тарапынан артықшылықтар мен олжаға ие болу. Ново-Илецк шебін құруда патша өкіметі кіші жүздің табын мен тама руларынан 600 мың десятина жерін тартып алады. Оған казак шаруаларын қоныстандырып, 1832 жылы казак әскеріне 15 шақырымдай алқап бөлінеді. 1835 жылы патша үкіметі жаңа шеп құру мақсатында, Ор қорғанынан Звериноголовская станицасына дейін 550 шақырымдай жерді алады. Қазақтың жағалбайлы, қыпшақ, арғын руларының 1 млн. десятинадан астам жерін, Үй мен Тобыл өзендерінің ортасындағы жазғы жайылымға ыңғайлы Жабық қарағай орманын басып алады. Сөйтіп 12 мың қазақ түтінін Торғай мен Ырғыз далаларына ығысуына мәжбүр етеді. Қазақтар жайылымдық жерлерден айырылған соң, казактардан бір мая шөпті 70-80 сомға сатып алғанымен түрмай, станицадан көш өткізгені үшін 60708 сом ақшаны тағы да төлеген. Жаңа шепке Императорская, Наследницкая, Константиновская, Николаевская және Михайловская сияқты станицалары орнығады, әрбір 10-15 шақырым қашықтық сайын күзет қойды. Үкіметтің 1839 жылғы 21 сәуірдегі шешімі бойынша әр казакқа 30 десятин жерден үлес жер беріліп отырылды және 17 жасқа толған әр казак баласына жер алу құқығы беріліп, заттай, ақшалай борышкерліктерден босатып, тек әскери шепке қатысып, дала күзетін қамтамасыз етуді міндеттеді.

Орынборлық казак әскерлері император 1 Николайдың 1840 жылы 12 желтоқсандағы ережесіне сәйкес барлық материалдық, тұрмыстық жағдайлары толық қамтамасыз етілген [2, 106-107 бб]. Орынбор казак әскері Сібірден Оралға

дейінгі 7.8 млн десятин жерді ала отырып, 870 адамнан, 10 атты полктен, бжаяу батальоннан, 12 зеңбірекпен қамтылған, 774 адамнан құралған 3 атты артиллериясы болды. Дәл осындай артықшылықтармен, Император 1 Александрдың тұсындағы жарлығымен қамтамасыз етілген Сібір казактары патша үкіметінің саясатына құлдық етеді. Сібір әскері Ертістен Алтайға дейінгі 5 миллион десятин жерді алып жатады. Әрбір казакқа бөлінген жер көлемі 1846 жылға дейін 30 десятина жерге дейін жетіп, казактар жерді сол жердің казактарына жалға беріп төлем алу құқығына ие болады. Қазақ шаруалары жан-жақты қысымшылық пен бей-берекетсіз алым салықтар төлеуге мәжбүр болады.

1824 жылы «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» қабылданғаннан кейін, әскери шептегі казактардың саны 30 мыңға дейін жетті. Сібір казактары қазақ ауылдарына жөн-жосықсыз озбырлықтар көрсетіп, тыныш жатқан ауылдарды тонап, малдарын күшпен тартып алып зәбір көрсетеді.

Патша өкіметіне жауап ретінде Кенесары соғыс қимыл әрекеттерін жүргізді. 1837 жыл Ақтау және Ақмола бекіністері аралығында Кенесары әскери старшина Симоновтың әскерін талқандайды. 1838 жылы әскери старшина Карбышевтің шабуылында Кенесары Ақмола бекінісін алды. 1842 жылы Кенесарының үйіне баса көктеп кірген есауыл Сотников әскерімен батырдың әйелін тұтқындап, өздерімен 10 адамды және мыңғырған малдарын айдап кетеді. Артынша Сібір отряды Ақсақал төбеде қаннен қаперсіз көшіп-қонып жүрген ауылдарын ойрандайды. Жүзге таяу адамды шауып өлтіріп, 1000 түйе, 3000 жылқы, 10000 қойды және 25 адамды тұтқын етіп айдап алып кетеді. Бұл оқиға Кенесарының Сібір өкімет орындарына қарсы бас көтеруін туғызды.

1843 жылы Кенесарының басын әкелуге әскери старшина Лебедев басқарған әскерді жібереді. 300-дей орынборлық казактардан тұратын әскерімен Лебедев 10 - шілде күні Орск бекінісінен шығып, Ырғыз өзені бойында Кенесарымен келісімге келеді. Тамыз айында Кенесарыға қарсы Қалмақ бекінісінен полковник Бизяновтың 1800 казактан құрылған 4 зеңбірегі бар отряды шығады. Орск бекінісінен полковник Дуниковский, сұлтандар Баймұқамед Айшуақов, Ахмет және Арсылан Жантөриндердің әскери күшіне иек арта Мұғалжар тауына қарай бет алады. Қыркүйек айында кескілескен шайқас болады, алайда патша әскері Кенесарыны жеңе алмайды. 1844 жыл Ұлытау және Арғанаты тауларына 2-Сібір казактары полкының құрамынан келгендер орналасады. Патша үкіметі Кенесарыны 3 жақтан шабуыл жасау арқылы алмақшы болып, жоспар құрады. Мамыр айында Орск бекінісінен 500 казак әскерімен старшина Лебедев, Ұлытау бекінісіне 250 казак және 2 зеңбірегі бар есаул Лебедев, казак әскерімен сотник Фалилевтің отряды Сарысу өзеніне шығады. Қазақ даласын жақсы білетін, әскери айласы мол старшина Лебедевтің уәкілдік құқығын дұрыс пайдаланбау себепті Орынборға шақыртылады. 3-Орынбор казактары полкінің командирі Дуниковскийдің тәжірибесіздігін пайдаланған Кенесары казак әскерлерін қырып салады. Осылай көтерілісшілер Константиновская, Михайловская, Рымникская, Полтавская және Наследницкая станицаларға жорық жасайды. Кенесары осы жорықтан кейін Мұғалжар тауына келіп бекінеді, ал патшаның жіберген Жемчужников басқарған жазалаушы әскері нәтижесіз кері қайтады.

1845 жылы Кенесарыны жеңе алмаған патша үкіметі далалыққа бекіністер салуға көшеді. Ырғыз өзені бойына, Жар-мола тоғайлы сай-салаға Орал бекінісі, Торғайда Бесқопа сайына жақын жерде Орынбор бекінісі салынады. Күзге қарай Кенесары Ұлы жүз жеріне бет алады. 1846 жылы маусым айында есауыл Ньюхалов 250 сібір казактарын, 80 жаяу әскері және 2 зеңбірегімен Іле өзеніне қарай бастайды. Кенесары әскерінен жеңіліс тауып, кері шегінеді.

Патша үкіметінің әскерлері техникалық жақсы қаруланып, саны мен сапасы жағынан қанша жақсы болса да Кенесарыға соққы бере алмады [3].

Әрі қарай Кенесары қимылдарын сараласақ, екі үшты болжамдар айтылады, тарихшы Е.Бекмаханов зерттеуінде, орыс құжаттарында Кенесары өзі бекінген қамалды тастап, Шуға өтуін мал жайылымының аздығымен көрсетсе, Мәшһүр Жүсіп: Өрдегі Үйсін, Найман тырп ете алмай орысқа бағынып қалған. Сол себепті Кенесары Шу бойына ығысты. Ұлы жүз жерінде есауыл Ньюхалов әскеріне Бөлен, Сүйік, Әли сұлтандардың жасақтары келіп қосылып, шабуыл жасауға қатысқан болатын. Шу өзені бойына орныққан Кенесары 20000 адамдық әскер жасақтап, Қоқанға қарсы күресті жалғастырады. Сөйтіп, 1846 жылы Мерке қамалын жаулап азат етеді.

Кенесары қырғыз манаптарына елші жіберіп, Қоқанға қарсы бірігіп күресуге шақырады. Бірақ биліктен айырылып қалудан қорыққан Орман, Жантай манаптар бұл ұсынысты қабылдамайды, өздерінің тумаластарын қазақ ауылдарын тонауға үгіттейді. Екі елдің арасын араздастыру үшін патша жарамсақтары Ресеймен бірігіп, қырғыздардың манаптарына хат жазады. Ол жөнінде Тарихшы Бекмахановтың еңбегінде былай делінген: «Кенесарыға бағынбандар, көзін жоюға тырысыңдар! Кенесары сендерге де, патша үкіметіне де дұшпан. Біздің патша үкіметі сендерге күш көмек береді Кенесарының көзін жоюға. Қолға түсірсеңдер шен-шекпен де береді.» делінген. Бұл хатты жазғандар Бұғы руынан Борамбай Баймұратұлы, Ажыбай Сералыұлы, Сарбағыс руынан Орман Ниязбекұлы, Солты руынан Жанқараш Есқожаұлы.

Бұл хатты алған қырғыздар күшейген. 1846 жылы Піспектің төңірегінде Кеңесары мен қырғыздар арасында жойқын соғыс болып, қырғыздар жеңіліс тапқан. Осыдан кейін қырғыз бен қазақ арасында бітім болған, алайда уақытша бітім қырғыздар тарапынан бұзылды. Саурық батырды өлтіріп, 700 жылқысын алып кетеді. Кенесары манаптардың сатқындығына жауап ретінде жорыққа шығады [4,332-333бб].

1847 жылы Кенесары 10000 сарбазымен қырғыз елінің солтүстігіне басып кіреді. Алатау мен Кекіліктің арасы зор майдан болған. Қырғыздың қалың қолы Кекілік даласына шыққанда, ат құйрығына шөп байлап жер дүниенің шаңын шығарған, өздерінің аз қол екендігін байқатпас үшін «Не тегіс өлеміз, не Кенесарыны жоқ қыламыз десті.» Ұлы жүздегі дулат тайпаларымен талас-тартыстағы жерлерді өздеріне береміз - деп уәделесіп, тек Кенесары жағына болыспауын өтінді. Дулаттың атақты Сыпатай биі мен Рүстем төре қырғыздармен келісті. Кенесары мындай сарбазымен, 500 мылтығымен Кекіліктің Сенгір деген жерінде қамауға алынған. Таудан аққан бұлақтың көзін бітеп, сусыз адамды да, атты да болдыртқан [5,84б].

Кенесары көтерілісінің жеңіліске ұшырауының басты себептерінің бірі - қазақ ішіндегі сатқындық әрекеттер. Бұған дәлел ұлы жүздің сұлтандары патша өкіметіне берілгендігі, Кенесарыға қарсы бірігіп күресуге дайын екендігін жазба түрде мәлімдеді. Онда: »Біздің мекенімізге келген Кенесары мен оның жақтастарына халық тыныштығын бұзушы ретінде қарап, оны өзіміздің дұшпанымыз деп есептейміз және Кенесарының да, оның жақтастарының да біздің мекенімізде болмауы үшін онымен ешқандай мәмлеге келмейміз. Егер де қазір немесе бізден алыстап кеткеннің өзінде, оның Орта орданың, әсіресе жақын маңдағы округтердің қырғыздарына қарсы қимылы туралы ести қалсақ немесе байқасақ, онда бүлікшінің аюандық қастандығын болдырмау үшін өздеріңізге дереу хабарлауға уәде береміз» делінген [6,326 б].

Кенесары бастаған ұлт азаттық көтерілістің келер ұрпаққа берер тағылымы көп, әсіресе «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген халық даналығы, ел ауызбірлігінің қаншалықты маңызды екендігін ұғындырады.

Кенесары қайталанбас тұлға және өз дәуірінің ұлы қайраткерлері шоғырында лайықты орын алады. Ол жөніндегі деректер осыны айғақтайды. Патша өкіметінің ресми құжаттарында Абылайханның балалары былайша сипатталады: «Барлық бас көтерушілердің басшылығына Қасым Абылайхановтың әулеті келді, олар байлығы жағынан, туыстық байланыстары жөнінен және өзінің іскерлігімен қырғыздарға ерекше ықпалы бар және өзінің шығу тегі Абылайханнан болуы себепті бүкіл Орта жүзді билеуге заңды құқығымыз бар деп есептейді. Мысалы, Орынбор шекара комиссияның төрағасы Ладыженский Қасым туралы былай деп жазған «ол пайда табуды ғана ойлаған, тонау мен өмір сүретін жай қарақшыдан жоғары тұр. Ол қырда ат ойнақтатып шыға келіп, ал үкімет тарапынан сәл ғана сес көрсетілсе, із-түзсіз көзден тасаланатын жан емес. Ол мұндай ғайыптан пайда болатындардан шығу тегі жағынан да, алдына қойған мақсаты жағынан да және қабілеті жағынан да жоғары тұрады, сондықтан оны елемеуге болмайды [7,2136].

Тарихшы Смирнов Кенесары туралы: «Иығында полковниктік белгі эполеттары бар барқыт бешпенті бойына жарасқан, соңынан ту ұстаушылары ерген Кенесары ылғи өз тобының алдында құйғытып бара жататын».

И.Н.Серета «Кенесары өз жасақтарының ықыласына лайық билеуші бола білді, -оның жасақтарының рухының жоғарылығына еуропалық әскердің қайсысының болсын қолбасшысы қызғана қарайтын еді... Кенесары өзінің шабуылдары кезінде бейне бір жолындағының бәрін тып-типыл ететін дала дауылы сияқты құйғыта жөнелетін, алдынан қандай кедергі кездесе де тоқтамайтын. Қайта керісінше, қандай да бір кедергі болмасын оның қайтпас қайсар жігерін жани түсетіндей, өзінің ойлаған мақсатына жету жолына кездескен барлық тосқауылдар, мұның топан суындай арындаған қуатының алдында құйреп бітпейінше оған тоқтау жоқ. Кенесарының бойындағы осы қасиеттерін біздің көшпелілер жоғары бағалайтын және оның серіктері өз қолбасшысына шексіз беріліп, шын жүректерімен оны қатты қастерлейтін».

Л.Мейер «Ол шексіз ержүрек еді»

Сұлтан Ахмет Жантөрин: «Оған жан-тәнімен берілген жақтастарының бәрі де оны керемет батыл және асқан ақылды хандардың бірі – деп қана атайды.

В.А.Потто былай жазды: «Экспедицияның бұлай сәтсіз аяқталуы, әлбетте қырғыздардың біздің айбынымызға деген соңғы сенімін жоғалтты, сонымен қатар, сол оқиғалардың қазіргі тарихшыларының бірі «қырғыз Шамилі» деп атаған өздерінің жеңілмейтін ханына қырғыздардың әрі сескене, әрі құрметтей қараушылығын туғызды».

Кенесарыны Ресейден шыққан «Голос» баспасөзінде былайша сипаттайды: «Абылайханның тікелей ұрпағы, оның немересі Кенесары өзінің ерекше ерлігімен аты шыққан батыр және қазақтар арасында ерекше беделді адам болатын. Ол ақырында Үлкен Орданың және тіпті орыстар билігіндегі Орта және Кіші ордалардың кейбір руларының ханы атанып, орасан зор билікке ие болды. Қазіргі Түркістан облысынан Ташкентке дейінгі аралықты толық дерлік, Семей облысының жартысынан астамын, Кіші орданың бір бөлігін және Сібір Мекемесі Ішкі ордасы қазақтарының тең жартысын өзіне бағындырды және солардың толық билеушісі болды».

М.Красовскийдің пікірінше, ол « ақылы жөнінен атасынан (Абылайдан) кем түскенімен, одан да, әкесінен де (Қасым төре) мінезінің өрлігімен асып кетіп, бүкіл далаға әйгілі болды»

Б.Салтабаев өзінің очеркінде былайша сипаттайды: «Кене хан арықша келген орта бойлы, жуан мойынды еді. Оның жүзі қара торы, тартымды, көздері жалтылдаған бүркіттікіндей қызыл және танауы делдіңкіреген еді».

Кенесарының тамаша қолбасшы екендігін патшаның генералдары да мойындап отырды. Бұл жөнінде патша генерал-майоры «осы бір атақты қарсы жасалған іс-әрекет мынаны тағы дәлелдеді: мұндай істе сыпайылық та, жұмсақтық та, қаталдық та көмектеспейді, айлалы да төзімді көшпендіні кең далада қууда патша әскерлері дәрменсіздік көрсетуде, сондықтан қоныстардың ара-арасынан және оларды айналдыра тұрақты бекіністер салу ғана әйтеуір бір нәтиже бере алады». Бұл көтерілісті басу «Ресей үшін біраз күшті қажет етті», тек патшаның айлалы әрекеттері мен Жетісу өлкесіне әскери шептер салу арқылы орыс бекіністі мекендерін көбейту ғана, патша үкіметіне тиімді болды».

Патша үкіметі қазақтың ру арасындағы мал, жер жайылымдарына байланысты жағдайларды өте тиімді пайдаланды, тіпті осы айлалы қырғыз бен қазақ қарым-қатынастарын бұзуда да өте тиімді пайдаланды. Ал өз тәжірибесінде де Кенесары қандай бір мақсатқа қол жеткізуде, дұшпанның келісімді бұза алатындығына көз жеткізген болатын.

Ол бір хатында « Өткен 1839 жылы Орынборда тұрған генерал- әскери губернатор мен генерал Генс бізге патша ағзам Императордың мейірімі мол манифесін жариялап, біздің жаңсақ басқан істерімізді кешіргенін хабарлаған еді. Мұндай қадірлі адамның сөзіне сенгендіктен біз мылтық ату мен қылыш жұмсау дегенді тоқтатып Ұлы Мәртебелінің иелігіндегі кең далада тыныш өмір кешкенбіз... Ал биыл наурыздың 21-де, өзіміз аңға шығып кеткенде, Омбы облысынан шыққан Сотников басқарған отряд ауылдарымыздың біразын шауып, бірнеше адамды оққа ұшырып және сұлтанның зайыбы Күнімжанды алып кеткен... Бұл оқиғадан кейін мен: қайырымдылықты тек бір Алладан ғана күту керек, ал орыс бастықтардан ешбір жақсылық күтуге болмайды деген қорытындыға келдім».

Патшадан марапаттаулар аламыз деген, шен-шекпенге, атақ даңққа құмар Батыс-Сібір генерал губернаторы Горчаков сияқтылар алдау, арбау сияқты жымсықы әрекеттерге оңай баратындығына Кенесарының өзінің де көзі жетті.

Кеңестік жүйені басқарған Сталин патша үкіметінің құйтырқы саясатын былайша әшкереледі: «Патша үкіметі соңына таман жаңа жауыздық ойлап тапты. Ол халық арасына дұшпандық сеуіп, халықтың әртүрлі топтарын, бүтін бір ұлттарды бір-біріне айдап салды [8, 325-6].

Шын мәнінде, Кенесары Қасымұлы сияқты дарынды қолбасшыны қолға түсіру патша өкіметіне қиынға соқты, ал тарихи деректер табиғатынан бауырмал халықты, «қырғыз-қазақ» сияқты бір-біріне айдап салу арқылы бағындырғанын дәйектейді. Бұл өскелең ұрпаққа ұлттың ауыз бірлігінің саясатта да, ел тарихында да маңызды роль атқарғандығын сабақ етеді, ал Кенесарының жеке дара тұлғалық қасиеттері мол тағылым болады.

Әдебиеттер:

1. Кан Г.В., Шаяхметов Н.У. Қазақстан тарихы. А., Кітап, 2007. -126 б.
2. Стариков Ф. Историко-статический очерк Оренбургского казачьего войска. -Оренбург, 1891. с.106-107

3. Әбдіров М. «Кенесары көтерілісі және қазақтар басқыншылығы»//Қазақ тарихы, 1993, №2.
4. Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында.- А, Санат, 1994. -332-333 бб.
5. Сонда, 84 б.
6. Сонда, 326 б.
7. Сонда, 213 б.
8. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас- Алматы., Қазақ университеті, 2004. – 283б.
9. Берденова К.Ә. Қазақстан тарихы. А., Кітап, 2007.
10. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) 3 том. – А, Атамұра, 2010. - 344 б.

Айдарова Ш.А., Андиганов А.М

Источник данных о восстании Кенесары Касымұлы.

В этой статье обсуждается историческая важность восстания на основе фактов и внедрение в науку данных о восхвалении личных качеств Кенесары Касымұлы.

Ключевые слова: Восстание Кенесары Касымұлы, письма, уставы 1822 и 1824 года и др.

Aidarova Sh.A. Andizhanov A.M.

Source of information about Kenesary Kasymuli Strike.

This article is about analyzing historical importance of the national fight for freedom based on facts, which ruled Kenesary Kasymuli and introducing into science the facts about praising Kenesary's personal qualities.

Key words: analyzing historical, national fight, Kenesary Kasymuli, praising Kenesary's personal qualities.

УДК: 911.372(574)«1989/2009»-09

Имашев Э.Ж., Ресей Федерациясының география ғылымдарының кандидаты,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

ғылым және коммерцияландыру департаментінің директоры

E-mail: imashev_edik@mail.ru;

Мендигалиев Б.С.,

М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: batyrbek0990@mail.ru.

1989-2009 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ СЫРЫМ АУДАНЫ АУЫЛДЫҚ ЕЛДІ МЕКЕНДЕР ЖЕЛІЛЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аннотация. Мақалада Батыс Қазақстан облысы Сырым ауданының 1989-2009 жылдар аралығындағы ауылдық елді мекендер желілері трансформацияларының зерттеу нәтижелері ұсынылған. Халық санының өзгеру тенденциялары көрсетілген және ауылдық елді мекендер қоныстану жүйесінің трансформациясының себептері айқындалған. Ауылдық елді мекендердің халық саны бойынша классификациясы жасалған.

Тірек сөз: трансформация, ауылдық елді мекен, Сырым ауданы, ауылдық округ, халықты қоныстандыру, желі, санақ, классификация.

Қоғамды территориялық ұйымдастырудың ерекшеліктерін түсіну және ел мен оның аймақтарының территориялық қоғамдық дамуының болжамдық сценарийін анықтау мақсатында ауылдық елді мекендер желілерінің

трансформациялық үрдісін зерттеудің тарихи әдістері мен тәсілдерін қолдану арқылы зерделеуді маңызды мәнге ие деп түсіну керек. Тарихи әдістер мен тәсілдерді қолдану территориялық қоғамдық жүйелердің және оны құрайтын құрамдас бөліктерінің қалыптасуы мен құрылу жолдарын зерттеп тексеруге, олардың даму тенденциялары мен заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік береді.

Ұсынылып отырған жұмыста қолданылған басты түсінік «трансформация» санаты болып табылады. «Трансформация (латын сөзі «форма мен көлемнің өзгеруі») – тұрақты және ғылыми техникалық озықтық нәтижесінде күрделенген қоғамдық қалыптасулар бойынша адамдар тіршілігінің сандық өзгерістерін көрсететін үрдіс» [12]. Е.Г. Анимица, А.Т. Тертышный, Е.М. Кочкина анықтамалары бойынша, трансформация қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, саяси және басқада қайта қалыптасулардың әртүрлілігі, яғни оның формальды немесе сандық белгілерінің ауысуын көрсетеді [1, 61-64 бб.]. Сондықтан, «трансформация» зерттеліп отырған объектінің сандық өзгеруін көрсетеді. Зерттеліп отырған объектінің трансформациялық үрдістерінің мәнін ашу тарихи тәсілдер мен әдістерсіз мүмкін емес.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстанның аз қоныстанған аймақтарының бірі ретінде Батыс Қазақстан облысының (БҚО) әкімшілік аудандарының ауылдық қоныстану жүйесіндегі трансформациялық үрдістерін зерделеу қажеттіліктерінде анықталады. Бұндай сипаттағы зерттеу БҚО әкімшілік аудандарының келешегі әлеуметтік-экономикалық даму жолдарын ашуга жағдай туғызады. Сонымен бірге, ауылдық елді мекендер желілерінің өзгеруінде он және теріс тенденциялары ауылдық территориялардың әлеуметтік-экономикалық дамуының басты көрсеткіштерінің бірі болып саналады.

Сырым ауданының қазіргі кездегі шекарасы (бұрын Жымпиты ауданы болып аталды) 1919 жылы Кеңес өкіметінің белгілеуімен қалыптасты. 1920 жылы 12 қазанында құрамына 79 мың адамнан тұратын 19 ұлыс енетін Жымпиты уезді енген Орал губерниясы құрылды. 1928 жылы 17 қаңтарда уезд 6 ұлыс пен 24 ауылдық кеңес енетін Жымпиты ауданы болып қайта қалыптасты. Әрбір ауылдық кеңесте орташа есеппен 1089 адамнан саналды. 1933 жылы аудан көлемінде 16 колхоз: «Сарыой», «Игілік», «Қызыл тан», «Социализм», «Калинин», «Сталин», «Жұмыскер», «Төңкеріс», «Сәуле», «Бірлік», «Ұмтыл», «Кедей», «Алға», «Тамды», «Жұлдыз», «Иса» құрылды. Олардың маңында 40 қосалқы шаруашылықтар ұйымдастырылды. 1990 жылы ауданда 10 совхоз, 1 колхоз болды. 1992 жылы Жымпиты ауданы Сырым ауданы болып атауын өзгертті [13].

Қазіргі уақытта Сырым ауданы территориясының аумағы 11,9 мың шаршы км құрайды (БҚО аумағының 7,9%). Барлық аудан тұрғындары ауылдық елді мекендерде тұрады. Әкімшілік-территориялық бөліну бойынша Сырым ауданы 12 ауылдық округке және 38 ауылдық елді мекенге бөлінеді. Мәлімет бойынша ауданда 2013 жылдың басында 20,6 мың адам тұрады (БҚО халқының 3,3% құрайды) [2].

Ұсынылып отырған жұмыста 1989 және 2009 жылдардағы халық санағы статистикалық материалдарын талдау мен картографиялық материалдар негізінде Сырым ауданының елді мекендер желісінің трансформациялық үрдістері зерттелінді. Талдау қорытындысы бойынша елді мекендердің классификациясы халық санағы негізінде жасалынды.

1989 жылғы халық санағы мәліметі бойынша Жымпиты ауданының халық саны 34,5 мың адамды құрады [11, 9-13 бб.]. Халық саны бойынша Жымпиты, Бұлдырты, Алғабас және Шолақаңқаты ауылдық округтері ерекшеленді. Талдыбұлақ, Сарой, Бұлан, Жетікөл, Елтай ауылдық округтері халық саны жағынан аз болды (1-кесте). Сырым ауданы халқының орташа тығыздық көрсеткіші 1 шаршы

км шаққанда 2,8 адамды құрайды, ауылдық округтердің арасында Жымпиты, Алғабас, Бұлдырты, Шолақанқаты, Бұлан ауылдық округтер тұрғындар тығыздығы бойынша басым. Бұл ауылдық округтерде халық тығыздығы ауданның орташа тығыздығынан жоғары. Ең төмен тығыздық Сарой, Талдыбұлақ, Жетікөл ауылдық округтерінде байқалады (1-кесте).

1-кесте

1989-2009 жылдар аралығындағы Сырым ауданы ауылдық округтер халықтарының тығыздығы мен санының өзгеруі

№	Ауылдық округтер атауы	Халық саны, адам		Халық тығыздығы, 1 шаршы км шаққандағы адам	
		1989 ж.	2009 ж.	1989 г.	2009 г.
1	Жымпиты	7947	6088	7,0	5,3
2	Алғабас	4322	1954	3,8	1,7
3	Аралтөбе	2625	1343	2,5	1,3
4	Бұлан	1452	1001	2,9	2,0
5	Бұлдырты	3553	2995	3,1	2,6
6	Елтай	1903	742	2,6	1,0
7	Жетікөл	1817	1373	1,6	1,2
8	Жосалы	2084	1153	2,0	1,1
9	Қособа	2324	1331	2,2	1,3
10	Сарой	1416	1086	1,4	1,1
11	Талдыбұлақ	1389	1072	1,6	1,2
12	Шолақанқаты	3498	1437	3,0	1,2
	Жалпы аудан бойынша	34330	21575	2,8	1,8

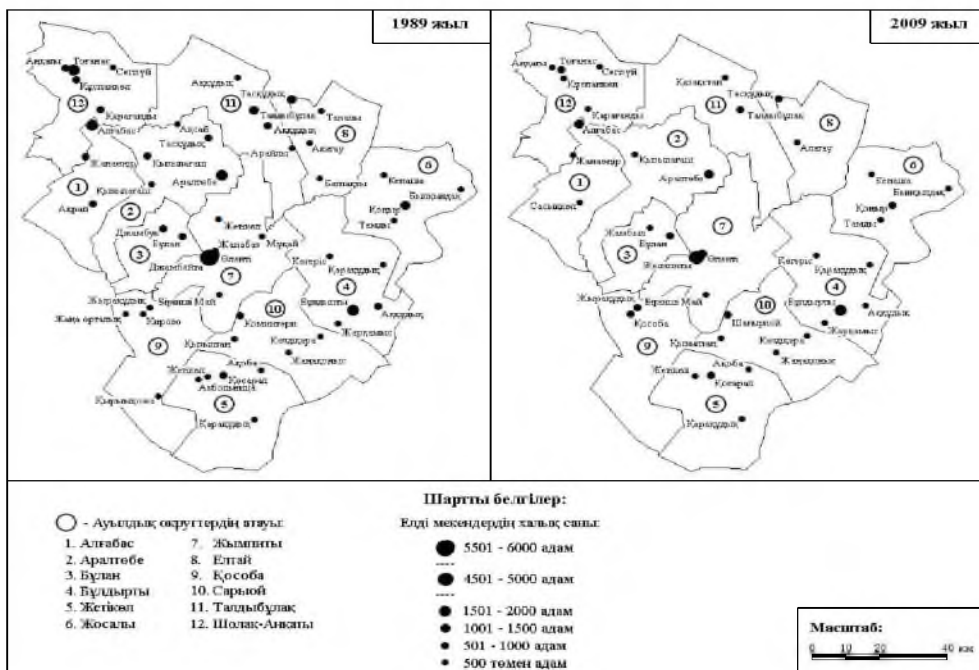
Дерек көзі: [11, 9-13 бб.; 3, 53-54 бб.].

1989 жылы Жымпиты ауданы халқының қоныстану жүйесі 51 ауылдық елді мекендерден құралды. 51 елді мекендердің 29-ында (56,9%) халық саны бойынша 500 тұрғыннан төмен, 12-інде (23,5%) – 501 ден 1000 адам, 6-да (11,8%) – 1001 ден 1500 адам, 3-інде (5,9%) – 1501 ден 2000 адам, 1-де (2%) – 5501 -ден 6000 адам тұрды (1-сурет).

Халық саны 500 адам болатын 29 ауылдық елді мекендерде Жымпиты ауданының 22,2% тұрды. Бұл елді мекендер 11 ауылдық округтерге тән болды және тек Бұлан ауылдық округінде адам санын 500 адамнан кем емес халықты орналастыру мүмкін болмады. Көрсетілген адам шоғыры елді мекендердің саны бойынша Жымпиты, Елтай, Қособа ауылдық округтер ерекшеленді. Бұл үш ауылдық округтерінде 500 кем адам саны немесе 41,4% болатын 12 елді мекен орналасқан.

Жымпиты ауданының 12 ауылдық елді мекендердегі халық саны 501-ден 1000 тұрғын шегінде өзгеріп тұрды. Олар келесі жеті ауылдық елді мекендер территориясында орналасқан: Алғабас (3), Шолақанқаты (3), Бұлан (2), Аралтөбе (1), Бұлдырты (1), Жетікөл (1), Сарой (1). Бұл 12 елді мекендерде Жымпиты ауданы халқының 23,2% тұрды.

1001-ден 1500 адам саны болатын классификациялық топқа Жымпиты ауданы тұрғындарының 21,1% құрайтын 6 елді мекендер енді. Тасқұдық, Қоңыр, Талдыбұлақ, Тоғанас сияқты елді мекендер Елтай, Жосалы, Талдыбұлақ, Шолақанқаты ауылдық округтерінің орталығы болды. Қалған екі елді мекендер (Өленті, Жырақұдық) Жымпиты және Қособа ауылдық округтері территориясында орналастырылды.

1-сурет. 1989-2009 жылдар арасындағы Сырым (Жымпиты) ауданы ауылдық елді мекендер желісінің трансформациясы [11, 9-13 бб.; 3, 53-54 бб.].

Шегі 1501-ден 2000 адамға өзгеріп отыратын 3 ауылдық елді мекендерде (Бұлдырты, Аралтөбе, Алғабас) Жымпиты ауданы халқының 16,4% құрады. Бұл барлық елді мекендер Бұлдырты, Аралтөбе, Алғабас ауылдық округтерінің орталығының функциясын атқарды.

Жымпиты ауданының аудан орталығы – Жымпиты ауылы халық саны 5501-ден 6000 адам болатын классификациялық топқа енетін жалғыз елді мекен болды. 1989 жылы Жымпиты ауылында 17,1% халық тұрды.

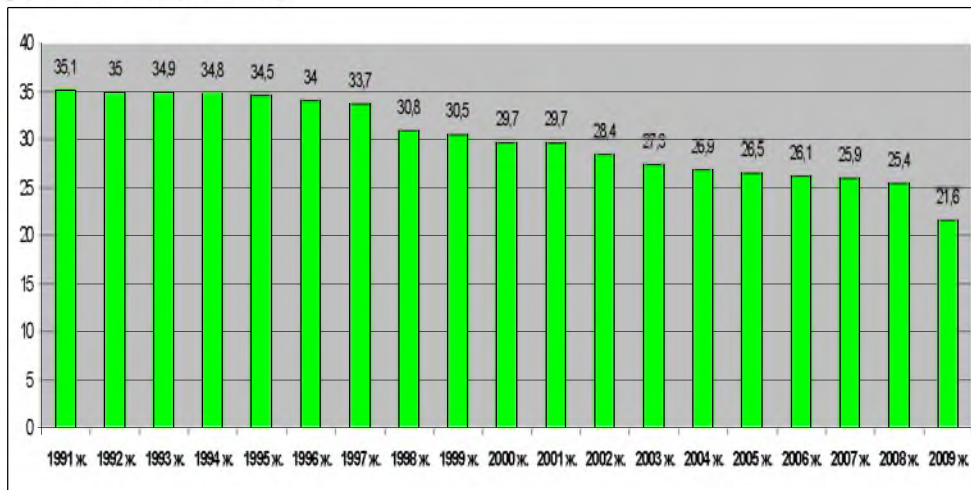
2009 жылғы халық санағының мәліметі бойынша Сырым ауданының халық саны 21,6 мың адамға немесе 1989 жылғымен салыстырсақ 37,4% қысқарған. Сырым ауданының 1991-2009 жылдар аралығындағы тұрғындар санының қысқару динамикасы 2 суретте көрсетілген. Халық санының және сәйкесінше оның тығыздығының кемуі барлық ауылдық округтерінде байқалады (1-кесте). Сырым ауданы халық санының қысқаруы көптеген себептері болды, олардың бастылары:

- Ауылшаруашылықтық өндірістің көлемінің қысқаруы;
- Халықтың қарқынды кемуі;
- Халықтың табиғи қозғалысы ырғағының қысқаруы.

Сырым ауданының негізгі экономикасы ауыл шаруашылығы болып табылады. Әсіресе ауыл шаруашылығында Сырым ауданының экономикалық белсенді тұрғындарының жартысынан көп бөлігі айналысады. 1990 жылдардағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыс ауылшаруашылықтық өнімді өндіру көлемінің қысқаруына әкелді. 1991-2008 жылдар аралығында Сырым ауданы территориясында астықтың жалпы түсімі 135,7-ден 85,5 мың тоннаға, бақша дақылдары – 2,0-ден 0,8 мың тоннаға, ет пен жүн өндіру сәйкесінше: 9,4-тен 4,4 мың тонна мен 573-тен 101 тоннаға қысқарды [9, 114-115 бб.; 14, 44-47 бб.; 15]. Ауыл шаруашылығындағы өндірістің құлдырауы халықтың жұмыссыздық санының ұлғаюына әкелді, ал ол өз кезегінде демографиялық жағдайға әсер етті.

1993 жылдан 2008 жыл аралығында Сырым ауданы халқының миграциясы карқыны минус 11,8 мың адам құрады [16; 10, 1 б.; 5, 36 б.; 5, 26 б.; 4, 36 б.; 7, 33 б.; 11, 4 б.]. 1991-2008 жылдар аралынығыда жалпы алғанда аудан бойынша 1000 тұрғынға шаққандағы табиғи өсім 21,7-ден 9,7 адамға қысқарды [9, 114-115 бб.; 8, 38 б.].

2-сурет. Сырым ауданының 1991-2009 жылдар аралығындағы тұрғындар санының қысқару динамикасы (мың адам) [9, 114-115 бб.; 4, 22 б.; 8, 7 б.; 3, 53-54 бб.].

Сәйкесінше халық санының қысқаруы Сырым ауданы елді мекендер желісінің трансформациясына және адам шоғырына әсер етті. 2009 жылғы халық санының қысқаруы елді мекендер саны 38-ге қысқарды. Классификациялық көрсеткіш бойынша 24-де (63,1%) тұрғын саны 500-ге дейінгі адамға, 9-ында (23,7%) тұрғын саны 501-ден 1000 адамға, 3-де (8%) тұрғын саны 1001-ден 1500 адамға, 1-де (2,6%) тұрғын саны 1501-ден 2000 адамға, 1-де (2,6%) тұрғын саны 4501-ден 5000 адамға өзгеріп тұрады (1-сурет).

1989-2009 жылдары Сырым ауданы ауылдық елді мекендердің жалпы саны 12 қонысқа қысқарды. 1989 жылы 12 елді мекендердің ішінде адам шоғыры бойынша адам саны 500-ден кем емес топқа 11 тиесілі болды. Тек 1 елді мекен 501-ден 1000 тұрғын адам шоғырына жатты.

Территориялық бөлінісі бойынша ауылдық елді мекендер санының қысқаруы алты ауылдық округтерде байқалады. Жымпиты, Елтай, Қособа ауылдық округтер территориясында елді мекендер желісі әрқайсысы 3 қонысқа қысқарды. Алғабас ауылдық округтің екі елді мекендер халқы өз тұрғын жай орындарын тастап, көшіп кетті. Бұлан және Талдыбұлақ ауылдық округтерінде бір-бірден елді мекендерден қысқарды.

2009 жылы 500 адамнан кем емес, яғни Сырым ауданының 23% халқын құрайтын елді мекендер саны 24-ке қысқарды. Бұл топтың елді мекендер Бұлдырты (4), Шолақаңқаты (4), Жетікөл (3), Жосалы (3), Сарой (3), Алғабас (2), Жымпиты (1), Аралтөбе (1), Бұлан (1), Елтай (1), Талдыбұлақ (1) ауылдық округтер территориясында орналасқан.

1989 жылмен салыстыра келе, 2009 жылы адам шоғыры 501-ден 1000 адам құрайтын классификациялық топқа енетін елді мекендер саны сол сияқты қысқарды, және саны 9 болды. Бұл топтың елді мекендері Қособа (2), Бұлан (1), Елтай (1), Жетікөл (1), Жосалы (1), Сарой (1), Талдыбұлақ (1), Шолақаңқаты (1) ауылдық округтеріне тиесілі. Бұл 9 елді мекендерде аудан халқының 29,1% шоғырланған.

Шегі 1001-1500 адам болатын елді мекендер саны екі есе қысқарды және саны 3 болды (Өленті, Алғабас, Аралтөбе). Бұл үш елді мекендерде Сырым ауданының тұрғындардың 15,9% тұрады.

Адам шоғыры 1501-2000 адам болатын классификациялық топқа 2009 жылы тек Бұлдырты – Бұлдырты ауылдық округтің орталығы енді. 1989 жылы бұл топқа тағы Алғабас және Аралтөбе кірді. 2009 жылы Бұлдырты ауылында аудан халқының 9,2% тұрды.

Сырым ауданының аудан орталығы Жымпиты ауылы 1989 жылы тұрғын саны 5501-ден 6000-ға өзгеріп отыратын топқа енді. 2009 жылы Жымпиты ауылы халық санының қысқаруына байланысты адам шоғыры 4501-5000 тұрғын болатын топқа кірді. Аудан орталығында 2009 жылы Сырым ауданы халқының 22,8% құрайтын адам тұрды.

Демек, 1989 және 2009 жылдардағы халық санағы материалдарының территориялық талдауы нәтижесі бойынша келесі жалпылама қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

- Сырым ауданының барлық ауылдық округтерінде халықтар санының қысқаруының тұрақты тенденциясы байқалады;

- Халық санының қысқаруы экономикалық дағдарыспен байланысты, ал ол өз алдына геодемографиялық жағдайға әсер етті;

- Демографиялық жағдайдың нашарлау нәтижесі және халық санының қысқару жаңдайы ауылдық елді мекендер желісінің трансформациясына және қоныстану жүйесінің жеңілдеуіне әкелді;

- Жүргізілген салыстырмалы классификация ауылдық елді мекендердегі адам шоғырының қысқаруын нақты көрсетеді;

- Ауылдық елді мекендер желілерінің трансформациясының анықталған жағымсыз үрдістері басқарудың облыстық және жергілікті мемлекеттік органдары алдына демографиялық жағдайды жақсарту және ауылдық территорияда тіршілік сапасын жоғарлату мақсатында халық пен шаруашылықты тиімді территориялық ұйымдастыру бойынша міндеттерді қояды.

Әдебиеттер

1. Анимица Е.Г. Цикличность модернизации российской экономики / Е.Г. Анимица, А.Т. Тертышный, Е.М. Кочкина. – Екатеринбург, 1999. – 112 б.

2. Батыс Қазақстан облысы статистика департаментінің ресми сайты - http://www.batys.stat.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=314&Itemid=145&lang=ru

3. Батыс Қазақстан облысы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасының Ұлттық халық санағы қорытындысы. Том 1. Статистикалық жиынтығы. – Астана, 2011. – 102 б.

4. Батыс Қазақстан облысының статистика басқармасы: облыстың статистикалық жылдығы. – Орал, 2004 – 166 б.

5. Батыс Қазақстан облысының статистика басқармасы: облыстың статистикалық жылнама (Статистикалық жиынтық). – Орал, 2000 – 153 б.

6. Батыс Қазақстан облысының статистика басқармасы: облыстың аймақтық статистикалық жылнама (Статистикалық жиынтық). – Орал, 2002 – 148 б.

7. Батыс Қазақстан облысы: Облыстың статистикалық жылнама. БҚО бойынша статистика департаменті. – Орал, 2008 – 210 б.

8. Демографиялық жылдыкнама (Статистикалық жиынтық). Батыс Қазақстан облысының статистика департаменті. – Орал, 2009. – 64 б.

9. Западно-Казахстанская область за годы независимости (Юбилейный сборник). Управление статистики Западно-Казахстанской области, Уральск, 2001 – 132 б.
10. Западно-Казахстанское областное управление по статистике и анализу. Основные итоги миграции населения за 1994 год Западно-Казахстанской области. – Уральск, 1995. – 23 б.
11. Итоги переписи населения Уральской области в 1989 году.
12. Лучников А.С. Трансформационные процессы в современном промышленном развитии Пермского края / А.С. Лучников // Пространственная организация Пермского края и сопредельных территорий: Материалы Всерос. науч.-практ. конференции. Кн. 1. – Пермь, 2008. – 119–126 бб.
13. Сырым ауданының ресми сайты - <http://www.syrym-bko.gov.kz/?id=25&menuid=536§ion=2&module=text&action=&lang=ru>
14. Статистикалық қысқа анықтамасы. Статистика бойынша ҚР агентігі. Батыс Қазақстан облысының статистика департаменті. – Орал, 2009 – 72 б.
15. 1989-2009 ж.ж. Батыс Қазақстан облысының статистика департаментінің ауылшаруашылықтық статистика бөлімінің материалдары.
16. 2008 жылға арналған Батыс Қазақстан облысының халық миграция қорытындысы. БҚО бойынша статистика департаменті. – Орал, 2009 – 32 б.

Э.Ж. Имашев, Б.С.Мендигалиев

Трансформация сети сельских населенных пунктов сырымского района Западно-Казахстанской области за 1989-2009 годы

В статье представлены результаты исследования трансформации сети сельских населенных пунктов Сырымского района Западно-Казахстанской области за 1989-2009 годы. Показаны тенденции изменения численности населения и выявлены причины трансформации системы расселения сельских населенных пунктов. Проведена классификация сельских населенных пунктов по численности населения.

Ключевые слова: трансформация, сельский населенный пункт, Сырымский район, сельский округ, расселение населения, сеть, численность, классификация.

E. Zh. Imashev, B.S. Mendigaliyev

Transformation of the network of rural settlements of the syrym region of west kazakhstan oblast for 1989-2009

In this article are presented results of research of network of rural settlements of the Syrym region of West Kazakhstan oblast transformation for 1989-2009. Tendencies of change of population are shown and the reasons of transformation of rural settlements moving system are established. Classification of rural settlements by population is carried out.

Keywords: transformation, rural settlement, Syrym region, rural district, population moving, network, number, classification.

ӘОЖ 94 (574) «18»:339

Дюсенгалиева М.Г. – т.ғ.к, аға оқытушы
М. Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: merzat-00@mail.ru

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ САУДА-САТТЫҚ ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІК ІСІ

Аннотация. Мақалада Бөкей Ордасындағы сауда-саттық ісіне, Бөкей, Шығай тұсындағы хандықтағы сауда барысына, тасымал, айырбас саудасына, жәрмеңкелердің сауда ісінде атқарған рөліне, жәрмеңкедегі сауда айналымына, саудадағы кәсіпкерліктің атқарған рөліне ғылыми талдау жасалған.

Түйін сөз: Сауда, жәрмеңке, кәсіпкерлік, сауда айналымы, несиелік қасса.

Қай елде, қай кезеңде, қай қоғамда болмасын, экономикалық тұрғыдан алғанда, сауда-саттық ісінің рөлі әрқашан да басым болатыны белгілі. Сауда, біріншіден, елдің экономикалық дамуының деңгейін, пәрменін білдірсе, екіншіден, сол елдегі халықтың әлеуметтік жағдайына ерекше серпін беріп, тұрмыс-тіршілігіне оң ықпалын тигізеді. Үшіншіден, көрші халықтармен арадағы алыс-беріс, тауарлай-заттай алмасу арқылы мәдениетті байытып, өркениет көшінің нәрімен сусындатады.

Бөкей Ордасындағы сауда-саттық саласын дамытушы бірден-бір фактор – мал және мал өнімдері еді. Қазақтар мал және мал өнімдерін көрші Ресей мемлекетінен келген орыстарға, татарларға айырбастап отырды. Ал ресейлік көпестер Орданы аралап, өздерінің мануфактуралық өнімдерін қазақтардың малына айырбастады. XIX ғасырдың алғашқы ширегінде Бөкей хандығында тасымал саудасы дами бастады. Орданы аралап, сауда жасайтындар көбіне орыс, татар көпестері мен алыпсатарлар болатын. Сауда ісі осылайша жалпы бөкейлік қазақтардың нарықтық қатынасқа тартыла бастауына, тауар-ақша қатынастарының қазақ даласына тереңдеп енуіне, феодалдық қатынастардың дамуына жол ашқан еді.

XIX ғасырдың 30 жылдарынан бастап жұмыс істей бастаған жәрмеңкелердің халқымыздың даму тарихында алатын орны ерекше. Оның бір дәлелі ретінде 1832 жылы Бөкей Ордасында құрылған Хан ставкасындағы жәрмеңкелерді айтуға болады. Бұл жәрмеңкелер сауда-саттық ісін орнықтыруға ғана емес, көршілес Ресей және басқа елдермен тұрақты экономикалық байланыс жасау, халықтың өнер мен мәдениетін дамыту бағытында да аса маңызды роль атқарды. Қазақстан ауқымында ең алғашқы жәрмеңкенің Бөкей хандығында ашылуы мұндағы сауданың үлкен қарқынмен дамығандығын білдіреді.

Бөкей Ордасының экономикалық өміріндегі басты жаңалық – балық, кіре тасу, тұз кәсіпшілігі сияқты өзге де салалардың дамуы еді. Алайда бұл кәсіп түрлері үшін төленетін ақы көлемі өте төмен болды.

Бөкей Ордасында алғашқы жылдары сауда баяу дамыды, себебі қазақтардың жиі көшіп-қонуы, нақты жолдың болмауы, орыстардың қазақ тілін білмеуі, тұрмыс-тіршілігін жетік меңгермеуі сауданың өсуін тежеп отырды. Көшпелі қазақтардың көші-қон тұрақтары мен мекендері белгілі болған соң, халықтың өмірі бір қалыпқа келіп, сауданың дамуы күшейе түсті.

Бөкей Ордасындағы сауданың өсуі Ресейдің ішкі нарығымен тығыз байланыста өрбіді. Ол, әсіресе, Ресейдің өндіріс капиталының өсуіне игі ықпалын тигізді. Осыған байланысты Бөкей Ордасындағы сауданың өсуі 20-шы жылдардан бастап айқын байқала бастады. Кейін Орда жерінде сауда жасаудың пайдасы Ресей көпестерін одан әрі қызықтыра түсті.

Алғашында Бөкей Ордасы территориясында нақты сауда орындары болмаған еді. Сауда қазақ қоныстарының жанында және негізінен алғанда Орданың маңайында немесе онымен шекаралас орыс ауылдарында жүргізілді. Күзет кордондары мен форпостар негізгі сауда орталықтарына айналды. Қазақтармен сауда жүргізуде алғашқы болып мол пайдаға кенелгендер – Орал казактары, төменгі шенділер, линия басшылары, атамандар болатын. Көп уақыт өтпестен саудагерлер құрамы ішкі губерниялардан келген әр түрлі шендегі адамдармен толықты. Олардың мұнда келуіне ықпал еткен, қызықтырған нәрсе – «көшпенділерден» түсетін зор пайда еді. Бұндай келімсек саудагерлердің көпшілігі қазақтарға жақын орналасқан елді-мекендерде біржолата қоныс теуіп, тұрақты тұрғындарға айналды.

И.Ф. Бларамберг өз еңбегінде Бөкей хандығындағы қазақтардың бастапқы сауда жүргізген орындары ретінде төмендегідей елді мекендерді келтіреді:

1. Өзен шебінде және Глининский форпостында шенеуніктер мен орал әскери казактары сауда жүргізді. Бұл саудаға басты қатысушылар жергілікті шенеуніктер болатын. Саудагерлер Оралдан тауарды қолдан арзанға сатып алып, қазақтарға жоғарғы бағаға айырбастап отырды.

2. Қысқы мезгілде сауда Орал шебінің төменгі бөлігіндегі Кулагин қамалынан бастап Гурьев қалашығына дейінгі аралықта жүргізілді, себебі қазақтар бұл уақытта осы жерлерді мекен ететін.

3. Астрахан қаласына жақын жердегі Қалмақ базары. Бұл жерде қазақтар жыл сайын 50000-ға дейін қойларын айырбастайды. Әсіресе, малды хиуалықтардың қағаз бұйымдарына айырбастау ісі ерекше қызу өтетін.

4. Татарлар мен армяндар Астраханнан Каспий теңізі арқылы сауда жүргізді.

5. Камышиннен және Саратовтан тауармен келетін көпестер саудасын Эльтон өзенінің маңында жүргізетін.

6. Чертил ауылында жыл сайын 1 қазанда жәрмеңке басталатын. Бұл жерде қазақтар өз малдарын астық, тары және т.б. өнім түрлеріне айырбастады.

7. Шежін және Деркөл кордондарында да сауда жүргізілді.

8. Хан ставкасы маңында. Бұл жердегі сауда ісі қалыптаса бастаған болатын. Астық пен мал айырбасы әсіресе қазан және қараша айларында (1825 жылы) қызу жүрді [1, С. 18].

Байқағанымыздай, Ф. Бларамберг бөкейлік қазақтардың лауазымды шенеуніктер мен әскери казактармен арадағы айырбас саудасы әркез тең емес жағдайда жүргізілгенін атап өткен.

Шығай тұсында Қалмақ базарында бөкейлік қазақтар өздерінің мал және оның өнімдерін өзге тауарларға айырбастап отырған. 1820 жылы 28 қаңтарда Шығай сұлтан Астрахан азаматтық губернаторы И.Я. Бухаринге татар Мұстафа Бековты қазақтардың осы Қалмақ базарындағы өкілі етіп тағайындау туралы ұсыныс білдіреді. Онда: «Азия халықтарынан бұған дейін түскен өтініштері бойынша мен Астрахан уезінің Саян мекенінің татары Мұстафа Бековке қазақтардың басқа халықтармен мал айырбастауы кезінде Қалмақ базарында 28 қаңтардан алдағы 1821 жылдың 1 қаңтарына дейін қазақтар жағынан бақылаушы болуды тапсырғанмын. Ал татар Мұстафа Беков Астрахан азаматтық үкіметінің қарамағында болғандықтан, мен сізден және Астрахан земстволық сотынан қазақтар мен Ресей халқы арасында мал сату немесе айырбастау кезінде тәртіп сақтау үшін Бековті сол Қалмақ базарында болуға тиісті жылдық мерзім ішінде ешқандай қоғамдық тапсырмамен жібермеуді өтініп сұраймын» [2, 5 п.].

Бұл құжаттан көріп тұрғанымыздай, Шығай сұлтанның Қалмақ базарында Бековті өкіл ретінде тағайындауының басты мақсаты айқын: бір жағынан, бөкейліктермен арадағы айырбас саудадағы жалпы тәртіпті қадағалау ісі – уақыт тудырған қажеттіліктердің бірі болатын, екінші жағынан, хат танымайтын далалық қарапайым қазақтардың саудадағы құқықтық мүдделерінің аяқасты болмауын қамтамасыз ету де – сұлтан көздеген мақсаттың бірі еді.

Жеңгірдің бастамасымен 1832 жылы Хан ставкасы жанынан жәрмеңке жұмысын бастады. Бұл мақсатқа империя қазынасынан 56.161 сом қаржы бағытталды. Сөйтіп, 316 сауда нүктелерінен тұратын 12 үлкен корпус бой көтерді [3, 15 п.]. Нәтижесінде, Хан ставкасы ең даладағы ең негізгі әрі қолайлы сауда орталығына айналып шыға келді. [4, 109 б.].

Жәрмеңкелердің ерекшеліктеріне тоқталсақ:

- 1) Қазақстан бойынша ең алғашқы жәрмеңке Бөкей Ордасында ашылды.
- 2) Бұл жәрмеңкелер көктемде сәуірдің 15-інен мамырдың 15-іне дейін және күзде қыркүйектің 15-інен қазанның 15-іне дейін жылына екі мәрте ұйымдастырылды.
- 3) Жәрмеңке кезінде белгілі бір сауда ережелерінің болуы.
- 4) Ресеймен, Орта Азиямен сауда-экономикалық байланыстар тінінің тереңдей түсуіне оң ықпал етті.
- 5) Әсіресе, жәрмеңкелерге қатысушылардың көп ұлттылығымен ерекшеленді.

1836 жылы 15 қыркүйекте төлеңгіт руының старшыны Мекен Балуанқұлов өз бақташыларының күшімен осы жәрмеңкеге келген көпестердің табындарын бағымға алу туралы жазбаша міндеттеме алады. Ол міндеттемеге Жәңгірдің рұқсатымен қол қоя отырып, 1836 жылдың 15 қыркүйегінде көпестер малын бағымға алуға өз қалауын білдірген. Сол уақыттағы Хан ставкасының жанында ашылып, қазан айының 15-не дейін жұмыс істейтін жәрмеңке уақыты кезінде старшын Мекен Балуанқұлов өзі жалдаған бақташы қызметкерлердің күшімен келімді-кетімді көпестердің, саудагерлер мен өзге де жандардың табындарын қожайындардың өздері қажет деп тауып, келісім берген жағдайда тебіндетіп, бағып берген.

Бұл қызмет түрі төмендегідей тәртіппен жүргізілді: мұнда әкелінген немесе мұнда сатылып алынған, айырбасталған әрбір жылқы малын, оның жүнін, ерекше белгілерін, бағасын қожайынның өзі старшын Мекен Балуанқұловтың көзінше жәрмеңке бақылаушысының ханнан алған тізім кітабына жазып тіркейді. Қожайыннан әр жылқының қабылдап алынғандығы туралы қолхат алынып, қолхатқа мөр басылады. Бағым үшін жарияланып, жазылған жылқы бағасынан және әр рубльдің күміске шаққандағы бағамы бойынша старшынға бес тиыннан төленеді. Мұның жартысы жылқыны бағымға беріп, тіркеу кезінде төленеді, ал келесі жартысы – жылқыны табыннан қожайынға қайтарар кезде тікелей Мекен Балуанқұловтың (қызметкерге емес) өзіне берілген. Бағым бағасын бағым уақытына тәуелді етпеген. Жылқы бір апта немесе бір ай бағылса да, баға өзгермеген [5, 11 п.].

Бұл жәрмеңкеге 1833 жылы 562971 мың бас мал әкелініп, 339174 сомға тауар сатылды. 1834 жылы 597603 рубльдің тауары әкелініп, 368775 рубльге сатылды, 1835 жылы 691628 рубль тауар әкелініп, 379548 рубльге сатылды. 1836 жылғы жәрмеңкенің тауар айналымы 2 млн. рубльді құрады [6, 28 п.].

Енді 1837 жылдан 1839 жыл аралығындағы жәрмеңкеге әкелінген мал және оның өнімдеріне [7, с. 62] тоқталсақ: олар – түйе – 385 бас, жылқы – 2524 бас, ірі қара – 12244 бас, қой – 342103 бас, жылқы терісі – 23730 пұт, қой терісі – 19232 пұт, түйе терісі – 1060 пұт, қоян терісі – 5535 пұт, ешкі түбіті – 1373 пұт, борсық терісі – 70 пұт, түйе жүні – 2086 пұт. 1837-1839 жылдары қой, ірі қара, жылқы және қоян терісі, қой терісі жәрмеңкеге көп мөлшерде әкелінген. Сонымен бірге, 1837-1839 жылдары тауар айналымы жоғары деңгейде болған [8, 78 б.].

Ордадағы сауда айналымының төмендеуі 50-ші жылдардың аяғына дейін созылды. Ал XIX ғасырдың 60-шы жылдарының басында сауда ісінің қайта жандануы байқалады. Бұл кезде қазақтардың мал шаруашылығы 1852 жылғы жұттан біраз айыққан еді. Сауданың жандануы 1858 жылы таратылған Уақытша Үкіметтің қазақ құрамының орыс шенеуніктерімен алмастырылуымен тығыз байланысты. Осының салдарынан Орда жерінде орыс көпестерінің саудасы

жанданды, себебі патша шенеуніктерінен тұратын Кеңестің жаңа құрамы Ордадағы сауда дамуын барынша қолдауға тырысты [9, С. 101].

1862 жылы 8 қаңтарда Орда Ішкі істер министрлігіне қарады. Тағы бір маңызды түс – Бөкей Ордасында азық-түлік капиталы, несиелік касса және қазыналық кәсіпорыны да осы кезеңде ұйымдастырылды. Отаршылдық пиғылдан туған бұл мекемелер арқылы империяның қазақ жерін тәуелділікте ұстауға, оған тек сауда шикізатын өткізетін аумақ ретінде ғана қарауға мүмкіндік туғызылды. Ссудалық касса Хан ставкасында 1854 жылы ашылды.

XIX ғасырдың екінші жартысында жүзеге асқан осынау істер нәтижесінде алым-салық жинау жүйесі реттеліп, ссудалық кассалар ұйымдастырылды.

Қазақтарға ссуда 3 айдан 1 жылға дейін куәлар көзінше міндеттеліп берілді. Қазақтар ссудалық кассаға үнемі қарыздар болып отырған. Жәңгір кезінде анық есеп-қисаптың болмауы, олардың жүйелі жүргізілмеуі хандықта алым-салық жүйесіне қатысты туындаған көп келеңсіз жағдайларды, зардапты салдарларды шығарған. Осы тұрғыдан келгенде, бұл саладағы істердің бір жүйеге келтірілуі және оның заңды сипатқа ие болуы – құптарлық бастама еді. Бөкей Ордасындағы байлық көлемін анықтауға, басқару штатын, алым-салық мөлшерін реттеуге мүмкіндік беретін оң өзгерістердің орнығуына жол ашты [10, 152 б.].

1866 жылы Ішкі Орданың шаруашылық капиталы Ішкі істер министрлігінің кіріс сметасына қосылды. Ол Мемлекеттік кеңесте қаржы министрі мен мемлекеттік бақылаушының Ішкі орданың шаруашылық капиталы мен жәрмеңкелік кірісті мемлекеттік қазынашылықтың бақылауына беру туралы өзара хат жазысуының нәтижесінде мүмкін болды.

Мемлекеттік кеңестің шешімі бойынша 1866 жылдың 25 сәуіріндегі патшаның бекітуімен Ішкі ордадағы салық жалпы мемлекеттік кіріске жатқызылды. Сәйкесінше, Ішкі істер министрлігі тарапынан мынадай ережелері белгіленіп, бекітілді:

а) жәрмеңкедегі сауда орындары үшін алынатын 15 тиын көлеміндегі жалдама ақы Ішкі Ордан тыс аймақтарға шығу үшін берілетін билеттерден жиналған қаржыны жалпы мемлекеттік кіріске жатқызылды. Осылайша, Ішкі істер министрлігінің қаржы сметасы арқылы патшаның 1862 жылғы 22 мамырындағы сметалық ережелері негізінде пайдалануға берілді.

б) Ішкі Орданың қалған кіріс түрлері мыналар еді. Яғни, ол ең алдымен хан ордасындағы жәрмеңкелік ауладан басқа жәрмеңке уақытында берілетін орындардан алынатын алым. Бұған қоса, таразы және моншадан түсетін төлемдер мен сырттан әкелінген малды сатудан алынатын алымдар. Олардың бәрі де ендігі жерде Ішкі Ордадағы жергілікті басқарудың қарамағына қалдырылып, оған Ішкі істер министрлігі салық пен кірістер жөніндегі сметалық ережелерінің баптары бойынша бақылау жасады [11, 12 п.].

Жоғарыда келтірілген деректерден Ресей империясының Ордадағы сауда ісіне белсене араласқанын, оны жергілікті билікті қаржыландыру мақсатында шебер пайдаланғанын анық байқаймыз. Патша үкіметіне орталық қазынадан ақша шығындағаннан гөрі қазақтарды өз қаржысы есебінен басқарған тиімді еді. Оған қоса сауда ісі Ресейдің ішкі губернияларынан арзан шикізат көзімен қамтамасыз етудегі басымдықтарын анықтап алды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Бөкей Ордасындағы кәсіп түрлері көбейіп, балық аулау, түз өндіру, жүк тасымалдау тағы басқа жұмыстарға жалданушылық арта түсті.

Кәсіпшіліктерге барып, жалданып қызмет атқару үшін қазақтарға рұқсат пен белгілі бір мерзімге арналған билет берілді. Кәсіпшіліктердегі қызметтердің

маусымдық сипатына байланысты жалданушы қазақтар да бұл жұмыстарды кесімді бір уақытта атқара алатын еді. Сондықтан, жалданушы қазақтарға уақыт мерзіміне сәйкес бағасы да өсіп отырған билеттер сатылып, рұқсат берілді, әр билет есепке алынды. Балық кәсіпшілігі 3 маусымдық кезеңге, ал тұз кәсіпшілігі еңбек сипатына қарай 4 топқа бөлініп, оларға қазақ жұмысшылар көптеп жалданды. Тұз өндіру және балық аулау кәсіпшіліктерінде қазақтарға басқа ұлт өкілдерімен салыстырғанда еңбек ақы кем төленді.

Жыл сайын балық кәсіпкерлері жұмысшыларды жалдау үшін өз адамдарын орыс селоларына, қазақ, қалмақ ауылдарына жіберіп отырған, алайда жалданушылармен олар тікелей келіссөз жүргізбеген, әрбір село мен ауылдарда подрядчиктер арқылы өздеріне қажетті мөлшерде жұмыс күшін жинап алып отырған. Өзендер мұздан арылған соң, кәсіпкерлер белгіленген пункттерге балық тиеуге арналған қайықтарды жіберетін болған. Өзендегі балық кәсіпшілігінде көктем кезінде 60 мыңға жуық, күзде 30 мыңдай және қыста 5 мыңға жуық жұмысшылар мен аушылар жұмыс істеген.

Тұрақты қызметкерлердің шағын ғана тобын есептемегенде, барлық жұмысшылар белгілі бір мерзімге жалданатын. Негізгі мерзімдер: көктемде – 15 ақпан, 1 наурыз, 15 сәуірден және 15 мамырға дейін; күзде – 1 қыркүйектен 1 қараша мен 6 желтоқсанға дейін; қыста – 6 желтоқсаннан 1 наурызға дейін [12, С. 2].

Балықшылық кәсіппен негізінен округтік қазақтар және Қамысты-Самар қазақтарының бір бөлігі айналысқан. II-ші теңіз округінің қазақтары 4000 адамға дейін балық кәсіпшіліктеріне жалданатын. Нарын бөлімінен жыл сайын балық кәсіпшіліктеріне жалдануға көктемде 1 наурыз бен 15 мамыр аралығында аттанған.

II теңіз округіндегі тұрғындардың жаппай қозғалысы ең әуелі балық кәсіпшілігімен байланысты болатын. Мал шаруашылығына қолайсыз, топырақты, барлық жері дерлік құмды болып келетін теңіз жағалауы округтерінде маңызы жоғала бастаған мал шаруашылығының орнына балық кәсіпшілігі дами бастады. Қазақтардың өздері балық аулаумен айналысты және кәсіпшіліктерге жалданды. Балықшылар көбіне теңіз жағалауында қыстап қалатын, олар балықты аумаумен аулап, кәсіпшіліктерге өткізетін. Қазақтардың ішінде де ірі балық кәсіпкерлері болды. (мысалы, қазақ Танашев, Бөкенбаев, Убышев, т.б.) [12, С. 10].

Балық аулау кәсібі XIX ғасырдың аяғында балық өндірісінің өндіру және өңдеу сияқты екі саласын қалыптастырды. Яғни, балық кәсіпшілігі дамуының нәтижесінде бірінші жағынан өндіру кәсібінің өңдеу және сату кәсібінен бөлінгені байқалса, екінші жағынан жақын және алыс рыноктарға балықтарды сатуды жекелеген ірі өндіріс иелерінің жүзеге асырғанын көреміз [13, 33 б.].

Дегенмен, балықшылық кәсібі дәстүріндегі ала-құлалық әртүрлі қатынастардың орнығуына жол ашты. Олардың біреулерінің ондаған, тіпті жүздеген балықшыны жалдауға әлеуеті жететін. Енді бір жекелеген балықшылардың тобы ұстаған балығын өзі өткізіп, іс жүзінде жеке басының тәуелсіздігін сақтап қала алды. Теңізден балық аулау аса қауіпті әрі оған ақы өте аз мөлшерде төленді. Теңізде негізінен қызыл балықты өндейтін өндіріс орындары, ал, өзендер жағалауында қабыршақты тұқымдас балықтарды тазалайтын кәсіпшіліктер орын тепті [13, 32 б.].

XIX ғасырдың аяғында қазақтар арасынан да балық кәсіпшілігімен айналысатын кәсіпкерлерде шыға бастады. Мысалы I-теңіз округінде Өтеғали Танашевтің «Дружинский», «Қара көл», «Потанайский», «Михайловский», «Мало Дружинский», Қарес Танашевта «Бережник», Салық Ибрагимов деген қазақ көпесі «Баровский» атты батағасының қожалары болды. Алғашқыда

шаруасын ұсақ кәсіптен бастаған қазақ кәсіпкер-саудагерлері біртіндеп байып, балық қабылдайтын батағалар ұйымдастырып, балық аулайтын үлкен кеме-қайық жасақтады. Сөйтіп үлкен капитал иелеріне айналды. Олар балық кәсіпшілігіне жұмыс күшін тартып отырды [14].

Алайда, қазақтарды қанау жағдайларының қаншалықты көп кездескенін мынадан-ақ аңғаруға болатындай. Айталық, жұмысқа жалдау кезінде ең жоғарғы жалақы қалмақтарға, орташа еңбек ақысы орыстарға, ал, ең төменгі ақы қазақ жұмысшыларына төленген. Бұның басты себебі – балықшылықтың қазақтың ата кәсібі еместігі болатын. Аталған мәселені реттейтін заңның болмауы, жалақы әркез ақшалай төлене бермейтіндігі, көбіне-көп азық-түлік тауарлары түрінде берілетіндігі де жағдайды қиындата түсті [15, 6 п].

Сонымен қатар, бөкейлік қазақтар тұз өндіру кәсіпшілігімен де айналысқан. Бұлар Басқұншақ, Елек, Эльтон, Дендер тұз өндіру кәсіпшіліктері. Бірақ, бұл орындар орыс кәсіпқорларының билігінде болған. Ал, бөкейлік қазақтар осы тұз кәсіпшілігіне жалданған. Бөкей Ордасының оңтүстігіндегі қазақтар Каспий жағалауындағы балық кәсіпорындарына барып жалданса, батыс мен терістік бойдағылар іргелес Астрахан губерниясындағы қоры мен сапасы жөнінен әлемге әйгілі болған Басқұншақ тұз өндірісінде жалданған. Бұл тұз өндіру кәсіпшілігінде жалданған жұмысшылардың ақысы төмен төленген. Уақытша Кеңестің 1876 жылғы есебі бойынша, осы тұз кәсіпшіліктеріне жалданған қазақтар 1000 пұт тұз өндіргені үшін 10-15 сом аралығында еңбек ақы алған [10, 153 б.]. Мұнда өндіріс құралы ретінде олар тек ауыр балға, күректерді ғана қолданған. Түйелерімен келіп, тұз тасыған қазақтардың өзі мындап саналған, 1891 жылы Басқұншақ тұз өндіру кәсіпшілігінде жалпы саны 5000-дай қазақ жұмыс жасаған. Оның ішінде 1000 адам қалмақтардан, 1500-дей адам Қамысты-Самардан, 1000 адам Таловка аймағынан, тіпті II теңіз жағалауы округінің №13, №14 болыстарынан да көптеген адамдар болған [16, С. 22]. Олар тұз өндіру кәсіпшілігінде тәулігіне 12-14 сағат бойы жұмыс істеген. Тіпті, бұл жерге азын-аулақ малдарын айдап, жанұяларымен біржолата көшіп келгендер де болған. Жұмыс 1 маусымнан 1 қазанға дейін созылған. Жұмысшылар көлдегі жұмысқа сол қазақтардың өздерінен тағайындалатын мердігерлер арқылы жалданып, келісімшартқа отыратын. Жұмыс басталар алдында жұмысшы қазақтар көл маңына өздерінің отбасыларымен және сауын малдарымен бірге көшіп келетін. Бұл кезде оларға азық-түлік алуға белгілі бір мөлшерде ақша берілетін де, одан әрі жалақының көлемі тапсырған тұздың мөлшеріне байланысты болатын.

Сөйтіп Бөкей Ордасында XIX ғасырдағы сауда-саттықтың дамуы бірнеше кезеңнен өтті. Алғашында сауда-саттық хандықпен шектес жерлерде жүрді және хандықтың өз ішінде тасымал саудасының дамуы орын алды. 1832 жылы Бөкей Ордасының Хан ставкасында жәрмеңке ашылып, ол әр түрлі ұлт өкілдерінің бір-бірімен байланысының дамуында маңызды рөл атқарды. Бұл жәрмеңке Қазақстан бойынша ең бірінші ашылған жәрмеңкелердің бірі еді. Ол Қазақстан мен еуразиялық мемлекеттер халықтарының бір-бірімен байланысында ерекше орын алды. Әлеуметтік-экономикалық жетістіктерден басқа мәдени ықпалдастықтың да маңызы артты. Бұл өз кезегінде қазақ халқының өркениет жолындағы қол жеткізген табыстарының жарқын көріністерінің қатарын молайта түсті.

Әдебиеттер

1. Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) Орды и Зауральской (малой) Орды Оренбургского ведомства // Военно-статистическое обозрение Российской империи. - СПб., 1848. - Ч. 3 - 20 с.

2. ҚРОММ, 78-қор, 1-тізбе, 7-іс.
3. РФ АОММ, 1-қор, 9-тізбе, 795-іс.
4. Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. - Алматы: Атамұра: Қазақстан, 1994. - 221 б.
5. ҚРОММ, 78-қор, 2-тізбе, 65-іс.
6. ҚРОММ, 78-қор, 2-тізбе, 36-іс.
7. Еврейнов А. Внутренняя или Букеевская киргиз-казачья Орда. // Современник. - 1851. - № 10.
8. Мәшімбаев С. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. - Алматы: Санат, 1994. - 220 б.
9. Аспандияров Б. Образование Букеевской Орды и ее ликвидация. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. - 290 с.
10. Харабалин Ф.Е. XIX ғасырдағы Бөкей Ордасы. - Орал, 2004. - 238 б.
11. РФ ООММ, 6-қор, 10-тізбе, 6085-іс.
12. Поленов А. Пути торгово-промышленного движения в Букеевской Орде и в пограничных с нею областях. - СПб., 1907. - Ч.3. -120 с.
13. Меңдігереев К.Ж. Батыс Қазақстан аумағындағы балық шаруашылығының даму тарихы: тарих ғыл.канд. ... дис. - Атырау, 2007. - 130 б.
14. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. - СПб., 1910. - 37 с.
15. ҚРОММ, 4-қор, 1-тізбе, 3885-іс.
16. Иванов И.С. Джангерь, хан Киргизской Внутренней Орды // Астраханский листок. - 1895. - №185. - 260 с.

Дюсенгалиева М.Г.

Торговые отношения и предпринимательство в Букеевской Орде

В статье дается научный анализ роли, которую выполняло ремесло в торговле, товарооборота, ярмарке и роли которую выполняли в торговой деятельности ярмарки, в товарообороте, перевозках в период торговли во времена ханства Шагая и Бөкея, торговой деятельности Бөкей Орды.

Ключевые слова: торговля, ярмарка, ремесло, товарооборот, заемная касса.

Dyusengaliyeva M.G.

Trade relations and enterprise in Bukey Horde

The article gives a scientific analysis of the roles that the craft in trade turnover, fairs and performed the role that fair trade activities in turnover, transport between trade for the Khanate Pacing and Bokei Horde.

Keywords: trade, fair trade, turnover, craft, loan ticket office.

ӘОЖ 94(5-191.2)“652”/19

Танзенов Д.Ж. - Әл-Фараби атындағы
ҚазҰУ-нің I курс PhD докторанты
E-mail: daniyal1984@mail.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ ЖАҒЫНАН БӨЛІНУ ТАРИХЫ (XX Ғ. БАСЫНА ДЕЙІНГІ КЕЗЕҢ)

Аннотация. Қарастырылып отырған мақалада Орталық Азия территориясының XX ғасырдың басына дейінгі кезеңде сан алуан өзгерістерге түсіп, кейінгі бөлшектенуі жөнінде айтылады.

Түйін сөз: Орталық Азия, Ішкі Азия, Түркістан, Тұран, генерал-губернаторлық, уезд.

Орталық Азия – Азия құрлығының дүниежүзілік мұхитпен шектеспейтін ұлан-ғайыр аумағы болып табылады. Оның құрамдас бөліктерінің нақты шекараларын анықтайтын түрлі пікірлер бар болса да, олардың біреуі де талассыз емес. Сонымен шекараларын анықтау қиындау болса да, бұл аймақтың бірнеше маңызды ортақ сипаттамалары бар. Осылардың ішінде бүгінгі саяси ғылымда Орталық Азия түсінігіне негізгі бұрынғы посткеңестік бес мемлекетті қамтиды: Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан мен Түркіменстан. Алайда бұл атау көбінесе саяси-экономикалық және мәдени сипатпен байланыстырылады. Ал географиялық тұрғыдан оның шекарасы бес мемлекеттен де аса аумақты қамтиды деген пікірлер де таралған. Оны кейде «Орта Азия» немесе «Ішкі Азия» деп те атайды, себебі, ол кең-байтақ Еуразия құрлығының орталық бөлігінде орналасқан.

Орталық Азия оңтүстігінде Памир–Гиндукуш тауларымен, шығысында Гоби және Такла–Макан шөлдері және Қытай жазығымен, солтүстігінде Ресей Сібірімен, батысында түркі мемлекеттерінің шекараларымен шектелген. Орталық Азия деп аталатын географиялық аймақ - орта ғасырлар мен Кеңес өкіметіне дейінгі кезеңдегі деректер мен зерттеулерде «Түркістан», деп аталғаны белгілі деп авторлар өз пікірлерін білдіреді [1].

Бұл термин жайында белгілі ресейлік зерттеуші өз ойын төмендегіше жеткізеді: «Такое понимание термина «Центральная Азия» появилось с подачи западных ученых — политологов и советологов, которые используют термин «*Central Asia*», т.е. Центральная Азия, не только в политологии, но и в академических изданиях по отношению к территориям постсоветских республик. Для определения Монголии, Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР, Внутренней Монголии, Бурятии, Тывы западные исследователи употребляют термин *Inner Asia*, т.е. «Внутренняя Азия».

Термин «Средняя Азия» имел устойчивое применение в советскую эпоху. Существовал он и в XIX — начале XX вв., но тогда носил более расширенное толкование. Например, основатель российского китаеведения отец Иакинф (И.Я. Бичурин) в начале XIX в. в понятие «Средняя Азия» включал и земли Монголии. С советского времени и в политической, и в научно-исторической, и в географической литературе под наименованием «Средняя Азия» подразумевались пределы современных государств — Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана — бывших союзных республик. При этом Казахстан упоминался отдельно, но в связке с этими территориями. В советской политологической и научной среде существовало устойчивое сочетание «Средняя Азия и Казахстан», «республики Средней Азии и Казахстан». В советской географической науке к Средней Азии относили территории всех упомянутых азиатских союзных республик полностью, а Казахстана частично — юг и юго-восток до озера Балхаш. Вероятно, появление названия «Средняя Азия и Казахстан» объясняется в определенной степени идеологическими причинами, поскольку дореволюционный термин, обозначающий регион — «Туркестан», вполне мог ассоциироваться в сознании советских властей с сепаратистской по отношению к СССР идеей пантюркизма» [2].

Ендігі кезекте «Түркістан» аталған біртұтас өлкенің қалыптасқан шекарасын анықталық.

Жалпы «Түркістан» терминінің алғашқы рет қолданылуы VI ғасырда парсы, VIII-IX ғасырлардағы араб тарихшыларының еңбектеріне тиесілі. Түркістан тарихи-жағрафиялық аймағы Амудариядан солтүстікке қарай бағытталған. Бұл аймақтар, бұдан кейін, IX ғасырдағы әйгілі араб тарихшысы ат-

Табаридің шығармаларында да орын алып, онда Окс (Амудария) өзені түркілер мен парсылардың арасындағы шекара ретінде белгіленген дей келіп, академик Б.Көмеков «VI ғ. тарихи сахнаға көне түркілердің келуімен және олардың Орталық Азияға саяси билігінің таралуына байланысты «турлар» ұғымы «түркіге», ал «Тұран» Түркістанға, яғни түркілер елі деген жеке ұғымға ие болды» деген қорытынды жасайды [3].

Ол жөнінде М.Шоқай да көз жұмарының алдында бес ай бұрын Париж маңындағы үйінде жазған «Түркістан» атты мақаласында бұл атаудың пайда болуы мен сол кезеңге байланысты өз ойын былай сабақтайды: «... Түркістан – түркілер елі деген сөз. Сонау VI ғасырдың өзінде-ақ монғол дәуіріне дейінгі көшпелілер империясын, түркі жұрты қанатын жая қоныстанған кең байтақ аймақты сасанид әулеті кезіндегі (III-VII ғғ.) ирандықтар осылай атай бастаған екен. Бұл көшпелі түркілер империясының территориясы Қытай шекарасынан Персия мен Византия шекарасына дейін созылып, солтүстікке қарай оны мен сасанидтер мемлекетінің арасындағы шекара қызметін атқарған Әмудариядан бастап, шығысында Индке дейін жетіп жатты. Батыста түркілер мекені Птоломейдің кезінде-ақ түркіше Даикс (яғни Жайық) атымен белгілі болған Орал өзенінен әрі төңкеріліп жатты», - деп географиялық жағынан кең ауқымды территорияны айқындап берген болатын [4].

VIII г. басында Түркістан ат-Табари бойынша, Сырдарияның солтүстігінен, Ферғанадағы Касана қаласынан басталған. «Худуд әл-аламның» (X ғ.) анонимі бойынша «Ферғана-Түркістанның дарбазасы». Көп ұзамай Шаш қаласы және оның аймақтарын арабтар жаулап алды. Жаулап алынған жерлерді қолда ұстап тұру мен көшпелі түрік тайпаларынан қорғануды қамтамасыз ету үшін арабтар Шаш өңірінің бойында қорғаныс дуалдарын орнатып, ол Түркістан аймағың алдындағы тосқауыл болды. Ал В.В.Бартольд Махмұд Қашқаридің пікірін қуаттай отырып: «Түркістанға саяси және этнографиялық кеңістік ретінде Каспий теңізі мен Қытай аралығындағы жерлерді жатқызғанымен жоғарыда аталған ортағасырлық мұсылман авторларының терминологиясына Түркістан кеңістігіне Мауараннахр енбейді», - дейді.

Көрнекті шығыстанушы Ә.Муминов «Орталық Азияның ұлаңғайыр территориясынан исламды ұстанған екі негізгі аймақты бөліп алуға болады: 1) Мауереннахр («Қос өзен аралығы», Трансоксония) – отырықшы аймақтағы ислам; 2) Түркістандағы (Сырдарияның шығысындағы мұсылман аймақтары) – көшпелі аймақтардағы ислам» дей келіп, Орталық Азия тұрғындарын отырықшылар мен көшпелілер деп бөлу мәселеге айқындық бермейді, өйткені олардың арасында ешуақытта мызғымас шекара болған жоқ деп тұжырым жасайды. Шындығында бұл аймақ тұрғындары шаруашылығы, менталитеті, рухани мәдениеті бойынша бір – бірімен тығыз байланысты болуымен бірге олар бір – біріне экономикалық, мәдени тұрғыда тәуелді болды.

Бастапқы кезде Түркістан атауы бірынғай жағрафиялық ұғым ғана емес, ол сонымен бірге мұсылмандар мен ислам дінін қабылдамаған түріктердің ара жігін ажырататын саяси, әлеуметтік ұғым ретінде де қолданылған[2,124].

XV - XVII ғасырлардағы ортағасырлық деректерге сүйенген тарихшы К.А.Пищулина: «Түркістан деп Сырдария өзенінің орта ағысы бойын, яғни өзеннің сол жағалауындағы ұзыннан созылып жатқан тар жазық пен оң жағалаудағы жазық даланы айтады да, солтүстік-шығыста ол Қаратаудың таулы қыраттарымен, оңтүстік-шығыста Сайрам қаласының оңтүстігіндегі Шыршық және Бадам су айрықтарындағы жазықтармен шектеседі», - деп жазады. Ал археолог К.Байпаков: «Түркістан аймағына Оңтүстік Қазақстанның едәуір бөлігін және Талас

аймағындағы Алатау бөктерін, Сырдарияның орта белі мен Қаратау баурайларын түгел қамтитын үлкен алқап жатады», - деген тоқтамға келеді.

Түркістан – ұзақ уақыт бойы Орта және Орталық Азияның негізінен түрік халықтары мекендеген аймақтарды анықтау үшін қолданылды. Ол халықтарының көшпелі өмір кешуіне ғана емес, көбіне - көп саяси жағдайларға байланысты өзгеріп отырды [5].

XIX ғасырда-ақ, бұл өлкені жаулау Ресей патшалығының негізгі мақсаттарының бірі болғаны белгілі. Бұл кезеңде Орта Азия мен Қазақстан территориясы губернаторлықтарға, ол уездерге, т.с.с. бөлініп, Түркістан атауы саяси мағынада тек қана Түркістан генерал-губернаторлығына енетін аймақтарға ғана пайдаланылды. Ал кеңестік энциклопедияларда Орта Азияны қазіргі кезеңде тәуелсіздігін алған Өзбекстан, Қарақалпақстан автономиясымен, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстан республикаларының территориясын қамтыған жерлер деп ұғынылады. 1993 жылы қаңтардан бастап бес тәуелсіз мемлекеттердің Ташкенттегі мәжілісінен кейін және тәуелсіздік алған жылдардан бері КСРО кезеңінде Орта Азия және Қазақстан деп аталған ұғымның орнына саяси сөздікте «Орталық Азия» атауы ене бастады. Дегенмен де, екі терминге қатысты (Орта Азия және Орталық Азия), бір мағынада жалпыға тән танылған, не ресми қабылданған атау жоқ.

Орта Азияның ресми аудандастырылуы Ресейдің отарлық кезеңінде басталды деуге болады. Ресей иелігіндегі Орта Азия территориясы үш саяси әкімшілікке: Түркістан генерал-губернаторлығына Бұхара және Хиуа хандығы қарады. Сондай-ақ, бұл генерал-губернаторлық орыстардың 1847 жылдан бері басып алынған қазақ даласы мен Қоқан хандығы иелігінен құрылды. Әкімшілік жағынан Түркістан генерал-губернаторлығы бес облыстан: Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқанд (Самақанд облысы 1887 ж. Зеравшан округінен құрылды) және Закаспий облысынан тұрды. Сондай-ақ, губернаторлықтың бақылауында Хиуа және Бұқара хандығы болды. Сырдария облысына үлкен бір бөлігімен Түркістан және Қоқан хандығының жері кірсе, Жетісуга: Сергиополь, Қапал, Семей облысының Алатау округі және Түркістанның бір бөлігі кірді. 1868 ж. Бұқарадан алынған жер Зеравшан округіне бірігіп, 1887 ж. Самарқанд облысы болып қайта құрылды. 1873 ж. Амударияның сол жағында жатқан Хиуа хандығының жерінен құрылған Амудария бөлімі 1887 ж. Сырдария облысына енді. 1871-1881 жж. дейін генерал-губернаторлықтың құрамында болған Құлжа ауданы Қытайға беріледі. Ферғана облысы 1876 ж. Ресейге толығымен қосылған Қоқан хандығының оңтүстік бөлігінен түзілді. Түркістанның ең жаңа әкімшілік аймағы – Закаспий облысы болды.

Түркістан генерал-губернаторлығы кезеңінде жүргізілген аудандастырылудағы мұндай өзгерістер халықтың дамуына, белгілі бір аймақта тұрақтануына кері әсер етіп, халықтың қалыпты тұрмыс тіршілігіне кері әсерін тигізді. Мәселен, ертеден келе жатқан қоныстану тәртібіндегі шаруашлықты жүргізу жүйесін бұзды. Ресей өкіметі құрған әкімшілік аймақтар халықтың мүддесімен сәйкес келген жоқ, керісінше әр түрлі тайпа рудан тұрған аймақтарда халықтардың ішкі бірлігі болмады. Құрылған жаңа әкімшілік аудандардың жер көлемі де халық саны да тұрмыс мен мәдениеті де үнемі өзгерісте болды.

Закаспий облысынан басқа (онда басқарма) барлық облыстарды губернатор басқарды. Осы басқарылу жүйесімен Жетісу облысы 6 уезге: Верный, Жаркент, Қапал, Лепсі, Пішпек және Пржевальск, Сырдария облысы 5 уезге: Ташкент, Әулиеата, Перовск, Шымкент және Әмудария бөліміне, Ферғана 5 уезден: Скобелов (бұрынғы Маршан), Әндіжан, Қоқан, Наманган, Ош және

Памир, Самарқанд облысы: Самарқанд, Жизақ, Ходжент және Қаттакорған, Закаспий облысы Ашхабад, Красноводск, Маңғышылақ, Теджен және Мерв. Әр облыста губерниялық басқару құқығы мен міндеті бар облыстық басқарма тұрды. Уездік әкімшілік үшін 1000 – 2000 үй саны және ауыл үшін 100 - 200 саны болу керек. Бұлай бөлу көшпелі халықтардың орналасу жүйесін бұзды.

Отырықшы халықтармен салыстырғанда көшпелі халықтар мекендеген уездердің саны басым болды. Әкімшілік бөлінуді жақсарту үшін бөлімше приставтары болды. Ол: Сырдария облысында -17, Самарқандта - 11, Ферғанада - 20, Жетісуда-16, Закаспийде - 11 барлығы 75 пристав болды. Бөлімшелердің территориясында әр түрлі болды. Мәселен, Ферғана облысындағы приставтарда орташа 600 шақырым жер болса, көшпелілер приставтарының жері 50 мың шаршы шақырымға жетті. Осы кезеңде Түркістан генерал – губернаторлығында 603 болыстық және 4658 селолық қауым және әкімшілік ауылдарға 9461 селолық пункттер енді. Отырықшы селолар арасында шартты шекара болғанмен, көшпелілердің қоныстар арасында белгіленген шекара болмады.

1899 жылдан революцияға дейін Түркістан өлкесіндегі ірі әкімшіліктерге аса өзгеріс ене қойған жоқ. Бірақ уездер арасындағы шекара патшалық Ресей кезінде де Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында да өлшеніп, сызбаға түсіп толығымен анықталмады.

Орталық Азия елдерінде өзбектер, қазақтар, тәжіктер, қырғыздар, түркмендер және қарақалпақтар тұрады. Бұлардан басқа бөгде ұлт өкілдері: орыс, украин, дұнған, ұйғыр, кәріс, араб, күрд, иран т.б. халықтар тұрады.

Өңірдің этникалық құрамы ХІХ ғ. ІІ жартысы – ХХ ғ. бас кезеңіндегі тарихи оқиғалар: Ресей патшалығының отары, ХХ ғасырдың бас кезеңіндегі саяси дағдарыс т.б. жағдайларға байланысты күрделенді [6].

Қорыта айтар болсақ, түріктердің автохондық отаны – Түркістан, Орталық Азия. Осы кең байтақ жағрафиялық орталықта жоғарыда айтқандай өзінің дамуы бойынша әртүрлі сатыда тұрған тайпалар, халықтар жасап, өмірдің эволюциялық даму жолын жасады. «Түркістан» атауын осы өңірде болып өткен небір саяхатшылар, тарихшылар, жыршылар өздерінің жазбаларына арқау етті. Солардың қатарында ХХ ғасырдағы қазақтың біртуар ұлдарының бірі Мағжан Жұмабаев бір кездері өлкені жырына қосып: « ... Ежелден Түркістанды Тұран дескен, Тұранда ер Түрігім Туып өскен...» деп жырлап өтсе, осынау алып жатқан өңірдің «Түркістан» аталуы түбі бір түркі халықтарының ортақ мекені деп атауымыздың мәні тегіннен тегін емес.

Әдебиеттер

1. Қ.Т. Жұмағұлов, Р.О.Садькова «КСРО мен ТМД тарихы (1917 - 2012)» - Алматы: Қазақ университеті, 2013. 247-248 бб.
2. Абашинов С.Л., Арапов Д.Ю., Бекмаханова Н.Е. Центральная Азия в составе Российской империи. - М.: Новое литературное обозрение, 2008. - с. 3-4.
3. Б.Е. Көмеков. З.С. Ильясова. Йақұттың Муджам әл-Булдан (ХІІІ ғ.) жағрафиялық жинағы – Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. 121-149 бб.
4. М.Шоқайұлы. Түркістан. Ана тілі, 1990. 27-қыркүйек 4-б. М. Шоқай. Түркістанның қилы тарихы. - Алматы: Жалын, 1992. 49 б.
5. Б.Б.Кәрібаев. Түркістан аймағы және Қазақ хандығы. Қазақ тарихы 1996., №4 13-18 бб.
6. Қалшабаева Б.К. Орта Азия елдерінің әкімшілік-территориялық жағынан бөліну тарихы. «Отан және әлем тарихы ХХІ ғасырда: ғылыми парадигмалардың ортақтығы мен ерекшеліктері» атты Халықаралық Бекмаханов оқуларының ғылыми конференция материалдары - Алматы: 22-23 қараша 2007. 333-336 бб.

Танзенов Д.Ж.

История территориального деления центральной Азии (до начала XX в.)

В данной статье рассматривается вопрос о разных изменениях, произошедших на территории Центральной Азии до начала XX века и позднее разделение этой территории.

Ключевые слова. Центральная Азия, Внутренняя Азия, Туркестан, Туран, генерал-губернаторство, уезд.

Tanzenov D.ZH.

History of territorial division of Central Asia (to the head of the XX century)

In this article considered the question of the different changes which have happened in the territory of Central Asia to the beginning of the XX century and late division of this territory.

Keywords: Central Asia, Internal Asia, Turkestan, Turan, general-governorship, district.

УДК: 930(73) «20»: 94 (560)

Абдукадыров Н.М. –

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ІІ курс PhD докторанты

E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

**XVIII-XIX Ғ.Ғ. ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЕУРОПА
МЕМЛЕКЕТТЕРІМЕН САЯСИ, ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ
ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ РЕСЕЙ
ТАРИХНАМАСЫНДА ЗЕРТТЕЛУІ (1991-2013 ж.ж.)**

Аннотация. 1991 жылы Кеңес Одағы ыдыраған соң, Ресейдің тарих ғылымында үлкен өзгерістер орын алды. Кеңестік кезеңде өз зерттеу жұмыстарын кеңестік методология аясында жүргізіп, маркстік ілім негіздеріне сүйенуге мәжбүр болған тарихшылар, ендігі кезекте өз зерттеулерін ешбір кедергісіз жүргізе бастады. Осыған байланысты, Ресей тарихшы-османтанушылары да Осман империясы тарихының әр түрлі кезеңдері бойынша зерттеулер жүргізді. Қарастырылып отырған ғылыми мақала, XVIII-XIX ғасырлардағы Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен жүргізген сыртқы саяси, экономикалық байланыстары мен геосаяси және геоэкономикалық мәселелерін, сондай-ақ дипломатиялық қатынастары тарихының тәуелсіздік кезеңінде Ресей тарихнамасында зерттелу деңгейін көрсетуге арналады. Сонымен қатар, ресейлік османистикада XVIII-XIX ғасырлардағы Осман империясының еуропалық империялармен Еуропа, Азия және Африка территориялары үшін туындаған геосаяси мәселелерге арналған зерттеу жұмыстарына баса мән беріледі. Мақалада, аталған мәселелер бойынша шұғылданған Ресей тарихшылары мен шығыстанушыларының еңбектеріне сипаттама беріліп, олардың ұсынған ғылыми тұжырымдары мен жаңалықтарына ғылыми талдау жасалынады.

Түйін сөз: Осман империясы, Ресей тарихнамасы, Ғылыми зерттеулер, Тарихшы-османтанушылар, Еуропа мемлекеттері, Экономика, Дипломатия,

КСРО ыдыраған соң, Ресейде жаңа жүйе билікке келіп қоғамда үлкен өзгеріс орын алғандықтан, мұнда жаңа мемлекеттік идеологияны жүзе асыру мақсатында қоғамдық ғылымдардың дамуында үлкен өзгерістер енгізу қажеттігі туындады. Үкімет басына келген жаңа билік, жаңа қоғам құру мақсатында мемлекеттік идеологияны жүргізуге кірісіп, ол Ресейде қоғамдық ғылымдардың дамуына жаңа серпін берді. Оның ішінде тарих ғылымы ерекше орын алып, Ресей мемлекетінің тарихы мен Дүние жүзі тарихын жаңа көзқарас тұрғысынан, тарих ғылымының жаңа принциптері мен әдістері және заманауи методологиялық бағыттар негізінде зерттеу жұмыстары қолға алынды. Осыған орай, дүниежүзілік тарихтың бір бөлігі болып саналатын Осман империясы тарихының осы аталған мәселелері бойынша зерттеу жұмыстары Ресейде тәуелсіздік кезеңінде де жалғасын тауып, онымен Ресей Ғылым Академиясының (РАН) құрамындағы Әлем тарихы, Шығыстану, Балқантану мен Славянтану

ғылыми-зерттеу институттарының және Ғылым Академиясының Ресейдің ірі қалаларындағы бөлімшелерінің ғалымдары, сондай-ақ, Ресейдің жоғары оқу орындарындағы Тарих бөлімдерінің тарихшы-ғалымдары шұғылданды. Аталған тақырып бойынша тәуелсіздік жылдарында Ресейде арнайы жүргізілген зерттеулер аз болғанымен, бұл тақырыпқа қатысты мәселелерді ресейлік тарихшылар, шығыстанушылар мен тарихшы-балқантанушылар және ресейлік османистика өкілдері өз ғылыми-зерттеу жұмыстарында көтеріп отырды.

Осман империясының Еуропадағы сыртқы саяси бағыттарын Ұлыбританиямен жүргізген қатынастарынан бастайтын болсақ, 1990 жылдары және 2000 жылдары Ресей тарихнамасында, белгілі ағылшын саясаткері, Ұлыбританияның сыртқы істер министрі және премьер министрі қызметтерін атқарған Дж.Пальмерстонның Таяу Шығыстағы және Осман империясындағы саяси қызметі мен XIX ғасырдағы британ үкіметінің Осман империясына қатысты сыртқы саяси ұстанымдары туралы зерттеулер орын алады. Аталған тақырыптар бойынша В.И.Шеремет, [1] М.М.Куриев, [2] Н.Н.Яковлев, [3] сынды тарихшылар өз зерттеулерінде ғылыми талдау жасап, бұл ғалымдар ағылшын саясаткері Дж.Пальмерстонның қызметі тұсында Ұлыбританияның Осман империясының сыртқы саясаттағы әрекеттеріне баса назар аударғандығын айтады. Сонымен қатар, бұл уақыттағы Ұлыбританияның «Шығыс мәселесін» шешудегі ролін көрсетеді. Тәуелсіздік жылдарында Ресейде жарияланған тарихнамалық еңбектерде де Дж.Пальмерстонның қызметі туралы көрсетілді. Олардың ең негізгісі В.Р. Согрин, Г.И.Зверева, Л.П.Репинаның [4] ұжымдық ғылыми еңбегі еді. Бұл еңбек ағылшын тарихнамасына қатысты 90-жылдары Ресейде жарияланған ең көлемді жұмыстардың бірі болып, онда ағылшын саясаткерінің қызметіне қатысты батыстық зерттеушілердің еңбектері туралы көрсетілген. Сонымен қатар, Дж.Пальмерстонның Шығыстағы қызметі туралы А.С.Ловцов [5] арнайы диссертациялық зерттеу жұмысын жазды. Зерттеуші өз жұмысында Дж.Пальмерстонның сыртқы саясаттағы белсенділігі мен Ұлыбританияның Осман империясымен жүргізген саяси және экономикалық келісімшарттары туралы және екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қатынастардың жүргізілуі туралы көрсетеді. Сондай-ақ, Англияның Осман империясының сыртқы істеріне араласуы мен Мысыр билеушісі Мұхаммед Алидің көтерілістерін басып, оның өзін Стамбулға күштеп бағынышты еткені туралы және Ұлыбританияның Осман империясының территорияларында Ресеймен бақталастыққа түсуі жайлы ғылыми тұжырымдар жасаған.

XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап, Ресей тарихнамасында Осман империясындағы «Танзимат» реформалары дәуірінің тарихы және бұл реформаның сыртқы саясаттағы ролі туралы зерттеулер де жүргізілді. Осман империясында реформалар кезеңінде қабылданған сыртқы саясаттағы жоспарлары туралы өз зерттеу жұмыстарында тұжырым жасаған тарихшылардың бірі В.И.Шеремет [6] болып ол, Осман империясында III Селім сұлтанның тұсында басталған саяси реформалар мен осы кезеңде француз императоры Наполеон Бонапарттың Осман империясының Африкадағы провинцияларына саяси қысым көрсетуі жайлы және оған Осман империясының берген жауабы туралы ғылыми тұжырымдар жасаған. XIX ғасырдың орталарында қабылданған Танзимат реформалары мен реформалар дәуіріндегі Осман империясының ішкі саясатын және сыртқы саяси жағдайы туралы, сондай-ақ империяның Еуропа мемлекеттерімен байланысы туралы А.А.Сотниченко [7] бірқатар зерттеулер жүргізіп, ол осы мәселелер төңірегінде кандидаттық диссертация қорғады. Тарихшы өз зерттеу жұмысында реформалар дәуірінің тарихи маңыздылығы мен

сыртқы саясаттағы ролін және Осман империясындағы «батыстандыру» үрдісінің орын алғанын көрсетеді.

XVIII-XIX ғасырларда Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен тек Еуропа территориясында ғана емес, сонымен қатар Азия мен Африка территорияларында да саяси тартыстарға түсіп отырды. Олардың ішінде Мысыр территориясы Жерорта теңізінің сауда-саттық ісі жақсы дамыған аймақ болғандықтан, еуропалық империялар оны Осман империясынан тартып алуға әрекет еткен. Тәуелсіздік жылдарында Ресей тарихшылары мен шығыстанушылары осы мәселелерге де мән берді. Олар негізінен Осман империясының құрамында болған Мысыр территориясы үшін Англия мен Францияның Осман империясымен ғеосаяси таласқа түсуін көрсеткісі келді. Осман империясы мен еуропалықтар арасында туындаған Мысыр мәселесімен Ресейде 90-жылдары және 2000 жылдардың басында көптеген зерттеушілер айналысты. М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры Ф.М.Ацамба, [8] 90-жылдары Мысыр тарихына қатысты бірқатар мақалалар жариялап, ондағы османдық мемлекеттік әкімшілік басқару мәселелерін қарастырды. Аталған университеттің профессоры С.А.Кириллина, [9] Осман империясының Мысырдағы діни саясаты және империяның араб шығысындағы Ислам институттарының қызметі туралы бірқатар зерттеулер жүргізіп, өз ғылыми мақалаларын жариялады. Ол өз ғылыми еңбектерінде Осман империясының Мысырдағы өкілі Мұхаммед Алидің көтерілістерінің себептерін діни мәселелермен түсіндіруге тырысты және оның Шығыстағы араб-мұсылман халықтарының территорияларын өзіне қарату туралы жоспарларын көрсетті. Сонымен қатар, Осман империясындағы Мысыр дағдарысы мен Мұхаммед Алидің көтерілістері туралы және Мысырдағы еуропалық мемлекеттердің саяси ұстанымдары туралы бірқатар ғылыми мақалалар жариялады. Өзінің ғылыми-зерттеу сферасы Мысырдағы Ислам тарихымен діни жағдайларға арналғанына қарамастан С.А.Кириллина, Мысырдағы Осман империясы мен еуропалық державалардың ғеосаяси текетірессі жайлы мәселелерді көтерді.

XVIII-XIX ғ.ғ. Осман империясының құрамында болған Мысыр территориясы үшін Осман үкіметінің Англия, Франция сынды еуропалық империяларымен саяси тартыстарына негізделген мәселелер бойынша Ресейде бірқатар диссертациялық жұмыстар да орындалды. Солардың бірі, Ресейдің Амур мемлекеттік гуманитарлық-педагогикалық университетінің профессоры Ж.В.Петрунина, [10] өзінің Мысыр мәселесі туралы қорғаған кандидаттық зерттеу жұмысында, Мысырдағы Наполеон Бонапарттың әскери әрекеттері мен оның нәтижелері туралы және Мысыр наместнигі Мұхаммед Алидің Осман үкіметіне қарсы қарулы күреске шығуы мен Шығыстағы басқыншылық әрекеттері жайлы зерттеген. Сондай-ақ, Мысыр билеушісінің осман сұлтаны II Махмұдпен ашық соғысқа шығуы мен оның нәтижелері туралы тұжырымдар жасаған. Автор Осман империясы мен еуропалық державалар арасында туындаған Мысыр мәселесі мен Мысырдағы саяси дағдарыс туралы бірқатар ғылыми мақалалар жариялады. Ж.В.Петрунинаның ғылыми тұжырымдары өзінің құндылығына байланысты, ресейлік тарихшылар мен османтанушы ғалымдар арасында кең қолдауға ие болған. Мәскеу мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті М.В.Орлова, [11] өзінің кандидаттық диссертациясында, Мысыр территориялары үшін Осман империясы мен Еуропа мемлекеттерінің арасында орын алған саяси мәселелер туралы көрсетеді. Мұнда, зерттеуші француздардың 1798-1801 жылдары Мысырға әскер алып кіруін және оған қарсы Осман империясы мен Англияның ұстанған саяси ұстанымдарын көрсетеді. Сонымен қатар, Осман империясының Мысыр үшін еуропалық мемлекеттермен

Солтүстік Африкада саяси бақталастыққа түсу процестері туралы ғылыми мәселелер Ресей Ғылым Академиясы, Әлем тарихы институтының ғылыми қызметкері Е.А.Прусскаяның [12] кандидаттық зерттеу жұмысында қарастырылған. Тарихшы, ғылыми зерттеу жұмыстарында Наполеон Бонапарттың Мысырға жорығы қарсаңында ондағы саяси, әлеуметтік-экономикалық ахуалды барлап қайту үшін саяхатшылар мен тыңшылар жібергені және оның нәтижелері мен Наполеонның III Селім сұлтан басқарған Осман үкіметіне ескертпестен, Мысырға жорыққа аттануы туралы мәселелер қарастырған. Сонымен қатар, Мысыр халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен тұрмыс деңгейі, қолөнері мен саудасы, салт-дәстүрін зерттеуге баса мән берген.

XVIII ғасырда Осман империясы мен еуропалық мемлекеттер арасында Мысыр үшін болған геосаяси мәселелер XIX ғасырға келіп күшейе түсті. Мұндағы ең басты мәселе Суэц каналын салу болды. Мысырдағы еуропалықтардың Суэц каналын салу туралы А.Х.Хизриевтің [13] кандидаттық зерттеу жұмысында кеңінен көрсетілген. Зерттеуші өз жұмысында, канал құрылысы аяқталып, ол арқылы Англияның, Францияның және Австро-Венгрияның саудасы қызған тұста, Ұлыбританияның Суэц каналына бақылау орнатуы және Мысырды түгелімен өзінің отарына айналдыру идеяларының туындағанын көрсетеді. Сондай-ақ, осы идеяларға байланысты, 1882 жылы Ұлыбританияның Мысырды толық оккупациялауы мен оған еуропалық мемлекеттердің және Осман империясының ұстанған саясаты туралы мәселелер көрініс тапқан. Сонымен қатар, осы уақыттағы Мысырдағы ағылшын және француз оккупанттарына қарсы Мысыр қоғамының көзқарасы мен олардың әскери қарсылықтары туралы арнайы диссертациялық зерттеу жұмысын жазған А.М.Грибков [14] болды. Зерттеуші өз жұмысында, Осман империясының әлсірегенін пайдаланған еуропалық империялардың Мысырдағы бейберекет әрекеттері және ағылшындардың Суэц каналы мен Мысырды өз қарамағына алуы туралы тың тұжырымдар жасалған. XIX ғасырдың соңында Еуропа мемлекеттерінің Осман империясы құрамындағы Мысырды иелену позицияларының және Ұлыбританияның Суэц каналына бақылау орнатуы туралы В.Щенниковтың, Т.Н.Гелланың [15] ғылыми мақалалары жарық көрді. Тәуелсіздік жылдарында Ресейде Осман империясының халықаралық қатынастардағы тарихын зерттеуде шығыстанушы-ғалымдар да көп еңбек сіңірді. Солардың ішінде, Санкт-Петербург университетінің профессоры, египтолог, Е.И.Зеленев [16] те докторлық диссертациялық жұмысын жариялап, онда Осман империясының құрамындағы Мысыр тарихын зерттеген. Мысыр тарихын зерттеу барысында, ғалым XVIII-XIX ғасырлардағы Мысыр үшін Осман империясы мен Англия, Франция сынды еуропалық империялар арасындағы тартыстар туралы егжей-тегжейлі баяндап өткен. Ғалым өз зерттеулерінде Мысырдағы османдық билік аппаратының қызметі мен ондағы халықтың қоғамдық ой-санасын, менталитетін және еуропалықтардың басқыншылық қимылдары мен олардың пропағандалық әрекеттері туралы мәселелерге көңіл бөлген. Сонымен қатар, тәуелсіздік жылдарында, француздардың Осман империясының Африкадағы Тунис провинциясын иеленуі туралы зерттеу жүргізген Н. А. Жерлицинаның [17] зерттеу жұмыстары Ресей тарихнамасында кең орын иеленеді. Зерттеуші өз жұмыстарында Францияның Тунистегі саяси әрекеттері мен оны өзіне иеленуі жайлы, сондай-ақ, Осман империясының құлдырау процесін және француздардың бұл әрекетіне Ресей мен басқа да еуропалық империялардың ұстанған саясатын айқындайды. Сонымен бірге Ресей мен Тунис арасындағы қатынастар туралы зерттеулер жүргізген. Осман

империясы мен еуропалық империялар арасында Мысыр және Солтүстік Африка территориялары үшін болған тартыстар мен жалпы XVIII-XIX ғ.ғ. Мысырдағы осман билігінің дағдарысы туралы жүргізілген бұл зерттеулер, XX аяғы мен XXI ғ. басында Ресейде жүргізілген ең ірі зерттеу жұмыстары болды.

XVIII-XIX ғасырларда Осман империясы сыртқы саясатта Еуропа мемлекеттерімен өзінің қоластында болған Балқан территориялары үшін де түрлі саяси тартыстарға барып отырды. Өйткені, бұл кезеңде Еуропада мықты саяси күшке ие болған Франция, Англия, Австро-Венгрия және Ресей сияқты Еуропа мемлекеттері, «Шығыс мәселесін» желеу етіп, XIX ғасырда өз ішінен құлдырауды бастан кешіріп отырған, ішкі-сыртқы саясатта үлкен дағдарысқа ұшыраған Осман империясының территорияларына жан-жақтан ауыз салған еді. XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың алғашқы онжылдығында Ресей тарихнамасында Осман империясы мен Еуропа мемлекеттері арасындағы Балқан территориялары үшін тартыстар туралы бірқатар зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ең алдымен, Ұлыбританияның Балқандағы саясаты туралы жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарына талдау жасайтын болсақ, бұл мәселеге қатысты жұмыстардың алдыңғы қатарында Т.Н.Гелланың [18] жұмыстарын айтуға болады. Автор Ұлыбритания тарихында либералдар партиясының сыртқы саяси тарихын зерттеп, осы тақырыпқа қатысты Ресей Ғылым Академиясының Әлем тарихы институтында докторлық диссертация қорғаған. Т.Н.Гелла өз зерттеу жұмыстарында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Ұлыбританияның Балқандағы саясатын көрсетеді. Мұнда Британ үкіметінің, батыс әдебиеттерінде «Еуропаның ауру адамы» деген атқа ие болып, XIX ғасырдың соңында үлкен дағдарыс жағдайында қалған Осман империясының Балқандағы территорияларын өзіне тәуелді еткісі келгенін тұжырымдайды. Сондай-ақ, Ұлыбританияның бүкіләлемдік империялық саясаты туралы К.Б.Ефоров пен С.А.Боғомоловтың диссертациялық жұмыстары мен И.Д.Парфеновтың, Л.Г.Новикованың, В.А.Матвеевтің [19] жариялаған ғылыми жұмыстарында XIX ғасырды соңғы ширегіндегі Ұлыбританияның әлемдегі империялық саясатын көрсете отырып, британ үкіметінің Балқандағы экспансиялық әрекеттерін суреттейді. Сонымен қатар, Балқандағы Жерорта теңізіне жақын орналасқан территорияларды иеленіп, онда бірқатар сауда базаларын салуды көздегені жайлы айтылады. Ал, бұл территориялар сол уақытта Осман империясының құрамында еді. Сонымен қатар, Ұлыбританияның Балқандағы саясаты мен оған қарсы Осман империясының саяси ұстанымдары бойынша, Ресей Ғылым Академиясына қарасты Шығыстану, Славянтану және Балқантану институтының ғалымдары да 90 жылдары мен 2000-шы жылдары ірі ғылыми еңбектер жариялады. Славянтану және Балқантану институтының профессоры В.Н.Виноградов [20] өз зерттеулерінде XIX ғ. Ұлыбританияның Осман империясының Балқандағы және Жерорта теңізінің солтүстік аймақтарындағы территорияларынан дәмелі екендігін көрсете отырып, оның империялық саясатын көрсетеді. Оның осы уақыт аралығында жариялаған еңбектерінде, ағылшын билігінің Осман империясындағы болғарлардың, черноғорлардың көтерілісін саяси қолдауы қарастырылады. Сондай-ақ, бұл саясатқа байланысты осман сұлтаны II Абдулхамиттің ұстанған саясаты мен оның саяси және дипломатиялық әрекеттері туралы қамтылады. Сонымен қатар, Осман империясы мен Ұлыбритания және басқа да батысеуропалық империялар арасындағы Балқан территориялары үшін болған тартыстар туралы докторлық диссертациялық жұмыс пен бірнеше монография жариялаған тарихшы М.Ю.Золотухин [21] болды. Тарихшы өзінің көлемді жұмыстарында Осман

империясының қоластында болған Балқан халықтарының тәуелсіздік үшін көтерілістері, оларға батысеуропалық империялар мен Ресейдің саяси, әлеуметтік қолдауы және «Шығыс мәселесін» шешуде аталған империялардың саясаты туралы өзекті тақырыптар көтерген. Автор өзінің зерттеу жұмыстарында 1876 жылғы Лондон конференциясы мен оның орындалмауы салдарынан туындаған 1877-1878 орыс-түрік соғысын және бұл соғысты қорытындылайтын 1877 жылғы Берлин конгресінің шешімдері туралы ғылыми талдау жасаған. XIX ғасырдың соңғы ширегінде, Осман империясы мен Ұлыбритания арасындағы Балқан территориялары үшін болған тартыстар мен Ұлыбританияның Балқандағы саясаты туралы О.И.Шмелеваның [22] ғылыми-зерттеу жұмыстарында жақсы талданған. Зерттеуші өзінің ғылыми-зерттеу жұмыстарында Ұлыбританияның Балқандағы экспансиялық әрекеттерін әділетсіз деп көрсетеді және Осман империясының Англияға қарсылық көрсетуде дәрменсіздігін ашып жазады. Сонымен қатар, 1875-1876 жылдары болгарлардың, босниялықтар мен черноғорлықтардың және басқа да Балқан халықтарының тәуелсіздік үшін осман үкіметіне қарсы қарулы қақтығыстары мен осман үкіметінің болгарларды, басқа да көтерілісшілерді жазалау барысында Ұлыбританияның бұл әске араласуын көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеуші өз еңбектерінде, Ұлыбританияның Балқан территориялары үшін тек Осман империясымен ғана емес, Ресеймен, Австро-Венгриямен бәсекелес болғанын дәлелдейді. «Шығыс мәселесінің» үлкен бөлігін құраған Балқан территориялары үшін 1876 жылы Лондон конференциясында болған саяси тартыстарға байланысты болып өткен орыс-түрік соғысының нәтижесін қорытындылаған Сан-Стефано келісімі мен Берлин конгресінің шешімі бойынша Ұлыбритания Осман империясынан Кипр аралын алғанын айрықша көрсетеді. Жалпы, автордың зерттеу жұмыстарының басым бөлігі Осман үкіметінің өзінің Балқандағы провинциялары үшін Ұлыбританиямен, Австро-Венгриямен және басқа да еуропалық империялармен тартысқа түсуіне арналған. Сонымен қатар, балқантанушы, ғалым В.Н.Виноградовтың [23] XVIII-XIX ғасырларда Австро-Венгрияның Балқандағы саясаты мен «Шығыс мәселесін» шешудегі бұл империяның ролі туралы және XIX ғасырда Осман империясы мен Австро-Венгрия арасында Балқан территориялары үшін болған тартыстары жайлы бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстары жарық көрді. Онда негізінен, XIX ғ. соңғы ширегінде Балқандағы территориялық мәселелер мен Осман империясының өзінің Балқандағы мүддесін қорғағысы келетінін және Австро-Венгрияның осман үкіметінен Босния және Герцоговинаны бөліп алуға мүдделі болғаны жайлы қарастырылады. Ресей тарихшысы И.В.Крючковтың XIX-XX ғ.ғ. Австро-Венгрияның тарихына қатысты [24] зерттеулерінде, Австро-Венгрияның Осман империясынан Балқандағы өзімен шекаралас жатқан аймақтар мен Жерорта теңізіне жақын территорияларды өзіне бағындыру саясаты жайлы, ал Осман империясының бұл территорияларды өзінде сақтап қалу үшін оған қарсы соғысқа шығатыны және бұл іске Ұлыбритания мен Францияның Австро-Венгрияның жағында араласуы туралы зерттелген. Сондай-ақ, Осман империясының құрамындағы бірқатар балқан халықтарының (босниялықтар, черноғорлықтар т.б.) Австро-Венгрияның құрамына өту ниеті мен оған қарсы осман үкіметінің саясаты туралы тұжырымдар жасалған.

«Шығыс мәселесін» шешу барысында Австро-Венгрияның Балқандағы саяси әрекеттері туралы, В.Н.Виноградов пен В.Н.Косиканың редакциясымен шыққан «В пороховом погребе Европы». 1878-1914 ғғ» - атты ғылыми мақалалар жинағында көптеген ғылыми тақырыптар орын алған және XIX ғасырда Осман империясындағы Балқан мәселесіне қатысты көптеген тың тұжырымдар ортаға

салынған. Онда аталған мәселелерге қатысты тарихшылар Е.К.Вяземскаяның, Б.М.Туполевиң және В.И.Шереметтің ғылыми мақалалары жариялаған. Е.К.Вяземскаяның [25] ғылыми тұжырымдары негізінен 1875-1876 ж.ж. Боснияда тәуелсіздік үшін орын алған көтерілістерге арналып, оның ғылыми еңбектерінде, бұл көтеріліске қатысты Австро-Венгрия мен басқа да еуропалық империялардың ұстанымдары, яғни осман империясына талапты күшейтуі жайлы және Осман империясының еуропалықтарға қарсы саяси позициялары туралы мәселелер қарастырылады. Б.М.Туполевиң [26] ғылыми-зерттеу жұмыстары, XIX ғ. II жартысында басқа да еуропалық империялары сияқты Осман империясының әлсірегенін пайдаланғысы келген Германияның да оның Балқандағы және Шығыстағы территорияларынан иелену саясатын зерттеуге бағытталған. Осман империясының Еуропадағы саясаты туралы кеңес және Ресей тарихшысы В.И.Шеремет, [27] өз зерттеулерінде Осман империясы өзінің Балқандағы территорияларын сақтап қалу үшін Австро-Венгриямен, басқа да еуропалық империялармен түрлі саяси тартыстар жүргізгені туралы тың тұжырымдар жасаған. Сонымен қатар, XIX ғасырдың соңғы ширегінде Балқанда орын алған халықаралық саяси дағдарыс пен сол кездегі Осман империясының саяси ахуалы туралы зерттеген. XIX ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясының Балқан провинцияларындағы саяси жағдайдың шиеленісуі мен еуропалықтардың бұл сәтті пайдаланып, Балқан халықтарын өзіне бағындыруы туралы О.Н.Новикованың [28] кандидаттық зерттеу жұмысында бірқатар мәселелер көтерілген. Ғалым, өз зерттеулерінде, Австро-Венгрияның Осман үкіметіне қарсы Босния мен Герцоговинадағы көтерілістерге дем беріп, кейіннен оның өзін аннексиялауы туралы көрсетеді. Австро-Венгрияның еуропалық империялардың қолдауы арқасында, Осман империясынан Босния мен Герцоговинаны тартып алғаны тарихи фактор. Автор өз зерттеулерінде бұл факторларды түрлі себептерімен көрсетіп, тұжырымдайды. Сонымен қатар, осы уақыт аралығындағы Австро-Венгрияның Балқан территориялары арқылы Осман империясымен сауда-экономикалық қатынастар жүргізгені туралы диссертациялық жұмыс жазған Б.З.Боташева [29] болды. Зерттеуші өз еңбектерінде, Австро-Венгрияның Осман империясымен және оның құрамында болған Балқандағы провинциялары Болғариямен, Сербиямен, Румыниямен, Босниямен және басқа да провинциялармен сауда-экономикалық қатынастар жүргізгені туралы тың тұжырымдар жасаған. XIX ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясындағы саяси дағдарыс пен Балқандағы көтерілістер және Австро-Венгрия мен еуропалық империялардың Балқан территориялары үшін Осман империясына қарсы жасаған саяси қысымы жайлы А.Фадеев, Ю.А. Писарев, А.С.Мыльников, Д.Ф.Поплыко [30] сынды ғалымдар ғылыми тұжырымдар жасады.

XVIII-XIX ғ.ғ. Осман империясының Еуропадағы сыртқы саясаты экономика саласында да өрбіді. Осман үкіметі еуропалық империялармен сауда-экономикалық салалар бойынша өзара қарым-қатынастар жүргізді. XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырды алғашқы онжылдығы ішінде, бұл тақырыптар бойынша бірқатар ғылыми зерттеу жұмыстары дүниеге келді. Олардың ішінде, ең ірі зерттеу жұмысы С.М.Ивановтың [31] докторлық диссертациялық жұмысы мен басқа да монографиялық жұмыстары мен ғылыми мақалалары болды. Зерттеуші өз жұмыстарын кеңес дәуірі кезінде бастап, Осман империясының сыртқы экономикалық байланыстары туралы мәселелерді көтерген. С.М.Иванов 90-шы және 2000 жылдары Ресейде Осман империясының экономикалық тарихын, сондай-ақ, Еуропа мемлекеттерімен сыртқы экономикалық

байланыстарын зерттеген бірден-бір тарихшы болды. Ол «Османская Империя в мировой экономической системе» атты докторлық зерттеу жұмысында, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Осман империясының экономикалық жүйесі мен мемлекеттің қазынашылық институтының қызметін, мемлекеттегі экономикалық құлдыраудың себептерін, ел экономикасын көтеру үшін қабылданған шаралар мен жалпы, империяның еуропа мемлекеттерімен сауда-экономикалық қатынастары туралы зерттеген. Бұл еңбек, Осман империясының экономикалық қатынастар тарихына байланысты тәуелсіздік жылдарынан бері зерттелген ең алғашқы көлемді жұмыс болды. С.М.Иванов өзінің өзге де мақалаларын орыс-түрік экономикалық қатынастарына арнады. Сонымен қатар, Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен жүргізген сыртқы экономикалық байланыстары бойынша Н.А. Дулинаның, М.С.Мейердің, Е.И.Уразованың, И.Е.Петросян мен Ю.А.Петросяннің ғылыми еңбектерінде [32] де зерттеледі.

XVIII –XIX ғасырларда Осман империясының Еуропа елдерімен, оның ішінде Ұлыбританиямен сыртқы саясатта түйіскен жері Солтүстік-Батыс Кавказ болып, ол туралы А.К.Чеучеваның [33] докторлық диссертациялық жұмысы мен бірқатар ғылыми еңбектері жарияланды. Зерттеуші өз ғылыми жұмыстарында Ұлыбританияның Кавказдағы саясаты мен оның бұл территорияларға үміт артуы және оған Осман империясының ұстанған саясатын көрсетеді. Осы уақытта Кавказ территорияларының Англия, Осман империясы мен Ресей тарапынан таласқа түскендігі және оның саяси қорытындылары туралы тың тұжырымдар жасайды. Сондай-ақ зерттеуші Осман империясы мен Англия арасындағы аталған туралы терең зерттеу жүргізіп, тарихнамалық мәселелерге де талдау жасайды.

Сөзімізді түйіндесек, тәуелсіздік жылдарынан бастап, Ресейде XVIII-XIX ғ.ғ. Осман империясының еуропалық империялармен жүргізген саяси, экономикалық және дипломатиялық байланыстарына қатысты зерттеулер аз болған жоқ. Ресейлік ғалымдар аталған мәселелерді көтеру барысында, көбінесе Осман империясы мен Еуропа мемлекеттері арасында туындаған «Шығыс мәселесі» мен Осман империясының еуропалықтармен Африкадағы территориялық бәсекеге түсуіне баса назар аударған. Сонымен қатар, Осман империясының құрамында болған балқан халықтарының саяси жағдайы мен олардың тәуелсіздік үшін күрестері жайлы және еуропалықтардың оларға саяси қолдау көрсете отырып, оларды өзіне қаратуына қарсы Осман империясының ұстанған саяси бағыттарына қатысты мәселелер тәуелсіздік жылдарында көпшілік Ресейлік тарихшылардың басты назарында болды. Балқан мәселесінің тарихын зерттеуші Балқантану институтының тарихшы-ғалымдары көп жағдайда өз зерттеу жұмыстарында тарихи-генетикалық әдістер мен субъективизмді негізге алған. Өйткені, Балқан халықтарының шығу тегі славяндық болып, олар христиан дінінің православтық бағытын ұстанған. Тарих ғылымында назарға алынатын мұндай кедергілерге қарамастан, Осман империясы тарихының аталған мәселелеріне қатысты тәуелсіздік жылдарында Ресейде маңызды ғылыми жұмыстар атқарылды.

Әдебиеттер

1. Шеремет В. И. Войны и бизнес: Власть, деньги и оружие. Европа и Ближний Восток в новое время. - М., 1996. – 712 с.
2. Куриев М. М. Герцог Веллингтон. - М., 1994. – 254 с.
3. Яковлев Н. Н. Британия и Европа. - М., 2000. – 294 с.

4. Согрин В.В., Зверева Г.И., Репина Л.П. Современная историография Великобритании. – М: Наука, 1991. – 232 с.
5. А.С.Ловцов. Г. Дж. Пальмерстон и Британская политика в Европе, 1830-1841 гг. Дисс. кандидат исторических наук. - М., 2002. – 169 с.
6. Шеремет В. И. Османская империя кризис и реформы. // Османская империя. Наполеон и Балканы. - М., 1997 – 112 с.; Шеремет В.И. Война и бизнес. - М., 1996. – 714 с.
7. Сотниченко А. А. Эволюция геополитического пространства Османской империи во второй половине XIX века. // Восточный архив. № 2 3. - М., 1999 – С. 33 - 40; Сотниченко А.А. Эволюция геополитического пространства Османской империи :1839-1908 гг. - Санкт-Петербург. 2002. -159 с.
8. Ацамба Ф.М. Система административного управления египетской провинцией Османской империи. // Восток в новое время. Экономика. Государственный строй. - Москва, 1991 - С.109-129; Ацамба Ф.М., Кириллина С.А. Религия и власть: ислам в Османском Египте. - Москва, 1996. – 157 с.
9. Кириллина С.А. Высшее мусульманское духовенство Египта в первой половине XIX века. // Вестник Моск. ун-та. Сер. 13. Востоковедение. № 4, 1992, С. 58-68; Кириллина С.А. Мухаммед Али в святых землях ислама: политика религиозного прагматизма. // Вестник Моск. ун-та. Сер. 13. Востоковедение. № 4, 1993 С. 42-60; Кириллина С.А. Исламские институты Османского Египта в XVIII - первой трети XIX века. Lewiston; Queenston; Lampeter: The Edwin Mellen Press, 2000. – 466 с.; Кириллина С.А. Очарованные странники: арабо-османский мир глазами российских паломников XVI-XVIII столетий. - М.: Ключ-С, 2010. – 564 с.
10. Петрунина Ж.В. Борьба за единоличную власть Мухаммеда Али и ряд преобразований в египетском пашалыке // Научные труды МПГУ. - М.: Прометей, 1999, - С. 212-220; Петрунина Ж.В. Египет в начале XIX века: еще один опыт встречи двух цивилизаций // Тезисы международной научно-практической конференции «Россия, Восток и Запад: традиция, взаимодействие, новации». - Владимир, 1997, - С. 225-227; Петрунина Ж.В. Реформы армии и культурные реформы в Египте в эпоху Мухаммеда Али // Культура и образование. Тезисы докладов межвузовской научной конференции. - Тула, 1999, - С. 34-35; Петрунина Ж.В. "Египетский кризис" в Османской империи и его восприятие в российской общественной мысли. Дисс. кандидата исторических наук. - М., 2000. – 182 с.
11. М.В.Орлова. Египет в конце XVIII-начале XIX века: начало англо-французского противостояния в регионе. - М., 2003. – 178 с.
12. Е.А.Прусская. Образ Востока в представлениях французов накануне и во время экспедиции Бонапарта в Египет. Дисс. кандидата исторических наук. - М. 2012. – 184 с.; Прусская Е.А. Египет в сочинениях французских путешественников К. - Э. Савари и К. - Ф. Вольнея в конце XVIII в. // Вопросы истории: Ежемесячный журнал. – 2012-01-01. – N. 1 /2012 . – С. 111 – 121; Е.А.Прусская. Арабские хроники как источник по истории Египетской экспедиции Бонапарта // Французский ежегодник: [сборник]/ Ин-т всеобщей истории РАН [и др.]. – М.: ЛИБРОКОМ, : URSS, 1958. – 2010. - С. 274-295; Источники по истории Французской революции XVIII в. и эпохи Наполеона [гл. ред. А.В. Чудинов]. - М.: Квадрига, 2010.- С. 274-290.
13. А.Х.Хизриев. Египет в восточной политике великих держав от строительства Суэцкого канала до английской оккупации. Дисс. кандидата исторических наук. Махачкала. 2010. – 192 с.

14. А.М.Грибков. Армия и общество в Египте в последней трети XIX в. Дисс. кандидата исторических наук Ярославль 2000. – 185 с.
15. Щенников В. Суэцкий канал от фараонов до наших дней // Азия и Африка сегодня. - М., 1999. №11.- С.61-66; Гелла Т.Н. Западная Африка в колониальном дискурсе английских либералов на рубеже 60-70-х гг. XIX века/ Россия и Британия. Вып.2. - М., 2000. – 115 с.
16. Зеленев Е.И. Государственное управление Египтом и Сирией в Османский период в XVI — нач. XX в. (Принципы и основные тенденции): Дис. докт. ист. наук. - СПб., 2000 – 475 с.; Зеленев Е.И. Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI— начало XX в.). Санкт-Петербург Изд-во - СПбГУ, 2003. – 420 с.; Зеленев Е.И. Египет: Средние века. Новое время. - Санкт-Петербург: Издательство - СПбГУ, 1999. – 340 с.; Зеленев Е.И. Мусульманский Египет. - Санкт-Петербург. 2007. Издательство - СПбГУ - 373 с.; Зеленев Е.И. Египет. - Санкт-Петербург. 2004. Издательство - СПбГУ. – 373 с.;
17. Жерлицына Н.А. Установление французского протектората в Тунисе и Россия // Восточный архив/ Институт востоковедения РАН. №. 1 (19) /2009. – С. 46-51; Жерлицына Н.А. Тунисское регентство и Восточный вопрос. Российские архивные материалы о столкновении интересов великих держав в Тунисе в первой половине XIX в. // Восточный архив. Институт востоковедения РАН, - М., 2004, № 11-12. - С. 61-79;
18. Гелла Т.Н. Либеральная партия и Британская империя в конце XIX века :Идеология и политика. Дисс.доктора исторических наук. - М., 1995. – 299 с.; Гелла Т.Н. Английские политические круги и империалистические идеи в последней трети XIX века // Общественная мысль и социально-политические движения в новое и новейшее время. - Волгоград: Перемена, 1994.-Вып. 1. - С. 60-69.; Гелла Т.Н. Балканы 70-х годов XIX века в общественном мнении России и Великобритании // Проблемы славяноведения. Брянск: - БГУ, 2000. — Вып. 2. - С. 71-81.
19. Егоров К.Б. Армейский офицерский корпус и имперская политика Великобритании во второй половине XIX века. // Дисс.канд.исторических наук. Санкт-Петербург.: - СПбГУ, 2000. – 305с.; Богомолов С.А. Имперская идея в Великобритании в 70-80-е гг. XIX века. // Дисс.канд.исторических наук. Ульяновск: - УГУ, 2000. – 300 с.; Парфенов И.Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX в. – М: Наука. 1991. – 190 с.; Новикова Л.Г. Великобритания на рубеже XIX-XX вв. - Чита, 1997. – 76 с.; Матвеев В.А. Британская монархия: искусство выживания // Новая и новейшая история. 1993. № 6. - С. 14-23.
20. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. - М.: Наука, 1997. – 159 с.; Виноградов, В. Н. Восточный вопрос в большой европейской политике // В «пороховом погребе Европы»: 1878–1914. – М., 2003.- 110 с.; Виноградов, В. Н. Балканские исследования / Рос. АН, Ин-т славяноведения и балканистики. Вып. 18 – М: Наука, 1997 – 208 с.; Виноградов К.Б., Лихарев Д.В. Адмирал Фишер и борьба Великобритании за господство на морях в начале XX в. // Новая и новейшая история. 1993. № 3. – 115 с.
21. Золотухин М.Ю. Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885-1888 г.г.). М: Наука, 1993. – 320 с.; Золотухин М.Ю. Борьба держав на Балканах и Ближнем Востоке в середине 70-х - 80-х гг. XIX в. - М. 1995. – 376 с.

22. Шмелева.О.И. Политика Великобритании на Балканах в конце XIX века :1874-1897 гг. Дисс.кандидата исторических наук. - Рязань. 2004. – 221 с.; Шмелева.О.И. Стамбульская конференция (ноябрь-декабрь 1885 г.). Русско-британские противоречия. Запад, восток, Россия в новое и новейшее время: история, политика, международные отношения, право. Вып. 2. Сборник научных статей. Владимир: - ВГПУ, 2006. - С. 81-91; Шмелева.О.И. Политика и дипломатия в годы русско-турецкой войны (1877-1878 гг.). Берлинский конгресс. Рязанский историк. 2007. № 5. - С. 52-65; Шмелева.О.И. Средиземноморская колониальная политика Великобритании. Захват Кипра. Российский научный журнал. 2008. № 1(2). - С. 71-76; Шмелева.О.И. Сербия в период подготовки к войне с Турцией 1875-1878 гг. Мир в новое время. Сборник материалов XI всероссийской научной конференции. - СПб, 2009. - С. 147-153; Шмелева.О.И. Боснийско-герцеговинское восстание 1875-1876 гг.: начало Восточного кризиса 70-х гг. XIX века. Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. 2011. № 2. - С. 38-56.

23. Виноградов В. Н. Об исторических корнях «горячих точек» на Балканах. М. 2006. С. 123; Виноградов В.Н. Восточный вопрос в большой европейской политике // В «пороховом погребке Европы». 1878-1914гг./ Под ред. В.Н. Виноградова, В.Н. Косика и др. - М.: «Индрик», 2003.-544с.: ил.- С Л1-29; Виноградов В.Н. Черноморские проливы конец XIX в.: взгляд из Петербурга и из Лондона // В «пороховом погребке Европы». 1878-1914гг./ Под ред. В.Н. Виноградова, В.И. Косика и др.- М.: «Индрик», 2003.- 544 с.: ил. - С. 95-134.

24. Крючков И.В. Венгрия и славянский мир в последней трети XIX-начале XX вв.- Ставрополь, 2001.С.42; Крючков И.В. Образ Австро-Венгрии на страницах периодической печати Дона и Северного Кавказа в начале XX в. (1900-1917гг.). Монография.-Ставрополь; Пятигорск: Изд-во Пятигорского государственного лингвистического университета, 2003.- С.82; Крючков И.В. Проблемы развития империи Габсбургов в зарубежной историографии конца XIX XX вв. / Актуальные проблемы социогуманитарного знания. М.: Прометей, 2001. - С. 136.

25. Вяземская Е.К. Босния и Герцеговина: ее место и роль в европейских конфликтах начала XX века // В «пороховом погребке Европы». 1878-1914гг./ Под ред. В.Н. Виноградова, В.И. Косика и др.- М.: «Индрик», 2003.- С 544.: ил. С. 322-359.; Вяземская Е.К. Конфессия и национальность в историческом развитии Боснии и Герцеговины / Роль религии в формировании южнославянских наций /Под ред. И.В.Чуркной. М. Эдиториал 1999. С.264.

26. Туполев Б.М. «Дранг нах Зюд-Остен»: в «пороховом погребке Европы». 1878-1914гг./ Под ред. В.Н. Виноградова, В.И. Косика и др.- М.: «Индрик», 2003.-544с.: ил.- С.54-94; Туполев Б.М. Германская политика на Балканах накануне Первой мировой войны// В «пороховом погребке Европы». 1878-1914гг./ Под ред. В.Н. Виноградова, В.И. Косика и др.- М.: «Индрик», 2003.- 544с.: ил.- С.265-296.

27. Шеремет В.И. Османская империя в международных отношениях на Балканах// В «пороховом погребке Европы». 1878-1914гг./ Под ред. В.Н. Виноградова, В.И. Косика и др.- М.: «Индрик», 2003.-544 с.: - С.30-53.

28. Новикова О.Н. Боснийско-герцеговинская политика Австро-Венгрии последней трети XIX - начала XX в. и ее роль в развитии международных отношений на Балканах. //Дисс.кандидата исторических наук. Ставрополь 2006. – 251 с.

29. Боташева Б.З. Экономические связи Австро-Венгрии со странами Балканского полуострова и Ближнего Востока в 1867-1914 гг. // Дисс.кандидата исторических наук. – Ставрополь, 2009. – 224 с.

30. Фадеев А. Пролог югославской трагедии: (из истории международных отношений в конце XIX- начале XX в.) // Преподавание истории в школе. -1993. - №2. - С.10-12.; Балканы в конце XIX- начале XX в. Очерки становления национальных государств и политических структур Юго-Восточной Европы / Отв. ред. Ю.А. Писарев. - М.: Наука, 1991. - 349 с.; Мыльников А.С. Типология национальных движений в Европе в XIX-XX вв.: (По материалам одноим. Междунар. симпоз., Билефельд (ФРГ), март 1991) // Этнографическое обозрение. 1992. - № 4. - С. 132-135.; Поплыко Д.Ф. Революция и реформа в идеологии балканской революционной демократии (60-70-е годы XIX в.) / Балканские исследования: Сборник статей / Под. ред. В.Н.Виноградова, О.В.Медведевой и др. Вып. 12. Революции и реформы на Балканах. - М.,1994. - С. 5-21.

31. Иванов С.М. Османская Империя в мировой экономической системе. //Дисс.доктора исторических наук. - Санкт-Петербург. 2004. – 458 с.; Иванов С.М. Человек в изменяющемся экономическом пространстве Османской империи (к вопросу о зарождении капиталистического уклада в мусульманской этноконфессиональной среде) // Исламские страны и регионы. История и современность. - М.,1994. - С 75-90; Иванов С.М. Экономическая история Османской империи: размышления о новых подходах к решению старых проблем // Российское востоковедение в память о М.С.Капице. Очерки, исследования, разработки. - М., 2001. - С 245-257; Иванов С.М. Опыт трансформации традиционной экономической культуры Турции (к истории взаимодействия региональных экономических культур) // Восточный мир: опыты общественной трансформации. - М., 2001. - С 276-296; Иванов С.М. Россия и Турция (общее и особенное в историческом развитии в эпоху средневековья и новое время), Предисловие. Отв. ред. раздела «Россия и Ближний Восток», История России: Россия и Восток. - СПб., 2002. – С. 323-353; Иванов С.М. Турецкая модель развития: Запад на Востоке и Восток на Западе. Доклад на научной конференции «Геном» Востока: опыты и междисциплинарные возможности». - М., 2004. - С.1-30; Иванов С.М. Из истории русско-турецкой торговли в XVII начале XX в. // Зарубежный Восток: вопросы истории торговли с Россией. М., Изд. фирма «Восточная литература» - РАН, 2000 - С.101-155.

32. Дулина Н.А. Основы османского землевладения // Частная собственность на Востоке. - М.,1999. - С.201-240; Мейер М.С. Османская империя в XIII веке (черты структурного кризиса) - М.,1991. – 261 с.; Петросян И.Е., Петросян Ю.А. Османская империя: реформы и реформаторы (конец XVIII-начало XX в.). - М.,1993. – 186 с.; Уразова Е.И. Основные черты эволюции бюджета и налогов в Османской империи // Исламские страны и регионы. История и современность - М.,1994.

33. Чеучева А.К. Северо-Западный Кавказ в политике Великобритании и Османской империи в последней четверти XVIII – 60-х гг. XIX вв. Дисс.доктора исторических наук. - М., 2008. – 451 с.; Чеучева А.К. Северо-Западный Кавказ в политике Великобритании и Османской империи в последней четверти XVIII – 60-х гг. XIX вв.: обзор исторических источников. //Вопросы теории и методологии истории: Сб. научн. трудов. – Майкоп, 2007. – Вып. VI. – С. 93–104; Чеучева А.К. Зарубежная историография политики Англии и Турции по отношению к Северо-Западному Кавказу в первой половине XIX в. //Социум: проблемы, анализ, интерпретации. – М., 2006. – Вып. V. – С. 295–301; Чеучева А.К. Советская историография англо-турецкой политики на Северо-Западном Кавказе // Наука и школа. – 2006. № 3. - С.16–19.

Абдукадыров Н.М.

Российская историография истории-политических, экономических и дипломатических взаимоотношений Османской империи с Европейскими государствами в XVIII-XIX веках (1991-2013)

В 1991 году после распада Советского Союза в Российской исторической науке произошли большие изменения. Российские историки смогли подойти к разработке своих научных проблем без давления коммунистической цензуры и идеологических ограничений. Связи с этим, российские историки-османисты широкомасштабно работали по разным проблемам и разным хронологическим периодам истории Османской империей. В статье освещается роль российской историографии конца 90-х годов и начала 2000 годов по изучению истории политических, экономических и дипломатических взаимоотношений Османской империей с Европейскими государствами в XVIII-XIX веках. В данной статье также освещается уровень исследования геополитических и геоэкономических проблем между Османской империей и европейскими державами в российской историографии. Особое внимание уделяется изучению вклада российских историков в геополитических проблем между Османской империи и европейскими государствами за территории Османской империи в Европе, Азии и Африке. В статье характеризуются основные черты научных работ российских историков, востоковедов-османистов, анализируются их научные концепции и определяется их новизна.

Ключевые слова. Османская империя, Российская историография, научное исследование, историки-османисты, европейские государства, экономика, политика, дипломатия.

Abdukadyrov N.M.

Russian historiography on researching the history of political, economic and diplomatic relationship of Ottoman Empire with European countries in XVIII-XIX centuries. (1991-2013)

Since dissolution of Soviet Union in 1991's it were many changes in Russian historical studies. After dissolution of communistical censorship the Soviet and Russian historians had begun researches without any difficulties. In this respect Russian historian-ottomans worked extensively by different problems and dates of Ottoman Empire's history. This article is examined Russian historiography at the end of 90's and at the beginning of 2000's on researching the history of political, economic and diplomatic relationship of Ottoman Empire with European countries in XVIII-XIX centuries. Even more in this article is presented researching scale of geopolitical and geo-economical problems between Ottoman Empire and European countries in Russian historiography. It paid closer attention to researching works of Russian historians on geopolitical problems between Ottoman Empire and European countries over the territory of Ottoman Empire, in Europe, Asia and Africa. Also is examines the main lines of scientific activities of besides that is analyzed their scientific conceptions and novelties.

Keywords: Ottoman Empire, Russian historiography, scientific researches, historian-ottomans, European countries, Economy, Policy.

УДК 336.22

А.А. Тургумбаев - оқытушы М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: Akan.86@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЛЫҚ САЛУ ЖҮЙЕСІНІҢ
ДАМУ ТАРИХЫ**

Аннотация. Мақалада салық салу жүйесінің республикадағы даму тарихы туралы жазылған. Салықтардың салу түрлері мен оны алатын, сонымен қатар оған билік жасайтын түрлері көрсетілген.

Түйін сөз: салық, реформа, экономикалық қатынастар, салық жүйесі.

«Салық» ұғымымен «салық жүйесі» ұғымы тығыз байланысты. Мемлекетте алынатын салықтар мен бюджетке төленетін басқа да міндетті төлем

түрлерінің, оны құру мен алудың нысандары мен әдістерінің, принциптерінің, салық заңдары мен салыққа қатысты нормативті актілердің, салық қызметі органдарының жиынтығы мемлекеттің салық жүйесін құрайды.

Салық міндеттемесі мемлекет алдындағы әрбір салық төлеушінің міндеттемесі болып табылады және ол салық заңына сәйкес жүргізіледі.

2001 жылғы 12 маусымда №209-11 Қазақстан Республикасының «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Салық Кодексі қабылданды [1]. 2008-2010 жылдар аралығында Салық Кодексіне біршама толықтырулар мен өзгертулер енгізілді. Кодекске сәйкес жеке және заңды тұлғалардан алынатын салықтар мемлекеттік бюджетті толықтырудың негізгі көзі болып табылады. Салық кодексі республикалық және жергілікті бюджетке түсетін салықтарды, алымдар мен салымдарды және басқа да міндетті төлемдерді білгілейді. Қазақстан Республикасы заңдарымен реттелетін кеден баж салығы, алымы мен төлемдері мәселерін қоспағанда, Қазақстан Республикасындағы барлық салықтық қатынастарды реттейтін бірден-бір заңды құжат болып табылады.

Салық кодексі салықтардың толық тізімін, оларды есептеу тәртібін, салық салу объектілерін, салықтың негізгі түрлері бойынша төлеушілерін анықтайды, Салықтар, алымдар мен басқа да міндетті төлемдер деп Кодексте белгіленген тәртіпке сәйкес Қазақстан Республикасының бюджет жүйесіне төлеушілерден аударылатын (бөлінген) қаражаттарды айтамыз.

Экономикалық жағынан салық жүйесі мемлекеттің, аймақтардың және муниципалды құрылымдардың қызметін қаржылай қамтамасыз етуге байланысты әртүрлі мемлекеттер, мемлекет пен салық төлеушілер арасындағы, сондай-ақ оған тікелей қатысушы заңды және жеке тұлғалар арасындағы күрделі өзара байланысты әлеуметтік-экономикалық қатынастардың жиынтығын құрайды.

Салықтарды салу объектісі бойынша олар тікелей және жанама салықтар болып бөлінеді.

Тікелей салықтар – салық төлеушінің кірісі мен мүлкінен алынатын салықтар. Тікелей салықтардың ең соңғы төлеушісі (салық салынушы) болып мүлктің (табыстың) иесі табылады. Олар өз кезегінде нақты және жеке салықтарға жіктеледі. Нақты салықтар салық төлеушілердің мүлкінің (меншігінің) кейбір түрлеріне (үй, жер, кәсіп, ақшалай капитал және т.б.) салынады. Жеке тікелей салықтар – бұл жеке адамдар мен заңды тұлғалардың табыстарына салынатын салықтар. Нақты салықтардан айырмашылығы жеке салық салу әрбір салық төлеушінің жеке табысы мен мүлкін де, оның қаржы жағдайын да ескереді.

Жанама салықтар – бағаға не тарифке үстеме түрінде белгіленген салық төлеушінің кірістері мен мүлкіне тікелей байланысты емес салықтар. Жанама салықтарға қосылған құнға салынатын салық, акциздер жатады. Жанама салықтарға сондай-ақ сыртқы экономикалық қызметтен түсетін түсімдер де (кеден баждары түріндегі, ішкі рынокта сатылатын тауарлар бағасы мен олардың фактуралық құнының айырмасы) жатады.

Салықты алатын және оған билік жасайтын органға қарай салықтар жалпымемлекеттік және жергілікті болып бөлінеді.

Жалпымемлекеттік салықтар – барлық элементтері мемлекеттің заңдарымен анықталатын және сол елді жалпыға бірдей біртұтас қолданылатын салықтар. Бұл салықтарды бекітіп, жүзеге асыратын – Парламент. Бұл салықтар ірі деңгейдегі бюджеттерге бөлініп отырады.

Жергілікті салықтар – мемлекеттің заңдарына сәйкес жергілікті өкімет органдары жүзеге асыратын салықтар. Олар жергілікті деңгейде қабылданған шешім негізінде ғана жүзеге асырылады. Бұл салықтар толығымен жергілікті бюджетке түсіп отырады.

Пайдалану тәртібіне қарай барлық салықтар жалпы және арнаулы болып бөлінеді.

Жалпы салықтар тиісті деңгейлердің бюджеттерінде шоғырландырылады және жалпымемлекеттік қажеттіліктерді қаржыландыруға пайдаланылады. Арнаулы салықтардың нысаналы мақсаты болады (мысалы, зейнетақы төлемдерін қалыптастыру үшін пайдаланылатын әлеуметтік салық).

Объектінің экономикалық белгілері бойынша табысқа және тұтынуға салынатын салықтар болып бөлінеді. Табысқа салынатын салықтар төлеушінің салық салынатын кез келген объектіден алған табыстарынан алынады. Тұтынуға салынатын салықтар – бұл тауарлар мен қызметтер көрсетуі тұтыну кезінде төленетін шығынға салынатын салықтар.

Қазақстанда салық жүйесінің қалыптасуы мен даму кезеңдерін төмендегі 1 кесте арқылы көрсетуге болады.

1991 жылға дейін, яғни КСРО ыдырағанға дейін елде көбінесе экономиканы басқарудың әміршіл-әкімшіл жүйесіне, бағаларға қатаң мемлекеттік реттеуге сәйкес келетін салық жүйесі қызмет етті. Бюджеттің басты кіріс көздерінің бірі болған айналым салығы тіркелген бөлшек сауда және көтерме сатып алу бағаларын қолдануға және мемлекеттік реттеп отыруға бағытталған болатын. Қазақстан егемендікке ие болғаннан кейін 1991-1995 жылдары қабылданған бірқатар заңдарға сәйкес республикада жаңа салық жүйесі қалыптасты [2].

1991 жылдың 25 желтоқсанынан бастап біздің елімізде тұңғыш салық жүйесі қызмет ете бастады. Ол «Қазақстан Республикасындағы салық жүйесі туралы» заңға негізделді. Бұл заң салық жүйесін құрудың принциптерін, салықтар мен алымдардың түрлерін, олардың бюджетке түсу тәртібін белгілеген алғашқы құжат еді. Осы заңға сәйкес Қазақстанда 1992 жылғы қаңтардың 1-нен бастап 13 жалпы мемлекеттік салық, 18 жергілікті салықтар мен алымдар, 11 жалпыға міндетті жергілікті салықтар мен алымдар енгізілді.

1 кесте - Қазақстан Республикасының салық жүйесінің қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері

Кезеңдер	Ұлттық салық жүйесінің қалыптасуы мен даму кезеңдерінің мақсаты	Салық қатынастарын басқару стратегиясы мен тактикасы	Орталықтан дыру деңгейі	Қол жеткізілген (күтілетін) әлеуметтік-экономикалық нәтижелер
Бірінші кезең 1992-1994жж.	Мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігін қалыптастыруға бадарланған және экономикадағы және са-лықтық қатынастардағы тәртіпсіздікті реттейтін ұлттық салық жүйесін құру	Ағымағы және қысқа мерзімді міндеттерді шешуге бағытталған.	Төмен	Қарама-қайшылық а толы ұлттық салық жүйесін құру. Салық салынатын базаны тарылту.

Екінші кезең 1995- 1998жж.	Макроэкономикалық тұрақтылыққа қол жеткізу және барынша жоғары әлеуетті әрі бәсекеге қабілетті кәсіпорындарды ынталандыру жолымен бюджеттің кіріс бөлігін барынша көбейту.	Қысқа және орта мерзімді міндеттерді шешу. Орта мерзімді міндеттерге бағытталған.	Орғаша	Экономикалық өсуге негіз болған макро-экономикалық тұрақтандыруға қол жеткізу. Салық салынатын базаны тарылтуды тоқтату.
Үшінші кезең 1999- 2001жж.	Мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігін арттыру және әлемдік салық тәжірибесі қызмет ететін тәртіп ескерілетін, салықтық реттеуді ұйымдастырудың жаңа принциптеріне көшуге байланысты экономикалық өсуге қол жеткізу	Орта мерзімді міндеттерді шешу және «Қазақстан 2030» стратегиясында қалыптастырылған ұзақ мерзімді мақсаттарға бағдарлану.	Жоғары	Экономикалық өсуді бастау. Тұрақтандыру және салық салынатын базаны кеңейтуді бастау.
Төртінші кезең 2002- 2008жж.	Әлеуметтік-экономикалық бағдарламаларды қаржыландыруды кеңейту мақсатында салық салу субъектілерінің капитализацияланған құнын ұлғайтуды ынталандыру жолымен бюджеттің кірісін барынша көбейту	Орта және ұзақ мерзімді міндеттерді шешу. Стратегиялық міндеттерді шешуге басым бағдарлану.	Жоғары	Мемлекетпен салық төлеушілердің мүддесін теңгеруге мүмкіндік беретін экономикалық өсуді тұрақтандыру
Бесінші кезең 2009 жылдан басталады	Макроэкономикалық тұрақтылыққа қол жеткізу және салық есебін жетілдіру жолымен бюджеттің кірісін барынша көбейту	Ұзақ мерзімді міндеттерді шешу. Стратегиялық міндеттерді шешуге бағдарлану.	Жоғары	Мемлекетпен салық төлеушілердің мүддесін теңгеруге мүмкіндік беретін экономикалық өсуді тұрақтандыру

Дегенмен, өмірге келген әрбір жаңа құбылыста кездесетін ерекшеліктермен қатар, кемшіліктердің болуы бұл заңда да орын алды, яғни ҚР алғашқы салық жүйесінде бірқатар шешімін таппаған мәселелер болды. Атап айтсақ, біз салық жүйесін құрғанда елемізде жинақталған ғылыми және практикалық тәжірибе болған жоқ. Салық қызметі де, салық төлеушілер де мұндай жаңа бастамаға психологиялық жағынан дайын еместігі көрінді. Салық жүйесінде дүниежүзілік тәжірибеде қолданылып келген салық салу принциптері сақталмады. Сондықтан бұл салық жүйесінің нарықтық қатынастардың талабына толығымен жауап беруге мүмкіндігі болмады. Ең бастысы, салық жүйесінің өндірісті дамытуға еш ықпал етпеуі, бюджет кірісін құрудағы өз ролін жете атқара алмауы, яғни салық көзі табыс не пайда емес, керісінше тұтыну болды.

Салық санының көптігі, айналымды анықтаудың қиындығы, шектен тыс дәлелсіз берілген салық жеңілдіктері, салық ставкаларының бір салық түрі бойынша бірнеше түрлі болуы, халықаралық салық салу негіздерінің тыс қалуы және т.б. кемшіліктер салық жүйесін одан әрі реформалаудың қажеттігін көрсетті.

ҚР Үкіметі 1995 жылдың басында салық реформасының ұзақ мерзімді тұжырымдамасын қабылдап, онда еліміздің салық жүйесі мен заңнамасын бірте – бірте халықаралық салық салу принциптеріне сәйкестендіру көзделді. Осыған байланысты «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 1995 жылғы сәуірдің 24-нде ҚР Президентінің заң күші бар жарлығы шықты. Ендібұрынғы 42 салықтар мен алымдар едәуір қысқартылып, олардың саны 11 болып қалды. ҚР Президентінің 1999 жылғы шілденің 16-сындағы № 440-І заңына сәйкес заң мәртебесін алды. Осы уақыт аралықтарында Президент жарлықтарымен және ҚР заңдарымен бұл заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Осы уақыт аралығында Президент жарлықтарымен және ҚР заңдарымен бұл заңға бірнеше рет өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. 2002 жылға дейін мемлекеттік бюджеттің кірістерін негізінен 17 салықтар мен басқа да міндетті төлемдер құрады [3, 103 б].

Бұл заңда қамтылған барлық базалық принциптер 1995-1998 жылдар аралығында жүзеге асырылды. Бұл әлеуметтік салыққа, амортизация саясатына, айналымнан алынатын салықты жоюға, ҚҚС-сын халықаралық принциптерге сәйкестендіруге қатысты еді. Осы уақыт ішінде экономика, экономикалық қатынастар құрылымы, мемлекет пен салық төлеушілердің өзара қарым-қатынасы, тіпті адамдардың ділі (менталитеті) де айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Мемлекет, бір жағынан, салық саясатының мақсатын, міндеті мен қызметін терең түсінді, екінші жағынан, экономикалық қатынастардың көптеген тұстары қолданыстағы салық заңдылығында қамтылмай қалды. Осы және Қазақстан экономикасында болып жатқан оң өзгерістер жаңа салық заңын талап етті.

Салық жүйесі ұзақ мерзімді әрекеттің құралы. Қазіргі қаржылық дағдарыс тұсында одан шығудың ең басты шарттарының бірі - өндірістік қызметті ынталандыру болып саналады. Өнеркәсібі қарқынды дамыған елдердің тәжірибесі экономикалық жетістіктердің нәтижесі елдегі кіші және орта кәсіпкерлікті дамыту қажеттігін барынша айқындай түседі.

Қандай да болмасын мемлекеттің салық жүйесі негізінен екі қызметті атқарады. Біріншісі фискалдық қызмет болса, екіншісі реттеуші қызмет. Фискалды қызмет ешкімді де алаңдата қоймайды, себебі кез-келген мемлекеттің өмір сүруі үшін қаражаттың қажеттілігі өте маңызды нәрсе. Реттеуші қызмет әркімнің, мейлің мемлекеттің немесе кәсіпкерлердің болсын, аса қызықтыратын мәселесі болып саналады.

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясында болашақта мемлекетіміздің негізгі байлық көзі шикізатты, соның ішінде ең біріншіден мұнайды экспорттау болып табылады. Осыған сәйкес, салық жүйесінің алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі шикізатты экспорттаушыларға салынатын салықтардың тиімділігін арттыру болып табылады. Экономиканың келеңсіз әрекеттерінен еліміздегі күнделікті тұрмыстық қажеттіліктерге аса зәру болып отырған тұрғындардың бөлігі көп зардаптар шегуде. Екінші жағынан, салық салынатын базаның кемуінен, экспорттаушы емес экономиканың басқа салаларында қызмет атқарып отырған кәсіпорындарға жүктелетін салық ауыртпалығы арта түсуде.

Аталған кемшіліктерді жою үшін, ең алдымен салық заңына жаңадан өзгертулер енгізу аса қажет. Салық төлеушілер үшін салық жүйесінің ең болмаған да үш-бес жылға дейін тұрақты болып қалуы аса маңызды шарт болып табылады. Тұрақсыз экономика жағдайында бұлай болуы әрине мүмкін емес, әсіресе жалпы ішкі өнімнің мөлшері дүние жүзілік бағаға тәуелді жағдайында бұл өте қиынға соғады. Әлемдік бағаның төмендеуіне қарамастан шикізатты экспорттау еліміз үшін маңызды болып қала берсе, онда өндіруші кәсіпорындарға мемлекет тарапынан көмек көрсету аса қажет. Салық салу жағынан шикізатты экспорттаушылар үшін көмекті табыс салығы ставкасын төмендеген сайын пропорционалды түрде табыс салығы ставкасын да азайту қажет деп санаймыз.

Салық деңгейінің жалпы экономикаға тигізетін әсері, олардың өзара байланысты кезінде Калифорния университетінің профессоры Артур Лаффер айқын көрсетіп берген. Оның тұжырымы бойынша салық мөлшерінің төмендеуі халықтың экономикалық белсенділігін оятады, өнім өндіру артып, өндіріс көлемі ұлғаяды, жұмыссыздық азайып, инфляцияның кемуіне, бюджет тапшылығын кемітіп, мемлекетке инвестиция әкеледі. Соның нәтижесінде жалпы қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайы жақсарады [4,5,6].

Қазақстан дамуының өзіндік ерекшеліктерін ескеріп, тарихи, табиғи факторларды, ғылым мен техника жетістіктері, еліміздің жиған төл және әлемдік озық тәжірибелерді тиімді қолдана отырып қана Қазақстанның өз даму жолын, яғни қанағатты, ақылды, алуын барыстың жолын қамтамасыз етуге болады деп сенеміз.

Жаңа өндіріс орындарын құру және қызмет жасап тұрған өндірісті жаңарту және кеңейту мақсатында салық төлеушінің уәкілетті мемлекеттік органмен шартқа отыруы жолымен, преференцияның қызмет ету мерзіміне қарай эксплуатацияға енгізілетін тіркелген активтердің құнын бірдей үлеспен шегерімге жатқызуға құқы бар. Аталған механизм бір уақытта инвестициялық жоба шеңберінде эксплуатацияға жаңадан енгізілген тіркелген активтерді мүлік салығынан және инвестициялық жобаны жүзеге асыру үшін алынған және пайдаланатын жерлердіжер салығынан босатудан қарастырады.

Коммерциялық емес ұйымдар және әлеуметтік салада қызметін жүзеге асыратын ұйымдар үшін (денсаулық сақтау, білім беру, ғылым т.б.) олар салық Кодексіндегі мынадай белгіленген талаптарға сәйкес жұмыс жасағанда корпорациялық табыс салығынан босатылады. Яғни, әлеуметтік салада қызметін жүзеге асыратын ұйымдар, егер олар жылдық жиынтық табысының кем дегенде тоқсан процентін грант, қайырымдылық көмек, өтеусіз берілген мүлік, сондай-ақ қызметтің мынадай әлеуметтік сипаттағы түрлерінен медициналық қызмет көрсету, білім беру, тәрбие және оқыту, қарттарды қорғау және оларды әлеуметтік қамсыздандыру саласында қызмет көрсетуден алынуға тиіс табысқа салық салынбайды.

Салық салу мақсатында коммерциялық емес ұйымдарға мынадай шарттарға сай келетін қоғамдық мүддені көздеп қызметін жүзеге асыратын және осындай қызметіне орай табыс алу мақсаты жоқ және алынған таза табысты немесе мүлікті қатысушылар арасында бөлмейтін ұйым коммерциялық емес ұйым болып табылады және аталған ұйымның депозиттер бойынша сыйақы және демеушілік көмек, өтеусіз берілген мүлік, өтеусіз негіздегі аударымдар мен қайырымдылық түріндегі алған табысы салық салуға жатпайды.

Жалпы корпорациялық табыс салығындағы кездесетін мұндай жағдайлар, оның ішінде, салық салу мақсатындағы амортизациялық саясат негізгі құралдарды жанартуға итермелей отырып, әлеуметтік-экономикалық дамуға сәйкес келеді, ал аталған әлеуметтік жағдайларды ескере отырып, әлеуметтік саясатты жүзеге асыруға ат салысады.

Жекелеген жағдайда, қазіргі кезде заңды тұлғалардың табысына салынатын салықтарды есептеген кезде салық салынатын табыстан оның 2%, 2005 жылдан бастап 3%-ға салық төлеушінің нақты жұмсаған шығындары, коммерциялық ұйымдарға өтеусіз берілген мүлік.

Келесі әлеуметтік сипаты басым салықтардың бірі – жеке табыс салығы. Қазақстан ТМД елдерінің ішінде ең алғашқылардың бірі болып жеке табыс салығы бойынша, әлеуметтік астары басым прогрессивті салық ставкасын құрастырып, практикаға енгізген болатын.

Салық алынған жылдық табыстың мөлшеріне қарай 5% дан 20%-ға дейінгі прогрессивті шкала бойынша төленеді. Бірақ аталған шкаланың 15% бойынша салық салынатын дивиденд, сыйақы, ұтыстар түріндегі табысқа және 10% ставка бойынша салық салынатын адвокаттар мен нотариустардың табыстарына қатысы жоқ [7].

Жеке табыс салығы бойынша кейбір табыс түрлеріне жеңілдік қарастырылған: түгелдей немесе белгілі бір мөлшері босатылады. Мысалға, мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен бөлінетін зейнетақы, жәрдемақы, түрлі төлемақылар және т.б. табыс түрлері салық салудан босатылады.

Біріңғай жер салығы үшін салық салу объектісі болып, өзінің кәсіпкерлік қызметін дамыту үшін айналмалы құралдарды салықтан босатуға мүмкіндік беретін тұрақты ставка қолданылатын жер учаскесінің бағалану құны табылады. Шаруашылықтың өндірісі мен табысының өсуі салық сомасының өсуіне әкелмейді және ол сәйкесінше шаруашылықты өз жерлерін ұтымды пайдалануға, оның сапасын жақсартуға, ауылшаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыруға ынталандырады.

2009 жылдан бастап тағы да арнаулы салық режимі арқылы салық салынатын шағын бизнес өкілдеріне салық жүктемесін төмендету, қызметінің негізгі түрі қазіргі кездегі технологияларды ойлап табу және дамыту болып табылатын арнаулы экономикалық аймақтарда қызметін жүзеге асырушылардың салық режимін дұрыс жолға қою және т.б. өзгерістер енгізу талқыланып жатыр.

Салық салушылар есепті жыл аяқталған соң табыс көздері көрсетілген декларацияны толтырып, салық комитетіне көрсетілген мерзім ішінде өткізуге міндетті. Салық декларацияса барлық ресми табыс көздерін қамтиды және табыс салығын есептеуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығын қорытындылайтын болсақ, Қазақстан Республикасының салық жүйесінің әлеуметтік тұрғыдағы мәселелеріне төмендегілер жатады:

- жеке табыс салығы бойынша шегерімнің айлық есептік көрсеткіш бойынша жасалынуы;

- корпорациялық табыс салығы бойынша ставканың салыстырмалы түрде жоғары болуы;

- степендия мен зейнетақыға салық салынуы;

- өндірістік кәсіпорынға арнайы салық жеңілдігінің қолданылмауы.

Жалпы тұжырымдай келе, Қазақстандық салық жүйесінің ерекшеліктері туралы айтатын болсақ, нарықтық экономикасы дамыған елдерге қарағанда бізде әлеуметтік-экономикалық даму жағдайымыз дамудың төменгі сатысында тұр, экономикамыз шикізат өндірісіне бағытталған, қоғамға батыс елдеріне қарағанда терең әлеуметтік мәселелер тән. Осыған орай біздіңше, салық жүйесіне өзгертулер енгізген кезде, оның әлеуметтік жағдайларға сәйкес келуіне баса назар аудару қажет.

Әдібиеттер

1 Идрисова Э.К. Налоги и налогообложения в Казахстане: Учебное пособие. - Алматы: Экономика, 2003.

2 Сейдахметова Ф.С. Налоги в Казахстане: Учебное пособие. - Алматы: «LEM», 2002.

3 Ермекбаева Б.Ж. Лесбеков Г.А. Основы налогообложения: Учебное пособие. - Алматы, Экономика. 2002.

4 Үмбеталиев А. «Салық және салық салу»: Оқулық.–Алматы: Экономика. 2005.

5 Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: Учебник.- Москва: ЮНИТИ. 1999.

6 Русакова И.Г., Кашин В.А. Налоги и налогообложение: Учебник. – Москва: ЮНИТИ.- 1998.

7 Мельников В.Д., Ильясова К.К. «Финансы»: Оқу құралы. - Алматы: Экономика. 2001.

А.А. Тургумбаев

История развития системы налогообложения в Республике Казахстан

В статье отражена история развития системы налогообложения в Республике Казахстан. Описаны виды налоговых сборов, а также управление налогом.

Ключевые слова: налог, реформа, экономические отношения, налоговая система,

A.A. Turgumbaev

System of what lays tax in republic kazakhstan, **тарихы** development

System of what lays tax in the article, development in a republic was about history written. Taxes types of what lays, took it, it and also kinds, that is done by power, appeared.

Keywords: tax, reform, economic relations, system of tax.

УДК: 37.01(574)

Сақауова С.Н. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: sandugash9090@mail.ru

НӘЗИПА ҚҰЛЖАНОВАНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аннотация. Мақалада іргелі еңбектерді саралау негізінде Н.Құлжанованың өмірі мен қоғамдық және ағартушылық қызметі қарастырылады.

Түйін сөз: қазақ әйелдері, педагог, қоғамдық-ағартушылық жұмыстар, қоғамдық-саяси істер.

Алаш қозғалысы ХХ ғасырдың 20-30 жылдары қайраткерлердің бүтін бір буынын тарих сахнасына шығарғанына, оның ішінде қазақ қыздарының да болғандығына бұлтартпас айғақ. Осы тұрғыдан келгенде 20-30 жылдары қазақ қыздарының арасынан суырылып шыққан Алма Оразбаева, Нағима Арықова, Шолпан Иманбаева, Аққағаз Досжанова, Мәдина Бегалиева, Сара Есова сияқты қайраткерлердің еңбегі жүйелі түрде зерттеле беруге тиісті. Солардың бірі, қазақ мәдениетінің тарихында ерекше із қалдырған тұлға – Нәзипа Сегізбайқызы Құлжанова. Ағартушы, ұстаз, әлеумет қайраткері, журналист, жазушы, аудармашы Н.С.Құлжанованың тағдыр талайына Қазақстанның ХХ ғасыр басындағы аса күрделі қоғамдық-саяси істеріне араласу тиесілі болды. Қазақ тарихындағы қайшылықтар мен өзгерістерге толы дәуірде Н.Құлжанова өз жолын тапты. Ендеше оның өмірін зерттеу, атқарған еңбегі мен қалдырған рухани мұрасына лайықты баға беру тарихшылардың міндеті.

Қостанай өңірінен шығып, есімі бүкіл қазақ еліне танылған аяулы қыздарымыздың бірі – Нәзипа Құлжанова. Әкесінің аты бірде Сағызбай делінсе, кейбір басылымдарда Сегізбай болып жазылып жүр. Мәселен, Қазақстан ұлттық энциклопедиясында Нәзипа Сағызбайқызы [1, 109 б.] деп көрсетілсе, осы тұлғаны арнайы зерттеген Г.А.Кәрібжанованың ғылыми жұмысында Сегізбайқызы [2, 4 б.] делінген. Қалай болғанда да бастапқы мамандығы мұғалім болған Н.Құлжанованың есімі педагог, қазақ қыздарынан шыққан тұңғыш журналист, аудармашы, этнограф ретінде қазақ тарихында мәңгілік қалды.

Алаш қозғалысы кезінде қайраткерлігімен көзге түскен қазақ қыздарының бірі, Нәзипа Құлжанова 1887 жылы А. Байтұрсынов, М. Дулатов сынды дарабоз тұлғаларды дүниеге әкелген Қостанай облысының топырағы киелі Торғай өңірінде туды. Алдымен іргесін ұлы ағартушымыз Б. Алтынсарин қалаған Торғайдағы орыс-қазақ мектебінде білім алып, кейін оқуын Қостанай қаласындағы қыздар гимназиясында жалғастырады. Оны 1902 жылы бітірген. Оқуын аяқтаған соң, 1903-1904 жылдары Торғайдағы қыздар училищесінде қызмет істеп жүрген кезінен бастап өзін ұлт үшін күресуге даярлаған. 1905-1920 жылдар аралығында Семей қаласындағы оқытушылар семинариясында ұстаз болған. Ұстаздық жұмысты атқара жүріп, этнография тақырыбын зерттеп, мақалалар жазып, талантын танытқан ол 1913 жылы Орыс география қоғамының Семей бөлімшесіне, «Азамат серіктестігі» ұйымдарына мүше болады. 1914 жылы 26 қаңтарда Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына орай, 1915 жылы 13 ақпанда Пертградтағы мұсылман ауруханасы мен мұқтаж қазақ шәкірттеріне көмек көрсету мақсатында әдеби кештер ұйымдастырады. «Қазақ», «Сарыарқа», «Алаш» газеттерінде әйел мәселелеріне байланысты мақалалар жазады [1, 109 б.].

1917 жылы Семей облысы қазақ съезінің төралқа құрамына енеді. 1920 жылы Қырғыз (Қазақ) АКСР Халық ағарту комиссариатының қазақ тілінде оқулықтар, кітаптар шығару, баспасөз істері жөніндегі арнаулы комиссияның құрамында жұмыс істеген. Осы жұмыста жүріп, жаңа қазақ әліпбиін енгізу жөніндегі комитеттің құрамына енеді. Ұзақ жыл оқытушы болып жұмыс істеген Нәзипа қазақ мектептері үшін оқулықтар жазған. 1923 жылы Орынборда «Мектептен бұрынғы тәрбие» еңбегін жариялаған. Оның кейінгі ұрпақтарға қалдырған өшпес мұраларының бірі – 1927 жылы Қызылордада жарық көрген «Ана мен бала тәрбиесі» атты әдістемелік кітабы. Бұл оқу құралы педагогтарға, тәрбиешілерге, ата-аналар мен балалар дәрігерлеріне анықтамалық ретінде ұсынылған. Ол 1927 жылы 5000 данамен Қызылорда қаласында басылып шыққан. Ағартушы-педагог кезінде Қырғыз (Қазақ) АКСР Оқу-ағарту халық комиссариатының қазақ тілінде оқулықтар, кітаптар шығару мен баспасөз істері жөніндегі арнаулы комиссия құрамында болған [3, 2 б.].

Қоғам қайраткерінің ел алдындағы маңызды қызметтерінің бірі - қазақ әйелдерінің теңдік, сауат ашуы үшін жасаған еңбегі. Қазақ қоғамында кең етек алған бұл құбылыстар Н.Құлжанованы қатты толғандырды. Өзінің тағдырына да мұндай дәстүр әсер еткен болатын. Бір кездері Нәзипаның әке-шешесі қалың мал алып, оны атастырып қояды. Көңілі соқпаған адамға тұрмысқа шыққысы келмеген қазақ қызы облыстық әскери губернаторға арыз жазып, көмек сұрайды. Оның өтініші орындалады. Сөйтіп, Нәзипа өз көңілі жарасқан, орысша педагогикалық білім алған Н. Құлжановқа тұрмысқа шығады [2, 9 б.].

Осылайша қалың малмен күрес Кеңес өкіметі кезінде белсенді жүргендіктен, оның сыртқы формасы өзгерді, яғни қалың мал жөніндегі келісімдер құпия жүрді, оны малмен емес, ақшалай сыйлық ретінде берді; көп әйел алу жазаға тартылғандықтан, оны жасырып, өтірік өз әйелдерінен айырылысты немесе түрлі сылтаумен екінші әйелді туысқаным деп, ұй қызметшісі деп тұрғызып алатын болған. Осындай құбылыстармен күресті кеңестік органдар заң арқылы ғана емес, әйелдерді өндірістік және елдің қоғамдық-саяси өміріне кең түрде қатыстыру мақсатымен жүргізілді және олардың материалдық жағдайын, мәдениет деңгейін, халықтың білімін көтеру мақсатымен іс-шаралар өткізілді [4, 54 б.].

Шаруашылықта, мемлекеттік, мәдени және қоғамдық-саяси өмірде әйелдерге еркектермен тең құқық беру КСРО (1936 жылы) және ҚазКСР (1937 жылы) Конституциясында бекемделді. Онда еркектермен бірге әйелдердің еңбек ету құқығы, бірдей еңбекақы, демалыс, әлеуметтік қамсыздандыру және білім алу дәлелденді. Мемлекет ана мен бала мүддесін қорғады, аяғы ауыр болғанда және босанғанда демалыс берілді, перзентханалар, балалар үйі, балабақшалар санын өсіру қарастырылды. Осы істердің бас қасында жүрген Нәзипа Сегізбайқызы қазақ әйелдерінің жана қоғамға жаңаша көзқараспен қарап, қоғамда алар орындары бар екеніне үгіт насихат жүргізу арқылы жұмыстанды [4, 57 б.].

XX ғасырдың 20 – 30 жылдары қазақ әйелдері ішінен шыққан көптеген зиялы қыздар өз халқының сауатын ашу жолында көп еңбек сіңірді. Олардың көпшілігі ұстаздық жолына, не ұлкен ғылым жолына түсті.

Қазақтың зиялы қызы Нәзипа Құлжанова «Қазақ» газетіне арналған мақаласында: «Ескі рәсім салған ауырлықты елеп, азбастан еркектің серіктігіне жарап, жақсылық-жамандықты бірге атқарып келе жатқан ақылды, ақ көңіл, көнбіс, көңілшек қазақ әйелі еркекпен қатар білім білсе, ерлер ұлт үшін жүрген жерінде олар да қалмай қатарында жүріп іс істеуге жарар. Сондықтан жұрттың теңдікке жетуін көздеген ардақты бауырларым, сол жұрттың анасы әйелдердің де ерлерден қалмай, қатарында жұрт ісін іскерлік дәрежеге жету жағын да ескерусіз қалмаңдар», – деп қазақ қыз-келіншектерін қоғамдық қызметке араластыруды қолдаған болатын [5, 154 б.]. Әлі Кеңес өкіметі орнамай тұрып айтылған Н. Құлжанованың бұл тілегінен оның көрегендігін, қазақ қыздарының білім алып, белсенді өмірге қатысуын қалаған, өз ұлтының қыздарына жаны ашыған азаматша бейнесін көреміз.

1922 жылы Орынборда, 1924 жылы Қызылордада әйелдер курстары ашылып, екі жылдың ішінде 80 тәрбиеші даярланады. Мектепке дейінгі тәрбие жөнінде II съезд (1921 жылы) қарарында мектепке дейінгі мекемелерді кеңейтуге бағыт беріледі. Бүкілодақтық II съезд шешімін орындау үшін Н. Құлжанова дала өлкесіндегі жұмысшы және шаруа әйелдерді қоғамдық-саяси өмірге тарту ісімен айналысады. Мектепке дейінгі мекемелердің материалдық базасы қарастырылады.

Н. Құлжанова мектепке дейінгі тәрбие жөнінде III съезд (19 қазан 1924 жылы) материалдарымен танысады. Нақ осы съезд білім берудің біртұтас жүйесін анықтаған болатын. Оның бірінші сатысы - мектепке дейінгі тәрбие деп көрсетілді. Педагог ғалым Н. Құлжанова мектепке дейінгі мекемелерді көбейту арқылы халыққа тәрбиенің мақсаты мен міндеттерін түсіндіруге болады деп есептеді. Осы көзқарас тұрғысынан балабақшалар мәдениеттің маңызды орталығы болып саналды. Педагог өзінің педагогикалық та, саяси да квалификациясын арттырып отыруы керек деп санады.

Ауылдық жерлерде балалар мекемелерін ашу үшін III съезд, біріншіден, қоғамдық ұйымдарды, кооперация, ауыл шаруашылық коммуналарының, артельдер, жолдастықтардың қаражатын, екіншіден, ғылыми-методикалық әдебиеттерді жазуға нұсқау берді.

Н.Құлжанова мектепке дейінгі мекемелер қызметкерлерінің Бүкілқазақстандық конференциясын дайындау және өткізуге белсене ат салысты. Ол конференция 1924 жылы Қызылордада өтті. Конференцияда балабақшалардың тәрбиелік-білімдік жұмыстары талқыланды, балалар мекемесінің материалдық базасын нығайту, баланы мектепке дайындау сияқты өзекті мәселелер сөз болды. Бұл жылдары өкімет қоғамдық ұйымдар мен халықты балабақшаларды көбейтуге шақырады. Осы бағытта жұмыс істеген ұжымдар мен ата-аналар еңбегін атап өтеді. Н. Құлжанова арқасында қазақ сахарасында балабақшалар ашылады [6, 29 б.].

Сөйтіп, Бүкілресейлік I-III съездер және Бүкілқазақстандық конференция Қазақстандағы мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеу және дамыту жұмыстарына үлкен ықпал жасады. Н. Құлжанова еңбегінде Қазақстан педагогика ғылымында алғаш рет Ресей және басқа шетелдермен мектепке дейінгі тәрбиені және осы бағыттағы істерді салыстырып, салыстырмалы педагогика негізін салады. Жұмысшыларда ешқандай артық зат жоқ, тұрғын үйді айтпағанда, тіпті бір үзім нан да болмайды. Сондықтан мұндай жағдайда дұрыс тәрбие жөнінде айтудың қажеті де жоқ. Революцияға дейін Ресейде балалар өлімі 1,5 млн болған. Мәдениеті жоғары дамыған елдерде бұл көрсеткіш төмен: Финляндияда – жүзден 13 бала, Балтық теңізі жағалауы елдерінде жүзден 13-18 бала. Ресейде жүзден 34-39 бала. Бұл мәдениеттің төмендігін, әлеуметтік өмірдің ауырлығын, аштықты көрсетеді. Революцияға дейін Ресейде 100 адамның 32-сі ғана өз өмірін қамтамасыз ете алған [3, 45 б.]. Жалпы, Н.Құлжанованың ағартушы-педагог ретінде бұл жасаған қызметі Қазақстан педагогика саласына салған еңбегі ретінде бағалауға болады.

Н.Құлжанова - қазақ қыздарынан шыққан тұңғыш журналистердің бірі. Арнайы журналистік оқу оқып, тауқыметі мол баспасөз қызметкері болуды алдына мақсат етіп қоймаса да, қалам қайраты жеткенше жазу ісіне араласып, қолқабысын тигізуді лайық көрген. 1922 жылы «Еңбекші қазақ» газетінің редакция алқасының мүшесі, 1923-1925 жылдары «Қызыл Қазақстан», 1925-1929 жылы «Әйел теңдігі» журналдарында жауапты қызметтер атқарады. «Айқап», «Қазақ», «Бірлік туы», «Алаш» басылымдарында оқу-ағарту мәселелері туралы мақалалар жариялаған. «Алаш» газетінің редакторы болған, кейін «Үш жүз» партиясын құрған Көлбай Төгісов Н.Құлжанова мен осы «Алашқа» ат салысып, мақалаларын жариялап жүрген қазақтың қыздарына рахметін газет арқылы айтқан [7, 101 б.]. Жалпы, журналист ретінде баспасөзде жарияланған дүниелерінің басым бөлігі әйел тағдыры, оның хал-тұрмысы, қоғамдағы орны сияқты өзекті мәселелерге арналады. Бұл қатарға «Октябрь төңкерісі және қазақ әйелі», «Қазақ әйелдеріне», «Жұма күндері қазақ әйелдеріне кенес», «Жалпы әйел мейрамы», «Көңілді түрде өтті» тағы басқа мақала, хабар, суреттемелерін жатқызуға болады.

Дәл осы кезеңде аударма жүгін арқалауға бел буған Нәзипа Құлжанова орыс әдебиетінің таңдаулы жазушыларын тәржімелеуді алдына мақсат етіп қойды. Оның аудармашы ретіндегі бір ерекшелігі көлемі шағын, жасөспірімдер мен жастарға тәрбиелік, танымдық мәні зор шығармаларды ұсынуды мұрат етті. Аудармашы әр жанрдағы шығармаларды аударған. Авторлар да әр түрлі көзқарастағы жазушылар. Олардың ішінде Л.Н.Толстой, В.Г.Короленко, А.М.Горкий, А.И.Куприн, Б.Г.Лавренов сияқты қаламгерлер бар. Мысалы, аударма саласында тұңғыш туындысы Л.Н.Толстойдан тәржімалаған «Тауық жұмыртқасындай бидай». Бұл әңгіме «Алаш» газетінде жарияланған, тақырып астында «Т.-дан» деген ескерту келтіріледі. Аудармада Л.Н.Толстой шығармашылығындағы діни-моралистік, адамгершілік идеялары тұтастай сақталып, қалың көпшілікке айтпақ ізгілік, имандылық сырлары қапысыз жеткізілген [7, 67 б.]. Аудармашыға, аударма өнеріне қойылатын өте биік, аса жауапты, талаптардан Н.Құлжанова лайықты көріне білді.

Сондай-ақ, этнограф-ғалым әнші болмаса да, қазақ әндерін нақышына келтіре орындайтын өнері болған. Ең маңыздысы - ол кісінің әншілігі емес, қазақ әндерінің нотаға түсуіне көмек көрсетуі. «Қазақ халқының 1000 әні» еңбегімен танымал орыс өнертанушысы А.В.Затаевич Н.С.Құлжановадан екі ән жазып алған. Олар: «Ғайни-ау, сәулем», «Қадырдың зары». Өнертанушы-ғалым А.В.Затаевич: «Этнограф-ғалым Нәзипа Құлжанова – Семей губерниясынан, қазақ әйелдерінен шыққан интеллигент, оқу-ағарту ісінің көрнекті қайраткері» - деген баға берген. Бұл деректі қоғам қайраткері Сара Есованың естелігі растай түседі [8, 92 б.]. Келтірілген мысал Н.Құлжанованың қазақтың халықтық музыкасын зерттеуші, жинаушы ретінде, корреспонденттік, этнографиялық ізденістерінің көрінісі бола алады. Географиялық қоғамның мүшесі ретінде алдына мақсат қойып Нәзипа Сегізбайқызы қазақ халқының әдеби, музыкалық және этнографиялық мұраларын жинау, насихаттау бағытында қомақты істер тындырған.

Құлжанова өзінің іс-әрекетімен салауатты ойларын дәлелдеп, іске асырып отырған. Мысалы, қазақ қыздарын білім жолына тарта отырып, оларға көмек көрсету үшін мәдени-ағартушы ретінде әдеби кештерді ұйымдастырып отырған. Одан түскен қаржы 1915 жылы соғыс мұқтажына да жіберілген. Үлкен қалаларда білім алып жатқан қазақ қыздарына көмек көрсетіп тұрған. Мысалы, Уфада оқып жатқан Мағфура Найманқожақызына 30 сом ақша жіберген [9, 73 б.].

1929 ж. «Әйел теңдігі» журналының жауапты хатшысы болып қызмет істеп жүргенде Н. Құлжанова себепсіз жұмыстан босатылып, оның еңбектерінің жарық көруіне тиым салынады. Осыдан кейінгі жылдары ол сырқатқа шалығып, 1934 жылы небірі 47 жаста жарық дүниемен қош айтысқан қайраткер қазақ қызының өмірі де, оның сол қысқа өміріндегі тарам-тарам бағыттағы сан салалы қызметі де ұмытылмайды. Бұл Ф. Голошкекиннің Қазақстанда асыра сілтеу заманы еді [2, 15 б.].

Сонымен, XX ғасырдың басында білімділігімен, парасаттылығымен, ұлтжандылығымен қайраткер дәрежесіне дейін көтеріліп, тарих сахнасында жарқ еткен қазақтың біртуар қызы Н.С.Құлжанованың халқы үшін атқарған қызметі ұшан-теңіз. Оның ұстаздық-ағартушылық, мәдени-қоғамдық, журналист-жазушылық және аудармашылық еңбегі, яғни рухани мұрасы XX ғасырдың бас шеніндегі қазақ тарихын, оның мәдениетін танудың дерек көзі бола алады. Н.Құлжанованың өз заманында, дәуір жаңалықтарына көзқарасы мен азаматтық бағдары көрініс табатын шығармаларының қоғамдық-әлеуметтік орта мен тарих ғылымы үшін мән-маңызы ерекше.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Ұлттық энциклопедия. Алматы: "Қазақ энциклопедиясы", 2004. – 696 бет.
- 2 Кәрібжанова Г.А. Н.С.Құлжанованың өмірі және қоғамдық-ағартушылық қызметі (1887-1934): тарих ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореф. – Алматы, 2003. – 36 бет.
- 3 Құлжанова Н. Халқыма деп іс қылдым. Құрастырған: Р.Сыздықова. – Алматы: Рауан, 1993. – 168 бет.
- 4 Ажибаева А.Д. Женщина и социальный прогресс. –Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 168 с.
- 5 "Қазақ" газеті. 1913; жыл. Құраст.: С.О.Смағұлова, Ғ.Қ.Әнес, Т.А.Замзаева. – Алматы: "Арыс" баспасы, 2009.-480 бет.
- 6 Алғашқы қарлығаштар. Құрастырған: Д.Дәуренбекова. - Алматы, 1993. - 208 бет.
- 7 Қожакеев Т. Жыл құстары. – Алматы, 1991. – 240 бет.
- 8 Орынбаева Р. Қазақстандық алғашқы қайраткер әйелдер (1917-1937). – Алматы: Ағна-б, 2012. - 202 бет.
- 9 "Қазақ" газеті. 1914; жыл. Құраст.: С.О.Смағұлова, Ғ.Қ.Әнес, Т.А.Замзаева. – Алматы: "Арыс" баспасы, 2009.-504 бет.

С.Н.Сакауова

Общественно-просветительская деятельность Назипы Кулжановой

В статье рассматриваются жизнь и общественно-просветительская деятельность Назипы Кулжановой.

Ключевые слова: женщины-казашки, педагог, общественно-просветительская работа, общественно-политическое дело.

S.N.Sakauova

Nazipa Kuizhanova's public outreach activities.

This article is searching the main works of Nazipa Kulzhanova, her public life and public outreach activities.

Key words: women of the Kazakh, teacher, public and educational works, the political put.

УДК 338.2 (574) 1918/1920-09

Ныгмет А.С. - магистрант ЗКГУ им.М.Утемисова

E-mail: Thousand_stars@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В 1918 – НАЧАЛЕ 1920-Х ГГ., ОКАЗАВШИЕ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Основная цель статьи – выяснение того, действительно ли политические и экономические преобразования советской власти в 1918 – начале 1920-х гг. были обусловлены критическими условиями, или же были спланированным шагом большевиков в строительстве социализма.

Ключевые слова: экономическая политика, рабочий класс, промышленность, сельское хозяйство, «военный коммунизм», продразверстка, Апрельские тезисы, НЭП.

Каждая политическая элита, стоящая во главе любого суверенного государственного образования, безусловно, будет иметь собственные взгляды на то, как следует определять основные векторы государственной политики. И разница во взглядах той или иной политической элиты, стоящей у власти, будет зависеть от многих внешних и внутренних факторов. Такая формулировка применима не только к военной политике, но и к экономической.

Экономическая политика – это совокупность мер, которые государственная власть предпринимает в целях направления, регулирования экономической жизни [1]. Она указывает, как следует направлять экономическую жизнь, чтобы достичь определенных результатов, как использовать экономические законы в интересах государства. В данном случае, под словом «государство» следует понимать не только политическую организацию общества, но и те социальные группы, интересы которых защищает власть. Во времена Советского Союза подобным социальным классом, чьим интересам покровительствовала власть, выступал так называемый пролетариат, т.е. рабочий класс.

Защищая интересы определенного класса, власть стремится направить экономическую жизнь по такому руслу, который обеспечит всем членам этого класса наилучшее положение и самые выгодные материальные условия. Для этого власть должна разработать собственную экономическую политику, то есть должна учесть, при каких условиях и действиях в области экономической жизни она достигнет тех результатов, которые ей необходимы. К примеру, буржуазия, которая была заинтересована в уничтожении всяких ограничений для свободного развития промышленности, строит соответственно этому всю свою экономическую политику, раскрепощая производство. Рабочий же класс, придя к власти в России, преследовала несколько иные цели. Во-первых, это экспроприация земельной собственности и обращение земельной ренты на покрытие государственных расходов. Во-вторых, одинаковая обязательность труда для всех (всеобщая трудовая повинность) и учреждение промышленных армий. В-третьих, централизация кредита в руках государства [2, С. 42-43]. И наконец, в-четвертых, поскольку частная собственность неотделима от индивидуального ведения промышленности и от конкуренции, а новый социальный строй подразумевает их полное уничтожение, следовательно, частная собственность должна быть полностью ликвидирована [3, С. 25]. Эта конечная задача рабочего класса называется коммунизмом. Но при решении этой задачи в послереволюционной России, в состав которой входила современная территория Казахстана, возникли труднопреодолимые препятствия, под которыми, как оказалось позже, подразумевается не только уничтожение сопротивления господствующего класса — буржуазии.

Согласно «Манифесту коммунистической партии» Маркса и Энгельса, реализация этих основополагающих задач рабочей партии может произойти лишь при помощи «деспотического вмешательства в право собственности и в буржуазные производственные отношения». Это указывает на то, какими методами должна руководствоваться рабочая партия в ходе реализации своих задач. При этом в Манифесте делается небольшая оговорка – деспотическое вмешательство в экономику возможно только в «наиболее передовых странах» [2, С. 42-43]. Но готова ли была экономика Российской империи к радикальному и немедленному вмешательству со стороны властей после Октябрьской революции? Иными словами, входила ли Россия в ряд, так называемых, передовых стран?

Для этого следует рассмотреть реалии экономических условий, существовавших в дореволюционной эпохе. Очень красноречивую характеристику экономике Российской империи, в состав которой, как известно, входила территория современного Казахстана, сделал В.И. Ленин в своей статье «Как увеличить размеры душевого потребления в России?» [4]. Согласно данным Ленина, находясь в ряду крупных мировых держав, обладая

высококонтрированной промышленностью, Россия в техническом отношении в 10 раз уступала Америке, в 5 — Германии и в 4 раза Англии [4, С. 360]. Она производила в 1913 г. немногим более 4% мировой промышленной продукции [5, С. 47]. Снабжение народного хозяйства важнейшими видами оборудования обеспечивалось за счет импорта. Причем импорт находился в полной зависимости от экспорта российских товаров за границу. Эта двойная зависимость была серьезным сдерживающим фактором индустриального и научно-технического развития страны [6, С. 20]. Еще одной характерной особенностью промышленности Российской империи являлся высокий удельный вес иностранных вложений. К 1914 году доля иностранного капитала в крупной промышленности достигла 47%, а нефтяной — 60% [7, С. 49]. Отдельного упоминания заслуживает роль первой мировой войны в усилении зависимого положения России, выразившийся в колоссальном внешнем долге перед западными странами, возникший в результате огромных военных закупок за границей. [6, С. 24-25] Общая задолженность Керенского (министр, затем министр-председатель Временного правительства – прим. авт.) только США, к примеру, составила 187 млн. долларов. [8, С. 488]

Таким образом, исходя из вышеназванных фактов, можно сделать вывод, что Россия заметно уступала передовым странам Европы в уровне развития экономической жизни (становясь «соседкой Испании») [4, С. 360]. И будучи экономически непередовой капиталистической страной, соответственно, была не готова к глобальным, а по своим методам, радикальным экономическим переменам. Тем не менее, по ряду объективных и субъективных причин, большевики сделали выбор в пользу резкой смены экономического курса, названной «военным коммунизмом», тем самым проигнорировав принципы реализации задач рабочей партии, изложенной в вышеназванном Манифесте.

Итак, рассмотрим основные элементы «военного коммунизма». Перед этим следует отметить, что политика «военного коммунизма» реализовывалась в условиях тяжелейшей Гражданской войны и в дальнейшем сыграла значимую роль в победе большевиков. Примечательно, что одним из первых действий большевиков была ликвидация частных банков и конфискация вкладов, который означал объявление банковского дела государственной монополией [9, С. 230]. Однако этот декрет «о национализации банков» был опубликован 14 декабря 1917 года, то есть еще до начала гражданской войны.

Дальнейшими мерами большевиков были: 1) национализация крупной земельной собственности [9, С. 17-20]; 2) национализация промышленности; 3) принудительная трудовая повинность для всех граждан РСФСР от 16 до 50 лет [10]; 4) продовольственная диктатура (продразверстка), означавшая, что весь хлеб, превышающий нормы душевого потребления для крестьян (чуть менее 200 кг зерна), должен был передаваться в распоряжение государства [11, С. 264-266]. Справедливости ради, стоит отметить, что продовольственная диктатура была продиктована условиями надвигающейся Гражданской войны и сыграла очень значимую роль в победе большевиков.

Подобное радикальное вмешательство в экономику страны, изрядно растерзанную мировой войной и закабаленную иностранными кредитами, как и предполагалось, привело к закономерным негативным последствиям. Всеобщая трудовая повинность и внедрение трудовых армий не оправдали надежд правительства. Производительность труда солдат была очень низкой, а из трудовых армий шло массовое дезертирство. Неограниченная эмиссия денег, которая осуществлялась властями РСФСР сознательно, в попытке обесценения

накоплений бывших эксплуататоров, привела к беспрецедентной гиперинфляции. В результате была полностью разрушена финансовая система страны [12, С. 198-218]. Поскольку денежные знаки, которые предлагались в качестве оплаты крестьянам за продовольственные излишки были практически полностью обесценены, а промышленные товары взамен изымаемого зерна государство предложить не могло в связи с падением промышленного производства, то фактически продразверстка означала прямую конфискацию продовольствия. Это привело к утрате мотивации со стороны крестьян-земледельцев: зачастую они утаивали хлеб, сокращали посевные площади и производство, чтобы не создавать бесполезные для себя излишки, и производили продукцию только в соответствии с потребительской нормой. В Казахстане была самая большая эмиссия денег, поскольку печатный станок находился в руках местных правительств, фактически не зависимых от центра [12, С. 214]. Поэтому земледельцы и скотоводы Казахстана страдали от продразверстки самым сильнейшим образом.

Все это привело не только к упадку сельского хозяйства в стране и, главным образом, в Казахстане, но и к жесточайшему голоду, который унес 5 млн. жизни по всему РСФСР [13, С. 460], а в Казахстане число погибших составило – 1,1 млн. человек [14].

Но действительно ли беспощадная война и экономическая разруха стали объективной причиной провозглашения большевиками беспрецедентной экономической политики, включающая в себя крупномасштабную продовольственную диктатуру? Был ли «военный коммунизм» вынужденной мерой или четко спланированным шагом большевиков?

В историографии имеются различные мнения по вопросу о причинах перехода к такой политике – кто-то из историков считал, что это была попытка командным методом «ввести коммунизм» и большевики отказались от этой идеи лишь после ее провала, другие преподносили ее как временную меру, как реакцию большевистского руководства на реалии Гражданской войны. В действительности очень мало фактов свидетельствует в пользу временности «военного коммунизма».

Такие же противоречивые оценки давали этой политике и сами вожди большевистской партии, возглавлявшие страну в годы Гражданской войны. Очень интересным видится взгляды советского политического деятеля Бухарина Н.И. Он, будучи одним из основных теоретиков непосредственного перехода к социализму и коммунизму, стремился показать логичность перехода от «военного коммунизма» к НЭПу, обусловленность НЭПа исключительно гражданской войной, разрухой, подрывом производительных сил и падением доверия крестьян к рабочему классу.

Советские теоретики «военного коммунизма» – Н. Бухарин, Е. Преображенский, Ю. Ларин открыто заявляли об обусловленности «военного коммунизма» экономической разрухой и разрушительными войнами [12, С. 211]. Они ссылались на критическую ситуацию в промышленности, продовольственный кризис, а также начавшуюся летом 1918 года Гражданской войну, тем самым оправдывали и даже нашли рациональное объяснение своему эксперименту. Но эти заявления имели место лишь в конце 1920 – в начале 1921 гг., то есть уже когда советское руководство обозначала основные направления НЭПа. Ни одного упоминания о том, что подобные радикальные преобразования экономики носили временный и вынужденный характер до или вовремя «военного коммунизма» нет, и не было. Более того, впервые термин «военный коммунизм» упоминается лишь весной 1921 года, когда уже приближалось время

новой экономической политики. Упоминается он Лениным, который советовал ставить «военный коммунизм» им в заслугу [15, С. 219-220]

Учитывая уровень цензуры в советском государстве, высказывания советских теоретиков не вызывают никаких удивлений. Да и не могло и быть иначе, поскольку признание ошибок в ходе реализации «военного коммунизма», в частности продовольственной диктатуры, означало бы признанием того, что страдания, мучения и голод советского народа было следствием ошибок и безответственного подхода большевиков к руководству государством.

Но действительно ли попытка моментального перехода к социализму был сознательным шагом советского руководства. Ведь в своих знаменитых Апрельских тезисах Ленин писал о переходе лишь к контролю со стороны рабочих за общественным производством и распределением продуктов [16, С. 103-113]. Некоторыми ученые считают, что главной мыслью «апрельских тезисов» была в том, что путь к социализму в России лежит не через полное развитие и исчерпание возможностей капитализма, а прямо из состояния того времени с опорой не на буржуазную демократию, а на новый тип государства – Советы. Действительно, как мог такой выдающийся теоретик, упустить одну из важнейших мыслей Маркса и Энгельса, которые еще 60 лет назад утверждали, что реализация основных задач рабочей партии возможна только «в наиболее передовых странах»? [2, С. 42-43] Это представляется немислимым.

Сам Ленин утверждал, что «военный коммунизм» изначально «был вынужден войной и разорением. Он не был и не мог быть отвечающей хозяйственным задачам пролетариата политикой. Он был временной мерой» [15, С. 220]. Опять-таки это заявление было сделано уже когда дело шло к НЭПу. Несколько позже Ленин делает противоречивое заявление: «Наша предыдущая экономическая политика, если нельзя сказать: рассчитывала (мы в той обстановке вообще рассчитывали мало), то до известной степени предполагала, — можно сказать безрасчетно предполагала, — что произойдет непосредственный переход старой русской экономики к государственному производству и распределению на коммунистических началах» [17, С. 151]. На мой взгляд, этими словами фактически признает ошибки большевиков, тем самым признает и что страдания и голод советского народа было следствием ошибок советского руководства.

Эпоха «военного коммунизма» сильно переплетена с периодом НЭП. Ведь политика «военного коммунизма» создала предпосылки к переходу к НЭПу, означаящему отхождению от принципов социализма и ленинизма. Выяснение того, действительно ли продрозверстка была обусловлена критическими условиями, или же была спланированным шагом большевиков в строительстве социализма, позволяет нам по-другому взглянуть на их результаты, одним из которых стал массовый голод, унесший жизни около миллиона жителей Казахстана. И если взглянуть на проблему шире, то денежная эмиссия, которая была развернута в целях уничтожения денег, как основного врага социализма, только способствовала усилению голода. Ведь деньги, полученные взамен продовольственным излишкам, были фактически обесценены. На них невозможно было что-либо купить, и фактически это была конфискация «излишек».

Во всевозможных съездах и пленумах решалась судьба всегонаселения бывшей Российской империи, в число которых входил и наш многострадальный народ. И то или иное решение руководства серьезно отражалась на их жизни. Зачастую это отражение носило негативный характер. Но чего стоила эта жертва? И кто в ней виноват? Если признание большевиками своих ошибок, которые привели к негативным последствиям, имело место, то вероятно этих жертв можно было избежать.

Литературы

1. См.: Смушков В. Экономическая политика СССР. – М.: Пролетарий, 1925.
- 3 Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2.–Т.4.– М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 26 с.
- 4 Ленин В. Полное собрание сочинений – т.23. – М., 1973.– 610 с.
- 5 Генин С.Я., Макарова О.К. Страна Советов за 50 лет / Сборник статистических материалов. – М., 1967. – 352 с.
- 6 Касьяненко В.И. Завоевание экономической независимости СССР (1917-1940 гг.). – М., 1972 – 336 с.
- 7 СССР и зарубежные страны после победы Великой Октябрьской социалистической революции / Статистический сборник. – М: Статистика, 1970. – 319с.
- 8 Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны. 1914—1917. – М., 1960. – 662 с.
- 9 Декреты Советской власти – Т.1. – 1914—1917. – М: Государственное издательство политической литературы, 1957. – 640 с.
- 10 Киселев И.Я. Трудовое право России. – М: Норма, 2001. – 383 с.
- 11 Декреты Советской власти – Т.2. – 1917—1918. – М: Государственное издательство политической литературы, 1957 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/18-05-13.htm>
- 12 Тимошина Т.М. Экономическая история России (учебное пособие). – М: Юстицинформ, 2009. – 424 с.
- 13 Революция и гражданская война в России: 1917—1923 гг. // Энциклопедия в 4 томах. – Т. 1. – М: Терра, 2008. – 560 с.
- 14 См. Чокай-оглы М. Туркестан под властью Советов. К характеристике диктатуры пролетариата – Простор, 1992. – №9-10. – с.101-112
- 15 Ленин В. Полное собрание сочинений – т.43. – М., 1973 – 573 с.
- 16 Ленин В. Полное собрание сочинений – т.31. – М., 1973 – 682 с.
- 17 Ленин В. Полное собрание сочинений – т.44. – М., 1973 – 742 с.

Ныгмет А. С.

Қазақстанның әлеуметік-экономикалық өміріне қатты әсер еткен 1918 – 1920 жж.

басындағы Кеңес үкіметінің енгізген саяси және экономикалық өзгерістері

Мақаланың негізгі мақсаты – Кеңес үкіметінің енгізген саяси және экономикалық өзгерістерің сол кездегі қалыптасқан қиындықтармен байланысты болғаны немесе большевиктердің социализм орнату кезіндегі әдейі жоспарланған қадамдары екендігін айыққындау.

Түйін сөз: экономикалық саясат, жұмысшылар, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, «әскери коммунизм», азық-түлік салымы, Сәуір тезистары, Коммунистік партияның манифесі, ЖЭС.

Nigmat A. S.

Political and economic transformations of the Soviet authorities in 1918 - the beginning of the 1920s., have influenced the socio-economic life of Kazakhstan

The main purpose of this article – figuring out whether political and economic transformations of the Soviet authorities was due to critical conditions, or was planned steps of the Bolsheviks in the building of socialism.

Keywords: economic policy, the working class, industry, agriculture, "War Communism", requisitioning, April Theses, the Communist Manifesto, the NEP.

УДК:94,574

Ткишева Н.Е. - магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: nyr9yl1@mail.ru

ПРИЕМ И РАЗМЕЩЕНИЕ ИМУЩЕСТВА И КАДРОВ ЗАВОДА ИМ. К.Е.ВОРОШИЛОВА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. В статье раскрываются основные моменты приёма и размещения эвакуированного завода им. К.Е.Ворошилова из Ленинграда в Уральск в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: завод им.К.Е.Ворошилова, эвакуация, выпуск военной техники, кадры, Великая Отечественная война.

Одной из ярких страниц в Отечественной истории является участие Казахстана в Великой Отечественной войне. В тяжелые годы, Казахстан, да и весь Советский Союз, неуклонно переживая трудные дни военного времени, выпускал военную продукцию, сплотив фронт и тыл одним крепким союзом во имя одной цели, а именно Великой Победы. Эвакуированный в Уральск завод им. К.Е. Ворошилова являлся одной из ударных сил по выпуску военной техники и оружия для Великой Отечественной войны.

Изучение истории одного из мощного военно-технического завода им. К.Е. Ворошилова, является важной составной западно-казахстанского краеведения. Завод по выпуску военно-оборонительных морских судов для нашей республики, не потерял своей значимости и в наши дни.

В работе советских историков отмечается, что «для осуществления эвакуации промышленности на Восток постановлением ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 24 июня 1941 г. был образован Совет по эвакуации, который устанавливал ее сроки и размеры из различных городов страны, обеспечивал транспорт для перевозок и т. д. Контроль за эвакуацией осуществляла группа инспекторов во главе с А. Н. Косыгиным» [1, С. 84]. Так, сотни важных военно-стратегических промышленных объектов из блокадного Ленинграда, подвергнувшись бомбардировкам фашистской авиации, двинулись на территорию Южного Урала, Средней Азии и Казахстана.

Эвакуация промышленных предприятий и населения Ленинграда началась, когда вражеские полки немецких солдат подошли к реке Ладога. По решению Государственного Комитета обороны от 11 июля 1941 года по плану военного Совета флота в первую очередь, эвакуировались предприятия оборонной промышленности.

По словам видного историка П.Р.Букаткина завод им. К.Е.Ворошилова, был передислоцирован в Уральск в силу ряда обстоятельств. Причиной размещения завода им. К.Е.Ворошилова в Уральской области (ныне Западно-Казахстанской области), стало то, что завод им. К.Е.Ворошилова в Ленинграде заканчивал демонтаж и погрузку оборудования ряда цехов, а другие ещё продолжали выпускать продукцию, в которой нуждался фронт. В связи с этим энергоцех демонтировался в последнюю очередь под артиллерийским обстрелом врага, когда, эшелоны с оборудованием двигались на юг. В результате электросиловое хозяйство было ошибочно заслано в Рубцовск и заводские рабочие прибыли в Уральск с оборудованием, не имея достаточных энергетических мощностей. Бомбардировки и частые пробки на железнодорожных станциях привели к тому, что часть оборудования попала на другие железнодорожные ветки. Более того, одни части станков прибыли в

Уральск, а другие были посланы в Куйбышев, Гурьев и на другие станции [2, С. 36]. Так, из блокадного Ленинграда в 1941 году в Уральскую область, прибыл первый эшелон завода им. К.Е.Ворошилова, засекреченный под названием «завод № 231».

Летопись завода им. Ворошилова на Уральской земле начинается с Великой Отечественной войны. Эвакуированный в Уральск завод им. К.Е. Ворошилова являлся одной из ударных сил по выпуску военной техники и оружия для Великой Отечественной войны. Завод получил имя «Машиностроительный завод имени К.Е.Ворошилова (завод № 231)» и специализировался на выпуск радиоуправляемых мин, приборов для торпед и различных приспособлений и устройств для авиации.

Предыстория завода им.К.Е.Ворошилова начинается в городе Ленинграде, где в октябре 1931 года был введен в строй действующий опытно-экспериментальный завод Особого технического бюро по разработке военной техники ОСТЕХБЮРО. Руководимый на тот момент талантливым организатором и изобретателем Владимиром Ивановичем Бекаури. Завод строился на базе завода «Двигатель» (завод №181), который специализировался на выпуске приборов военно-технического назначения, естественно, что эти объекты были родственными по профилю, имели большую межзаводскую кооперацию, а также территорию, которые находились практически на одной производственной площадке. Основное ядро рабочих и руководящего состава завода им. К.Е.Ворошилова(завод №231) формировался на базе ОСТЕХБЮРО и завода «Двигатель»(завод №181). Единство технической базы, сходство выпускаемой продукции, территориальное расположение и подчиненность одному ведомству послужило причиной слияния инженерно-технических рабочих двух заводов №231 и №181. 1937 год разгул Сталинских репрессии, В.И.Бекаури арестован и расстрелян. ОСТЕХБЮРО расформировано. Заводы №231 и №181 переданы Наркомату судостроительной промышленности. Тем временем, приближался роковой 1941 год. Когда немецкие войска приближались стремительно и целеустремленно, они рвались к жизненным важным районам и городам страны. Одним из них был город Ленинград. Грозный 1941 год и вызвал большую волну эвакуации промышленных предприятий с запада на восток. Так завод №231, через десять лет со своего основания в Ленинграде, коренным образом поменяет свою историческую родину.

Так, 27 июня 1941 года ЦК ВКП (б) и СНК СССР приняли постановление «О порядке вывоза и размещения людских континентов и ценного оборудования». 7 августа 1941 года Государственный Комитет Обороны принял дополнение к постановлению «О размещении эвакуированных предприятий». И 18-20 августа 1941 с Финляндского вокзала отправляются на восток страны три эшелона с людьми и оборудованием завода №231 и частично завода №181 [4, С. 8].

По официальным данным, завод им. К.Е.Ворошилова прибыл в Уральск 10 сентября 1941 года, перебазировал сюда 35 вагонов с людьми и 194 единиц оборудования. Прием, размещением эвакуированного предприятия и людей занимался Уральский местный исполнительный комитет. В области приемом эвакуированных занимался специально созданный переселенческий отдел. Позднее местному исполнительному органу пришлось создавать эвакуационный отдел.

Современные казахстанские историки описывают процесс эвакуации в Казахстан следующим образом. «Эшелоны с оборудованием, рабочими и их семьями ещё двигались по железным дорогам центральных областей России, а в Казахстане в оперативном порядке были изысканы свободные производственные

площади и возможные варианты перемещения местных предприятия и учреждения для приёма и размещения эвакуированных предприятия и жильё для рабочих и их семей. В ходе подготовки к приёму за счёт свободной площади, достраиваемых зданий, а также организации и учреждений которые легко переместить, в Западно-Казахстанской области было изыскано более 13 тыс. кв. метров» [3, С. 47].

Из постановления Исполкома Западно-Казахстанского областного совета депутатов трудящихся и бюро обкома ВКП (б) Казахстана от 11 сентября 1941 года, содержатся сведения о том, что главной задачей было то, чтобы завод им. К.Е.Ворошилова, прибывшего в город Уральск из города Ленинграда разместить в производственных цехах судоремонтных мастерских Затона им. Чапаева Уральского речного пароходства. Обязав тем самым директора Затона им. Чапаева, в суточный срок закончить передачу производственных цехов Затона им. Чапаева, и в пятидневный срок полностью освободить их для размещения завода им. К.Е.Ворошилова. Также для размещения рабочих, инженерно-технических работников и служащих завода им.К.Е.Ворошилова выделить в домах Затона им. Чапаева 80 комнат. Немаловажным фактором в размещении завода в этом месте, послужило то, что этот район подходил по специализации данного завода. По существу завод также требовал значительную территорию для своего размещения. Сам же город территорию для завода во внутренней части Уральска выделить не мог, так как требовалось более 12 000 м². Более подходящим по такому территориальному масштабу, отвечающим требованиям завода, был как раз таки Затон им. Чапаева. Очевидно, что территориальная отдаленность завода от города способствовало тому чтобы, завод по выпуску засекреченных военно-оборонительных средств, не мог бы подвергаться влиянию из вне.

Процесс приема и размещения эвакуированного предприятия и людей проходил очень сложно и крайне тяжело. Город, взволнованный ходом военных действия не теряя минуты, стал оказывать поддержку, как в размещении предприятия, так и в расселении людей.

На 1 января 1942 года были введены в эксплуатацию механический и сборочный цехи, котельная, силовая станция, два барака, общежитие, переоборудована в Затоне школа под цех и др. Строительство новых цехов, жилья для коллектива завода производила Ленинградская строительная организация ГСМК-52. Историей ее прибытия в Уральск, ее расформирование или возврат пока являются «белыми пятнами». Но построенные рабочими ГСМК-52 среди которых тоже было много уральцев, корпуса цехов и первое жилье являются их памятниками и вкладом в становление завода.

Согласно постановлению Эвакуационного Совета города Уральска при СНК СССР №101 для размещения завода №231 в г. Уральске должны были выделены помещения: гаражи и мастерские автоуправления, ремонтно-тракторный завод и колхозный техникум.

На указанных площадях завод размещался полностью, а то, что эти объекты находятся далеко друг от друга и производство будет в трех местах - в ту пору было не главным.

Первостепенной проблемой был вопрос о размещении завода, так как это требовало определенной площади, для территорий размещения завода было выделено около 11 тыс. кв.км. Проблема в условиях войны была достаточно сложной, так как необходимо было строить специальные здания, более или менее отвечающие техническим требованиям по размещению в них цехов[4, С. 4]. Так завод разместился в Уральске и в Затоне им. Чапаева. В Затоне им. Чапаева,

завод разместился так, заняв два корпуса цехов, расположившись на 1902 м², также в здании школы №13, заняв там 1365 м² и в здании клуба Мясокомбината, расположившись на 745 м². В городе было выделено помещение мастерских автоуправления и гараж, что составило более 7000 м². Общая площадь расположившегося завода им. К.Е.Ворошилова в Уральске и Затоне им. Чапаева, составила 11 715 м²[4, С. 10].

После размещения завода, возникла другая проблема, связанная с недостатком электроэнергии, для выполнения военных заказов для фронта. Но, к сожалению, город не смог удовлетворить потребности завода в электроэнергии. Тогда, в тяжелое военное время «в этой сложной ситуации советские и партийные органы принимают весьма ответственное и правильное решение - о размещении большинства цехов в производственных корпусах мастерских Затона им. Чапаева, где имелась местная электростанция на 140 кВт., а также возможность получения дополнительной электроэнергии с мясокомбината за счет устанавливаемого при помощи прибывших ленинградцев дизеля мощностью 650 л., с 300-350 кВт». Остальные цеха и службы заводоуправления были размещены в городе, где заводу были отданы гаражи и мастерские автоуправления, а прилегающие к ним площади позволяли начать строительство новых производственных корпусов и поселка для рабочих, специалистов и их семей.

И третьей, немаловажной проблемой стало то, что город не был в состоянии обеспечить должным образом работу транспорта и межцеховых перевозок. Но все-таки, городской исполнительный комитет постарался не медлить в решении этого вопроса, приложив максимум усилий в обеспечении завода транспортом. Так, «территориальная разобщенность цехов стала серьезным тормозом в наращивании темпов производства. Расстояние от города до Затона осуществлялось по железнодорожной ветке, по которой дважды в день, утром и вечером ходили три товарных вагона, в которых возили не только материалы и детали, но и людей с работы и на работу. Межцеховые перевозки осуществлялись и гужевым транспортом» [4, С. 10]. К 1942 году заводская конюшня насчитывала 12 лошадей, 8 верблюдов и 6 быков. Автомашин, к сожалению, не было ни одной. И, тем не менее, завод справлялся с заданием, постоянно наращивая темпы производства и объемы.

Позднее в первой половине 1942 года по приказу Зам. Наркома Государственного Комитета обороны, должен был быть направлен на завод еще один эшелон со 120 станками и 150 рабочими с Ленинградского завода «Компрессор». Этот эшелон действительно прибыл на завод, но, сколько приехало людей, и какое количество было оборудования, к сожалению, пока не установлено. Ветераны завода помнят, что с приездом людей с завода «Компрессор» был построен (отведен) специальный цех по сборке и ремонту корабельных компрессоров. В отчетах по выполнению производственных планов есть и данные сборке и сдаче компрессоров, который завод производил в 1942-1943 годах.

Одним не маловажным фактом является то, что техническая документация завода им. К.Е.Ворошилова была фактически потеряна, вследствие бомбардировок фашистской авиации по сторожевому кораблю «Конструктор», который в свою очередь должен был доставить эвакуированных работников и документы на место прибытия завода. Дважды был поврежден вражеской авиацией, погибло 37 человек 7 октября 1941 года, затем 4 ноября 1941 враг унес еще 32 судьбы экипажа. Но все-таки, как не стремился враг сломить этот корабль, благодаря мужеству и умелым действиям моряков, корабль был доставлен в бухту Морье. К сожалению, судьба технической документации, находившейся на корабле, пока неизвестна.

Вместе с заводом в Уральскую область были эвакуированы кадры. Вопросами их размещения занимался эвакуационный отдел. В Уральск с первым эшелонem прибыло 86 человека рабочих и инженерно-технический персонал с семьями. Людей размещали в домах местного населения, выделив им комнаты в Уральске и комнаты в Затоне им. Чапаева.

В Уральск из блокадного Ленинграда по общим подсчетам прибыло около тысячи человек, из них одна треть составляли кадры завода. По свидетельству документов, эти данные выглядят следующим образом, к январю 1942 года по эвакуации прибыло 989 человек из них: рабочих 209 и 437 членов их семей, инженерно-технических работников 134 и 167 членов их семей, служащих 23 и 19 членов их семей. Размещенным в городе было выделено 119 комнат, это составило 776м², в Затоне им. Чапаева 101 комната – 1244 м² [4, С. 17].

Коллектив завода им. К.Е.Ворошилова в годы Великой Отечественной войны сложился из рабочих и специалистов трёх ленинградских заводов: собственно завода им. К.Е.Ворошилова, заводов «Двигатель» и «Компрессор», а также частично заводов из городов Феодосии и Большого Токмака.

Вместе с тем прибывших кадров не хватало для обеспечения работы завода в выполнении военных заказов. Ряды ленинградских заводских рабочих пополняются местными кадрами. С активным участием уральцев, поступивших на завод в 1941-1942 гг., состав который обогащался за счет изъявивших желание работать на заводе женщин и подростков, контингент завода им. К.Е.Ворошилова ежедневно пополнялся новой рабочей силой. После выхода Постановления СНК СССР от 23 мая 1942 года, в котором говорилось, что в работу промышленных предприятия разрешается приём на работу лиц достигших четырнадцатилетнего возраста, среди которых были: Н. Графкин, Ю. Букин, А. Сатрудинов, Р. Аминов и многие другие. В условиях войны, большей частью выполнявшие и перевыполнявшие планы завода для обороны страны, были подростки, которых закрепляли за мастерами цехов смены. Было сложно работать с подобным местным кадровым потенциалом.

По свидетельству документов смена выполняла и перевыполняла месячные нормы. Из основного числа подростков складывались комсомольские организации, которые на заводе им.К.Е.Ворошилова сформировали 12 комсомольско-молодежных фронтовых бригад. Комсомольско-молодежные фронтовые бригады служили образцом трудовой дисциплины и высокой производительности труда. Первой на заводе считалась бригада формовщиков литейного цеха Нины Ереминой, выполнявшей задание на 500 процентов и завоевавшей переходящее Красное Знамя ЦК комсомола Казахстана.

Обучение и работа шли параллельно. Перед квалифицированными специалистами и рабочими завода стояла сложная задача. За короткие сроки обучить кадры на заводе. Создавались формы обучения, например как, бригадно-индивидуальное обучение, когда подростков сразу ставили к станкам без теоретической подготовки. Другим источником пополнения рабочих кадров завода стали женщины и дети. На заводе был установлен двух сменный график работы по 11 часов в сутки [5, л. 7].

В систематическом выполнении и перевыполнении производственных планов в этот период, большую роль сыграло и то, что пришедшие на завод в 1941-1942 годах уральские подростки не только повзрослели, но и, освоив богатый опыт эвакуированных талантливых, бескорыстных и добрых наставников, сами стали высококвалифицированными специалистами.

Осознавая значимость завода в нелегкое военное время, работники обкома и горкома партии также не покладая рук трудились на заводе, более половины своего рабочего времени уделяли восстановлению завода, организуя коллектив, оказывая непосильную помощь и поддержку. Документы, подчеркивают большую роль партии и коммунистов в организации деятельности завода и ее работы по выпуску продукции в целом. Проблемы завода оглашали на партийных заседаниях и определяли по ним конкретные и мобилизующие решения. На заводе была, партийная ячейка и все находилось под тщетным контролем партийцев. В эвакуации коммунистическая партия продолжала контролировать деятельность завода [5, л. 5].

Работа общественных организации военного времени, таких как партийные, профсоюзные и комсомольские, стало организованное и направленное выполнение одной задачи, стоящей перед заводом - это выполнение производственной программы завода, своих обязательств перед военно-морским флотом.

Таким, образом, в усложнившейся обстановке войны были проведены в жизнь важнейшие мероприятия по перестройке народного хозяйства на военный лад, созданию крепкого организованного тыла. Великая Отечественная война стала ключевым моментом в зарождении и становлении завода им. К.Е.Ворошилова на Уральской земле. Этот процесс явился знаменательным как для истории края, так и для одержания Победы в Великой Отечественной войне. Сплоченность и единство братских народов - наглядный пример единства фронта и тыла, нерушимой интернациональной дружбы людей многонациональной дружбы людей многонационального Казахстана.

Литература

1. Лихоманов М. И. Организаторская работа партии в промышленности в первый год Великой Отечественной войны (1941—1942 гг.). - М., 1969. - 360 с.
2. Букаткин П.Р. Западноказахстанцы в годы суровых испытаний (1941-1945). - Уральск, 2005. - 198 с.
3. Козыбаев М.К. История и современность. - А.: «Ғылым», 1993. - 256 с.
4. Гох И.Х. Завод «Зенит» вчера и сегодня. - Уральск, 1991. - 32 с.
5. ГА ЗКО, ф.255, д. 1.

Н.Е. Тқишева

К.Е.Ворошилов атындағы зауыттың мүлігін және кадр аудару мен орналастыру Ұлы Отан соғыс жылдары

Мақалада Ұлы Отан соғыс кезіндегі көшірген К.Е.Ворошилов атындағы зауытты Ленинградтан Оралға аудару және орналастыру негізгі кездері қаралған.

Түйін сөз: К.Е.Ворошилов атындағы зауыт, көшіру, әскери құралдары өндірісі, кадрлар, Ұлы Отан соғысы.

N.E. Tkisheva

Reception and placing of property and shots of plant after K.E.Voroshilov in the years of the Great Patriotic war

The article deals with the basic moments of reception and placing of the evacuated plant after K.E.Voroshilov from Leningrad to Uralsk in the years of the Great Patriotic war.

Key words: plant after K.E.Voroshilov, evacuation, producing of military technique, shots, the Great Patriotic war.

**ҒЫЛЫМИ
ӨМІР**

**НАУЧНАЯ
ЖИЗНЬ**

**ACADEMIC
LIFE**

Международная научно-практическая конференция «Стратегия «Казахстана-2050»: укрепление здоровья нации средствами физической культуры и спорта»

Совместным руководством ЗКГУ им.М.Утемисова и Управления физической культуры и спорта ЗКО 28 марта 2014 года в г.Уральске прошла Международная научно-практическая конференция «Стратегия «Казахстана-2050»: укрепление здоровья нации средствами физической культуры и спорта».

В работе конференции принимали участие представители областей западного региона страны, делегации стран России и Польши, научные исследователи в спортивной сфере, руководители спортивных организаций области, методисты по спорту и тренеры. Работа конференции проводилась на трех языках: казахском, русском и английском.

В конференции приняли участие аким ЗКО Ногаев Н.А., зарубежные ученые А.Скалий (Польша), В. Беленов (РФ). Конференция проходила в здании Казахского драматического театра. Работали секции по 4-м направлениям: 1. Массовый спорт-основа здоровья нации; 2. Ваалеологические основы здорового образа жизни. 3. Подготовка специалистов сферы физической культуры и спорта. 4. Круглый стол на тему: «Отечественный и зарубежный опыт по развитию массового спорта».

«ЭКСПО-2017: Қазақстанның индустриалды-инновациялық дамуының келешегі»

Осындай тақырыпта 2014 жылдың 31 наурызында М.Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде дөңгелек үстел өтті. Дөңгелек үстел жұмысына М.Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры п.ғ.д., профессор Иманғалиев Асхат Сәлімұлы, Батыс Қазақстан облысының кәсіпкерлік және индустриалды-инновациялық басқармасының туризм және сыртқы экономикалық байланыс бөлімінің бас маманы Е.М. Адиев, «Технопарк «Алгоритм» ЖШС-нің директоры А.М. Есекенов, сонымен қатар университет проректорлары, декандары, ғалымдары мен студенттері қатысты. Дөңгелек үстелді университетіміздің ректоры п.ғ.д., профессор Иманғалиев Асхат Сәлімұлы ашып, әрі қарай ғылыми жұмыс және халықаралық байланыс жөніндегі проректоры, т.ғ.д., профессор Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы жүргізді.

Дөңгелек үстел барысында Қазақстанның индустриалды-инновациялық дамуындағы ЭКСПО-2017 халықаралық көрмесінің рөлі талқыланды. Сондай-ақ тақырып аясында университет ғалымдары мен студенттерінің инновациялық жобалары таныстырылып, сараланды. Айта кетсек, «Технопарк «Алгоритм» ЖШС-нің директоры А.М. Есекеновтің «Технопарк «Алгоритм» - направления деятельности и перспективы развития», университетімізден, экономикалық теория және бизнес кафедрасының меңгерушісі, э.ғ.д., профессор Л.И. Мерғалиеваның «Перспективы интеграции Казахстана в мировую экономику», тех.г.д., профессор Е.С. Айталиевтің «Ветроходвигатель – источник нетрадиционной энергии», физика-математика факультетінің деканы, ф-м.г.к., доцент Г.М. Миниустың «Разработка информационно-аналитической системы мониторинга и управления системами водоснабжения и теплоснабжения города»

на базе современных экономико-математических методов и информационных технологий», менеджмент және кәсіпкерлік кафедрасының аға оқытушысы В.У. Чудрова мен 5В050700 «Менеджмент» мамандығының 2 курс студенті А.А. Михееваның «Тепло в дом» использование местных материалов для сохранения тепла», есеп және қаржы кафедрасының меңгерушісі, э.ғ.к., доцент Қ.М. Нуғманова мен 5В050800 «Есеп және аудит» мамандығының 3 курс студенті М.Ғ. Юсуповтың «Использование отходов нефтегазодобывающей промышленности в производстве резины» тақырыбындағы баяндамалары тыңдалып, көпшілік алдында талқыланды. Қорыта айтқанда, дөңгелек үстел отырысында ғалымдар мен студенттердің баяндамаларында теориялық мазмұнымен бөліскен жобаларының келешегін барлығы бір ауыздан қолдады.

Ғылым және коммерцияландыру департаменті

Ғылымның қия жолында» тақырыбындағы кездесу кеші

2014 жылдың 4 сәуір күні университеттің Жалпы педагогика, психология және өзін-өзі тану кафедрасының аға оқытушысы, магистр Л.М.Маденованың ұйымдастырумен Ғылым күніне арналған «Ғылымның қия жолында» тақырыбында кездесу кеші өткізілді.

Кездесу кешіне Тарих ғылымдарының докторы Ахметова Ұлжан Төлегенқызы, Химия ғылымдарының кандидаты Қунашева Зарипа Хайроллақызы, Тарих ғылымдарының кандидаты Тукешова Назгүл Мұқатайқызы, Жалпы педагогика, психология және өзін-өзі тану кафедрасының меңгерушісі А.А.Жантүреева, Ғылым және коммерцияландыру департаменті директоры Э.Ж. Имашев, университеттің тәрбие бөлімінің жетекшісі А.С.Жақсығалиева арнайы шақырылды.

Сөзді бірінші болып кешті ұйымдастырушы жалпы педагогика, психология және өзін-өзі тану кафедрасының аға оқытушысы, магистр Л.М.Маденова алып, шақырылған қонақтарды таныстырды.

Сонымен бірге кездесу кешінің басында студенттерімізді «Ғылымдағы ғұмыр» атты алдын-ала дайындалған ғылыми көрмемен кітапханашы Т.С.Нашинова әр ғалымның ғылыми еңбектерімен таныстырып өткендігін атап өтті. Кездесу барысында ғалымдарға сөз беріліп, ғылым жолындағы өмірлері жан-жақты қамтылды. Ғылым жолы қажырлы еңбекті қажет ететін күрделі әрі тыңғылықты ізденіс екендігі қарастырылды.

Кешке қатысушы студенттер тарапынан өз еркімен ғалымдарға сұрақ қойып, пікір алмасушылар болды. Қазақ тілі мен әдебиеті 2 курс студенті Насипова Асылзада, Физика мамандығының 1 курс студенті Төлен Әйгерім және биология мамандығының 2 курс студенті Чандыбаева Гүлнұр кештің тақырыбы өте өзекті әрі студенттер үшін қызықты екендігін және болашақта осындай шараларды кенінен насихаттау қажеттілігін айтып, келген ғалымдарға, ұйымдастырушыларға алғыстарын білдірді.

Елбасының «Қазақстан жолы - 2050: бір-мақсат, бір-мүдде, бір-болашақ» жолдауына арналған «Жастар және ғылым» атты студенттер мен магистранттардың ғылыми апталығының ашылуы

2014 жылы 7 сәуірде Елбасының «Қазақстан жолы – 2050: бір-мақсат, бір-мүдде, бір-болашақ» жолдауына арналған «Жастар және ғылым» атты студенттер мен магистранттардың ғылыми апталығының ашылу салтанаты өтті. Ашылу салтанатына М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры, университетіміздің

профессор-оқытушылар құрамы, жас ғалымдар, факультет деканының орынбасарлары, магистранттар және студенттік ғылыми қоғам мүшелері мен белсенді студенттер қатысты. Шараны университетіміздің ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры, т.ғ.д., профессор Мұқтар Әбілсейт Қапизұлы ашып, студенттік ғылыми қоғам төрағасы, «Математика» мамандығының 3 курс студенті Ислямова Тұрсынай салтанаттың модераторы болды. Аталмыш салтанаттың күн тәртібінде апталықтың жоспары мен университетіміздің ғылыми жаңалықтары, ғалымдар мен студенттердің жеткен жетістіктері және студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының қорытындылары алдыңғы жылдармен салыстырмалы түрде баяндалды. Сонымен қоса, университетіміздің белсенді студенттерінің ғылыми жобалары баяндалып, талқыланды. Айта кетсек, «Маркетинг», «Экономика», «Есеп және аудит» мамандығының 3 курс студенттері А. Тресо́ва, А. Пашенко, И. Калиева, И.Реснаяның «Тепло в дом» *использование местных материалов для сохранения тепла* атты жобалары, «Информатика» мамандығының 2 курс студенті Н. Досқарасевтың «Программно-интерактивный комплекс «Өлкетану» атты жобасы және «Туризм» мамандығының 2 курс студенті А. Алдамжаровтың «Ветряные турбины солнечными панелями» атты жобасы талқыланды. Баяндамалар негізінде қозғаған ғылыми жобалардың авторларына студенттер тарапынан сұрақтар қойылып, сын-пікірлер айтылып, барлығы бір ауыздан қолдайтындарын білдірді.

«Робот техникасы және мехатроника» студенттік бизнес-инкубаторының тұсаукесері

2014 жылдың 11 сәуірінде Елбасының «Қазақстан жолы - 2050: бір-мақсат, бір-мүдде, бір-болашақ» жолдауына арналған «Жастар және ғылым» атты магистранттар мен студенттердің ғылыми апталығы аясында университет ректорының бұйрығымен бекітілген «Робот техникасы және мехатроника» студенттік бизнес-инкубаторының тұсаукесері өтті. Презентация жұмысына студенттік ғылыми қоғам мүшелері университетіміздің беделді студенттері қатысты. Презентацияны ғылым және коммерцияландыру департаментінің директоры Имашев Эдуард Жүсіпұлы ашып, әрі қарай ақпараттық технологиялар департаментінің бас инженері Рамазанова Валия Сапкиреевна «Робот техникасы және мехатроника» студенттік бизнес-инкубаторының мән-мақсатын және роботтардың құрлымдарымен, іске асыру бағдарламаларымен таныстырып, көпшілікке роботтардың атқаратын қызметтерін сонымен қоса, робот құрлымдарын және аталмыш тақырып барысында бейнероликтер көрсетті. Ақпараттық технологиялар департаментінің бағдарламашы-инженері, «информатика» мамандығының 3-курс студенті Даупаев Нұрсұлтан Маратұлы Робот техникасы және мехатрониканың шетелдегі деңгейімен таныстырып, студенттерге жол сілтеп бірлесе жұмыс істеуге шақырды. Яғни әр аптаның дүйсенбі-жұма күндері аралығында сағат 16:00-де «Робот техникасы мен мехатроника» студенттік бизнес-инкубаторының үйірмесі өтетінін хабарлады. Қорыта айтқанда, ізденуші студенттердің қызғушылықтары артып, ойландырып жүрген сұрақтарын қойып, оған тұшымды қонымды жауап ала алды.

«Қазақстан жолы-2050: бір-мақсат, бір-мүдде, бір-болашақ» жолдауына арналған «Жастар және ғылым» атты студенттер мен магистранттардың ғылыми апталығының жабылуы

2014 жылдың 17 сәуір күні М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің акт залында Елбасының «Қазақстан жолы - 2050: бір-мақсат, бір-мүдде, бір-болашақ» жолдауына арналған «Жастар және ғылым» атты студенттер мен магистранттардың ғылыми апталығының салтанатты жабылуы өтті.

Жабылу барысында ғылыми апталық аясында өткен іс-шараларға шолу жасай отырып, бейнеролик көрсетіліп және «Жастар және ғылым» атты магистранттар мен студенттердің 72-ші ғылыми-тәжірибелік конференциясының, сонымен қоса студенттік ғылыми қоғамының ұйымдастыруымен өткен «Қоғамдық мәселелер және PR» атты пиар жобалар байқауының жеңімпаздарын марапаттау рәсімдері өтті. Шараны ұйымдастыруға тәрбие жұмысы бөлімі мен мәдениет және өнер факультеті белсене ат салысты.

Жабылу салтанатында ғылым және коммерцияландыру департаментінің директоры Имашев Эдуард Жүсіпұлы сөз сөйлеп, ғылыми апталық аясында өткізілген шараларда белсенділік танытқаны үшін магистранттар мен студенттерге ректордың алғыс хатын табыстады. «Жастар және ғылым» атты магистранттар мен студенттердің 72-ші ғылыми-тәжірибелік конференциясының қортындысы бойынша әр факультеттің декандары шығып, көпшілік алдында өз факультеттерінде өткен секциялардың жеңімпаздарын марапаттады. Ал 15 сәуір күні өткен «Қоғамдық мәселелер және PR» атты пиар жобалар байқауының үздіктерін, студенттік ғылыми қоғам төрағасы Ислямова Тұрсыннай марапаттады. Факультет декандары ғылыми апталық аясында өткізілген шараларға жақсы баға беріп, ғылым және коммерцияландыру департаментіне алғыстарын білдірді.

2014 жылы 5 мамырда дәстүрлі «VI Махамбет оқулары» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде 2014 жылдың 5 мамырында дәстүрлі «VI Махамбет оқулары» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция оздырылды.

Конференция жұмысына өзге елден Түркияның, Оңтүстік Кореяның және Қазақстан Республикасының ЖОО-ның ғалымдары мен М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың профессор-оқытушылар құрамы, БҚО және Орал қаласы мектептерінің қазақ тілі мен әдебиеті, тарих пәндерінің мұғалімдері, махамбеттану тарихын зерттеп жүрген жергілікті өлкетанушылар, сондай-ақ жас ғалымдар, магистранттар мен студенттер қатысты. Сонымен бірге конференцияға акын-жазушылар, қаладағы қоғамдық ұйым басшылары, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері шақырылды.

Конференция М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры, педагогика ғылымдарының докторы, академик А.С.Иманғалиевтың алғы сөзімен басталды.

Аталмыш конференцияның пленарлық мәжілісінде акын, Қазақстан еңбек сіңірген қайраткері, Махамбет және Ахмет Байтұрсынов атындағы Республикалық, Зейнолла Қабдолов атындағы халықаралық сыйлықтардың лауреты Жылқышиев Қойшығұл Өмірұлының (Атырау), Ардахан университетінің оқу-әдістемелік жұмыс жөніндегі проректоры, профессор, доктор Орхан Сөйлемездің (Түркия), өлкетанушы Ғаділше Өтебәлінің (Орал), Сеул қаласы, Сунгконгхоэ университетінің (Sunghoe university) профессоры,

доктор Ли Джонг Хьунның (Оңтүстік Кория Республикасы), экономика ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры Мерғалиева Лилия Иғоревнаның (Орал) және «Махамбет» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығының директоры, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Қыдыршаев Абат Сатыбайұлының баяндамалары тыңдарман назарына ұсынылды.

Конференция жұмысы пленарлық мәжілістен өзге тоғыз секцияны қамтыды: 1-ші секция «Махамбет және қазақ филология мәселелері», 2-ші секция «ЖОО-дағы математика, физика, информатиканың өзекті мәселелері», 3-ші секция «Қазақстанның қазіргі экономикасының дамуының басты бағыттары», 4-ші секция «Актуальные проблемы русистики, литературоведения и методики начала XX века», 5-ші секция «Қоғамдық-әлеуметтік ғылымдар бағыттары», 6-ші секция «Педагогикалық ғылымдар мәселелері мен дене тәрбиесі және спорт», 7-ші секция «Жаратылыстану ғылымдарының көкейкесті сұрақтары», 8-ші секция «Шет тілін оқытудың өзекті мәселелері», 9-ші секция «Өнертану ғылымдарының өзекті мәселелері».

Қорыта айтқанда, конференция жұмысына қатысу үшін Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарынан, колледждер мен мектептерден 126 баяндама түсті. Баяндамалар тақырыбы кең көлемді. Атап айтқанда махамбеттанудың бүгінгі таңдағы өзекті мәселелері, ақын ғұмырымен және оның әдеби мұрасымен байланысты тарихи тың деректер, Махамбет шығармаларының жоғары оқу орындарында және жалпы орта білім беретін мектепте оқытылу жайы қарастырылады. Сондай-ақ қазақ тілі мен әдебиетінің теориялық және әдістемелік мәселелері, гуманитарлық, тарих, қоғамдық-әлеуметтік, экономика, өнертану т.б ғылым салаларының бүгінгі таңдағы бағыт-бағдары, даму жайы қозғалды.

Ғылым және коммерцияландыру департаменті

**БИЗНИ
МЕРЕЙТОЙ**

**НАШИ
ЮБИЛЯРЫ**

**OUR
JUBILEES**

Галия Кайдаровна!

9 мая 2014г исполнилось 50 лет Галие Кайдаровне Жусупкалиевой, кандидату педагогических наук, доценту, проректору по учебно-методической работе ЗКГУ им. М.Утемисова.

Галия Кайдаровна поступила на физико-математический факультет УПИ им. Пушкина, окончив школу в п. Джаныбек. В этой школе учитель умел у своих учеников выявить

способность и поддержать стремление к изучению физики. После окончания педагогического института Галия Кайдаровна в течение 6 лет работала учителем физики в Махамбетской средней школе Атырауской области. С 1991 года профессиональная деятельность Галии Кайдаровны связана с нашим университетом. Преподаватель кафедры, старший преподаватель, доцент, заведующая кафедрой, декан физико-математического факультета, директор педагогического института ЗКГУ, директор центра инновационных и образовательных технологий ЗКГУ, проректор по учебно-методической работе - это все Галия Кайдаровна Жусупкалиева. На любом месте, в любой должности отчетливо проявляется особенность ее характера – добросовестное отношение к делу, твердость, ответственность, стремление к достижению поставленной цели и успеху коллектива в котором она работает. Как руководитель Галия Кайдаровна обладает способностью определять цель, формулировать задачи коллектива, поддерживать творчески работающих преподавателей, распространять их педагогический опыт, умеет достойно представить результаты работы коллектива.

Галия Кайдаровна глубоко понимает цели и задачи образования, роль внедрения современных и совершенствования традиционных технологий образования в подготовке будущих учителей к работе в условиях перехода образования от знаниецентристского подхода к компетентностному, значимость мобильности студентов и ППС. С активным участием Галии Кайдаровны устанавливаются Международные связи ЗКГУ им. М.Утемисова, в том числе нашего факультета, нашей кафедры (университеты России, университет Каземира Великого и другие). Успешно пройдена Международная аккредитация в германском агентстве Аккуин.

Научно-исследовательской деятельностью Галия Кайдаровна начала заниматься в студенческие годы в творческой группе кафедры, проводящей исследования в области космических лучей, солнечного ветра и межпланетного

магнитного поля в сотрудничестве с коллективом ИЗМИР АН СССР. С этой проблемой была связана дипломная работа, а затем кандидатская диссертация на тему «Формирование функционально-методических знаний и умений у будущих учителей физики». Содержание диссертации соответствовало проводимой реформе образования, интеграции физики и астрономии, формированию у обучаемых представлений о физической картине мира от элементарных частиц до Космоса. Выполняя дипломную и диссертационную работы и в последующей работе в творческой группе кафедры, Галия Кайдаровна проводила исследования влияния солнечного ветра и межпланетного магнитного поля на интенсивность галактических космических лучей в окрестности Земли, результаты которых имели большую научную значимость, представлялись на Международные, Всесоюзные и Республиканские научные конференции, публиковались в ведущих зарубежных научных изданиях и изданиях СССР.

Интерес к исследованию космического пространства сохранился у Галии Кайдаровны до сих пор. Понимание важности астрофизики в содержании современного образования привело к поддержке ею включения вопросов физики Космоса, интеграции физики и астрономии в каталог элективных дисциплин бакалавриата и образовательную программу магистрантов специальности 6М011000 - Физика.

Поздравляя Галию Кайдаровну Жусупкалиеву со знаменательным юбилеем, желаем здоровья, благополучия, дальнейших успехов в педагогической и административной деятельности, направленной на повышение качества всех уровней образования Республики Казахстан.

*Кафедра физики и математики
Кузьмичева А.Е., Кульжумиева А.А.*

Жумаганым Абельхаликовна!

Жумаганым Рахимова родилась в 1954 году в Дергачевском районе Саратовской области. Детство прошло в Казахстане, в поселке Таскала, где она окончила общеобразовательную школу.

После окончания консерватории она долгое время работала с такими известными коллективами, как Национальный оркестр им. Курмангазы, фольклорно-

этнографический оркестр «Отрар сазы». В золотом фонде казахстанского радио и телевидения хранится более 100 песен, романсов и арий в ее исполнении. Словом, в Уральск она приехала с богатым творческим багажом, который теперь с любовью передает молодому поколению, заботливо делясь своим мастерством со студентами факультета культуры и искусств ЗКГУ.

С детства очарованная пением Куляш Байсеитовой и Бибигуль Тулегеновой, Жумаганым Рахимовым много лет посвящает себя творчеству в Западно-Казахстанской филармонии им. Г. Курмангалиева. В репертуаре певицы Жумаганым Рахимовой самые разные по жанрам и стилям произведения: народные песни, старинные романсы и классические произведения – Й. Гайдн, В.А. Моцарта, Ш.Гуно, Мукана Тулебаева и Ахмета Жубанова, чьи произведения, по ее словам, никогда не потеряют своей весенней свежести и колорита. Удостоена Диплома Министерства культуры Казахской ССР за участие в Республиканском конкурсе имени Народной артистки СССР Куляш Байсеитовой с присвоением звания Лауреата первой премии (1980). Обладатель Грамоты Верховного Совета Казахской ССР от 26 декабря 1984 года за многолетнюю плодотворную работу в области музыкального искусства и в связи с 50-летием со дня основания Казахского государственного академического оркестра народных инструментов имени Курмангазы. Номинант государственной стипендии в области культуры РК в 2007-2008 году. Член Международной Ассоциации женщин (г.Астана 2003г., 2004г., 2007г.)

Жумаганым Абильхалыковна с оптимизмом смотрим в будущее. Наши педагоги - наше великое достояние, которым гордятся все казахстанцы. Желаем Вам здоровья, счастья, процветания, успехов во всем!

Уважаемая Жумаганым Абильхалыковна!

Коллектив кафедры «Вокал и инструментальное искусство» поздравляет Вас с Юбилеем! Примите от нас самые искренние и сердечные пожелания!

Пусть накопленный жизненный опыт и мудрость поможет достичь Вам новых высот!!! Пусть сбудутся Ваши сокровенные желания и устремления, сохранится все хорошее, что есть в Вашей жизни и приумножатся мгновения радости, любви и оптимизма. Ваш профессионализм, целеустремленность, внимательное отношение к коллегам и студентам, высокая трудоспособность и обаяние выгодно отличают Вас как талантливого и авторитетного педагога. Все эти качества делают Вас особенной. У Вас очень много других замечательных качеств. Берегите все это. Оставайтесь всегда таким же душевным человеком!

Желаем, чтобы Удача, Успех и Вдохновение всегда были Вашими верными спутниками. Желаем новых жизненных высот, тепла, добра и удачи, пусть и дальше источник Ваших жизненных, творческих сил и энергии будут неисчерпаемы, пусть последующие годы будут еще более яркие и счастливые. Здоровья, любви и благополучия, понимания родных и близких людей, счастья и удачи на долгие годы.

*С уважением, коллектив кафедры
«Вокал и инструментальное искусство»*

МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ПЕДАГОГИКА PEDAGOGICS

Kulmagambetova S., Dr Chinmay Pandya
GENERAL PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATIONAL SYSTEM.....3

Khamzina B.E.
ORGANIZATION OF PROFESSIONAL ACTIVITY IN THE PROCESS OF TRAINING TEACHERS IN USING ICT.....9

Никитина А.П., Просочкина Т.Р., Давыдова О.В., Калимгулова А.М.
ИНТЕНСИФИКАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ МАГИСТРАНТОВ ПО НАПРАВЛЕНИЮ «ХИМИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ» ПО ДИСЦИПЛИНЕ «ПРОИЗВОДСТВО ВЫСОКОМОЛЕКУЛЯРНЫХ СОЕДИНЕНИЙ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ НЕФТЕХИМИИ» НА ПРИМЕРЕ ЛАБОРАТОРНОГО ЗАНЯТИЯ.....15

Джубатырова С.С., Кенжегалиева Г.Б.
МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОВЕДЕНИЮ ТРЕНИНГА «ПЛАНИРОВАНИЕ СТРУКТУРЫ КАПИТАЛА ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ».....19

Адельбаева Н.А., Демидова И.В.
РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ САМОРЕГУЛЯЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ УСВОЕНИЯ ЗНАНИЙ.....23

Курманалина Ш.Х., Искакова К.А.
К ВОПРОСУ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ НА БАЗЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА В УСЛОВИЯХ ИНФОРМИТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ.....29

Жусупкалиева Г.К., Бапиев И.М., Нургалиева К.К.
ВИРТУАЛЬНАЯ ЛАБОРАТОРНАЯ РАБОТА ПО ФИЗИКЕ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ.....34

Кузьмичева А.Е., Сулейманова А.К.
ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБОБЩАЮЩЕГО ПОВТОРЕНИЯ ФИЗИКИ.....39

Бабенко О.А., Ребенок М.Н.
КОМПЛЕКС СПОСОБНОСТЕЙ, УМЕНИЙ И НАВЫКОВ, НЕОБХОДИМЫХ ДЛЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОНЦЕРТМЕЙСТЕРА.....49

Муханбетчина А.Г., Нурманова А.К.
БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОКУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОЙЫН ІС-ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....53

Жұмағалиева А.Е., Ашекенова А.А.
КОП ТІЛДІ ТОПТАРДА МАТЕМАТИКАДАН КӘСІБИ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....58

Кульжумиева А.А., Гайсакова А.И.
МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ИНТЕГРАЛЬНЫМ ИСЧИСЛЕНИЯМ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....67

Мулдағалиев В.С., Савельева А.Р., Сергазиева Г.Б.
ХАРАКТЕРИЗАЦИЯ ТОЧЕЧНЫХ ТОПОСОВ.....76

Русенова Р.М., Скотникова Н.
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ ПО ВИЧ/СПИД.....83

Мухамбетова Ғ.Ғ. ҚҰЗІРЕТТІ МАМАННЫҢ ЗАМАНАУИ КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАР КӨМЕГІМЕН ИНТЕРАКТИВТІЛІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	90
Марискина С.В., Наумова А.П. СОВРЕМЕННЫЙ УРОК: КАКИМ ЕМУ БЫТЬ.....	97
Исатаев М.И. ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МӘДЕНИ – ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ.....	102
Криков Л.Д. ТЕОРИЯ НРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ.....	106
Лягавина В.Н. ВОСПИТАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ ПИАНИСТА В ПРОЦЕССЕ ЧТЕНИЯ МУЗЫКИ С ЛИСТА.....	111
Нурпеисова Н.Е. ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ИМИДЖ ПЕДАГОГА-МУЗЫКАНТА.....	117

ФИЛОЛОГИЯ ФИЛОЛОГИЯ PHILOLOGY

Хасанов Ғ.Қ., Туленова Ғ.А. ТҮР-ТҮСКЕ ҚАТЫСТЫ КҮРДЕЛІ АТАУЛАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ КӨРІНІСІ.....	122
Мұсаев А.М., Хасанова М.Ж. ҚУАНЫШ ЖИЕНБАЙДЫҢ «ДАҢҚ ТҮРМЕСІНІҢ ТҮТҚЫНЫ» РОМАНЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	125
Мүтиев З.Ж., Қазкенова Ғ.О. СЕРІК МАҚПЫРҰЛЫ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫН ЗЕРТТЕУШІ КОРНЕКТІ ОКІЛ.....	130
Чечетко М.В., Толыбаева С.С. ТВОРЧЕСТВО ЭЛИЗАБЕТ ГАСКЕЛЛ В КРИТИКЕ.....	135
Чечетко М.В., Султанова Ж.Б. БИБЛЕЙСКИЕ МОТИВЫ В РОМАНАХ ГРЭМА ГРИНА.....	141
Абуханова А.Г., Утегалиева Б.Б. МЕТАФОРИЧЕСКОЕ ОБОГАЩЕНИЕ КОНЦЕПТОСФЕРЫ «МАТЕРИНСТВО» В КАЗАХСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА.....	147
Донскова Ғ.А., Жаныбекова Б.Н. МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ И ЖАРГОН.....	155
Умарова Ғ.С., Самойлова Ғ.О. ПУБЛИЦИСТИКА НАЧАЛА XX ВЕКА – ПОЛЕМИКА ПОЗИТИВИСТОВ И ИДЕАЛИСТОВ.....	161
Жигалин Н.С., Габдушева Б.А. СЕМАНТИЧЕСКИЕ РАЗНОВИДНОСТИ ФОРМ СЛОВ СО ЗНАЧЕНИЕМ МЕСТА И ИХ СИНОНИМИЯ.....	167
Аманбаева З.Ж., Бабашева А.К. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ГАЗЕТ МӘТІНДЕРІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН СЫЗЫҚШАНЫҢ ФУНКЦИЯСЫ.....	171
Мұхамбетқалиева Р.Қ., Атаханова Н. Қ. ЖҰМАҒАЛИЕВ ОЛЕНДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТҮСІНІК.....	178
Әбішева Ш.С. САЛ-СЕРІЛІК ДӘСТҮР ЖӘНЕ АДАЙДЫҢ ЖЕТІ ҚАЙҚЫСЫ.....	182

Әбішева Ш.С., Жеткізгенова Ә.Т.
 ХАЛЫҚ АҚЫНЫ С.ЖАНҒАБЫЛОВ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ
 ОҚИҒАЛАР КӨРІНІСІ («ДОСАН БАТЫР» ЖЫРЫ НЕГІЗІНДЕ).....191

Buzhutova P.Z.
 PHRASEOLOGICAL VARIABILITY IN MODERN ENGLISH.....199

Беласарова Ж.Т.
 ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТАРИХИ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ТУРАЛЫ...203

Нурушева Т.И., Кадыргалиева С.И.
 ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕНСИВНЫХ МЕТОДОВ В
 СТАРШИХ КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ.....208

Шунайбекова К.М.
 СЛОВООБРАЗОВАНИЕ – ОДИН ИЗ ПРОДУКТИВНЫХ СПОСОБОВ
 СЛОВООБРАЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА.....219

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

Мұқтар Ә.Қ., Жуматаева Г.Т.
 ОРТА АЗИЯНЫҢ ЖЕР-СУЛАРЫНЫҢ, ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ
 ГЕОГРАФИЯСЫ ТУРАЛЫ В.В.БАРТОЛБДТІҢ ПАЙЫМДАУЛАРЫ.....225

Ахметова Ұ.Т., Бержанова Г.Е.,
 ҒАБДУЛҒАЛИ БАЛҒЫМБАЕВ – ЭТНОГРАФ.....237

Ахметова Ұ.Т., Дакешева А.Б.
 ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИЕТІ, АРХЕОЛОГИЯСЫ,
 ЭТНОГРАФИЯСЫ ТУРАЛЫ И.А.КАСТАНЬЕ ЗЕРТТЕУЛЕРІ.....243

Науанова К.М.
 КАЗАХСТАН И ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ
 ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ.....249

Сүлейменова Г.Б.
 ПРОБЛЕМЫ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ.....255

Байбулсинова А.С.
 ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ХҮШ—ХІХ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫ
 РУХАНИ ОТАРЛАУ САЯСАТЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....260

Айдарова Ш.Ә., Әндіжанов Ә.М.
 КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫ КОТЕРІЛІСІ ХАҚЫНДАҒЫ ДЕРЕКТЕР КОЗІ...269

Имашев Ә.Ж., Мендигалиев Б.С.
 1989-2009 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ
 СЫРЫМ АУДАНЫ АУЫЛДЫҚ ЕЛДІ МЕКЕНДЕР ЖЕЛІЛЕРІНІҢ
 ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ.....277

Дюсенгалиева М.Г.
 БОКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ САУДА-САТТЫҚ ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІК ІСІ.....283

Танзенов Д.Ж.
 ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ ЖАҒЫНАН БӨЛІНУ ТАРИХЫ (XX
 Ғ. БАСЫНА ДЕЙІНГІ КЕЗЕҢ).....290

Абдукадыров Н.М.
 ХVІІІ-ХІХ Ғ.Ғ. ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЕУРОПА МЕМЛЕКЕТТЕРІМЕН
 САЯСИ, ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ
 БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДА ЗЕРТТЕЛУІ. (1991-
 2013Ж.Ж.).....295

Тургумбаев А.А.
 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЛЫҚ САЛУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ
 ТАРИХЫ307

Сақауова С.Н. НӘЗИПА ҚҰЛЖАНОВАНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....	314
Нығмет А.С. ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В 1918 – НАЧАЛА 1920-Х ГГ., ОКАЗАВШИЕ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА.....	319
Тқишева Н.Е. ПРИЕМ И РАЗМЕЩЕНИЕ ИМУЩЕСТВА И КАДРОВ ЗАВОДА ИМ. К.Е.ВОРОШИЛОВА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.....	325
<u>ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ</u>	331
<u>БІЗДІН МЕРЕЙТОЙ - НАШИ ЮБИЛЯРЫ</u>	336

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ
МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға білім мәселелеріне қатысты ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайтын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 беттен аспайтын) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 11 шрифтсінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, электрондық почтасы, тел.), ӨОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек); аңдатпа, мақала тіліндегі түйін сөз (10 сөзден артық); Т.А.Ә., мақаланың атауы, түйіндеме, түйін сөз (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ
ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 11, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (Ф.И.О. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, электронная почта, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами); аннотация, ключевые слова на языке статьи (более 10 слов); Ф.И.О., название статьи, резюме, ключевые слова (статья, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках; статья, публикуемой на других языках – на государственном, русском или английском языках); наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Р.Р. Құжалиева

**Материалдарды
компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление
оригинал-макета:**

В.М. Милликеева,

С.К. Сахметова, Ж.З. Есимғалиева

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университеті, 2013
090000, Орал, Достық даңғылы, 162*

Басуға 19.05.2014 ж. қол қойылды.
Көлемі 43,0 б.т. Таралымы 150 дана.
Тапсырыс № 65

Подписано в печать 19.05.2014 г.
Объем 43,0 п.л. Тираж 150 экз.
Заказ № 65

*Западно-Казахстанский государственный
университет им. М.Утемисова, 2013
090000, Уральск, пр. Достык, 162*